देशव्यवहारव्यवस्था

या शास्त्राचीं मूलतत्वें.

मिस्रेसमार्सेट ह्मणून एक ग्रंथकर्त्री झाली, तिच्या ग्रंथाचें कोठे भाषांतर कोठे भावार्थ असी योजना करून तसेंच, मेस्तर जान्स्टुअर्टमिल्ल, ह्मणून, जो याशास्त्रावर उत्कृष्ट अर्वाचीन ग्रंथकर्त्ता झाला, त्याचे पद्धतीस बहुत्येक प्रकरणीं अनुसरून,

हा संवादरूप ग्रंथ.

महाराष्ट्र भाषेंत,

अजम हेन्रियीन्एसक्वायर .पुणें एथील मुख्यशाळेचे

प्रोफेसर

यांच्या सूचनपूर्वक

हरिकेशवजी सोमवंशी क्षत्रीपाठारे सदरअदालतीचेत्रांसलेटर

यांच्या हातून आरंभून

विश्वनाथनारायण मंडलिक एल्फिन्स्टन्इंस्टीट्युशनामधील

पहिल्या प्रतीचेविद्यार्थी यांजकडून सिद्धीस जाऊन

दक्षिणी भाषेंत पुस्तकें

प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळीच्या आश्रयानें

मुंबईत

आपारामजी याने गणपतकृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापिला असे

इसवी सन १८५४

ELEMENTS

OF

POLITICAL ECONOMY

AN IMITATION OF, AND PARTLY TRANSLATED FROM

Mrs Marcet's Conversations

COMPRISING ALSO A PARAPHRASE INTO POPULAR MARATHI DIALOGUE OF MANY OF THE MOST IMPORTANT PORTIONS

OF

MILL'S PRINCIPLES

COMPILED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

THE LATE

H. GREEN ESQR.

PROFESSOR OF LITERATURE IN THE POONAH COLLEGE

BY

HARI KÉSHOWAJI

TRANSLATOR IN THE SADDAR ADÁLAT

AND

VISHWANÁTH NÁRÁYAN MANDLIK

FIRST NORMAL SCHOLAR ELPHINSTONE INSTITUTION

BOMBAY.

PRINTED FOR THE DECCAN VERNACULAR TRANSLATION SOCIETY,

BY APPA RAMJEE AT GUNPUT CRISHNAJEE'S PRESS.

1854.

दक्षणी भाषेंत पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी मंडळी.

मुंबई.

ग्रंथ संग्रह

देशव्यवहारव्यवस्था.

प्रस्तावना

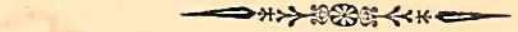

देशव्यवहारव्यवस्थाप्रारंभ.

गोपाळ या नामेंकरून कोणीएक स्वदेशहिताची इच्छा धरून गुरूस नम्रतेने पुसतो. महाराज, सांप्रत किल्येक देश संपत्तिमान् होऊन नांदत आहेत, तसा हा देश भरतखंड आपली जन्मभूमि सुखानें नांदण्याविषयीं काय उपाय करावा. त्याजवरून गुरु बोलतात, देश सुखानें नांदूं लागणें यास संपत्ति कारण होय. ह्मणून संपत्तिविषयक जें शास्त्र, ज्यास देशव्यवहारव्यवस्था ह्मणतात, तें पढावें ह्मणजे देश संपत्तिमान् होण्याचें साधन काय तें समजूं लागेल. अरे, ईश्वराने ही सृष्टि केली आहे, एथें मनुष्यासारिखा बुध्यादिकेंकरून थोर प्राणी दुसरा कोणी नाहीं. याजवर उदार प्रभूने असी कृपा केली आहे कीं याने चांगला झटून उद्योग करीतजावा ह्मणजे फलप्राप्तीविषयीं संशय नाहीं. जसा उद्योग व्हायाचा तसा झाला असतां दरिद्राचें राज्य कोठे राहील? गोपाळ बोलतो. दरिद्र ह्मटलें असतां ती अमूर्त वस्तू असें असून जर दरिद्र राज्य करीत असलें तर मग ऐश्वर्याने कां राज्य करूंनये. बरें हीं जर राज्यें करीत असलीं, तर कोठे करीत असतील, यांचे प्रधानादिक कोण कोण इतकें थोडक्यांतच सांगावें.

गुरु सांगतात, तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर सांगणें हें जसें काय देशव्यवहारव्यवस्था शास्त्राचें सामान्यतः स्वरूप कथन करणें असें आहे. अरे दरिद्र व ऐश्वर्य यांच्या लढाया, जय, पराजय इत्यादि कोणा एका गृहस्थाच्याच घरीं होत आहेत असें नाहीं, तर हीं खटलीं गांवोंगांवीं, देशोदेशीं चाललीं आहेत. पूर्वी आपल्या भरतखंडांत ऐश्वर्याचें राज्य चाललें होतें, त्याकाळीं या देशाची चढती कला होती. अलिकडे दरिद्र नांदूं

लागल्यामुळें याची उतरती कळा पाहून तुझ्या सारिखे स्वदेश हितेच्छू फार खिन्न होतात, असो. या एकएका राजाचे पदरीं पांच पांच प्रधा-

एकएका प्रधानाचे तंत्रानें वागणारे पांच पांच सरदार, आणि प्रधान आणि सरदार यांच्या कृतीनें झालेले जे अनेक चित्रविचित्र आकारते शिपाई समजावे. ऐश्वर्याचे प्रधान सांगतों. –

१ सुदेश, २ ज्ञान, ३ व्यवस्था, ४ सत्य, ५ व्यापार. १ सुदेशाखालीं. १ चांगली बंदरें इत्यादि. २ सुपीकभूमी. ३ धातु इत्यादि. ४ उत्तम वृक्षादि. ५ उपयोगी पश्वादि. २ ज्ञानाखालीं. १ शिल्प. २ व्यवहारोपयोगी विद्या, ३ भूगोल खगोल विद्या. ४ सिद्धपदार्थविज्ञान, ५ नौका गमनविद्या. ३ व्यवस्थारूप प्रधानाखालीं राहणारे, १ मालाचें रक्षण, २ प्रजापालन. ३ नीति. ४ उद्योग, ५ विद्याव्यासंग. ४ सत्याखालीं. १ प्रमाणिकपणा. २ ईश्वरभीति. ३ भूतदया. ४ उत्तम आचरण. ५ मितव्यय. ५ व्यापाराखालीं, १ स्वदेश परदेश ज्ञान. २ अनेक भाषाज्ञान. ३ लोकव्यवहार ज्ञान. ४ उलींढालीं करण्याचा स्वभाव. ५ लक्षपूर्वक अवलोकन असे २५ सरदार समजावे. आतां दरिद्राचे प्रधानादिक ऐक. १ कुदेश. २ अज्ञान, ३ अव्यवस्था, ४ असत्य, ५ अव्यापार. १ कुदेशाखालीं. १ गैसोयचीं बंदरें इत्यादि. २ खरतड जमीन. ३ मृत्तिका पाषाण. ४ निरोपयोगी झाडें, ५ उपयोगी पश्वादिकांचाअभाव. २ अज्ञाना खालीं १ शिल्पादिकांची अवगणना. २ शब्दपांडित्य. ३ नाच तमाशाची भरभर, ४ भविष्य सांगणारीं फल ज्योतिषादिक. ५ कल्पित विधिनिषेध. ३ अव्यवस्था. १ परद्रव्य हरण. २ प्रजा पीडन. ३ अनीति. ४ आळस, ५ ख्याली खुशालीची हौस. ४ असत्याखालीं, १ वंचना, २ पिशाच भक्ति, ३ दोह, ४ कुकर्म, ५ उधळेपणा. ५ अव्यापारा खालीं, १ परदेश द्वेष, २ परगुण निंदा. ३ कपट, ४ कुयुक्तिव्यहार. ५ दुर्व्यसन – प्रीति. असे २५ सरदार असतात. सैन्याविषयीं तर पूर्वीच सांगितलें आहे. हे राजे आपआपली फौज घेऊन एकजण सुधारणूक आणि संपत्ति ह्मणून ज्या दोघी बहिणी असून राजकन्या त्यांचा बचाव करितो, आणि एकजण त्यां कन्याचा मोड करूं पाहतो.

प्रस्तावना

गोपाळ- एका राजाच्या समयीं लोकांत एकी स्नेहभाव, स्वदेशाभिमान, कला, विद्या, व्यापार, असीं प्रवृत्त होत असतील, आणि एकाच्या समयीं सद्गुणांचा ऱ्हास होऊन विद्यादिकांची अनास्था, विषयभोग, असत्य, ज्ञातिवैषम्य, परस्पर द्वेह हीं सर्वत्र प्रगट होत असतील. बरें त्या दोन्ही राजांचें समान बल असतां, तशांत या भरतखंडा सारिखा देश जेथें भूम्यादिक नदी समुद्रादिक हीं कृषि शिल्प व्यापारादिकांस केवळ अनकूल. व सांप्रतकाळींचे राज्यकर्त्ते तर सुधारणुकीचे मोठे साह्यकर्त्ते असें असतां दरिद्रास राज्य करायास कसें साधलें.

गुरु- ज्ञान, व्यवस्था, सत्य असे जे ऐश्वर्याचे प्रधान त्यानीं एकनिष्ठेने आपल्या स्वामीची सेवा करणें सोडून दिलें, अशा संधीस अज्ञानादि जे दरिद्राचे प्रधान त्यांचें साधलें; अर्थात ऐश्वर्याचा पराभव झाल्या सारिखें झालें. असो पण जरी ऐश्वर्य पराजित राजासारिखें दोन दिवस लपून राहिलें होतें, तरी त्यानें आतां स्वराज्य घेण्याविषयीं कंबर बांधिली आहे, आणि जे जे प्रधान व जे जे शिल्पादिक सरदार फितले होते तेही अनुकूल होऊं लागले आहेत, याच संधीस देशव्यवहारव्यवस्थासूचक असा त्वां प्रश्न केला. त्यास कृषि शिल्प व्यापार इत्यादिकांचा आश्रयकरून देशव्यवहारव्यवस्था शास्त्रांतील युक्ति घेऊन दरिद्राचा उच्छेद करावा, ह्मणजे ऐश्वर्य संपत्तिसहित या देशीं चिरकाळ नांदूं लागेल.

अनुक्रमणिका

ग्रंथाचे शेवटीं शुद्धिपत्र आहे, त्यांत ही जरी ह्रस्व, दीर्घ, अनुस्वार, कामा. सिमिकोलन इत्यादि सर्व अशुद्धें दाखविलीं नसलीं तरी तिकडे लक्ष नदेतां ग्रंथ तात्पर्यानेंच सज्जन संतोषतील.

पूर्वभाग

पृष्ठ १ संवाद १ उपोद्घात. - पृष्ठ ४ देशव्यवहारव्यवस्था अगदीच माहीत नसली तर घोराण न राहतां हानी होईल - ६ देशव्यवहारव्यवस्थेचीं मूलतत्वें माहीत असलीं तर लाभ होतील.- ९ ही विद्या शिकणारास अवघड दिसती पण सोपी आहे.

१४ संवाद २ संपत्तीचेंलक्षण - १४ देशव्यवहारव्यवस्थेचें लक्षण- १५ लोक चांगले रूपास कसे येऊं लागले व व्यवहार कसे करूं लागले तो प्रकार- १७ देशव्यवहारव्यवस्थेचा नीतीशीं संबंध- २० संपत्तीचें लक्षणें.

२६ संवाद ३ संपत्तीचीं मुख्यकारणें - २६ संपत्तीचे उत्पत्तीचीं मुख्यकारणें- ३० उपकारणें- ३२ अनुभवसहीत ज्ञान इत्यादिकांची अवश्यकता- ३३ मालाचें रक्षण, व मालाविषयीं कायदा ४३ अनुभवसहित ज्ञान, लक्षपूर्वक अवलोकन यांविषयीं मेंढरें पाळून पोटभरणा-या लोकांनीं देशरचना केली तो प्रकार उदाहरणार्थ सांगितला- ४४ शेतकीची चाल व धान्याची लागवड- ४७ उलींढाली, शाहणपण, सचोटी यांविषयीं उदाहरणें.

५० संवाद ४ मालाचें रक्षण.- ५० मालाचें रक्षण झालें नाहीं तर कसें होतें. याप्रकरणीं बोलनी साहेबाने देश फिरून आल्याचें वर्तमान दृष्टांताविषयीं घेतलें आहे.- ५२ अमुक माल अमुक्याचा असा कायदा होऊन मालाचें रक्षण झालें असतां काय लाभ होतात.- ५७ या देशीं कुणब्याची जमीनीवर सत्ता किती व सरकाराची किती- ५७ जमाबंदी.

अनुक्रमणिका

पृष्ठ

५९ संवाद ५ उद्योगाची वांटणी ५९ मालास माल देण्याचा व्यवहार कसा चालू झाला - ६२ उद्योगाची वांटणी कसी होऊं लागली- ६२ या प्रकरणी आडमस्मिथ् साहेबाचा अभिप्राय- ६८ यंत्रसाहित्यापासून कसे काय लाभ होतात ७३ उद्योगाचे वांटणी-मुळें लोकांचें आचरण, व बुद्धि सुधारतात- ७५ सर्वांची एकुणांत.

७६ संवाद ६ भांडवल- ७७ मातबर व गरीब, कसा होतो, संपत्तिसंचय कसा होतो. - ७७ संपत्तीची वहिवाट कसी होती- ७८ संपत्तीविषयीं गरीबलोक मेहनत करितात. - ७९ भांडवलाचा धनी अथवा पुंजीदार व मजूर यांत कामाविषयीं कसा करार ठरतो ७९ गरिबाला चाकरीस ठेवणें मातबरास कसें अगत्य आहे- ८० भांडवलाचें अथवा पुंजीचें लक्षण. - ८० पुंजीपासून उत्पन्न कसें होतें- ८० मजुरांस चाकरी ठेविल्याने काय नफा होतो - ८३ उपज करणारे मजूर - ८३ पुंजीदार मनुष्य घरचे सुखी असतात- ८३ पुंजीच्या माना प्रमाणें उद्योगाची मर्यादा - ८५ पुंजी वाढती त्या प्रमाणें उद्योग वाढतो - ८५ उत्पन्नांतून रक्षण करून पुंजीत घातल्याने पुंजी वाढती - ८७ संपत्ति क्रमेकरून मेळविल्यानें जसें सुख होतें तसें संपत्ति आपल्या संग्रहीं ठेविल्याने कां होत नाहीं.

८८ संवाद ७ भांडवल - ८९ स्थिर भांडवल अथवा पुंजी - ९० स्थिर पुंजी आणि फिरती पुंजी निराळ्या होण्याचें कारण - ९० पुंजीचे वेगळाले प्रकार - ९० गुलाम. ९२ स्थिर पुंजी आणि फिरती पुंजी ह्या मजूर लोकांस एकसारिख्या हितकारक कशा होतात - ९६ यंत्रसाहित्यापासून जे लाभ होतात त्यांविषयीं म्याक्फर्सन् साहेबाचा अभिप्राय - ९८ से साहेबाचा देशव्यवहारव्यवस्थेवर ग्रंथ त्यांतील प्रकरण.

अनुक्रमणिका

उत्तरभाग

पृष्ठ

१०० संवाद ८ रोजमुरा व लोकसंख्या. १०१ रोजमुऱ्याचें रु वींहून मोठें मान- १०२ लोकसंख्येपेक्षां भांडवल कोठे कमी असतें, कोठे अधिक असतें त्याप्रमाणें रोजमुऱ्याचें मान असतें - १०४ थोडकी पुंजी असली ह्मणजे मजुरीचें थोडकें अगत्य असतें, रोजमुरा कमी होतो आणि पुंजीदारांचा मोठा फायदा होतो - १०५ पुंजी वाढली ह्मणजे मजुरीचें अगत्य अधिक होतें, रोजमुरा वाढतो व पुंजीदारास कमी फायदा होतो- १०६ दुसऱ्या कामाच्या अगोदर अन्नवस्त्रादिक पोटगी संग्रहीं करून ठेवणें अगत्य आहे १०७ पुंजी न वाढतां लोकसंख्या वाढली असतां रोजमुरा कमी होतो- १०७ अन्नादिकांचें दुर्भिक्ष्य झालें असतां रोजमुऱ्यास कसें काय होतें- ११० अन्नादिकांची अत्यंत मोठी किंमत ती कसी- ११० रोगामुळें लोकांची कमती झाली असतां रोजमुऱ्याचे दरास कसें काय होतें- १११ कामकरी लोकांस कामावर ठेवणें हें पुंजीच्या आधीन असतें, जें काम करावयाचें त्या आधीन असत नाहीं- ११२ ऐर्लंड देशीं रोजमुऱ्याचा दर कसा असतो ११२ शहर व गांवढीं गांवें एथील रोजमुरा ११६ अद्रव्यमय पुंजी.

११६ संवाद ९ रोजमुरा आणि लोकसंख्या - ११७ भांडवल मोठें असलें ह्मणजे रोजमुरा नेहमी मोठा असत नाहीं- ११७ चीन देशीं भांडवल मोठें असून रोजमुरा लहान असतो- ११७ अमेरीकेंत भांडवल लहान असून रोजमुरा मोठा असतो - ११८ नवीन वसाहतीचे मुलखास फायदे होत आहेत. १२० लोकसंख्येचें वृद्धीस दरिद्र हा एक स्वाभाविक प्रतिबंध आहे- १२२ संमृद्धि असून लोकसंख्या मोठी झाली तर मात्र हितावह होय- १२७ कोणते एक भांडवल जसेंचें तसेंच असणें त्यापेक्षां तें संपत्ति वाढती राही असें ठेवणें बरें आहे. १२४ लोकसंख्येचें वृद्धीस उत्तेजन देणें ही चुकी आहे- उद्योग- खंडकाम इत्यादि.

अनुक्रमणिका

पृष्ठ

१२८ संवाद १० मजुरांची स्थिति – १२९ गोपचारांची व ओसाड जमीनीची लागवड करणें– १३० परमुलखीं वसाहत करायास जाणें– १३२ कनिष्ठ स्थितीचे लोकांस विद्या शिकविणें १३४ उपयोगी मंडळ्या जमणें १३५ ऐवज सांचऊन ठेवयाच्या पेढ्या मांडणें - १३६ गांवखात्यांतील ऐवजानें गरिबांचें साह्यकरणें – १३९ भीक घालणें व गृहस्थांकडून धर्मादाय– १४१ बक्षीस देणें इत्यादि.

१४३ संवाद ११ मोल, किंमत, खप भरती, – १४३ मालाचें मोल – १४४ मोल हा सांपेक्षिक शब्द – १४४ किंमत, मोबदला मोल, उपयोगरूप मोल – १४६ मालाचें आंगमोल– १४६ भरती व खप यांचा पदार्थांच्या मोलावर परिणाम– १४६ वस्तूचा उपयोग व ती सिद्ध करण्याचे श्रम हीं मोलाचीं दोन कारणें– १४७ सर्व वस्तूंचे तीन वर्ग कल्पिले, नियमित प्रमाणानें होणाऱ्या ज्या वस्तू तो पहिला वर्ग, त्यांच्या मोलाविषयीं नियम – १४८ भरती व खप यांचें समीकरण – १४८ आंगमोल नवाढवितां जे पदार्थ पाहिजेत तितके उत्पन्न करितां येतात, त्यांच्या मोलाचा नियम– १४९ आंगमोल वाढवून पाहिजे तितके उत्पन्न करितां येतात ते जिन्नस, त्यांच्या मोलाचा नियम – १५० निकृष्टरितीनें तो जिन्नस उत्पन्न करायास जें मोल लागतें तें – १५० माडयाचा मोलाशीं संबंध.

१५१ संवाद १२ उत्पन्न १५१ भांडवलाची योजणूक करण्याच्या अनेक रीति – १५१ त्यांतून चांगली लाभकारक रीति कोणती त्याचा विचार – १५५ देशांचे स्थिती प्रमाणें भांडवलाची योजणूक करण्याच्या निरनिराळ्या रीति– १५७ व्यवहारांत पुंजीची योजणूक करण्याचा प्रकार – १५९ समसमान नफा होऊं लागला म्हणजे समजावें कीं लोकांत पुंजीची वांटणी बराबर होत आहे – १६० देशाचे स्वाभाविक स्थितीस अनुसरून पुंजीची व्यवहारांत वांटणी होत असतां कसें काय होतें – १६१ कृषि, व शिल्प, व व्यापार यांजपासून समसमान नफा होतो – १६१ कृष्यादि

अनुक्रमणिका

पृष्ठ

व्यापारांत समसमान प्राप्ति होत नाहीं असें दृष्टीस पडतें त्याचें कारण.

१६४ संवाद १३ धारा व भाडें - १६५ कृषिकर्मापासून जें उत्पन्न होतें, त्याची मोठी किंमत झाल्यामुळें लोक जमीनीचा धारा घेऊं लागले - १६६ धाऱ्यामुळें जमीनीचें उत्पन्नाची किंमत वाढली नाहीं - १६८ जमीनीचा सुपीकपणा - १७१ जमीनीच्या नाना प्रती १७२ त्यांची लागवड करायास त्यांची सोई गैरसोईमुळें अधिक उणा खर्च लागणें इत्यादि कारणावरून धारा घेण्याची चाल चालू झाली - १८६ धारा घेण्याचें उत्पत्तिकारण - १८७ धारा वाढतो कसा आणि उतरतो कसा तो प्रकार - १८८ कच्चा जिन्नस उत्पन्न होतो, त्याचे कमी अधिक भरती प्रमाणें त्याची किंमत अधिक उणी होती.

१८९ संवाद १४ स्थावर मालाचें उत्पन्न - १८९ पुंजीचे दोन प्रकार - १८९ उत्पन्नाचे दोन प्रकार - १९१ शेतकऱ्यास पुंजीवर नफा होतो तो - १९२ जमीनीचे कौलकरार - १९४ धातूच्या खाणी खणण्याचा उद्योग - १९६ मासे मारण्याचा उद्योग.

१९७ संवाद १५ सारा आणि व्याजबट्टा - १९७ पुंजीची स्वतां वहिवाट नकरितां त्या पुंजीपासून जें उत्पन्न होतें त्याविषयीं २०० सान्यानें अथवा भाड्यानें दिलेले जमीनीचें उत्पन्न - २०२ पैक्याचें व्याज, जमीनीचें भाडें व पैक्याचें उणें अधिक व्याज होण्याचें कारण - २०२ नाना देशींचे व्याजाचा दर - २०६ सरकारी नोटी - २०८ अलाभकारी मजूर म्हणजे दुसऱ्याचे उत्पन्नावर आपली उपजीविका करणारे लोक.

२११ संवाद १६ पैका - २११ विकत घेण्या देण्याचें पैका साधन आहे - २१३ नाणें पाडणें - २१३ पैका किंमत ठरविण्यास उपयोगी पडतो - २१४ मोलाचा निर्णय करण्यास पैका प्रमाण आहे - २१५ सोन्यारुप्याचें मोबदला मोल यांत उणें अधिक झालें असतां वस्तूंचे भावांत अंतर पडतें २१६ दिसायाजोगा सवंगपणा आणि वास्तविक सवंगपणा - २१९ पैक्याचा भाव अ-

पृष्ठ

धिक उणा झाला असतां कोण कोणास नुकसान होतें – २२१ नाणें व्यापाराकरितां परमुलकी पाठविणें – २२४ वेगळाले देशीं सोन्यारुप्याचें समसमान चलन.

२४ संवाद १७ पैका – २२५ सोनें रुपें यांचा भाव उतरत आल्याचा प्रकार – २२६ नाण्यामध्यें हीण घातल्याने त्याचें मोल कमी होतें – २२७ सरकारी व सावकारी पेढ्या २२७ कागदाचा पैका – २३० कागदाच्या नाण्याबद्दल सरकाराने पाहिजे तेव्हां धातूरूप पैका न देण्यापासून होणारे परिणाम – २३० पैका व त्याचे साह्याने इतर वस्तूंचा होणारा जो फैलावा त्या उभयतांचा परस्पर संबंध.

२३१ संवाद १८ व्यापार – २३१ एकथोक व्यापार व फुटकळ व्यापार – २३२ व्यापारापासून होणारे लाभ – २३५ व्यापारेंकरून देश संपत्तिमान् होतो– २३६ फुटकळ व्यापाराचा उपयोग – २३६ लहान पुंजीपासून मोठा नफा – २३७ शेतकी व कसबें करणारांस गिऱ्हाइकापासून लौकर ऐवज मिळाला असतां उपयोग होतो – २३८ रस्ते कालवे वगैरे यांपासून व्यापारास कसी सोय होती– २४० हिंदुस्थानांतील सरकी गांवीं कालवा बांधितात तो प्रकार– २४३ स्वदेश, परदेश, वाह्यदेश व्यापार – २४३ स्वदेश व्यापार करणाऱ्यांचे हातीं लौकर ऐवज येतो.

२४४ संवाद १९ परदेशव्यापार – २४५ परदेश व्यापारापासून काय काय लाभ होतात – २४५ अधिक झालेले पुंजीची परदेश व्यापारांत कसी योजणूक होती व अधिक झालेला जिन्नस कसा बहिवाटला जातो – २४७ परदेशव्यापार करायास लोकांस उमेद यावी म्हणून सरकारांतून काय माफी केली असती– २५३ परदेश व्यापाराची मनाई केली असतां कसें काय होतें.

२५४ संवाद २० परदेशव्यापार – २५४ धान्याचा व्यापार– २५५ मोठे पुंजीचे व मोठे वस्तीचे जे देश, ते परमुलकी धान्याच्या आशेवर राहिल्यामुळें होणारे परिणाम– २५६ धान्य कमीअधिक झाल्यामुळें महागाई सवंगाई– २५९ व्यापारास कांहीं अडकाव

अनुक्रमणिका

पृष्ठ

नसावा – २५९ विचार नकरितां एकाएकी नवीन उद्योग चालू केल्यापासून होणारे परिणाम - २६० व्यापारास मोकळीक असल्यामुळें होणारे लाभ.

२६१ संवाद २१ परदेशव्यापार – २६२ हुंड्यांचा प्रकार – २६३ समसमान व्यापार – २६४ हुंड्यांचे पाडांत चढ उतार – २६५ इकडून परमुलकांत, परमुलकी इकडे पाठविलेला माल कमी अधिक असल्यामुळें होणारे परिणाम – २६७ हुंड्यांचे पाडांत उगीच दिसायारिखा फेरफार होतो तो प्रकार – २६७ कोणी एके देशाचे नाण्याचा भाव उतरण्याचा प्रकार.

२६९ संवाद २२ संपत्तिव्यय ह्मणजे खर्च-२६९ उत्पन्नाची वहिवाट कसी होती-२७० लोककसा खर्च करितात२७१ पुंजीचा खर्च केल्यापासून कसेंकाय होतें– २७४ देशाची पुंजी वाढली असतां तेथील अवघ्यां लोकांचें हित कसें होतें – २७५ पुंजीचे वहिवाटीविषयीं सरकाराने कांहीं कायदा केल्यास कसें काय होतें–२७५ ज्यांपासून अनेक सुखांचा उपभोग घडतो त्यांपदार्थांकडे मनुष्याचा भर असावा किंवा कसें – २७६ त्यां पदार्थांचा उपभोग उद्योग वाढविण्याविषयीं कसा कारण होतो – २७७ मजूर लोकांकडे संपत्तीची अकस्मात् वृद्धि झाली असतां तेणेकरून त्यांचा बिघाड कसा होतो – २७८ अतिशय ख्याली खुशालीपासून काय अनहित होतें.

पूर्वभागसंवाद १

उपोद्घात.

यांत, देशव्यवहारव्यवस्था अगदींच माहीत नसली तर धोरण न राहतां हानी होईल. देशव्यवहारव्यवस्थेचीं मूलतत्वें जर माहीत असलीं तर लाभ होतील, ही विद्या शिकणारास अवघड दिसती पण सोपी आहे, इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गुरु- आज सकाळीं त्वां जें प्रकरण काढिलें होतें, त्याविषयीं तुझें बोलणें वेगळें पडलें, आणि माझें बोलणें वेगळें पडलें. मला वाटतें त्या प्रकरणांत काहीं चूक असावी.

गोपाळ- तर तें मी आपणास वाचून दाखवितों. कृष्णरावजी पाटण शहरास आले आणि पाहतात, तों तें शहर पूर्वी पाहिलें होतें तसें नाहीं, त्याजवरून आश्चर्य करून माधवरावजीस बोलतात, असें या त्यांच्या ग्रंथांत* आहे, याच्या पुढेंच तें प्रकरण आहे तें हें असें, "अहो माझ्या मागें यास काहीं विघ्न झालें काय? मी येथून गेलों तेव्हां जी संपत्ति होती ती

* टेलि माकस ह्मणून इंग्रेजींत एक ग्रंथ आहे त्यास कृष्णरावजीचा ग्रंथ असे एथे नाव ठेविले आहे.

दिसत नाहीं; रत्नें, सोने, रुपें यांतून एक ही दिसत नाहीं. लोकांची वस्त्रें सारखीं झालीं, घरें तरी लहान लहान व सारखीं झालीं, कळा कौशल्यें मोडलीं आणि हें शहर ओस होऊन गेलें." माधवरावजीनें जरा हांसून पुसिलें कीं "या शहरा बाहेर कसें काय झालें आहे तें आपण पाहिलें काय?" जवरून कृष्णरावजीनें उत्तर दिलें. "शहराबाहेर तर शेतकीच मोठा जगार झाला आहे, आणि एकही शेत पडीत राहिलें नाहीं. तेव्हां माधवरावजी बोलले कीं मी दोन शहरें सांगतों, एक असें कीं ज्या शहरांत संगमरवरी दगडांच्या हवेल्या आहेत व सोनें रूपेंही भरपूर आहे, पण बाहेर जमीन पडीत आहे. दुसरें शहर असें कीं, बाहेर फार चांगली लागवड झाली आहे, बाग बगीचेही पुष्कळ आहेत पण शहरांत डौल दिमाख कोठे दिसत नाहीं, लोक साध्या रीतीने वागतात. या दोन शहरांतून कोणतें शहर चांगलें, पहिलें किंवा दुसरें? मला असें वाटतें कीं ज्या शहरांत कारागीर कसबी फार असतात, ते ख्याली खुशालीचे जिनस पुष्कळ उत्पन्न करितात, तेणेकरून लोक पोस्ती होतात; आणि ज्या शहराबाहेर लागवड होत नाहीं, जमीन पडीत राहिली आहे, तें शहर राक्षसासारिखें दिसतें, ज्याचें डोकें मनस्वी मोठें, शरीर रोडलेलें, शक्ति गेलेली, जो अगदी कुरूप, त्या सारिखें समजावें. ज्या राज्यांत लोक पुष्कळ, व धान्य पुष्कळ, त्याच राज्याची शक्ति व संपत्ति खरी. असेंच विजय सिंगाच्या राज्यांत आतां आहे, याच्या या अवध्या देशांत वस्ती पुष्कळ आहे आणि लोक एक सारिखी मेहेनत करून जमिनीची लागवड करितात; असें समजावें कीं हा अवघा देश एक मोठें शहर आणि पाटण हा मध्यभाग; मध्यभागीं लोक पुष्कळ झाले आणि प्रांती लागवड करायाची राहिली, तेव्हां पुष्कळ झालेले लोक शहरांतून काढून बाहेर प्रांती लागवड करायास पाठविले आहेत."

कसें, पुढें चालवूं काय किंवा म्या वाचिलें तितकें पुरे? माधवरावजीचें बोलणें खरें असी आपली खात्री झाली ना?

गुरु- नाहीं, त्या बोलण्यांत काहीं काहीं खरें आहे पण शहराचा मोड होऊन, बाहेरचा प्रांत नांदूं लागतो, अथवा बाहेरच्या प्रांताचा मोड होऊन शहर नांदूं लागतें, असें जें, त्या बोलण्यांतून निघतें, तें अगदीं खोटें. असें आहे, शहर चांगलें नांदतें असतें त्यामुळें त्याच्या सभोवते जमिनीची लागवड चांगली होती. मुंबई शहरालगत जमीनींत आलिकडेस बागबगीच्यांची कमती आहे काय? चांगल्या नांदत्या देशीं तरी, मोठीं मोठीं

मातवर, चांगली वसलेली अशा शहरांची कमती आहे काय? बहुतकरून असें पाहण्यांत येतें कीं, शहराचा मोड झाला म्हणजे, त्याच्या बाहेरचे जमिनीची चांगली लागवड होत नाहीं. ती जमीन जसी काय नापीक होऊन जाती. फिनीशिया म्हणून जो एशिया खंडांतील देश, टायर म्हणून ज्याच्या मुख्य शहराचें नाव, ज्याची पूर्वी चढती दशा असतां, जेथें बहुत मोठी किम्मत देणारा असा एक रंग पिकें, सोने ही पुष्कळ असे, तेथ लोकांनीही शेतकी सोडून दिली नव्हती; ते लागवड चांगली करीत. पुष्कळ झालेली प्रजा दुसऱ्या मुलकीं पाठवीत; आणि तेथे नवी वसाहत करून त्यांचा सांभाळ करीत.

गोपाळ- ही तर मागील गोष्ट, अलीकडे तो देश कसा आहे.

गुरु- तो देश होता काय, आणि झाला आहे कसा, हें वर्तमान देशोदेशीं फिरणारा वोल्नी म्हणून एक साहेब झाला, त्याने सांगीतलें आहे. तें वाचिलें असतां मनास द्रवच यावा असें आहे.

गोपाळ- जुलूम व राज्याची उलटा पालट असें वारंवार होऊं लागलें; तशांत राज्य कर्ते चांगले नीट राज्य करीत नसले म्हणजे त्या देशाची दुर्दशाच होती. असो पण राज्य सुरळीत चाललें आहे, शहरांत मेहनती लोक पुष्कळ झाले आहेत, आणि प्रांतीं तर जमिनीची लागवड करणें आहे, त्यास जसें विजयसिंगजीने केलें, तसें त्या लोकांस शहरांतून काढून, प्रांतांत पाठऊं नये काय?

गुरु- मला वाटतें पाठऊं नये; कारण बाहेर प्रांतीं त्यां लोकांस काम मिळणार नाहीं.

गोपाळ- कां बरें मिळणार नाहीं?

गुरु- लागवड करणारे जितके पाहिजेत, तितके त्या प्रांतींच असतात म्हणून.

गोपाळ- जेथे बहुधा अवघा मुलूख चांगला लागवडी खालीं आला आहे, असे युरोप खंडाच्या इंग्लांडा सारिखें जे देश, तेथें शहरांतील लोकांस प्रांतीं जमिनीची लागवड करण्याचें काम कदाचित् मिळणार नाहीं. पण जेथें पडीत जमीन पुष्कळ, त्या देशीं ही तसेंच होईल काय?

गुरु- तसेंच होईलसें वाटतें.

गोपाळ- तर मग लागवड करायाजोगी जमीन ज्या मुलकांत आहे

तेथे लागवड करायास पुष्कळ लोक गेले तरी, लागवडच होऊं नये असें होईल, हें तर मला नकळे.

गुरु- देशव्यवहारव्यवस्था ज्या शास्त्रांत सांगीतली आहे, त्याचे मुख्य नियम समजून घेतल्या वांचून हें तुला समजणार नाहीं.

गोपाळ- पण तें शास्त्र मला मुळींच आवडत नाहीं.

गुरु- देशव्यवहारव्यवस्था सांगणारें शास्त्र असें कशास म्हणतात हें तुला ठाऊक आहे काय?

गोपाळ- आहे असें वाटतें. आमचेकडे त्या शास्त्राप्रकरणीं गोष्टी बोलतात; पण त्या मला गोड लागत नाहीं. मांडवी, जकात, सरकार देणीं, व्यापार, घर्मादाव, माल छपवून उतरविणे, नोटी (म्हणजे पैक्याच्या बदल चालू केलेल्या चिटया) यांचा व्यवहार करणें, असल्याच गोष्टी त्या शास्त्रांत सांगितल्या आहेत ना? त्या मी ऐकूं लागलों म्हणजे मला तर डुकल्या येऊं लागतात. थोडक्या दिवसांवर एका साहेबाने मला एक इंग्रेजी त ग्रंथ दाखवून सांगितलें कीं ही देशव्यवहाराचीव्यवस्था, या प्रकरणीं आडमस्मिथ साहेबाने चांगले ग्रंथ केले आहेत; त्यांतून काहीं वाचून दाखविलें, तों दुसऱ्याच्या अगोदरच साटें मारून ठेवणें, जकात घेणें, सूटदेणें निरख ठरविणें, असलेच शब्द कानीं पडूं लागले त्यांत माझी तर काहीं समजूत पडेना, तेव्हां ती कथा कधीं आटपेल असें झालें. असी त्या शास्त्राविषयीं मला आवड नाहीं म्हणून शहर प्रांत यांजविषयीं जें आतां आपलें भाषण होत आहे, यांत तें शास्त्र येऊं लागलें तर मी आपला पक्ष सोडून देईन; त्याविषयीं मला न समजलें तर न समजो.

गुरु- देश व्यवहाराची व्यवस्था समजून न घेतां, तूं समाधान मानितोस; देशांत संपत्ति उत्पन्न करावी कसी, त्या संपत्तीचा विनियोग करावा कसा, असा व्यवहार जें सांगतें त्या शास्त्राची गोष्ट निघाली असतां त्वां बोलूं नये. कारण तुला जें समजत नाहीं त्याविषयीं बोलून तरी फळ काय?

गोपाळ- तर मग मी नाहीं बोलणार; इतकेंच मात्र व्हावें कीं त्या शास्त्राची गोष्ट माझे कानीं पडूं नये.

गुरु- नाहीं बोलणार असें म्हणतोस, पण त्या महादु सारिखें होऊंनये. बोल म्हणून काय पदार्थ आहे हें न समजतां तो बोलत असें. शेवटीं त्यास समजलें कीं बोल म्हणून काहीं दुसरी वस्तु नाहीं. जें मी जन्मवर

बोलत आलों तोच बोल. हें असें त्याचें अज्ञान पाहून तूं ही हांसलास. तसें तुला देशव्यवहाराचीव्यवस्था न समजतां तूंही बोलत असतोस. परव्हां तूं दाण्या गल्याचे प्रकरणीं बेधडक बोलत होतास, पण त्याविषयीं तुला माहितगारीच नाहीं तेव्हां तुझें बोलणें ही तसेंच पडलें.

गोपाळ- च्यार शाहाण्या माणसांच्या तोंडीं जें ऐकिलें होतें, त्याशिवाय आणखीं मी कांहीं बोलिलों नाहीं. माझें बोलणें असें पडेल कीं, दाण्या गल्याचा व्यवहार करणारांस सरकारानें हुकूम करून अवघा दाणा बाजारांत आणवावा, म्हणजे दाण्याची कमती पडणार नाहीं. दाणा बाहेर काढला नाहीं, म्हणजे त्याची किंमत वाढिल असा त्यांचा मतलब असतो. पण दाणे तर अगोदर पाहिजेत, मग दुसऱ्या गोष्टी; नाहीं तर माणूस खाईल काय आणि वांचेल कसें? ही असी, साधी, सर्वांच्या बऱ्याची गोष्ट बोलायास काय अवघड आहे; याला देशव्यवहाराची व्यवस्था हो कशास समजून घेतली पाहिजे?

गुरु- गल्ल्याविषयीं जरी बोलणें असलें, तरी या शास्त्राचें ज्ञान पाहिजे या शास्त्राचे जे मोठे मोठे विषय त्यांतलाच धान्य हा एक विषय होय; कारण अन्नाचा सर्वांस उपयोग आहे. थोर बुद्धिमान लोक बहुधा या शास्त्राला धरूनच भाषण करितात. हें शास्त्र सोडून, बोलणें निघालें असतां नीट पडणार नाहीं. कालच्या दिवसीं तूं बोललास कीं अमुक्या शहरचे कारखानेदार आपल्या कडील मजूर लोकांसीं नीट वागत नाहींत. दाण्याचा भाव चढला असतां, गरीब मजुरांस उच्यापत काढावी लागती, म्हणून दाण्याचा भाव जसा चढेल तसा मजुरीचा जो पैका त्यांस द्यावयाचा त्याचा ही दर वाढवावा, असा कायदा झाला पाहिजे, असें तूं बोललास ही तुला चांगली विचाराची गोष्ट वाटली असेल.

गोपा० तर मी चुकून बोललों काय? हां! हां, मला कळलें; कोणे कडून तरी, म्या हें शास्त्र शिकायास लागावें, असें आपण करूं पाहातां, पण याकडेस माझें मन वळेल काय?

गुरु- कोणास कळे, पण मी इतकें तुला कळवून देईन कीं, या शास्त्राचें ज्ञान नसलें तर, तुला नित्याच्या व्यवहाराविषयीं देखील चांगलें भाषण करितां येणार नाहीं; तूं कितीही जरी जपून बोलिलास तरी तुझें अज्ञान बाहेर पडेल. तुला विद्वान लोक हांसूं लागतील. तुला स्मरण आहे, कांहीं दिवसांवर तूं बोलत होतास कीं, मुंबई मकामी माहिमचे खा-

डींतून, सरजमशेठजी जिजीभाई यांनी मोठा खर्च करून नामी रस्ता बांधिला; पण त्या खाडींत तरीचे कामावर जीं माणसें होतीं, त्यांचा धंदा बुडाला; आणि इंग्लांड देशीं तरी नवीनकल्पना काढून यंत्रें करितात, तेणेंकरून असें होतें खरें कीं, जें मोठे मेहनतीनें व्हायाचें तें थोडक्या मेहनतीनें होऊं लागतें, पण त्यामुळें किती एक गरीब दुबळ्यांस कांम मिळत नाहीं; या तुझे ह्मणण्यावरून असें दिसतें कीं तुला त्या लोकांचा कळवळा आला. पण परोपकार कशास ह्मणावें हें तुला बरावर समजत नाहीं. सारांश जें ह्मणसील त्यासीं देशव्यवहाराचे व्यवस्थेचा थोडा बहुत तरी संबंध असतो याजकरितां मी याशास्त्रावर बोलणार नाहीं, असा जोत्वां पण केला आहेतो, अगदीं मौन धरसील तरच सिद्धीस जाईल.

गोपाळ- महाराज अगदींच मौन हो कसें धरितां येईल ? इतकें तरी व्हावें कीं, चांगला पोशाक, करमणूक, मुलांबाइकांस अवडत्या गोष्टी, यां विषयीं बोलायास मोकळीक असावी.

गुरु- एका दिवसीं पोशाकाच्या गोष्टी चालल्या होत्या तेव्हां या शास्त्रा विषयींचें अज्ञान बरेंच बाहेर पडलें. एक स्त्री बोलूं लागली चोळ्यांचे अमदाबादी खण, साडया, किनखाप, हें कापड फार माहाग झालें. त्याजवर कांहीं जकात वाढविली असेल. तो माल छपवून कां उतरीत नाहीं ? जकातदारांस फसविलें तर फार चांगलें. तें ऐकून दुसरी जी बसली होती ती ह्मणाली, हें काय बोलतां ? चोरून माल उतरविणें, हें बरें काम काय ? परमुलकी कोणताही जिन्नस असो तो इकडे येऊं देऊंच नये; आणि तो जरी फार चांगला असला तरी वापरूं ही नये त्या वाटचा गोर गरीबांस धर्म करावा; आपल्या देशींचे लोक भुकेनें मरतात हें डोळ्यानें पाहावें, आणि पारक्या देशींचा व्यापार वाढवावा, हें बरें नव्हे.

गोपाळ- हें असें जें तीं दुसरी स्त्री बोलली तें खोटें काय ? त्या बोलण्यांत तर दया व स्वदेशा विषयीं प्रीति, हेंच दिसतें. आपल्याकडे तरी विलायती कापड फार घेतात तसें न घेतां, कापडें तयार करण्याचीं यंत्रें इंग्लांड देशीं असतात, तीं आपल्या देशीं आणून चालू करावीं, यांत आपल्या देशाचें हित आहे.

गुरु- त्या प्रकरणीं विचार करूं लागलास तर, तुला कांहींच सुचेनासें होईल. देशव्यवहारव्यवस्था माहित असली तरच तो विचार करितां येईल. तूं ह्मणसील, कीं तें शास्त्र कठीण, तर असें आहे कीं कोणती गोष्ट कराया-

स बसलें असतां काहीं अवघड वाटल्यास कंटाळून सोडून देऊं नये. एक सारिखें नेटाने बसावें; परंतु लोकांस काहीं कठीण वाटलें ह्मणजे, ते तें प्रकरण सोडून देतात. अलीकडे बहुधा लोकांचे ह्मणणे असें आहे कीं आपणा गरीबांस यंत्रादिकांचे विचार कशास व्हावेत? आपण आपल्या पोटाचीच सोय पाहावी. वाचायास, लिहायास, शिकून काईद्याचा विचार केला तर, शिरस्तेदारी, मुनसफी, न मिळाली तरी, वकिलाची अथवा कारकुनाची तरी जागा मिळेल.

गोपाळ- मला वाटतें आपण सांगतां तसा लोक विचार करितात तें नीट आहे; कारण शिरस्ते दारी, मुनसफी या पुढें यंत्रांदि शिल्प विद्या तुछ आहे.

गुरु- बरें, पण आतां जर सर्व तुजसारिखेच शिल्पादिकांचा कंटाळा करूं लागले, तर मग विचार तरी पुढें काय? आपल्या देशांत संपत्ति, शिल्प, कला कौसल्यें यांचा ऱ्हास होत चालला आहे. त्या विषयीं कोणी चिंता न वागविली, सर्व जण आपआपल्या पोटाकडेसच पाहूं लागले, तर मग आपल्या या देशाच्या कल्याणाची वाट काय? अरे वाफेचीं यंत्रें, त्या यंत्रांत जाळायाचे कोळसे, लोखंडी रस्ते, हीं कसीं काय आहेत; तसींच इकडील शेतकी कसी होत आहे, व जमीनीवर सरकारी कर बसले आहेत त्यांपासून रयतेस काय होत आहे; देशाचेंकल्याण व्हायाजोगी जमिनीची वहिवाट करण्याची कोणती रीति आहे, या सर्व गोष्टींचा विचार करणें हें स्वदेशाचें कल्याण इछिणारांस आवश्यक होय. या गोष्टींचा विचार न करणें यांत आपलें फार अनहित आहे.

गोपाळ- महाराज! आपण सांगतां तीं गोष्ट खरी, व त्या गोष्टीचा विचार होऊन, काहीं तरी स्वदेशाच्या कल्याणार्थ झालें पाहिजे. त्या दिवसीं आपलें आणि पंडितांचें बोलणें चाललें होतें, त्यांत देशव्यवहारव्यवस्था शास्त्र निघालें होतें. त्याजवरुन परमुलखी लोकांबरोबर व्यापार केल्या पासून काय काय लाभ होतात; व देशाचें कल्याण कोण कोणत्या गोष्टीनीं होतें तो प्रकार सांगितला. त्यास आपल्या मतें तर त्या- शास्त्राचा अभ्यास केला असतां, देशकल्याणाचे उपाय सहज दृष्टीस पडतील.

गुरु- खरें देश कल्याणाचे उपाय समजण्यास त्याच शास्त्राचा अभ्यास करावा, ह्मणजे कोणावर दया कसी करावी; स्वदेशाविषयीं प्रीति कसी करावी तें समजूं लागेल; कारण जें करणें तें ज्ञानाने व विचाराने झालें

पाहिजे; असें जर नाहीं तर मनांत फार चांगल्या कल्पना येऊन फळ काय? संसाराचीं रोजची खटलीं तीं देशव्यवहाराचे व्यवस्थेस सोडून नाहींत. म्हणून हें शास्त्र वेगळें आणि रसायन, ज्योतिष, सिद्ध पदार्थविज्ञान, असीं जीं शास्त्रें तीं वेगळीं. तीं शास्त्रें चुकून पाऊल पडलें तरी, फारसें कोणाच्या लक्षांत येणार नाहीं, पण हें शास्त्र सोडून वागलें तर, व्यवहारांत मोठमोठ्या चुका पडतील. राज्याच्या बखरी, वृत्तांत, नाना देश व समुद्र फिरून आल्याचीं वर्तमानें असे जे लेख ते तरी या शास्त्रास सोडून नसतात. याचे मुख्य नियम माहित नसले तर त्यां लेखांचा भाव तादृश समजणार नाहीं. हें शास्त्र मुळींच आपल्यास ठाऊक नसलें, तर मग ज्याचा ग्रंथ आपण पाहावा त्यास हें शास्त्र माहित होतें किंवा नव्हतें, हें आपल्यास कोठून कळणार? तेव्हां असें होईल कीं त्यां ग्रंथांत जरी खोटें सांगितलें असलें, तरी तें आपल्यास खरेंसें वाटेल. असेंच तुला तो कृष्णराव जोंचा ग्रंथ वाचितां वाटलें. कित्येक चांगले काव्यकर्ते त्यांस देखील हें शास्त्र नीट समजलेसें दिसत नाहीं. या शास्त्रास न अनुसरून झालेले ग्रंथ लोकांत वागतात, त्यामुळें असें होतें कीं, अज्ञान्यांची भलतीच समजूत पडून जातीं.

गोपाळ– काव्यांत हा दोष असतो हें ऐकायास बरें वाटत नाहीं; काव्यावर तर आमची फार भक्ति.

गुरु– देशव्यवहाराचे व्यवस्थेकडे लक्ष न देतां, काव्यादिक करणारे कोठे घसरले असले, तरी तो दोष त्या काव्याचे सरस रचने पुढें नाहीं सा होऊन जातो. आगरवी असें आहे, चांगली कविता व रचना अशांत जे रस अलंकारादि अढळतात, ते उभे करायास, केवळ खरीच गोष्ट असली पाहिजे असें नाहीं, नवी रचली तरी चालती. पण हें खरें आहे, किंवा हें उगेंच कल्पित आहे, असा आपला समज पोहोंचे असें करून घेतलें पाहिजे.

गोपाळ– असो पण महाराज म्या ऐकिलें कीं देशव्यवहारव्यवस्थेवर एके स्त्रीने इंग्रेजींत एक ग्रंथ केला. तेव्हां असलीं शास्त्रें बायका शिकायास लागल्या असें झालें. पण बायकांस देशव्यवहाराची व्यवस्था जरी समजली नाहीं, तरी चालेल; त्यांस शिकून काय करायाचें आहे? लोकांस व्यवहारव्यवस्था कळत नसली तर तें अज्ञान काढून टाकणे हें सरकारचें काम आहे. बायकांमध्यें कोणी शास्त्र कर्त्या अथवा कानून कायदा क-

रणाऱ्या होतील, असेंही नाहीं. तेव्हां बायकांनीं शिकून उपयोग काय? शिकूं नये हें बरें.

गुरु- बायकांनीं शिकूं नये ही अगदी खोटी समजूत; बायका विद्या शिकून, देश व्यवहाराची व्यवस्था समजूं लागल्या, तर फारच चांगलें होईल. त्यांस आपआपल्या मुलांस शिकवितां येईल; तेणेंकरून तीं मुलें पुढें व्यवस्थेने चालूं लागतील. असें आहे, मुलें लहानपणीं, जें जें पहातात, ऐकतात, तें तें मनांत धरीत जातात, मोठीं होतात, तेव्हां, हें खरें, हें खोटें, असें त्यांस कळूं लागतें, मग जें खोटें तें सोडून देतात; पण आई जर चांगली शिकली असली, तर, बहुत करून तिच्याच जवळ असणारें जें मूल, त्यास मुळापासूनच खऱ्या गोष्टी शिकवूं लागेल. यामाणें मुलांस शिकवायास बायकां कडून साह्य झालें तर मोठेंच काम होईल.

गोपाळ - माझ्या पेक्षां जीं लहान मुलें त्यांनीं देखील देश व्यवहार व्यवस्था शिकावी काय?

गुरु- होय, शिकावी ती त्यांला पुढें उपयोगींच पडेल; आई चांगली शिकलेली, शाहाणी असली; आणि मुलांची समजूत पडे असें केवळ सोपे युक्तीने ती सांगूं लागली, तर या शास्त्राच्या गोष्टी मुलांनीही कां शिकूंनयेत? असीं शिकलेलीं जीं मुलें त्यांचें ज्ञान मोठ्या माणसापेक्षांही, अधिक असतें.

गोपाळ- मला वाटतें मुलांस शिकवाया करितां, अगदीं सोप्या अशा कांहीं गोष्टी या शास्त्रास धरून रचीत असतील.

गुरु- होय असी एक गोष्ट म्या पाहिली, तींत या शास्त्राचें कोठें नाव ही न काढितां यांतील, एक मुख्य गोष्ट अगदीं सोप्या रीतीने सांगितली आहे. ती असी, एकच काम वेगळाल्या माणसांनीं वांटून घेऊन केलें असतां, किती लवकर होतें, याविषयीं ती गोष्ट आहे. ती या शास्त्राच्या आधाराने तुला समजली असतां फार चांगली वाटेल. अणखीं एक गोष्ट मुलां करितां केली आहे. ती असी कीं, कोणी एक राजा होता तो ज्या वस्तूस हात लावी, त्याचें सोनें होई. त्या राजास सोनें ही संपत्ति असें वाटून, त्याने सर्व वस्तूंस हात लावून त्यां सर्वांचें सोनें केलें; तेणेंकरून असें झालें कीं त्यास व त्याच्या प्रजेस खायास मिळेनासें झालें; यामुळें, ते मेले.

गोपाळ- तेव्हां या गोष्टीने देशव्यवहाराची व्यवस्थाच सांगितली

काय? महाराज मला तर असें वाटतें कीं, त्या राजाचा हात ज्यास लागे, त्याचें जसें सोनें होई, तसें आपलें मुख ज्या गोष्टीस लागलें, त्या गोष्टीची देशव्यवहारव्यवस्थाच होती.

गुरु० – तो माझ्या मुखाचा गुण नव्हे कळलें; त्या गोष्टी व देशव्यवहारव्यवस्थेचे जातीच्या ह्मणून त्या तें रूप पावतात. ज्यास राजा हात लावी त्याचें सोनें होई; या गोष्टींत असें सुचविलें कीं, धान्यादिक जीं जमिनींतून, उत्पन्न होतात; त्यांचीं मनुष्यास फार गरज आहे. ते धान्यादि पदार्थ पुरतेपणी असले तरच, तें सोनें संपत्ति. सोनें जवळ असून, त्या मानाने दुसऱ्या वस्तु नाहींत, तर एकटें सोनें असून काय उपयोग? एकटें सोनेंच संपत्ति होत नाहीं.

गोपाळ – अशा ज्या गोष्टी देशव्यवहारव्यवस्थेवर असतात त्यां गोष्टींचें तात्पर्य मुलांस सांगितल्या वांचून कळणार नाहीं. गोष्टी जशा सांगितल्या असतात तशाच समजून उपयोग नाहीं. त्यांचें तात्पर्य काय तें समजलें पाहिजे.

गुरु० – तात्पर्याकडे कोणाचें लक्ष्य आहे? गोष्टीच ऐकून खुश होतात. मुलांचें तिकडेस लक्ष्य नसतें हें नीट आहे; कांतर त्यांची बुद्धि तात्पर्याकडे पोंहचत नाहीं. बाळपणीं जें ऐकिलें असेल त्याचें तात्पर्य मोठेपणीं समजूं लागतें. बीज पेरून लागलेंच फल पाहूंनये; फळ यावयाचा वेळ येई तोंपर्यंत थांबलें पाहिजे, बाळपण हा पेरणीचा वेळ, सांठवणीचा वेळ नव्हे.

गोपाळ – बरें तर महाराज शिकावें असें माझ्या मनांतून आहे. आणि मेहनतीस मी भीत नाहीं, हें आपण जाणतच अहां. सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, हीं मी आपल्यापासीं किति हौसेने शिकलों. त्या शास्त्रां सारिखेंच हें देशव्यवहारव्यवस्थेचें शास्त्र गोड व सोपें असलें तर हें ही शिकूंलागेन; पण हें शिकावें कसें इतकें मात्र आपण कृपाकरून सांगावें. बरें हें शिकायास तरी कोणाकडे जावें; अहो मंडळी जमून त्यांत उभे राहून नाना पदार्थ व यंत्रें जवळ घेऊन त्यांचे प्रयोग करून जसे शिक्षक या मुंबई मुक्कामीं सिद्ध पदार्थादि शास्त्रें सांगतात त्या प्रमाणें हें शास्त्र कोठे सांगतात काय? आपण ह्मणाल कीं, या शास्त्राचे ग्रंथ घेऊन पाहावे तर तसें करायास मन होत नाहीं, त्यांत फार कठीण कठीण शब्द असतात. विषय नवा आणि भाषाही नवी, मग नवीन शिकणारास किति अडचण पडेल.

गुरु- शास्त्राची परिभाषा समजायास बहुतकरून कठीणच असती; पण देशव्यवहाराचे व्यवस्थेत परिभाषेचे शब्द थोडकेच आहेत. इतकेंचकीं,कांहीं बरावर कळलें आहे व कांहीं गैर समजुतीने कळलें आहे, त्यांत खरें कोणतें व खोटें कोणतें याचा निवाडा करून, खऱ्या गोष्टी एकामागें एक अशापद्धत वार समजून घ्यायाच्या राहिल्या आहेत; नव्या गोष्टी समजून घ्यायाच्या फारशा राहिल्या नाहींत. शिक्षकाविषयीं तूं पुसतोस तर तुला तसा शिक्षक कोठचा सांगावा, इंग्लंड देशीं बरीक हें शास्त्र शिकणारांची कमती नाहीं. तेथें मोठमोठ्या शाळांत चांगली समजून पडे अशा रीतीने शिकवितात त्यामुळें तिकडे या शास्त्राचा चांगला अभ्यास झाला आहे. ही देशव्यवहारव्यवस्थेची विद्या अलिकडे थोडक्या वर्षांत युरोपीयन लोकांत फार वाढली आहे. आडमास्मिथ् साहेब तर या विद्येचे आदि गुरू. यांचे या विद्येवर इंग्रेजींत फार चांगले ग्रंथ आहेत, तसेच दुसऱ्या साहेबांचे ही चांगले चांगले ग्रंथ आहेत; पण ते नवीन शिकणारास समजायास अवघड.

गोपाळ- शिक्षका पासून शिकून घ्यायाची सोय नाहीं; आणि ग्रंथांवरून शिकावें तर ते इंग्रेजींत. तेव्हां महाराज हें शास्त्र कोठून शिकावें?

गुरु- तर बाबा याविषयीं कांहीं युक्ति निवेल कळलें. असें झालें, ज्या मंडळींत माझेंवागणे असे त्यामंडळींत याशास्त्राच्या नेहेमी गोष्टी होत असत. त्या मला चांगल्या वाटूं लागल्या, त्याजवरून माझ्यामनांत आलें कीं,हें शास्त्र शिकावें. मग या शास्त्राचीं मूल तत्वें, (ह्मणजे पहिल्याने समजून घ्यायाचीं प्रकरणें) मी शिकूं लागलों. पण त्याजवरील जे इंग्रेजी ग्रंथ त्यांतून एकादा ग्रंथ घेऊन उगेंच पहात बसावें; अथवा भलतेंच एक प्रकरण काढावें असें म्या केलें नाहीं; तर ग्रंथ कर्ता कोणत्या धोरणानें चालला आहे, त्याच्या बोलण्याचें तात्पर्य काय हेंच मी पहात गेलों. याप्रमाणें मुळापासून आरंभ करून, म्या या शास्त्राचा अभ्यास केला आहे. त्यास ज्याचा मोठ मोठ्या विद्वानांनीं विचार केलेला असें हें शास्त्र मजपासून साध्या रीतीने समजून घ्यायास इछित असलास तर; या शास्त्राचीं जीं कठीण प्रकरणें तीं मी तुला कळवीन असी प्रतिज्ञा न करितां मूलतत्वें तरी समजवीन.

गोपाळ- तर मग महाराज, फार चांगलें झालें! हें शास्त्र आपल्यापासून समजून घ्यावें असा माझा निश्चय झाला. मी आपला पूर्वीपासून

शिष्य आहें. आपला थोरपणा काय सांगावा? अमुक हें पुसावें कसें, पुसलें असतां माझें अज्ञान बाहेर पडेल, असी, आपल्यास पाहून, मनांत शंकाच येत नाहीं. पण वारंवार पुसण्याचा माझा स्वभाव आपल्यास फार सहन करावा लागेल, ही शंका मात्र येती.

गुरु- तसी शंका येण्याचें काहीं कारण नाहीं, तो विषय तुला अल्पायासानें कळेल. त्याचीं अवघीं मुख्यत्वें करून २२ प्रकरणें, तदंगभूत इतर प्रकारांसहित आहेत. आतां बोलणें झालें तो १ उपोद्घात, २ संपत्तीचें लक्षण, ३ संपत्युत्पादक कारणें, ४ मालाचें रक्षण, ५ उद्योगाची वांटणी, ६ भांडवल अथवा पुंजी, ७ पुनः तेंच प्रकरण असे सात प्रकार मिळून संपत्युत्पत्तिपर पूर्वभाग सांगितला आहे. ८ रोजमुरा व लोकसंख्या, ९ पुनः तेंच प्रकरण, १० मजुरांची स्थिति, ११ मोल आणि किंमत भरती व खप, १२ उत्पन्न, १३ धारा व भाडें, १४ स्थावरमालाचें उत्पन्न, १५ सारा आणि व्याजवट्टा, १६ पैका, १७ पुनः तेंच प्रकरण, १८ व्यापार, १९ परदेशव्यापार, २० व २१ तेंच प्रकरण, २२ संपत्तिव्यय ह्मणजे खर्च असे पंधरा प्रकार मिळून संपत्तिविनियोगपर उत्तरभाग सांगितला आहे. या क्रमाने, उद्यांपासून सांगण्यास आरंभ करितों.

पूर्वभागसंवाद २

संपत्तीचें लक्षण.

यांत; देशव्यवहारव्यवस्थेचें लक्षण; लोक चांगले
रूपास कसे येऊं लागले, व व्यवहार कसे करूं
लागले तो प्रकार; देशव्यवहारव्यवस्थेचा
नीतीसीं संबंध; संपत्तीचें लक्षण
इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गोपाळ- महाराज, काल मी आपल्यापासून गेलों, तसा देशव्यवहार व्यवस्थेचा विचार करीत बसलों. पण त्यापासून काहीं झालें नाहीं. या शास्त्राच्या च्यार गोष्टी मला समजल्या होत्या, त्यांत मोठा गोंधळ होऊन गेला. इतकें मात्र कळूं लागलें, कीं या शास्त्रांत सर्व गोष्टी सांठविल्या आहेत पण हें याचें अमुक स्वरूप असें लक्षण मला करितां येत नाहीं. हें लक्षण चांगलें स्पष्ट समजलें म्हणजे मी आरंभ करितों, म्हणून याचें लक्षण थोडक्यांत सांगावें.

गुरु- देशव्यवहारव्यवस्था म्हणून काय आहे हें थोडक्यांतच सांगावें, असें, कोणें एके बाईनें एका पंडितास पुसलें, तेव्हां त्याने उत्तर दिलें कीं, घरखटलीं कसीं बेतानें चालवावीं, ही व्यवस्था तुम्हास तर चांगलीच समजत आहे; त्यास जसी घरखटल्याची, तसीच, सर्व लोकांच्या अथवा

देशाच्या खटल्याची व्यवस्था असती असें मनांत आणावें, म्हणजे देश व्यवहारव्यवस्थेचें लक्षण कळेल.

गोपाळ- हें लक्षण त्या पंडितानें चांगलें थोडक्यांत सांगितलें; पण त्या बाईसारिखी माझी उतावळी नाहीं. मी स्वस्थपणी ऐकायास बसलों आहें, म्हणून, एवढें मोठें शास्त्र याविषयीं आपलें बोलणें अगदींच थोडें होनये. चांगलें सविस्तर व्हावें. आणि म्हणही आहे कीं, कोणताही उद्योग "शनैः शनैः" म्हणजे हळूहळू चालवावा. एकदम फार ओझें घेऊं नये. त्यास या शास्त्रांत मुख्य विषय काय, व या शास्त्राचा उद्देश काय, तें सांगावें.

गुरु- बरें तर, ऐक संपत्ति म्हणून काय, उत्पन्न होती कसी, तिची वांटणी होती कसी, कोण्या कारणामुळें वाढती, कोण्या कारणामुळें वाढत नाहीं, तेणेंकरून लोकांस सुखें अथवा दुःखें कसीं होतात, हें ज्या शास्त्रांत सांगितलें आहे, ती देशव्यवहारव्यवस्था, हें असें या शास्त्राचें लक्षण सांगितलें, हें विस्ताराने सांगतों.

असें पाहण्यांत आलें आहें कीं, रानटी लोकांच्या मुलखांत, लोक तर थोडकेच असतात; पण त्यांची वस्ती इकडे तिकडे पुष्कळ जमीनभर झाली असती. मासे मारावे शिकार करावी हेंच त्यांचें काम, त्यांत जें काय मिळेल तें खाऊन राहावें; तें तरी मिळेल असें खचित नसतें- गरीबी यावी, दुष्काळ पडावा, असें जेव्हां तेव्हां, त्या रानटी लोकांस होतच असतें; तेणेंकरून बहुतेकांचा नाश होतो. मुलांचे हाल होऊन तीं लहानपणींच नाहींसीं होतात; थोडींसीं जीं राहतात, त्यांचा मात्र ते लोक सांभाळ करितात. जीं मागसें म्हातारी, जर्जर झालीं असतात, त्यांस मारून टाकितात. पण इतकेंही असतां आपण केवळ निर्दय असें मानीत नाहींत. असें मानितात कीं, आपण यांस मारून टाकितों ही यांजवर दयाच करितों. शिकार करून जो पोट भरणारा त्याला तर पुष्कळ जमीन पाहिजे; आणि पोटास जें पाहिजे तें मिळवायाकरितां, दूर दूर ठिकाणीं फिरलें पाहिजे. तें फिरणें अरिष्टांत पडण्यासारिखें आहे. असें फिरणें जे तरणे ताठे असतील त्यांचें काम आहे, त्यांच्या मागें मागें, जीं म्हातारडीं त्याच्यानें फिरवणार नाहीं; तीं फिरूं लागलीं असतां भुकेनें मरून जातील; अथवा त्यांस रानांतील जनावरें मारून खातील, म्हणून त्यांस मारून टाकावें हें बरें- असी जी लोकांची स्थिति तीं पहिली अवस्था जाणावी.

रानटी लोक गुरें, बकरीं, अथवा मेंढरीं, पाळूं लागले म्हणजे त्यां लो-

कांचे पोटास जें पाहिजे तें थोडक्या वेळांत मिळूं लागतें; गुरें, बकरीं, चारावयास मात्र बाहेर फिरावें लागतें. फार मेहेनत न पडतां, त्यांत गुरां बकऱ्यांवर त्यांचें पोट भरूं लागतें, त्याचीं कुटुंबें वाढूं लागतात, ते लोक मग फारसे क्रूर व निर्दय असत नाहींत. काहींशा चांगल्या रूपास येऊं लागतात.

मग असतां असतां शेत कसें करावें ही विद्या त्यां लोकांस कळूं लागती, तेव्हां ज्या लहान जमिनींने थोडक्यांचें पोट भरत असतें, त्याच लहान जमिनींने, अधिक लोकांचें पोट भरूं लागतें. पोटास मिळवायाकरितां इकडे तिकडे फिरावें लागत नाहीं. कुटुंबांची वस्ती कायम होऊं लागती, आणि व्यवहारास उपयोगी अशा विद्यांची चाल होऊन त्या विद्या वाढूं लागतात; ही लोकांची दुसरी अवस्था जाणावी.

लोक रानटी असतां त्यांत एकादी राज्य पद्धति चालू झाली असें विरळा. ते कोणाच्या हुकुमांत वागत नाहींत, लढाई होऊं लागती तेव्हां मात्र आपआपले फौजेच्या सर्दाराच्या हुकुमांत वागतात.

त्या लोकांकडे गुरें, मेंढरीं जमून त्यांचे कळप झालें म्हणजे तो आपला माल असें ते लोक समजूं लागतात. मग त्या मालास काहीं नुकसान होऊं नये म्हणून काहीं ठराव करून ठेवणें जरूर होतें. त्या लोकांत जे वडील व पुढाइत झालेले मनुष्य ते ठराव करून ठेवितात, त्याप्रमाणें चाललें नाहीं म्हणजे, तोच अपराध त्या अपराधास दंड होऊं लागतो. असें होऊं लागलें म्हणजे, व्यवहाराचा आरंभ झाला असें समजावें. मग लोकांची वस्ती कायम होऊं लागती. ही त्यांची तिसरी अवस्था जाणावी.

ही तिसरी अवस्था लोकांस प्राप्त झाली म्हणजे, ते पहिले झालेले ठराव हळू हळू सुधारूं लागतात; तेव्हां असें होतें कीं, ज्या राज्यांत कायती एकट्या राजाचीच सत्ता असें एक सत्ताक राज्य, किंवा ज्या राज्यांत लोकांची सत्ता असें लोकसत्ताकराज्य उत्पन्न होतें. मग सर्व लोक चांगले रूपास येतात, उद्योगाची भरभर होती, कला कौशल्यें उत्पन्न होतात, धातूंचा कसा काय उपयोग करावा त्याचा शोध लागतो, मेहनत वेगळाल्या माणसांकडे वांटली जाती, जो ज्या कामांत कुशल झाला असतो, तो तें काम बहुतकरून निराळें करूं लागतो. याप्रमाणें जे मुळचे रानटी आडाणी व दुखापत भोगणारे लोक ते हळू हळू चांगले होऊन जातात. तेव्हां असें होतें कीं, ज्या शहरांत चांगले चांगले मार्ग असें शहर, किंबहुना ज्यांत मातबर चांगलीं वसलेलीं शहरें होणार असा मुलूख, त्या लोकांच्या हातीं

येतो. मग ते आपल्या मुलखांतील अथवा दुसऱ्या मुलखांतील लोकांसीं मोठा व्यापार करूं लागतात.

गोपाळ– लोक पहिल्याने कसे रूपास येतात व पुढें कसे सुधारत जातात, यागोष्टींचें मूल तत्वच सांगितलें, तें चांगलें सुंदर रीतीने सांगितलें. मला असें वाटतें कीं, हेंच बोलणें काहीं अधिक चालावें.

गुरु– हेंच बोलणें पुढें अधिक विस्तरेंकरून होईल. कां तर कोणत्या कारणामुळें देश मातबर होतो आणि सुधारतो हेंच सांगायास देश व्यवहार-व्यवस्था पुढाईत झाली आहे, याकरितां मी तुला राजे, लढाई, राजकारस्थानें, अशांच्या गोष्टी सांगत नाहीं, तर कसबें, व्यापार, नवीन शोधून काढलेलीं प्रकरणें, लोकांची सुधारणूक, असल्याच गोष्टी सांगतों. अमेरिका म्हणून एक खंड आहे, त्यांतील देशांसारिखे कित्येक देश लौकर नांदूं लागतात, व चांगले मातबर होतात. मिसर व सिरिया म्हणून देश आहेत, त्यांसारिखा कित्येक देशांचा मोड होतो, वस्ती कमी होऊन लोकांस गरीबी येती असी घडामोड ज्या ज्या कारणामुळें होती, तीं तीं कारणें चांगलीं समजलीं म्हणजे असा विचार करायास सोय पडतें कीं, हा व्यापार सोडून दुसरा व्यापार करावा किंवा कसें; हा माल आपल्याकडे येऊं देऊं नये, किंवा तो माल येऊंदेऊंनये. शेतकी ज्या रीतीने चालली आहे, त्याहून काहीं दुसरी रीत काढावी किंवा कसें, खायास जे जिन्नस लागतात त्यांची अमुक अमुक किंमत असावी आणि अमुक मेहेनत केली असतां अमुक पैका द्यावा असा एक नेम ठरवावा किंवा ठरवूं नये, असे विचार राज्यांत होऊं लागले म्हणजे, ज्याहींकरून रयतेचें कल्याण होईल असे उपाय सुचूं लागतात.

याजवरून पाहतां देशव्यवहारव्यवस्थेचे दोन भाग सिद्ध होतात. एक विचारप्रकरण आणि एक व्यवहारप्रकरण. एका पुढें एक अशा ज्या ह्या गोष्टी सांगितल्या त्या विचार प्रकरणांत सांगितल्या आहेत. कायदे कसे बांधावे, देशाची संपत्ति वाढवायास कोण कोणते उपाय करावे. त्या संपत्तीस विघ्न करणारीं जीं कारणें तीं कसीं दूर करावीं हें व्यवहार प्रकरणांत सांगितलें आहे. विचारांत चुका असल्या म्हणजे व्यवहारांत चुका होतात, हें विस्तरेंकरून सांगितलें जाईल. तेव्हां असें बोलणें प्राप्त होईल कीं, कित्येक राज्यांत देशव्यवहारव्यवस्थेविषयीं खोटी समजूत पडून गेली, त्यामुळें असें झालें कीं, त्यां राज्यांत ज्यांस देश संपत्ति वाढविण्याचें साम

थ्यें असतां त्यानीं संपत्तीस वाढविलें नाहीं, उलटा अटकाव केला.

गोपाळ- राजांच्या चुका झाल्यामुळें काहीं मोठा अनर्थ झाला नसेल. अनर्थ करणारें अज्ञान लोकांत पहिल्याच पासून होतें, लोक शिकून शाहाणे झाले ह्मणून आतां चांगले झालेसे दिसतात.

गुरु-- ज्यांचीं गति मनुष्याचे हातीं नाहीं अशीं काहीं स्वाभाविक कारणें असतात; त्या मुळें देशसंपत्ति वाढती, मग जरी राज्य करण्याचे पद्धतींत चुका असल्या तरी त्यांपासून त्या संपत्तीस मोठा अनर्थ होत नाहीं. परंतु त्या चुकांपासून काहीं चांगलें होत नाहीं, वाईटच होतें; उद्योगास अटकाव होतो, लोकांची सुधारणूक होणें मंद पडतें, राज्यांत जाति भेद असला तर किति एक जातीच्या लोकांवरच मेहरबानी होत असती दुसऱ्या जातींचा मोड होऊन त्यांजवर बलात्कार होतो. याप्रमाणें अनीति होऊन लोकांत संपत्तीची वांटणी नीट होत नाहीं. कसें, गोपाळा तुला आळस आलासा दिसतो हें बोलणें आतां नको असें वाटूं लागलें काय?

गोपाळ-- नाहीं महाराज! तसें नाहीं, मला वाटतें मीं एथपर्यंत तर आपलें बोलणें समजलों. पण पुढें जें आपण सांगाल त्याच्या अगोदरच एक दूषण सुचलें आहे, तें मी बोलतों तें ऐकून आपल्यास बरें वाटणार नाहीं हें मला कळतें. तें दूषण चांगलें सिद्ध झालें तर देशव्यवहारव्यवस्थे त जे मुख्य नियम सांगीतले आहेत ते मला खरे वाटणार नाहींत, आणि या शास्त्रावरून माझी भक्ति उडेल. तें दूषण असें कीं संपत्ति व संपत्ति उत्पन्न करणारीं कारणें व संपत्ति वाढविणारे उपाय, यांविषयींच काय तें आपण बोलत अहां. याजवरून असें दिसतें कीं, मातबर व्हावें, फार मातबर व्हावें, दुसऱ्या लोकांपेक्षां ही मोठें मातबर व्हावें, हाच देशव्यवहारव्यवस्थेचा मोठा रोख आहे. परंतु आपल्या धर्मांत व नीतिशास्त्रांत असें सांगितलें आहे कीं लाभाची फार इच्छा ठेवूं नये, संपत्तीचा अतिलोभ असला ह्मणजे त्यापासून सर्व दोष घडतात. आणखी असें आहे, जे मोठे संपत्तिमान् तेच काय ते सुखी असतात असेंहि नाहीं. तेव्हां ज्या संपत्तीच्या हातून मनुष्य सुखी होत नाहीं, मग ती देशास सुखी कोठून करील. मातबर असून जो वाईट आचरण करितो त्यास चांगलें सुख कोठून, त्यापेक्षां गरीब असून चांगलें आचरण करितो तोच सुखी. याप्रमाणें पूर्वीच्या रा-

ज्यांविषयींचे जे लेख त्यांत ही सांगितलें आहे, तें स्मरल्यावांचून रहात नाहीं. पूर्वी ग्रीक ह्मणून कोणी लोक होते, त्यानी संपत्तीपासून प्राप्त जो दाम डौल व विषयभोग तो तुच्छ मानिला, ही त्यांची स्थिति पाहून मोठा आनंद व चमत्कार वाटतो. रोमन् ह्मणून कोणी लोक होऊन गेले, त्यांविषयीं असें सांगतात कीं, ते पहिल्याने गरीब होते व चांगले नीट चालत होते; पण त्यांस संपत्ति मिळाली तेणेंकरून त्यांचे स्वभाव बिघडले; मग ते जसे काय चाकरासारिखे होऊन गेले. सारांश असें स्वभाव बिघडविणारें जें द्रव्य त्याचीच प्रीति लोकांनी आपल्याठायीं वाढवावी, सरकारास तरी द्रव्य मिळालें ह्मणजे सार्थक झालें. ह्मणून त्याने द्रव्याविषयीं झटावें हाच काय तो विचार देशव्यवहारव्यवस्थेत सांगितलेला दिसतो. या शास्त्रांत मातबर लोकांच्या व पैक्या रुक्याच्या गोष्टी असल्या तर या शास्त्राचा अभ्यास आपल्यास कशास केला पाहिजे. हें शास्त्र मोठे मोठे सावकार लोक कोठे शिकतात ?

गुरु– देशव्यवहारव्यवस्थेची तर बरीच उचल झाली! असो पण हें शास्त्र तूं चांगलें समजूं लागलास तर त्वां जो दोष ठेविला त्यास काहीं आधार नाहीं असें तुलाच कळेल. या शास्त्राचीं मूलतत्वें तुला माहीत झालीं पाहिजेत, तेव्हां त्यांपासून जे लाभ होतात ते तुला दिसूं लागतील. ह्मणून आतां जें मी तुला सांगतों त्या वचनावर विश्वास ठेव; तें वचन असें कीं देश सुखी होणें व चांगला नीतिमार्गास लागणें यास देशव्यवहारव्यवस्थेचींच मूलतत्वें कारण आहेत. असें आहे, मनुष्यास उपयोगी तर खरें, पण वाईट कामीं लाविले तर लावले जातात, असे जे बहुतेक पदार्थ त्यांतलेंच द्रव्य आहे. हें मी ही कबूल करितों. याजवरून पाहतां ग्रीक लोकानी व रोमन् लोकानी खोट्या मार्गें संपत्ति मिळवून वाईट व्यवहारीं लाविली असेल; कदाचित् त्या मुळें त्यांचा विघाड झाला असेल. बल त्कार लूट असलीं कर्में करून त्यानी द्रव्य मिळविलें असेल. उद्योग जसा वाढवावयाचा तसा हळू हळू वाढवून त्या चांगल्या मोठ्या उद्योगानें द्रव्य मिळविलें नसेल, ही गोष्ट संभवती. अशा चांगल्या मोठ्या उद्योगानें द्रव्य मिळालें तरच त्या द्रव्यापासून सुखाचा फैलावा चहुं कडे होतो, नवे नवे आनंद येऊन पुढें उभे राहातात, व नव्या नव्या सुखभोगाच्या इच्छा उत्पन्न होतात. त्वां राज्याविषयींच्यालेखांतलें वर्तमान सांगीतलें, ते लेख पाहिले असतां जसी राज्यांची स्थिति समजूं लागती तसी लोकांची स्थिति समजूं लागत नाहीं. कोण्या ए-

कास देशींची आचरण व्यवहार रीति कसी असें समजून घ्यायाचें असलें, तर देशोदेशीं फिरून तेथील वर्तमानें ज्यांनीं सांगितलीं आहेत त्यांचे लेख समजून घ्यावे. त्याजवरून असें कळूं येईल कीं लोकां कडे जसी जसी गरीबी अधिक तसें तसें त्यांस सुख कमी, तसें तसें त्याचे बोलण्यांत चालण्यांत सौम्यपण कमी, आणि चांगलें आचरणही कमी- याप्रमाणें असतें.

एकटे द्रव्यापासून लोकांस सुख होत नाहीं. सुख उत्पन्न करणारीं जीं साधनें त्यातलेंच द्रव्य एक साधन आहे म्हणून त्या सुद्धां संपत्ति असली तर सुख होतें. चांगला धर्म, मार्ग,चांगलें आचरण,शहाणे राज्य कर्ते, चहूंकडे ज्ञान झालेलें,असें जेव्हां होतें,तेव्हांलोकसुखी होतात. हे लाभ जर नाहींत तर एकट्या संपती पासूनच सुख होणार नाहीं. असो या गोष्टी प्रसंगीं मात्र काढाव्या. हें प्रकरण,ज्या शास्त्रांत राज्यव्यवस्था व नियम रचना सांगितली आहे,त्या शास्त्रांत आहे. आतां आपलें लक्ष देश व्यवहारव्यवस्थे कडे लागलें आहे. ही त्या शास्त्राचा एक भाग होय. कोण कोणते पदार्थ मिळून संपत्ति होती ते पदार्थ कसे मिळवावे,कसे संग्रहीं ठेवावे,त्यांचा कसा उपयोग करावा,तेणें करून लोकांस कसें सुख होतें,आणि तें सुख कोणत्या उपायानीं वाढतें हेंच बहुतकरून या देशव्यवहार व्यवस्थेंत सांगितलें आहे. बरें जेणें करून संपत्ति होती; असे पदार्थ मेहनत करून पोट भरणाऱ्या लोकांकडे पुरते पणीं असतात काय ? नसले तर पुरते पणीं कसे मिळतील याचा आपण विचार करूंनये काय ? कांतर मेहनती गरीब असें जे कनिष्ट लोक त्यांची संपत्ति वाढल्यावांचून ते सुधारणार नाहींत गरिबी असली म्हणजे बहुत करून अपराध घडतात- जेव्हां दुकाळ पडतो व विपत्तीचा काळ येतो, तेव्हां जितक्या चोऱ्या होतात तितक्या दुसरे वेळीं होत नाहींत- म्हणून कनिष्ट लोकांत संपत्ति वाढली असतां ते नीतीनें वागतात, त्यांचा स्वभाव सुधारतो आणि त्यांचीं सुखेंही वाढतात. लोकांत कोठे दंगा असूंनये स्वस्थपणा असावा त्यांचें रक्षण व्हावें, नीतीनें वागणें असावें. हेंच देश संपति वाढवायाचे उपाय. मनुष्यांनी एकमेकाचा मत्सर केला म्हणजे जसें अनहित होतें, तसेंच एका देशाचा दुसऱ्या देशाशीं मत्सर असला म्हणजे अनहित होतें. कोणा एकाच्या हातून दुसऱ्याचें हित झालें तर त्यां दोघांसही लाभ झाला असें समजावें. म्हणून एकमेकाची हानि करून मातबर होण्याची इच्छा धरूंनये. एका देशानें दुसऱ्या देशाशीं व्यापार करणें तो, व्यापाराचें थोर पद्धतीवर दृष्टिठेऊन करावा. त्या व्यापारांत तरी एकमेकाचें साह्य करावें असें देशव्यवहार व्यवस्थाच सुचविती. याचा विचार करावा तेणें करून

मनांत नीच कल्पना उठत नाहीं. लाभाविषयीं जो अयोग्य लोभ मनांत वागतो त्याचा ही मोड होऊन जातो. ज्यांत हेवा, मत्सर, दुष्टपणा अशा कल्पनेस हें शास्त्र जसें काय औषधच आहे. फार कायसांगावें ज्या वागण्यात शांति अलोभ, अशा वागणुकिची जगांत कोठे भरभर झाली असली, तर तो चमत्कार हा शास्त्राच्या थोर कल्पनां पासून झाला असें जाणावें. असो तुला संपत्तीचें साधारण रूप सांगितलें; आतां तेंच विस्तरें करून सांगतों. बरें बाबा गोपाळा तू संपत्ति कशास म्हणतोस.

गोपाळ– हें काय पुसतां महाराज, संपत्ति म्हणजे सोनें, रुपें व दुसरें द्रव्य अथवा दुसऱ्या रीतीनें म्हणजें झाल्यास कोणा एकास मोठी प्राप्ति होणें, दुसऱ्या पेक्षां मोठा खर्च करायाची आपल्यास शक्ति असणें, हीच संपत्ति.

गुरू–एका माणसाकडे संपत्ति किती आणि एका पेक्षां दुसऱ्या कडे किति हें यावोलण्यांत सिद्ध झालें. याजवरून पाहतां जोकोणी एका प्रकारच्या लोकांत मातबर, तो दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांत गरीब असें होईल. द्रव्य हा एक संपत्त्यंश असें समजून संपत्तीचें लक्षण करावें, तसें झालें नाहीं. त्यास तूं संपत्ति कशास समजतोस, संपत्ति कायकाय मिळून झाली आहे तें सांगावें.

गोपाळ-- हां हां पैका म्हणून काय आहे हा आपल्या मनांतला भाव- तर मग सोनें आणि रुपें मिळून संपत्ति झाली आहे.

गुरू– बरें ज्यादेशांत पैक्या वांचून दुसरी कांहींच संपत्ति नाहीं तेथें कसी काय अवस्था होईल- तुला त्या सफऱ्याची गोष्ट तर माहित आहे· त्याचें तारूं जेव्हां त्या ओसाड बेटांत फुटलें, तेव्हां त्याने आपली सोन्याची थैली कसी मानिली; अरे कोणी एकाद्या पुरुषास द्रव्यांत पुरून ठेविला तर त्यापासून त्याचें काय हित होईल, ओसाड बेटांत द्रव्य चाटलें तर भूक जाईल काय ?

गोपाळ-- पण तसें ओसाड बेटनसलें, चांगला वसता गांव असला तर आपल्यास जें व्हावें तें सोन्याने म्हणजे पैक्याने घेतां येईल.

गुरू– तेव्हां असें समजावें कीं पैक्याने जे जिन्नस घेतां येतात; जसे जमीन, घरें, सामान, वस्त्रें तांदूळ वगैरे आणि ते जिन्नस घेऊन देणारा पैका असें मिळून संपत्ति होती.

गोपाळ-- खरें खरें हे पदार्थ मिळून वास्तविक संपत्ति झाली आहे असें स्पष्ट झालें. खाण्या घेण्याचें पदार्थ जर सोन्या रुप्याने मिळाले

नाहींत तर मग जसें सिसें; लोखंड, तसेंच सोने रुपें, त्यांपासूत आणखीं काय व्हायाचें आहे.

गुरू- असें आहे म्हणून ज्या पदार्थांचें फार अगत्य असतें, जेणेंकरून करायासवरायास सोयवार होतें, जे हौस, उमेद पुरवितात, असे सर्व पदार्थ मिळून संपत्ति होती, त्यास स्थावर मिळकत घरें, शेतकी, कसब कारागिरानी केलेले व्यापाराचे जिन्नस, खायाध्यायाच्या वस्तू, घरखटल्याचीं जनावरें, सारांश ज्या कशास किंमत आहे, आणि जें काहीं मनुष्याच्या हितास व सुखभोगास उपयोगी पडतें, त्या सर्वाचा संपत्तींत संग्रह होतो, हें संपतीचें लक्षण जाणावें.

गोपाळ- ज्यांचा व्यापार करितात असे जिन्नस, ते आपण संपतीचे लक्षणांत कां आणिले?

गुरू- त्याचें कारण असें कीं, बहुतेक मुलखांत जमिनींतून जे जिन्नस आपेंआप उत्पन्न होतात त्यांचा खर्च किंवा विकरा होत नाहीं. तसले जिन्नस आपल्यास मिळाले आणि त्यांची किंमत येईल असें आपण मानिलें तरी, ते जिन्नस संपत्ति असें कोणी मानणार नाहीं. ते जिन्नस असे कीं रानांत गवत रानफळें वैगरे होतअसतात, दुसऱ्या देशीं तरीं मोठमोठीं कुरणें ओसाड जमिनीचीं पडांगणें, रानवट जनावरांचे मोकार फिरणारे कळप असतात, जसें अमेरिकाम्हणून जें खंड त्याचे दक्षिण प्रांतीं आहे. परंतु गवत काढून आणिलें; झाडें तोडून त्यांचीं लांकडें केलीं अथवा जसे त्या खंडांत पारधी त्यांजनावरांस मोठ्या मेहनतीने धरून त्यांचीं कातडीं काढितात व चरबी काढून सुकवून तिचें मेण करितात, तसें करून त्या जिन्नसांचा खर्च अथवा विकरा व्हायासारिख्या ठिकाणीं ते जिन्नस पाठविले म्हणजे त्यांची किंमत होऊं लागती, तेव्हां त्यांचा संपतींत संग्रह होतो.

गोपाळ- जंगली ओसाड मुलखांत मात्र आपण सांगितलें तसें होईल पण सुधारल्या मुलखांत जमिनींतून पदार्थ उत्पन्न झाला, आणि त्याचा विकरा होऊनये असा तो असला तर त्या जमिनीचा धनी तो पदार्थ दुसऱ्या उपयोगास लावील.

गुरु- ज्या वर्षी आंबे पुष्कळच होतात, तेव्हां रायवळ आंबे झाडांखालीं पडून तसेच नासतात- ते कोणत्या उपयोगास लावावे, तसे जे जिन्नस, ज्यांचा अगदींच खप नाहीं ते गोळाकरून आणायाची मेहनत देखील सुटणार नाहीं. इंग्लांड देशीं एकदां असें झालें कीं, अमेरिका खंडीं जे

नवे वसविलेले मुलूख; तिकडचा कोणता ही जिन्नस युरोपखंडांतील महाद्वीपांत येऊंदेऊंनये असें ठरलें, तेव्हां काफी म्हणजे बुंद भरून तारवें आलीं होतीं, तो माल समुद्रांत टाकून दिला. कारण त्याचा खप नाहीं, तो माल उतरविला असता तर त्या पासून उतरविण्याचा खर्च हि भागला नसता. किंवा अथवा कांहीं दुसरीं कारणें यामुळें असें होतें कीं, ज्या जिन्नसां वर व्यापार चालायाचा त्यांची किंमत त्या त्या देशीं कांहीं वेळपर्यंत नाहींशी होऊन जाती.

गोपाळ- अहः अहः संपति या शब्दाचा अर्थ किती विस्तरें करून सांगितला. ह्या सर्व कल्पना माझ्या मनांत होत्या पण एकांत एक मिळून गेल्या होत्या हें मला आतां कळूं लागलें. संपत्तीची गोष्ट निघाली म्हणजे एका मनुष्याची संपत्ति अमुक, एकाची अमुक, असें समजूंनये, सर्वांकडे असणारी जी संपत्ति साधारण ती अमुक अमुक जिन्नस मिळून झाली आहे असें समजावें. संपतीचे जे लोकां कडे लहान मोठे भाग तिकडे संपतीचें लक्षण करितां लक्ष्य जाऊं देऊं नये. असो आतां कांहीं पुसायासारिखें राहिलें नाहीं उगीच एक गोष्ट पुसतों. महाराज आपण सांगतां तसेंच जर संपतीचें स्वरूप आहे तर मग सोनें रुपें यांची पहिल्यापासून जिकडेतिकडे प्रसिद्धिकांय व यांसच इतकी किंमत कांय व लोकांची दुसऱ्या पदार्था पेक्षां याच पदार्थांवर फार इच्छा कांय

गुरू- बाबा याचें कारण ऐक. सोनें रुपें इत्यादि द्रव्य म्हटलें म्हणजे तें. मिळणें दुर्लभ, तशांत त्याची झळाळी, चकाकी ही विशेष, त्या मुळें सहजच यांजवर आपलें लक्ष्य बसतें. हे पदार्थ आपणास मिळावे अशी अंतःकरणांत इच्छा उत्पन्न होऊन हे प्राप्त होण्या विषयीं मनुष्य प्रयत्न करूं लागतो. या धातु क्वचित् क्वचित् ठिकाणीं असतात, यामुळें जेथें पाहिजे तेथें व जितक्यापाहिजे तितक्या मिळावयास अडचण पडती, असें असतां या धातूची सर्वांस अपेक्षा असती. आणि यांस मिळवावयास श्रम तर फार पडतात तेव्हां अर्थांतच या धातू किमतीस चढतात. आपल्यास जे पदार्थ पाहिजेत ते महाग असतात अथवा सवंग असतात, आपल्या जवळ सोनें रुपें असलें म्हणजे ते पदार्थ मिळतात, याजवरून पाहतां सोनें रुपें हे कांहीं अपूर्व पदार्थ नव्हेत, दुसऱ्या वस्तु सारिख्याच यांही दोन वस्तु आहेत. किंबहुना त्यांजपेक्षां कांहीं कमी उपयोगीं आहेत. असें ही म्हटलें असतां चालेल कारण दुसऱ्या वस्तु म्हणजे अन्नोदक, वस्त्र पात्र इत्यादि

आपल्या जवळ असल्यास आपल्यानिर्वाहास जशा उपयोगी पडतील तसें द्रव्य कोठून पडणार ? दुष्काळ पडला असतां सोन्या रुप्यास घेऊन काय करावें खावें काय ? वरें आपल्यास भूकलागली, आणि आपल्या जवळ सोन्याची लगडआहे तर तिजकडे पाहून पोट भरेल काय ? याज पासून जे वास्तविक ऊपयोग तो इतकाच कीं, व्यवहारामध्यें विक्रयादि व्यापार यांचे योगानें सुलभ होतात याचें स्पष्टीकरण पुढें हेंच प्रकरण निघेल तेव्हा होईल .

आतां कदाचित् तूं म्हणशील कीं, लोकांजवळ पुष्कळ द्रव्य असतें. त्याचा व भूषणें इत्यादिकांचा उपयोग काय ? तर ऐक,काहीं द्रव्य संचय, पुढें विपत्तिकाल आला असतां उपयोगी पडावा म्हणून ठेविला असतो व काहीं भूषणें, शोभा उपभोग, प्रतिष्ठा व्हावी म्हणून करून ठेविलीं असतात. परंतु याविषयीं मुंबई मुक्कामी इंग्रेजींत एकनिबंध छापला आहे . त्यांत लहान मुलांस अलंकार भूषणें लेवविल्यापासून किती अनर्थ होतात याविषयीं सांगितलें आहे . ज्यालोकांमध्यें सचोटीचे सावकार लोक व पेढीवाले, व्याज देण्यास आहेत तेथें नठेवितां आपणाजवळ उगेच द्रव्य राखून ठेविलें असतां निस्संशय अनाहित होतें.

गोपाळ – महाराज ! म्याजो आपणास प्रश्न केला कीं, लोकांची इच्छा दुसऱ्या पदार्थां पेक्षां द्रव्यावरच कांफार जाती, त्यांचें आपण उत्तर सांगितलें नाहीं.

गुरू - त्याचें कारण असें आहे कीं, द्रव्य आपणाजवळ असलें म्हणजे म्हटल्या वेळीं उपयोगीं पडतें व त्या वद्दल पाहिजे त्या जिनसा मिळतात. भांडवलाच्या प्रकरणांत जेथें द्रव्याचा विषय निघेल तेथें याचा साद्यंत विचार होईल. आतां इतकेंच सांगणे पुरे.

गोपाळ- वरें पण आजपर्यंत मी समजत होतों आणि बहूतेक अद्यापि तसेंच समजतात कीं, पैका म्हणजे संपत्ति; त्यास ही अशी समजूत पडण्यास कारण काय वरें?

गुरू -अरे त्याचें कारण असें आहे कीं; बहुधा सर्व व्यवहार द्रव्य द्वारा होतो, सर्व जिनसांच्या किमती द्रव्यानें मापिल्या जातात, खतें पत्रें व्याज बट्टा इत्यादि सराफीचे व्यवहार जमाबंदी, हीं सर्व पैक्याच्या मोडणीनें होत असतात, कोणा एकाद्यास विचारलें कीं, या गृहस्थाची सोय कशी काय आहे? तर तुला असें उत्तर सांगेल कीं, तो काय बाबा लक्षाधीश आ

हे. तर यावरून तूं आपल्या मनांत पक्कें समजशील कीं याजवळ लक्ष रुपये असावेत परंतु असा अर्थ नव्हे, तर याची सर्व मालमता लक्षावधि रुपयांची आहे. संसार संबंधी कोणतें कांखटलें होईना तेथें आपणास पाउलो पाउलीं द्रव्याची गरज लागतोः सर्व सरकारी व सावकारी व इतर व्यापार द्रव्याचे साधनानें चालतात. मोबदल्याने ह्मणजे एके वस्तू बद्दल दुसरी वस्तु देऊन व्यवहार करण्याचा जो प्रकार त्यांतलि अडचणी नाहिशा होऊन पैक्यांच्या योगेंकरून व्यवहार किती सुलभ होतो हें पुढें तुझ्या दृष्टीस पडेल. तेव्हां असें जें हें आपलें साधन पैका याज विषयीं तूं ह्मणतोस त्या प्रमाणें तुझी व बहुत करून सर्व लोकांची समजून पडून गेली; यांत काहीं आश्चर्य नाहीं. सारांश जे पदार्थ मनुष्यास उपयोगी पडतात अथवा सुख देतात आणि ज्यांचा मोबदला होतो, ते सर्व मिळून संपत्ति झाली आहे. त्यांत सोन्या रुप्याचा फार थोडका अंश असतो असें असतां कोणा एकाची अमुक संपति ह्मणजे त्याचे पदरीं अमुक पैका आहे· असी संपतिची गणती पैक्यानें करायाची लोकांत बहुधा चाल पडून गेली आहे

गोपाळ- महाराज! देशव्यवहार शास्त्राचा संपत्ती हा मुख्य विषय दिसतो. हें प्रकरण चांगलें सुरस होय.

गुरू- होय संपत्ति मनुष्यास अवश्यक आहे कळलें. कारण कीं, यास अन्न इत्यादि पाहिजे. तें जसें इतर प्राण्यास उद्योग केल्यावाचून मिळतें तसें यास मिळत नाहीं. मनुष्यास पोटभर अन्न आणि आंगभर वस्त्र मिळालें ह्मणजे झालें, असें नाहीं, तर ज्ञान ही संपादन केलें पाहिजे; कारण " ज्ञानेनहीनाः पशुभिःसमानाः" ज्ञान नसलें तर पशूंत व त्यांत काय अंतर? परंतु ज्ञान प्राप्ति उगीच कशी होती! उपाशी मरणार त्याच्या हातून अभ्यास कोठून होइल; तस्मात् संपत्ति संचय असल्यावांचून काहीं एक व्यापार व्हावयाचा नाहीं . तेव्हां मनुष्यास संपत्तीची आवश्यकता आहे असें अर्थात झालें . सारांश जी वस्तु उपयोगी व हितावह ती अल्पायासें मिळे असें करावें. आपणास संपत्तीचें ज्यापेक्षां फार अगत्य त्यापेक्षां ती जितकी अल्पायासाने प्राप्त होईल तितकें हित अधिक. सुखकारक पदार्थास व मोबदला होणाऱ्या जिनसास संपत्ति अशी संज्ञा ठेविली आहे. ते सर्व पदार्थ अति सुलभ रितीनें, फार थोडा खर्च पडतां कसे उत्पन्न करावे ते पदार्थ पुढें यथाविभागें करून कसे वाटून द्यावे, शेवटीं यांचा कोण को-

णत्या उत्तम रितीनें व्यय करावा हें आपणास समजावें. हाच या देशव्यवहारव्यवस्थाशास्त्राचा उद्देश होय.

गोपाळ- माहाराज आपण जें हें सांगितलें यास कांहीं तरी नियम असावे, त्या प्रमाणें जें होणें तें होत असेल. कारण शास्त्र म्हटलें म्हणजे त्यांत नियम असलेच पाहिजेत. नाहींतर तें शास्त्र कशाचें?

गुरु- यांत बहुत नियम आहेत.

गोपाळ- महाराज बरें ते कोणी बांधिले?

गुरु-अरे, देशव्यवहारव्यवस्था म्हणून जे हें शास्त्र, यांत जे नियम आहेत, त्यांत कांहीं प्रकृतिसिद्ध आहेत, ते कृतिसिद्ध नव्हत; प्रकृतिसिद्ध म्हणजे ईश्वरसंकल्पानें झाले आहेत. या प्रकृतिसिद्ध नियमांतून कांहीं नियमांचें ज्ञान होऊन, त्याचा बहुतकाळापासून लोकांस प्रत्यय येत गेला आहे. त्या नियमांसच अनुसरून, संपत्ति उत्पन्न केली पाहिजे, म्हणजे आपलें हित होईल. संपत्ति सिद्ध झाल्यानंतर मग तिची वांटणी कशी होती व मोबदला-खर्च कसा होतो हे सर्व प्रकार मनुष्याच्या स्वाधीन आहेत, त्यांत त्यांस फेरफार करितां येतो.

गोपाळ- महाराज! द्रव्य म्हणजे कांहीं प्रकृतिसिद्ध अपूर्व पदार्थ आहे असें मी मानीत होतों, तें अज्ञान जाऊन तो पदार्थ एक धातु होय, त्याचा तादृश उपयोग नाहीं असें आतां मला कळलें. संपत्ति काय ती श्रीमान् लोकांकडे असती असें मी समजत होतों, परंतु ती तर लहान मोठ्या सर्व जीवांच्या शरीरास सुख व मनास आनंद करणारी असें कळून आलें. आपल्या चरितार्थास व सुखास आवश्यक अशी जी संपत्ति तिची उत्पत्ति कसी होती तो प्रकार केव्हां कळेल असी उत्कंठा झाली आहे.

गुरु- बरें तर गोपाळा, आतां तुझेंही मन उठल्यासारिखें दिसतें, तशांत आज विषयही बराच झाला, आतां इतकेंच राहूं दे. उदईक आपण पुढें चालवूं, त्यांत पहिल्याने संपत्तीच्या उत्पत्तीचें प्रकरण काढूं. आज जें काय झालें आहे याचें चांगलें मनन करहो.

पूर्वभागसंवाद ३

यांत संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं मुख्य कारणें- उपकारणें- अनुभवसहित ज्ञान इत्यादिकांची आवश्यकता, मालाचें रक्षण व मालाविषयीं कायदा, अनुभवसहित ज्ञान, व लक्षपूर्वक अवलोकन यांच्या उदाहरणार्थ मेंढरें पाळून, पोट भरणाऱ्या लोकांनी देशांची रचना केल्याचा प्रकार, शेतकीचा चाल व धान्याची लागवड, उलींढालीं, शाहणपण सचोटी याविषयीं उदाहरणें, इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गुरु- आज आपण प्रथम संपत्तीच्यां उत्पादककारणांचा विचार करूं. तीं मुख्य कारणें, उपकारणें अशीं आहेत. उद्योग, आणि भूमि इत्यादि प्रकृतिसिद्धपदार्थ, हीं दोन मुख्य कारणें. अनुभवसहित ज्ञान, लक्षपूर्वक अवलोकन, प्रकृतिसिद्ध अनुकूलता, उलींढालीं करण्याचा स्वभाव, लोकांमध्यें शाहणपण व सचोटी, उद्योगाची वांटणी आणि मालाचें रक्षण हीं सात उपकारणें समजावी हीं क्रमानें नसांगतां तत्तत् प्रकरण संबंधानें सांगतों. बरें गोपाळा, याप्रकरणीं त्वां कधीं विचार केला होता काय?

गोपाळ- तो विचार कशास पाहिजे. सर्व पदार्थ तर भूमीच्या पोटीं उत्पन्न होतात, त्यास संपत्तीचे उत्पत्तीस भुमिच कारण दिसतें, इतर कारणांची आवश्यकता दिसत नाहीं.

गुरु- तुझ्या मतें चांगली सुपीक भुमि, चांगली हवा असली म्हणजे संपत्ति उत्पन्न होती, उद्योग करणें नको; पंचपक्वान्नानें भरलेलें पात्र पुढें मांडलेलें असलें पुरे, जेवल्यावांचून पोटांत जातें, तर असें नव्हे कळलें. उद्योग केलाच पाहिजे. जर उद्योग नाहीं आणि चांगली सुपीक भूमि

आहे तर काय व्हायाचें आहे. यद्यपि भूमि सरासरी आहे पण उद्योग विशेष आहे, तर तेथें शेंकडो शेतें भातें बागबगीचे होऊं लागतील. अरे या आपल्या जवळच्या महाबलेश्वरची जमीन तर केवळ डोंगरी परंतु तेथील चिनईलोक मुंगीसारिखे उद्योगी, त्यानी अलीकडे बटाटे लावण्याचा उद्योग काढिला आहे. त्यावर सर्व आपली उपजीविका चालवीत आहेत. त्यांतून कांहींकानी बराच संचयही केला आहे. हा केवळ हलका दृष्टांत खरा, परंतु उद्योग केला असतां संपत्ति मिळायास अशक्य नाहीं असें यावरून सिद्ध होतें ॥ उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मी, दैवंप्रधानमितिकापुरुषावदंति ॥ उद्योगी पुरुष सिंहासारिखा समजावा; त्यालाच लक्ष्मी प्राप्त होती. आळशी जे, ते दैवानेच लक्ष्मी प्राप्त होती असें मानून हातपाय पोटाळून बसतात.

गोपळ- तर मग जमिनीची गरज नाहीं असा आपला भाव काय?

गुरु- मी तसें म्हणत नाहीं; परंतु तुझ्या बोलण्यांतून असें सिद्ध होतें कीं, संपत्तीचें उत्पादक कारण काय ती जमीन, त्याचें खंडन करण्यासाठीं मी एवढें बोललों.

गोपाळ- तर मग केवळ उद्योगापासून तरी संपत्ति उत्पन्न होती काय?

गुरु- मी तसें म्हणत नाहीं. संपत्तीचीं मुख्य जीं उत्पादककारणें त्यांतीलच उद्योग व जमीन आहे.

गोपाळ- बरें एक मनुष्य उद्योगी आहे, आणि त्याच्या मनांत कांहीं तरी आपल्या श्रमाचें सार्थक करावें असें आलें, आणि त्यास पाहिजे तितकी जमीनही मिळतआहे; तरी त्याच्या श्रमाचा काय उपयोग? त्याच्या जवळ कांहीं साधन नाहीं तर उद्योग व जमीन असून निष्फळ.

गुरु- उद्योग आणि भूमि ही जी संपत्तीचीं उत्पादककारणें. इतक्यानेच कार्य होतें, असें नाहीं. दुसरेंहि एक कारण आहे. श्रम करण्यास साधनीभूत पदार्थांचा जो संचय तोही संपत्तीचें उत्पादककारण होय. ते पदार्थ कोणते म्हणशील तर ऐक. कुणवी मृगसालीं शेत करायास लागतो. त्यास तें करायाच्या पूर्वी किती साधनें पाहिजेत बरें? एकतर नांगर, बैल, कुदळें, पावडीं इत्यादि हत्यारें तर प्रथमच पाहिजेत. व तींहि नुसतीं असून फळ काय? त्याजवळ चार महिन्यांची बेगमी

पाहिजे. याप्रकारें सर्व सामग्री असेल तेव्हां पुढें शेतकी होणार. ही सामग्री उद्योगानें प्राप्त होती. याप्रमाणें पाहतां संपत्तीचीं मुख्य उत्पादक कारणें दोन सिद्ध होतात. उद्योग आणि सृष्टींतील पदार्थ, त्यांत मुख्यत्वेंकरून, जमीन, पाणी, वायू इत्यादिक आहेत.

गोपाळ- तेव्हां संपत्तीच्या उत्पादककारणांत एकटी जमीनच येत नाहीं. सृष्टींतील अणखींही पदार्थ येतात.

गुरु- होय, वनस्पति, धातु, इत्यादि जे सृष्टींतील पदार्थ त्यांतलाच जमीन हा एक मुख्य पदार्थ होय. जशी जमीन संपत्तीचे उत्पत्तीस आवश्यक, तसेंच जल, इत्यादिक आवश्यक आहेत. कोणी देशव्यवहारव्यवस्थावेत्ते तीन उत्पादककारणें सांगतात,तीं अशीं कीं, एक उद्योग, दुसरें, पूर्वोक्त साधनीभूत संचित सामग्री, जीस भांडवल असी संज्ञा आहे; तिसरें प्रकृति ह्मणजे ईश्वरसत्ता.

गोपाळ- महाराज, संपत्ति उत्पन्न करायाची ती शिल्पादि व्यापारानें उत्पन्न करितात. तेथें प्रकृतीचा काय संबंध?

गुरु- शिल्पादिकांसहि प्रकृतीचा संबंध आहे. सुतार पेटी तयार करूं लागला असतां त्या पेटीची अनेक आंगें प्रकृतीच्याच संबंधानें एकमेकांस जडल्या मुळें ती पेटी होती. पदार्थाचे कण एकमेकांस जडून राहावे हा प्रकृतीचाच धर्म यास स्नेहाकर्षकत्व ह्मणतात. हा काष्टादिकांच्या ठायीं नसता तर शिल्पव्यापार कोठून घडता? ह्मणून संपत्ति उत्पन्न करायास स्नेहाकर्षकत्व, प्रकाश, उष्णता, यांचें साह्य अवश्य पाहिजे. हींच जर प्रतिकूल झालीं,तर आपलें कांहीं चालणार नाहीं.

गोपाळ- बरें संपत्तीचीं मुख्य उत्पादककारणें दोन, ह्मणजे एक उद्योग व एक तत्साधनीभूत पदार्थ, असें ह्मटलें असतां चालेलना?

गुरु- होय; संपत्तीचीं मुख्य उत्पादक कारणें तुला समजलीं. आतां त्यांचे स्वरूपाचा विचार करूं. त्यांत प्रथम उद्योग. गोपाळा, उद्योग अथवा श्रम किती प्रकारचा असतो?

गोपाळ- उद्योग दोन प्रकारचा. एक मानसिक उद्योग. व एक शारीर उद्योग.

गुरु- चांगलें उत्तर दिल्हें. अमुक एक गोष्ट एकट्या मानसिक उद्योगानेंच सिद्ध जाहली असें नाहीं; व अमुक एक केवळ शारीर उद्योगानें झाली असेंही नाहीं. तर सर्व कामांत दोन्ही उद्योग अधिक उणे

असतात. ओझीं वाहाणारे हमाल यांसहि ओझें कसें घ्यावें, कोठें न्यावें असा किंचित तरी मानसिक उद्योगाचा संबंध आहे. तसाच मोठा कालिदासासारिखा विद्वान असला तरी, त्यास आपले ग्रंथ लिहिले अथवा लिहविले पाहिजेत. अभ्यास करिते वेळीं अनेक प्रकारचा शारीर उद्योग केला पाहिजे. संपत्ति उत्पन्न करायास हे दोन्ही उद्योग आवश्यक आहेत. जर्सी कात्रीची दोन पातीं निराळीं केलीं तर, एका पासून कांहीं कार्य व्हावयाचें नाहीं. तसेंच मानसिक व शारीर श्रमाविषयीं समजावें.

गोपाळ- महाराज उद्योगास प्रकृतीची तादृश आवश्यकता नाहीं तें माझें बोलणें मला खरें वाटतें.

गुरु- या प्रकरणाचा पुढें विचार होईल. यासमयीं इतकेंच सांगतों कीं, या सृष्टीतील वायु, उदक, भूमि, तेज, उष्णता इत्यादि प्रकृतिसिद्ध पदार्थांच्या भिन्नभिन्न शक्ति त्या मनुष्याच्या कृतीस अनुकूल होऊन उद्योग सफल करितात. सृष्टींतील पदार्थमात्राचे जे सांसिद्धिक धर्म व त्यांच्या ज्या निरनिराळ्या शक्ति तें अवघें, एकटी प्रकृतीच नटली आहे असें समजावें. आतां जमीन पाहिजे तितकी नाहीं; परंतु वायु, उदक तेज, व उष्णता, हीं बहुतेक जागीं पाहिजे तितकीं प्राप्त होतात. या करितां ज्या नियमांच्या अनुरोधेंकरून भूमीचा व्यवहार चालतो, त्याच नियमांच्या अनुरोधानें यांचा चालत नाहीं. परंतु जेथें पाण्याच्या प्रवाहाच्यायोगानें जांतणीनें पीठ दळतां येतें, तेथें पाणीही किमतीस चढतें; त्याचप्रमाणें इंग्लंड देशीं मज्जनघंटिका लावून एक पाण्यांत उतरण्याकरितां घांट केलेली असती, तींत बसून पाण्याचें तळाशीं गेल्यानंतर त्यांस खालीं प्राणरक्षणार्थ वायु पाहिजे तो, फार खर्च करून या यंत्रांनी आंत सोडून द्यावा लागतो, तेथें त्या वायूस किंमत चढती.

गोपाळ- बरें, पण पूर्वोक्त कारणांनीं संपत्ति उत्पन्न होती; तर मग सर्व देशांत सारखी कां होत नाहीं? गुजराथप्रांतीं व नर्मदाकांठी राना-मध्यें जे गोंड, व भील लोक आहेत, ते मेहनत करितात व सुरते जवळचेहि लोक शेतकीची मेहनत करितात, परंतु त्यांच्या आणि यांच्या स्थितींत इतकें अंतर कां? त्या डोंगरी लोकांस तर रात्रंदिवस मेहनत करून पोटास अन्न व पांघरायास वस्त्रही पुरेसें मिळत नाहीं. तेव्हां याचें कारण काय? या आपल्या देशांमध्यें लोक मेहनत करितात, व इंग्लंड देश (म्हणजे जेथून सांप्रतचे देशाधीश आले आहेत) त्या देशांतहीं लोक

उद्योग करितात; असें असतां तिकडेच कां इतका व्यापार, कला, विद्या, संपत्ति, आणि आपल्या देशामध्येंच कां नाहीं?

गुरू- फार चांगला प्रश्न केला, एणेंकरून तर अनुभवसहित ज्ञान वगैरे जीं संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं उपकारणें तीं सांगावीं असें सुचविलेंस तर, संपत्ति उत्पन्न करण्याचीं जीं साधनें आहेत; त्यांचा चांगला उपयोग जाहाला नाहीं, तर तीं सर्व निष्फळ होतात. दोन चांगले कसबी लांकडें चिरणारे व दोन अडाणी गडी यांस सारखीच हत्यारें देऊन लांकडें चिरायास सांगितलीं, तर जे कसबी ते बरोबर तें काम करितील. तसें अडाण्याच्या हातून होणार नाहीं. किंबहुना हत्यारांचाही नाश करून आपणास दुखापत करून घेतील. यावरून त्या गोंड लोकांच्या व जवळच्या च कृषि करणाऱ्या लोकांच्या स्थितींत अंतर कां हें समजावें. तसें अंतर येण्याची दुसरीं ही पुष्कळ कारणें आहेत. तीं तुला सांगायाचे पूर्वी आगखी एक गोष्ट सांगतों तीं अशी.

पूर्वीपासून आपल्या हिंदुस्थान देशांत नानाप्रकारचीं वस्त्रें उत्पन्न होऊन येथून दुसऱ्या देशास जात असत. सुमारें सन पंधराशां पासून युरोपियन लोकांचा इकडे प्रवेश झाला, तेव्हांपासून कांहीं वर्षें जोपर्यंत इकडे पोर्तुगीस (ह्मणजे फिरंगी) लोकच मात्र येत होते, तोपर्यंत हिंदुस्थानाचा व्यापार एकसारखा चालला होता; परंतु पुढें जेव्हां इंग्लिश (ह्मणजे इंग्रेज) इकडे आले तेव्हां त्यानीं हळूहळू इकडील कापडाच्या व्यापाराचा मोड करायासारिखा उद्योग मांडिला. तो प्रकार असा; इकडून कापूस नेऊं लागले, व तिकडे एक मोठा बुद्धिमान् व कल्पक असा **वाटस** नामें कोणी विख्यात पुरुष जाहाला, त्यानें अनेक व्यापारांस उपयोगी पडणारें असें जें वाफेचें यंत्र त्यास फार चांगले संस्कार करून तें पूर्णतेस आणिलें. तसेच **आर्करेट** इत्यादि साहेबानी कापूस पिंजून विणण्याच्या मोठ्या कुशल युक्ति काढून शिल्प कलेचा इतका उत्कर्ष केला कीं, आज ते लोक आपल्या देशांतून कापूस नेऊन, तिकडे वस्त्रें विणून, इकडे तीं वस्त्रें परत आणून विकतात. तरी तीं आपणास एथल्या केलेल्या सनगां पेक्षां विशेष स्वस्त पडतात. ह्मणून इतकी शक्ति त्यांजमध्यें येण्याला, जरी मूलभूत कारण उद्योग तरी, दुसरींही साधनीभूत कारणें बहुत आहेत, त्यां प्रत्येकाचा आपण विचार करावा.

म्यां तुझा संपत्तीचीं उत्पादक कारणें मुख्यत्वें करून सांगितलीं खरीं.

परंतु त्यांपासून आपणास अधिकाधिक फल प्राप्त होण्यास दुसरींहि तदंगभूत उपकारणें अनुकूल करून घेतलीं पाहिजेत. हीं सर्व संपत्तीचीं उत्पादक कारणें आपणास जसीं जसीं समजत जातात तशी तशी आपली संपत्ति उत्पन्न करण्याची शक्ति वाढती.

गोपाळ– महाराज जशीं संपत्त्युत्पादक मुख्य कारणें सांगितलीं त उपकारणेंही सांगाल परंतु तीं ऐकून घेण्या पूर्वी एक शंका आली आ, ती सांगतों. आपण संपत्तीचीं उत्पादक कारणें अनेक प्रकारचीं सांगतां, परंतु मला वाटतें कीं उद्योग हाच संपत्तीचें उत्पादक कारण होय; सोनें रुपें जरी झालें तरी तें खाणींतून खणून काढावें तेव्हां होतें, पण एकदें सोनें रुपें मिळून संपत्ति होत नाहीं, आणखी कांहीं असलें पाहिजे. घरें घरें म्हणावीं तीं तरी बांधावीं तेव्हां होतात. धान्यादिक तरी शेतमळा करावा तेव्हां उत्पन्न होतात. कसबी कारागिर लोक नाना तऱ्हेचे जिन्नस उत्पन्न करितात; त्यांला तरी कष्ट करावे लागतात. यावरून असें सिद्ध होतें कीं कष्ट करणें हाच संपत्ति मिळवावयाचा उपाय कष्टांपासून सर्व संपत्ति उत्पन्न होती.

गुरु– संपत्ति उत्पन्न व्हावयास कष्ट केले पाहिजेत ही गोष्ट मी कबूल करितों, परंतु केवळ कष्टानेच संपत्ति उत्पन्न होती असें नाहीं कारण रानटी लोकांस पहा किती कष्ट आहेत, तसे कष्ट चांगली शेतकी करणाऱ्यास पडत नाहींत, असें असतां रानट्याकडेस कांहीं संपती असत नाहीं, शेतकऱ्याकडे तर धान्यादिक संपत्ति असती. रानटी माणसास जें पोटास पाहिजे तें मिळावया करितां तरी कोठे कोठे हिंडावें लागतें, तें हिंडणें केवळ जिवासी सापका असतें, केवळ साधें घर, अगदी जाडीं भरडीं आउतें अथवा हतेरें, तसेंच दुसरें कांहीं करणें झालें म्हणजे अडचण पडती, असें रानटी लोकांस कष्ट आहेत. तूं म्हणसील कीं चांगल्या सुधारल्या माणसास तरी कष्ट करावे लागतात, तर कष्ट मनुष्याचे पाठीमागें लागलेच आहेत. त्याने कष्ट करून आपला निर्वाह करावा असीच नेमणूक आहे, असें असतां रानटी माणूस कष्ट करितो त्याला पोटापुरतें मात्र मिळतें, परंतु चांगला सुधारलेला माणूस कष्ट करितो त्याला संपत्ति मिळती.

गोपाळ– रानट्यास कोठून संपत्ति मिळेल, त्याची कळा कुशळता करमणूक म्हटली म्हणजे कायती पारध, झोंपडी बांधणें, हतेरें करणें अ-

थवा कांहीं साधी घरखटल्याची खटपट करणें हें त्याचे हातून चांगलें नीट होत नाहीं. चपळाइने, हौसेने एकसारिखें जुडून जो उद्योग करायाचा तो सुधारलेल्या माणसापासून होतो, तो रानटयापासून कोठून होणार, रानटी लोक इतके आळशी व आडाणी असतात कीं कोणा एकाचा आळशीपा अथवा मूर्खपणा सांगणें झाल्यास तो रानटी आहे असें बोलतात.

गुरु– तेव्हां अनुभवसहित ज्ञान व लक्षपूर्वक अवलोकन असलें तरच चांगल्या रितीने उद्योग करितां येईल. मग जसा उद्योग करायाचा तसा केला असतां त्या उद्योगापासून संपत्ति उत्पन्न होती. असा उद्योग रानटी लोकांत वाढवावा, त्यांचा आळस घालवून जागें करून त्यांस धीर द्यावा. त्यांस एकसारखी मेहनत करायाची सवई लागे असी अशा दाखवावी. मनुष्याचा असा स्वभाव आहे कीं त्यास आळस गोड वाटतो, उद्योग झटला झणजे जीवतोडून काम केलें पाहिजे, असें जीवतोडून काम जेव्हां तसाच नेट लागतो तेव्हां होतें. सुधारलेले लोक मोठे उद्योगी असतात पण त्यांस उद्योगाची सवई चांगलें शिकल्या मुळे लागती आपेआप लागत नाहीं. त्यांस पोटास अन्न आणि आंगास वस्त्र इतकीच इच्छा असत नाहीं, तर अनेक प्रकारचीं सुखें, व उपभोग दृष्टीस पडतात त्यांचीही इच्छा असती, तेव्हां असे इच्छेच्या नेटाने ते मोठ्या उद्योगास लागतात. ते त्यांचे कष्ट करीत असतात व मेहनतीचा पैका मिळवीत असतात आणि जसी जसी सुखांची व भोगांची गोडी घेत जातात तसा तसा हौसेने आणखीही उद्योग करीत जातात असें रानटी माणसास होत नाहीं. त्यास कशाचें अगत्य लागलें आणि तें त्यावेळीं मिळायासारिखें नसलें तर तो त्याविषयीं झटत नाहीं. त्यास काहीं चांगलें शिकविणें नाहीं, अज्ञान फार त्यामुळें इच्छा कमी असती, इच्छा उत्पन्न व्हावया सारखीं सुखें त्याच्या पाहण्यांत येत नाहींत. चांगल्या गोड मौजांसीं त्याची गांठ पडत नाहीं मग तिकडे त्याचें मन धांव घेईल कोठून, जें कांहीं त्यास फार अगत्य असतें त्या नेटानेंच तो जागा होऊन काम करूं लागतो आणि भुकेची चणचण मिटली झणजे मग पुढें कसें होईल याची चिंता न करितां स्वस्थ निजतो.

गोपाळ – असी जर रानटी लोकांची स्थिति असली तर ते सुखी समजावे. एक तर त्यांस कधी इच्छा, आणि ती तरी जीवाची आटा पिटा नकरितां तृप्त होती. असे सुधारलेल्या देशींच्या मेनहती लोकांस

होत नाहीं, त्यांस इच्छा पुष्कळ असून प्राप्ति थोडकी तेव्हां त्यांस सुख कोठून असेल.

गुरु – केवळ अज्ञानाने जड बुद्धि व पशूसारिखी स्थिति होऊन इच्छा नाहींसी होती ती तृप्ति नव्हे त्यास सुख म्हणूं नये. नाना देश फिरून आल्याचें वर्तमान कोणी एकेकवेंने काव्यरूपाने इंग्रेजींत रचि आहे त्यांत एक चांगलें सुरस वचन आहे, त्याचें तात्पर्य खरें वाटतें, असें कीं, कोणे एके गोष्टीचें अगत्य लागल्या मुळें मन तिकडे धाऊं लागतें तेणें करून जी इच्छाउत्पन्न होती, ती प्राप्त झाली असतां जसा काय आनंदाचा झराच मिळाला असें मनास होत जातें. बुद्धीस जडपणा येऊन त्या मुळें इच्छा नाहींसी होती त्यास तूं सुख मानीत असलास तर तें तसलें सुख तरी रानटी माणसास नेहमी आहे असें नाहीं. रानटी मुलखांत जाऊन आल्याची वर्तमानें वाचून पाहिलीं असतां असें अढळतें कीं सुधारलेल्या देशींच्या खेड्या पाड्यांतील मेहनती लोक जीं संपत्ति व सुख भोगितात तसें संपत्ति व सुख रानटी लोकांस नाहीं. इतर उपकारणें सांगण्यापूर्वी मालांचें रक्षण म्हणून जेंशेवटचें उपकारण त्याकडे लक्षलागावें म्हणून तुलाच एक प्रश्न करितों, असो वेरें कोणी चांगला सुधारलेला मनुष्य रानटी लोकांच्या गांवीं जाऊन चांगली सोयवार झोंपडी कसीबांधावी, पावसाळ्यांत चार महिन्याकरतां थोडिसी वेगमी कसी करून ठेवावी, तीर कामठे चांगले कसे करावे आशा उपयोगी कामाच्या युक्ति एकएकास शिकवूं लागला तर तेथें काय होईल?

गोपाळ – तेथें असें होईल कीं, तो सुधारलेला माणूस काम करण्याच्या चांगल्या युक्ति शिकवील त्यां पासून कित्येकांस सुख होऊंलागेल; तें गावांतील दुसरीं माणसें पाहून आपण त्या युक्तिप्रमाणे काम करुंलागतील तेणे करून हौसेने उद्योग करावा असेंच जिकडे तिकडे होईल.

गुरु– पण त्या रानटी लोकांतून एकाने उद्योग करून जें मिळविलें असेल तें कोणी आळसी माणूस बळजोरी अथवा दगा करून घेईल; कष्टकरून झोंपडी बांधली असेल त्यांत आपण शिरून त्या झोंपडी बांधणारास बाहेर हांकून लावील. वेगमी करितां साठवण करून ठेविलें असेल तें लुटून नेईल, चांगले अणीदार तीर केले असतील तेच घेऊन त्याचे छातींत मारील, असें बहुत करून घडायाचें नाहीं काय? असें

जर होऊं लागलें तर सुधारणुकच नाशास कारण होईल. मग ती सुधारणूक कोणी करावी. जें काहीं मिळवावें तें सुख न देतां उलटें दुःखांत घालूं लागलें आणि जें आपल्या जवळ राहील असाही निश्चय नाहीं असें वाटूं लागलें तर तें मिळवावयास उद्योग तरी कोणी करावा.

गोपाळ – पण मालाचें रक्षण व्हावें याकरितां कायदा ठरविला तर तसे अनर्थ होणार नाहींत.

गुरु– खरें पण अमुक मालावर अमुक्याची सत्ता असें पहिल्याने सिद्ध झालें पाहिजे, नंतर त्या सत्तेचें रक्षण होईल. ईश्वराने सर्व वस्तू उत्पन्न केल्या, त्यां वस्तूंवर सर्व मनुष्यांची सत्ता एक सारखीच असतां हा माल अमक्याचा असावा, हा तमक्याचा असावा, असें जें लोकांत ठरलें त्यास कायदा म्हणावें. हें माझें तुझें नव्हे, असी मालावर सत्ता करण्याची चाल केवळ लोकांच्या पहिल्या अवस्थेपासून पडूनगेली. त्यावरून कोणास असें वाटेल कीं, मालावर सत्ता करणें हें मुळचेंच सिद्ध आहे, ठराव केल्याने झालें नसेल. पण असें नाहीं कायद्यावरून ठराव होईल तों पर्यंत अमुक एक वस्तू माझी असें म्हणण्यास कोणा मनुष्यास अधिकार नाहीं.

गोपाळ– ज्याने मेहनत करून शिकार मारली, अथवा झोंपडी बांधली, अथवा आऊतें केलीं, त्यास ही त्या त्या वस्तू माझ्या असें म्हणण्यास अधिकार नाहीं काय? त्या वस्तू कोणी बळजोरीने हिरावून घेतल्या तर त्या हिरावून घेणाराची सत्ता त्यां वस्तूंवर होणार नाहीं.

गुरु – ज्या मनुष्याने एकादी वस्तू आपल्या मेहनतीने उत्पन्न केली, त्या वस्तूंवर त्याची वास्तविक सत्ता असें नीतीनें सिद्ध होतें. परंतु कांहीं एकवस्तू सृष्टींतील वस्तूंतून वेगळी करून ही माझी असें म्हणून आपल्या उपयोगास लावण्या विषयी सत्ता करणें तें कायद्या वरून ठरतें.

यास उदाहरण. जर जमीन असली तर ही इतकी जमीन राघवजीची. ही दुसरी गोविंदाची व तिसरी मोरोबाची; ह्या जमीनी आप आपल्याकडे ठेवण्या विषयी व त्यांचें उत्पन्न घेण्या विषयी ह्यांच मनुष्यांची सत्ता आहे. यांनीं त्या आपल्याकडे ठेवाव्या, विकाव्या अथवा अदलाबदल कराव्या, जिवंत असतां कोणास द्याव्या अथवा आपल्या

मरणा नंतर अमुकास मिळाव्या असें मृत्युपत्रांत लिहून ठेवावें. या प्रमाणें जो व्यवस्था होगें ती कायद्या वरून होती, आणि हा कायदा लोकानी मानावा ह्मणून कायदा मोडणारांस दंड ठरविला असतो. हर एक प्रकारच्या मालची व्यवस्था व रक्षण यांविषयीं असे कायदे झाले, तेव्हां अमुक मालावर अमुकाची सत्ता असें सिद्ध झालें.

गोपाळ– आपल्या बोलण्याचें मला नवल वाटतें, माझ्या मते माल पूर्वी पासूनच सिद्ध आहे; तो कायद्यावरून सिद्ध झाला नाहीं; तो जगाच्या केवळ प्रथम काळापासूनच उत्पन्न झाला आहे. असें कोठे वाचण्यांत आलें आहे कीं पूर्वीचेमूळ पुरुष कुटुंबेंपुष्कळ झालीं तेव्हां विभक्तझालें; आणि जे दुसऱ्या ठिकाणीं वस्ती करायास गेले, ते तेथें आपले कळप चारूं लागले, व जमीन आटोपून बसले त्यांस कोणी हरकत केली नाहीं; त्यांची जमीनीवर सत्ता नाहीं असा त्यांजबरावर कोणी वाद सांगितला नाहीं; त्यांच्या मागें त्यांचीं मुलें ही आपल्या बापाची जमीन असें समजून तेथेंच वसलीं व लागवड करूं लागलीं.

जर आपण एका ओसाड बेटांत आपल्या कडील लोक पाठवून वस्ती करवली, तर ज्या मनुष्यास जितकी जमीन लागेल तितकी त्याने घेऊन तिची लागवड करावी आणि आपआपले मिळकतीच्या रक्षणाविषयीं सर्वांस सारखी आस्था असावी याप्रमाणें हा अमुक्याचा ठराव होऊन हा माल अमुक्याचा, असें सिद्ध होईल; कायद्यांचेंकारण लागणार नाहीं.

गुरु– असा जो ठराव होणें हाच एक कायदा समजावा; हा अगदीं अपुर्ता कायदा खरा; परंतु ज्याचें जसें बळ, त्याचा तसा माल असेल तेव्हां हाच कायदा चालू झाला असेल, तो असा; जर कोणी एक माणूस दुसऱ्याचें गुरूं अथवा त्याचीं फळें घेउन जाऊं लागला, तर त्या दुसऱ्यानें त्यास अडवावें. तो जर बळकट व चांगला हत्यार बंद असला, तर त्याने त्या माल नेणारास ठार करावें, अथवा हांकून लावावें; जर तो बळकट नसला तर लुटला जावा. अथवा त्यानें आपल्या शेजाऱ्यांस साह्यार्थ बोलवावें आणि त्या मालनेणारापासून सर्वांस भय आहे असें दाखवून त्याचा सूड उगवायास शेजारी मिळवावे.

कोणी कोणावर उठूं लागल्यास त्याचा बचाव करणें आणि अपराध्यास शिक्षा करणें या विषयीं चांगला कायदा ठरेल, तेव्हांच जुलूम बंद होईल आणि तेव्हांच मनुष्याच्यानेबोलवेल कीं हें शेत माझें; हें घर

माझें; हें बीज मी जमिनींत टाकितों, यापासून माझी आणि माझ्या कुटुंबाची पुष्कल वेगमी होईल; हें झाड मी लाविलें, यापासून मला प्रतिवर्षास फळें मिळत जातील, तीं गोळाकरून घ्यावयास मला माझीच सत्ता आहे.

गोपाळ- अशा कायद्यापासून जें हित होईल, तें आतां माझ्या लक्षांत पुरते पणीं आलें एणेकरूनच मालाचें रक्षण होईल. असे कायदे कायम झाल्यापूर्वी जे बळकट ते दुर्बळापासून सर्व हरण करून घेत असतील, व ज्यांच्याजवळ रक्षणाचा उपाय नाहीं, असे ज्ञातारे मनुष्य, स्त्रिया, मुलें यांस जे बळवान् ते लुटीत असतील, व यांवर बळात्कार करीत असतील. जे मुकेंनेमरणारे, आळशी उडाऊ यांचा जे कोणी मेहनती व उद्योगी ते द्वेष करीत असतील. ह्यां कायद्यांवांचून असें होईल कीं ज्यांनी फार कष्ट करून मेळविलें असेल, त्यांचा मेहनत नकरणारे जे लोक ते नाश करतील. सारांश मधमाशानी मेळविलेली मध गांधलानी खावी असें होईल.

गुरु- होय, रक्षण होणें ही मुख्य गोष्ट आहे; रक्षण झालें असतां उद्योगाचा उठावा होतो; मेहनत सफळ होती, जसें जसें रक्षण तसी तसी लोकांची सुधारणूक तसी तसी संपति व तसें तसें चहूकडेस सुख असें होत असतें.

गोपाळ- हें सर्व खरें, परंतु जमीनीच्या मालाविषयीं जी व्यवस्था सांगितली, त्यावर मला एक शंका आली, आपण ह्मणतां अमुक्याची अमूकजमीन, अमुक्याची अमूक, असें ठरविण्याचे अगोदर सर्व लोकांकडेस जमीन असे, त्या जमीनीवर सर्वांचा सारखा दावा असे, जमीन मालाची व्यवस्था करण्याचा कायदा होऊन सर्व लोकांचा दावा जमिनीवरून उडवून ती थोडक्या लोकांस दिली; तेव्हां बहुत्येकांस गरीब करून थोडक्यांस मातबर करावें अशा करितांकायदा झाला, बरें पण कित्येकांस मातबर करायासाठीं इतरांचें हरण करून घ्यावें असी कायद्याची काय सत्ता आहे? कायद्याने आपलें उदारपण दाखवणें असल्यास पहिल्याने जें वाजवी तें करून मग उदारपण दाखवावें.

हीं शंका ह्मटली असतां स्थावर मालाविषयीं आहे, दुसऱ्या मालाविषयीं नाहीं; न्याय पुसाल तर मनुष्यानी आपल्या श्रमाने जें मिळविलें तें माझें असें ह्मणून त्याचा त्यानें संग्रह करावा. त्यानी जीं घरें बांधिलीं,

जो जिन्नस कसबानें केला, तें सर्व त्यांचें त्यांच्या जवळ असावें. असें नकरितां कायद्यानें कोणाएकाची जमीन काढून कोणाएकास दिली तर अनीति होईल, दुसऱ्यांची जी त्या जमीनीवर सत्ता ती हरण केली असें होईल.

गुरु- तुझ्या मतें तर जो कोणी जो संपत्ति मिळवील ती त्याजवळ असावी परंतु ती संपत्ति जेणेंकरून मिळवावी तीं साधनें त्याकडे नसावीं. त्यानें आपल्या घराचा धनी असावें, परंतु तें घर ज्या जमिनीवर असेल ती जमीन त्याकडे नसावी. शेतांत पीक झालें असेल त्याचें रक्षण होऊन तें त्यानें घ्यावें पण त्यानें त्या शेताचा धनी होऊनये, वाव्हा फारचांगलें.

गोपाळ- त्या शंकेचा आपण उपहास केला यावरून समाधान झालें असें मलावाटणार नाहीं. त्यांत काय चूक आहे तीं आपण दाखवावी. आपण ह्मणाल कीं अमुक जमीन अमुक्याचा माल असें ठरल्या वांचून उद्योगाचा चांगला उठावा होणार नाहीं, तर याचें उत्तर असें आहे कीं ईश्वरानें जमीन उत्पन्न केली आहे, तींवर सर्वांची सत्ता सारखी आहे. ती जमीन वांटणें झाल्यास बरोबर वांटावी; एकास कमी, एकास अधिक, असी वांटूंनये.

गुरु- कोणे एके मुलखांत नवी वस्ती झाली ह्मणजे तेथील ओसाड जमिनींची लागवड करायास जे उमेदवार असतात, त्यांस त्यांत्यां जमिनींचो बहुत करून इनामपत्रें मिळतात. मुलुख जिंकून घेतला तर मात्र तो जिंकून घेणारा, आपल्या मर्जीस येईल त्याप्रमाणें जमीन वांटून देतो. असेंच या देशीं झालें असावें. युरोपखंडांत तरी उत्तरे कडील म्लेच्छ लोक शिरले, तेव्हां तेथील जमीनीची त्यानीं वांटणी करून जाहागिरीची पद्धत चालू केली.

जमीनीची वांटणी पहिल्याने कोणत्या कारणावरून झाली, प्रथम ती बरोबर वांटून दिली, अथवा एकास कमी एकास अधिक असी वांटून दिली, हें यथास्थित नकळे; परंतु सारखी वांटून दिली असली, तर तीं तसींच समविभाग लोकांकडे चालेल असें होणार नाहीं.

गोपाळ- कां होणार नाहीं, कित्येक देशीं जमीनीचे समविभाग राहावें ह्मणून कायदे झाले होते, आणि कोठे त्या कायद्याप्रमाणें घडून आलें ह्मणून ऐकतों. युरोपखंडांतील रोमशहरांत आणि ग्रीस देशांतील

स्पार्टा शहरांत जमीनीचे समविभाग चालावे ह्मणून ठराव झाले होते. स्पार्टाशहरांत तर समविभाग बहुत्येक वर्षें चालले ह्मणून सांगतात.

गुरु- त्यां कायद्यापासून रोमशहरांत कांहींच झालें नाहीं; स्पार्टा शहरांत असें झालें कीं समविभाग जमीनीचा उपभोग करणारे जे लढाऊ लोक होते, ते तेथील गुलामासारख्या वागणाऱ्यां माणसांवर बळात्कार व निर्दयपणा करूं लागले.

एकाकडे अधिक एकाकडे कमी जमीन होणें, हें त्या जमीनबाळगणाराचे बऱ्या वाईट चालीवर आहे. तो जर उद्योगी, चतुर, कुशळ, असला, तर त्याकडे पुष्कळ जमीन होऊन पुष्कळ पीक उत्पन्न होतें. ईश्वरकृपेने त्याचा उद्योग सफळ होतो. तो जर आळशी, अव्यवस्थित, अज्ञान असला तर त्याकडची जमीन कमी होऊन बिघडत जाती. हाच त्याचे अव्यवस्थितपण्यास ईश्वराकडून दंड समजावा. असें असतां सर्वांकडे समविभाग जमीन राहावी असें केलें तर ईश्वराची नेमणूक एक आणि आपण करूंपाहतों एक, उद्योग्याचें फळ आळशास व आळशाचा दंड उद्योग्यास असें होईल कळलें.

गोपाळ- आळशास गरिबी येती हाच त्यास दंड समजावा असें आपण ह्मणतां, परंतु गरिबी आळसापासूनच येती असें नाहीं, दुखणें अथवा कांहीं अनर्थ प्राप्त झाला ह्मणजे कांहीं उद्योग चालेना असें होऊन गरिबी येती. अशासमयीं आळशास जो दंड ह्मावयाचा तो भल्यामनुष्यास होऊं लागला तर मग फार कठिण गोष्ट.

गुरु- कठिणतर खरी, परंतु एक आहे लोकांची स्थिति एकसारखी नसती, संसारांत दुःखें सुखें येत जात असतात, त्यामुळें बहुतेक सत्कर्मे आचरण्याचा योग येतो. जो पिडलेला त्याच्या मनांत असें भावउत्पन्न होतात कीं हें म्या सहन करून घ्यावें; ही ईश्वराची इच्छा, याविषयीं संतोष मानावा, धीर धरावा. जो चांगला सुखी आहे त्याला असें वाटतें कीं लोकांवर उपकार करावा, दया करावी, उदार व्हावें, धर्म करावा. अशावृत्तीने संपत्तीचा चांगला नीट उपभोग घडतो, त्यापासून जो आनंद होतो तो संपत्तीचा सर्वोत्कृष्ट आनंद समजावा.

जीवांच्या सुखाकरितां प्रकृतिसिद्ध अनुकूलतेनें ज्यावस्तू केल्या आहेत, त्या उत्पन्न करण्यांत अधिक उणें औदार्य दिसतें; परंतु अशा अधिक उण्या देण्यांत तरी चांगलाच हेतु आहे. कित्येक

वस्तु इतक्या पुष्कळ केल्या आहेत कीं त्या कधीं कमी होऊंच नयेत, असाच प्रकाश व वायु आहे. हीं तत्वें ज्याला पाहिजेत त्यानी घ्यावीं. यांचा उपभोग करावा परंतु यांवर आपलीच सत्ता असावी हीं आपलाच माल करून ठेवावीं असें कोणाच्या मनांत येत नाहीं. श्वासोच्छास करायास कांहीं मेहनत नपडतां वायु मिळतो, तसें अन्न मिळत नाहीं, वर्ते तसेंच घेऊन तोंडांत टाकतांच मनुष्याच्या शरीराचें पोषण करीत नाहीं. अन्न जर वायुसारखें असतें तर त्या अन्नास अथवा अन्न उपजविणारे जमिनीस सृष्टीतल्या वस्तूंतून कोणी वेगळें केलें नसतें आणि हीं माझा माल असें करून व्यावयास कोणाच्या मनांत कधीं कल्पना आली नसती.

गोपाळ- जसा वायु मेहनत केल्यावांचून मिळतो तसें अन्न मिळतें तर केवढा आनंद होता. मग मेहनत करायाची गरज राहिली नसती. सारींच माणसें ज्ञानी होतीं. ईश्वराने ही सृष्टिरचिली आहे, यांतील चमत्कारांचा विचार करावा तें पाहून आनंद करावा याच कामाचे पाठीस सारे जण लागते.

गुरु- अरे व्यापार व्यवहार करायास प्रकृतिसिद्ध अनुकूलता उपयोगी असतां तिचा विपरीत अर्थ करितोस. असें आहे सृष्टीचा जो क्रम चालत आला आहे तो लक्षांत ठेवून विचार करावा, त्याहून वेगळ्या विचाराकडे बुद्धि जाऊं लागली असतां त्यापासून भय आहे. असें आहे,कीं सर्वज्ञ जो ईश्वर त्याकडून जीवांचे पालनाकरितां जी जी नेमणूक घडली आहे तीच नीट व चांगली कळलें. त्याकडून जें जें घडतें तें तें कसें हितकारक होतें, हें सर्व समजायापुरतें आपलें जीवांचें ज्ञान नाहीं. परंतु मेहनत केल्यावांचून अन्न मिळूं लागलें, तर कसें काय होईल हें स्पष्ट समजायासारखें दिसतें, अरे, अन्नाकरितां जर मेहनत करावी लागत नसती तर ज्ञानी होणें दूरच राहतें, अवघे लोक आळशी, रानटी पशूसारखे होते. पोटाचीच काळजी नाहीं मग मेहनत तरी करावी कशास, मन बुद्धि शक्ति हीं तरी जागीं करावी कशास, गोड लागणार जो आळस तो तरी दवडावा कशास. जसी मेहनत करायाची तसी केल्यावांचून पोट भरणार नाहीं असें अगत्य झाल्यामुळें असें होतें कीं मनुष्याच्या मनबुद्धयादि व सर्व शरीरशक्ति पहिल्याने पोटाच करितां प्रगट होतात. पण तुझ्या मताप्रमाणें झाल्यास पोटाकरितां कोणी उद्योग करणार

नाहीं; कारण असें सिद्ध झालें आहे कीं सर्वांचीच सत्ता जमीनीवर असली तर कोणी उद्योग करून बीज पेरून जें पीक उत्पन्न करील, तें एकादा आळशी माणूस येऊन कापून नेईल. म्हणून अमुक जमीन अमुक्याचा माल असें ठरेल तेव्हांच मनुष्य जमीनीची लागवड करील. लागवड होण्याच्या अगोदर अमुक जमीन अमुक्याचा माल असें अवश्य झालें पाहिजे. कोणाचें म्हणणें असें आहे कीं अंत नाहीं इतकी जमीन पुष्कळ असली आणि अंत नाहीं इतकें पुष्कळ उपजलें तरीही जमिनीची लागवड होणार नाहीं. जशीं दुसरीं तत्वें पुष्कळ केलीं आहेत तशी जमीन केली नाहीं; कांहीं कमी केली आहे, ही मनुष्याचे हिताचीच गोष्ट होय. जमीन कमी करण्याचें हेंच कारण दिसतें कीं मनुष्याच्या दडून राहिलेल्या शक्ति बाहेर पडून उद्योगास लागाव्या. उपजून मात्र मरणाऱ्या पशुसारिखी जी याची स्थिति ती याने सोडावी, सुधारणुकीचे मार्गास लागून दिवसानुदिवस ज्ञानाच्या नव्या नव्या गोष्टी समजून घ्याव्या. अशा मार्गास मनुष्य लागलें असतां त्याच्याठायीं विवेक नादूंलागतो अनेक प्रसंगांसी गांठ पडल्यामुळें त्याचें मन दृढ होतें, तें मन विपत्तीनें नम्रहोतें ईश्वरभक्तीनें थोर होतें, लोकांसी प्रीतीनें वागल्याने शांत होतें, शास्त्रविद्यादिकें करून प्रौढ होऊन चांगलें रसिक होतें. शेवटीं तो मनुष्य अतिशय सुख पावावयास योग्य असा चिन्हें त्याच्याठायीं दिसूं लागतात.

गोपाळ- वः फार चांगलें, आपल्याच सारखीं जीं इतर मनुष्यें त्यांच्या सुखाविषयीं आपण चांगला मार्ग सांगितला, या मार्गास भय नाहीं, मी उगाच आड रानांत शिरलों होतों. जमीनीची वांटणी केल्यावरून काय काय लाभ होतात ते आपण दाखविले, त्यांविषयीं आतां संशय राहिला नाहीं. लोकांत जे मोठे उद्योगी व चांगले, अशास अधिक जमीन असावी असें आपल्या मतें असलें तरतें नीट आहे. त्यांस वांटून दिलेली जी जमीन, त्यापेक्षां चांगले मोठे जमीनीचे ते लवकरच धनी होतील. त्यांच्या जमिनीचें रक्षण होऊन ती त्यांच्या वारसांस मिळेल, त्यांकडेस जमीन असली तर तिची फारच चांगली लागवड होईल व पुष्कळच उत्पन्न होईल.

गुरु अमुक जमीन अमुक्याची असें ठरलें असतां जमीनीच्या वन्याचीच संपत्ति वाढती असें नाहीं तर दुसऱ्या सर्व लोकांची संपत्ति वाढती.

संपत्ति वाढवावयाचा उपाय जमीनच आहे, ती ज्याकडे असेल त्याकडे तिचें रक्षण झालें ह्मणजे उद्योगास जीव येतो, सामर्थ्य येतें, असा नुस्ताच विचार झाला. रानटी लोक असें समजतात कीं जमीनीवर आमचीं अवघ्यांची एक सारखी सत्ता आहे. अशा समजुतीने ते जमीन वाहिवाटितात, अमक्याची अमुक जमीन, तिचें अमक्यापासून रक्षण व्हावें, असें त्यांकडे नाहीं. गांवांतील शेतकऱ्यांच्या मालाचें रक्षण होतें ह्मणूनच ते रानटी लोकां पेक्षांचांगले सुखी आहेत.

गोपाळ– कायदा झाल्यामुळें मालाचें रक्षण होतें. कायदा सर्वांस उपयोगी आहे, यापासून गैरवाजवी होणार नाहीं.

गुरु– नाहीं होणार यांत काय सांगावें. कोणताही कायदा असो, त्याचा सर्वांस उपयोग आहे किंवा नाहीं, त्याजवरून तो वाजवी किंवा गैरवाजवी आहे असें समजावें. मनुष्य ह्मटलें ह्मणजे त्याने मोकळें असावें ह्म त्याचा स्वभाव, असी जी स्वभावसिद्ध मोकळिक तीस कांहीं अटक केल्या शिवाय कोणता कायदा असत नाहीं. असी अटक करितां ह्मणून कोणास कायद्याचा कंटाळा येत असेल, परंतु कायद्याची अटक नसली तर मनुष्यांच्या जीवाचें, मालाचे, अब्रूचें अथवा त्यांच्या मोकळिकीचेंही रक्षण होणार नाहीं. असें अढळलें आहे, याकरितां मनुष्याला आपले मोकळिकेपैकीं कांहीं अंश कायद्यास द्यावा लागतो, तें घेऊन तो त्यांची बाकी राहिली मोकळिक राखितो आणि रक्षण झाल्यामुळें जीं सुखें होतात तीं ही सर्व राखितो. व्यवहार नियमाचे जे कायदे, त्यांजवर ब्लाकस्टोन ह्मणून एक साहेब होऊन गेला, त्याने इंग्रजींत टीका केली आहे, तींत असें लिहिलें आहे कीं; जो कोणी लोकांत येतो, त्याचें तें येणें माल विकत घेतल्या सारखें आहे. त्या मालाचे किमती बद्दल त्यास आपले स्वाभाविक मोकळिकेचा कांहीं अंश द्यावा लागतो, आणि त्यां लोकांसी व्यवहार करण्यापासून जे लाभ होणार त्या प्राप्तीवर लक्ष ठेवून त्यास त्यां लोकांनी कायम केलेल्या कायद्याप्रमाणें चालावें लागतें. कांतर आपल्या मर्जीस येईल तसें करायास कोणाची अटक नसावी, असें सुद्धाच्या तर. मनांत येणार नाहीं. एकानि मर्जीस येईल तसें करावें, मग दुसऱ्याने तसें कां करूंनये, असें अवघेच आपआपल्या मर्जीप्रमाणे करूं लागले तर मग लोकांच्या कोणत्याही संसार सुखाचें रक्षण होणार

नाहीं; असें आहे म्हणून देशव्यवहार अथवा जनव्यवहार स्वातंत्र्य म्हणजे लोकांतील प्रत्येकाची स्वाभाविक मोकळीक समजावी, तीं मोकळीक मनुष्यानें केलेल्या नियमाचे अटकेंत ठेवावी लागती, पण सर्वांचें हित व्हावयास जितकी जरूर आहे तितकीच अटक त्या मोकळिकेस ठेविली आहे.

रयत आपले मर्जीस येईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करण्याविषयीं मुखत्यार आहे, परंतु ज्या प्रकरणीं सांगी अथवा अटक पाळली पाहिजे त्या प्रकरणीं मात्र रयतेस अटक असावी, असे जे कायदे सांगतात तेच लोकांची मोकळीक राखावयास योग्य आहेत.

गोपाळ- महाराज अमुक अमक्याचा स्थावर माल, असें ठरविण्याच्या कायद्यावरून अनहित होईल म्हणून माझ्या ज्या शंका होत्या, त्यां अवघ्यांचें आपण पुरतेपणीं समाधान केलें. आतां संपत्ति व सुधारणूक यांविषयीं जें आपलें बोलणें तें चालवावें.

गुरु- आपण हळूहळू चालावें, कां तर सुधारणुकीचीं एकामागेंएक पाउलें फार हळूहळू पडत गेलीं आहेत. मनुष्यांचे बुद्धींचा उदय होतो, उद्योग चालूं लागतो, परंतु हे प्रकार तरी एकामागेंएक असे क्रमें करून होतात, आणि कोणाच्या लक्षांत येऊं नये इतकी त्या उदय होण्याची व उद्योगाची गति हळू असती.

एका देशांतून कांहीं लोक दुसरे ठिकाणीं जाऊन वसाहत करतात, तेथेंतेथें बहुतकरून सुधारलेले देश होतात; रानटी लोकांचा सुधारलेला देश झाला असें विरळा. अमेरिका म्हणून एक खंड आहे, त्याचा जेव्हां शोध लागला तेव्हां तेथील लोक रानटी स्थितींत अढळले, ते केवळ शिकारी लोक असत, जेथें भटकत फिरायास कशाचा अडथळा अथवा प्रतिबंध नाहीं असी पुष्कळ जमीन जोंपर्यंत मनुष्यांचे दृष्टीस पडती, तोंपर्यंत, स्थिरतेनें संसार करावा, आणि शेतकीकडे आपली योजणूक करावी, असें बहुतकरून मनांत देखील येणार नाहीं.

ज्या मुलखांत मोठीं मोठीं मैदानें पुष्कळ असतात, तेथें गुरां, मेंढरांचें पोषण करून संसार करण्याची वहिवाट असती, अशा रीतीनें संसार करायासाठी तरी असें अगत्य आहे कीं, जमीनीवर जरी सर्वांची सारखी सत्ता असली तरी अमुक गुरें आमक्याचा माल असें कायम झालें पाहिजे. अशाच रीतीनें संसार करण्याची पूर्वी सिथीयन म्हणून लोक होऊन गेले त्यांची वहिवाट असे; ते टार्टार म्हणून देश आहे तेथील मो-

ठ्या मोठ्या मैदान जमीनींत रहात असत. त्यांसारिखेच अलीकडील टार्टार व आरब लोक आहित; ते एक्या ठिकाणीं रहात नाहींत. पूर्वीच्या जूइश ह्मणजे यहुदी लोकांप्रमाणें तंबूंत राहतात; कुरणांच्या शोधाकरितां आपले कळप बरोबर घेऊन इकडे तिकडे फिरत असतात.

मनुष्याचा स्वभाव असा आहे कीं त्याला आळस गोड वाटतो, त्यामुळें शेतकीचे चालीस हटकून मोठा अडथळा होतो; कांतर शेतकीस तर बरेंच शाहणपण व माहितगारी पाहिजे. अर्थात अनुभवसहित ज्ञान व लक्षपूर्वक अवलोकन पाहिजे. एका हंगामांत मेहनत केली त्याचें फळ दुसऱ्या हंगामांत पदरीं पडेल; उपजला माल कोणी नेणार नाहीं, त्याचें रक्षण होऊन तो राहील असा दृढ विश्वास पडला पाहिजे. आपण असें कल्पावें कीं गुरें, मेंढरें; पाळून कोणी आपलें पोट भरीत होते, मग असतां असतां त्यांपासून शेतकीची चाल झाली, तीं असी कीं, कोणीं गुरें मेंढरीं पाळणारे लोक जिकडे तिकडे फिरतां फिरतां त्यांची शत्रुशीं गांठ पडली, आणि आपले कळप आपण गमावूं असें त्यांस भय वाटलें ह्मणून एका ठिकाणीं वस्ती करून रहावें असें त्यांच्या मनांत आलें, तर जेथें रानांतील जनावरांचा उपद्रव अथवा जवळच्या जंगली लोकांचा फेरा न होई असें जें चांगलें सुरक्षित स्थळ असेल तेथें लक्षपूर्वक अवलोकन घडल्यामुळें निवडून काढितील. कित्येकांचें ह्मणणें असें आहे कीं पूर्वी कोणी सिकोप ह्मणून होऊन गेला त्यानें शहर रचायाकरितां एक खडक शोधून काढिला.त्या खडकावर किल्ला बांधिला, मनुष्याचा स्वभाव असा आहे कीं, आपलें रक्षण करायास समर्थ असें जवळ राज्य असलें तेथील एकादें चांगलें पिकाऊ जमीनीचें ठिकाण त्यांच्या दृष्टीस पडलें तर तें पाहून ते तेथें वस्ती करितील. सिरीया ह्मणून देश आहे तेथील एक्या ठिकाणी वस्ती नकरितां जिकडे तिकडे फिरणारे जे लोक त्यांविषयीं वोलनी साहेबाने असें लिहिलें आहे कीं, कोण्या एका प्रांतीं स्वस्थपणा असला, आपल्या रक्षणापुरती वेगमी व्हावयाजोगी असली, ह्मणजे ते लोक तेथें वस्ती करितात आणि कोणाच्या लक्षांत न येई अशा तऱ्हेने हळूहळू स्थिरपणानें संसार व जमीनीची लागवड करायाचीं कसबें करूं लागतात, यात्रमाणें वारंवार होत असतें. हीं कसबें ते हळूहळू समजून घेत असतील त्यांचे लक्षांत असें येत असलें कीं फळझाडें पुष्कळ करितां येतात. ज्यांपासून आपलें पोषण होतें अशा झाडांचा फैलावा करितां येतो. बीजें

प्रतिवर्षास उत्पन्न होतात; आणि बहुत जातींच्या जनावरांस माणसांत वागण्याची सवई लागे असें करितां येतें. याप्रमाणें त्यां लोकांस निर्वाह करायास पुरतेपणी बेगमी झाली म्हणजे त्यांच्या मुलांचें चांगलें पोषण होतें, त्यांचीं कुटुंबें वाढतात, व म्हातारपणीं व बाळपणीं चांगलें रक्षण होऊन संभाळ होतो. हें लक्षपूर्वक अवलोकनानें घडतें.

अशा अवस्थेंत त्यां लोकांस शेतकी सरासरी माहित झाली असेल. शेतकी जसी करायाची तसी करण्याची माहितगारी व्हावयास दैवयोगाने बहुत्येक गोष्टी घडून आल्यापाहिजेत. रानटी धान्य कोठे अढळलें आहे असें नाहीं; आणि ग्रीक म्हणून जे लोक होऊन गेले, ते असें मानीत, कीं धान्य मोठी अमोल वस्तू ही देवाने यापृथ्वीवर आणून लागवड कसी करावी हें शिकविलें. आयेन्स, क्रीट, सिसिली मिसर, हे सर्व देश असा अभिमान बागवितात कीं धान्याची प्रथम लागवड काय ती आह्मी केली. धान्याची लागवड कसी करावी हें प्रगट करून दिल्याचा उपकार जगावर कोणत्या लोकानी केला असेल तो असो, अथवा त्या लागवडीची युक्ति प्रसिद्धीस येण्याचीं काय साधनें असतील तीं असोत, परंतु लोकांच्या हितास फार उपयोगी पडलेली असी धान्याच्या लागवडी शिवाय दुसरी युक्तीच नाहीं. धान्य शेतांत लागलें असतें तेव्हां तर नाजूक दिसतें परंतु यास उन्हाळ्याच्या उष्णतेचा आणि हिवाळ्याच्या थंडीचा विकार होत नाहीं. हें बहुधा सर्व हवेंत वाढायासारिखें आहे, मनुष्यालाच खायास उपयोगी पडतें असें नाहीं, तर घरखटल्याच्या बहुत्येक जातींच्या जीवासही खायास उपयोगी पडतें. धान्य बहुत वर्षें ठेविलें असतां राहतें, याजवर बहुत दिवस निर्वाह करितां येतो, पुढें येणाऱ्या काळाचें भय वाटत नाहीं. ज्याकाळीं अगदीं पीक येत नाहीं त्याकाळींही याच्या योगाने सुकाळ असतो.

असें धान्या सारखें अमोलिक फळ देणारें जें झाड त्याच्या लागवडीस बरीच पुंजी असली पाहिजे, स्थायिक वस्ती झाली पाहिजे, यादेशांत जसीं नांगर वगैरे बेडीं वांकडीं करितात तशांचा उपयोग नाहीं, शेतकीची आऊतें चांगलीं असलीं पाहिजेत, गुरें ढोरें इत्यादि जनावरें पाहिजेत, सारांश अमुक अमक्याचा माल असें ठरल्या वांचून जे कारखाने उभे करितां अथवा चालवितां येत नाहींत, असे कारखाने घरीं असल्याशिवाय शेतकीस कोणाच्याने हात घालवणार नाहीं. जंगली लोकांकडेस

धान्य नसतें, जमीनीची लागवड नसती, घरखटल्याचीं जनावरें नसतात. हरएक वस्तू मिळाली असतां ती पुनः कसी उत्पन्न होईल असा विचार नकरितां ते खर्चून नासून टाकितात, हें असें झाल्या मुळें कसी गोष्ट झाली आहे ती पहा. जितक्या भूमीवर आतां लाखो मनुष्यें आणि जनावरें रहात आहेत, तितकीच भूमी दोनशें किंवा तिनशें रानटी लोकांचें पोट भरायास पुरी पडेल किंवा नपडेल.

गोपाळ- महाराज, आपण जरा विसावा घ्यावा. अहःहः किती आणि कशा वेगळाल्या कल्पना आपण सांगितल्या; त्या ऐकून मी तर गुंग होऊन गेलों. या गोष्टी पूर्वी माझ्या लक्ष्यांत आल्या नाहींत हा मला चमत्कार वाटतो; या जगाची आतांची सुधारलेलीच स्थिति नित्य माझे दृष्टीस पडती, त्यामुळें असें लक्ष्यांत येत नाहीं कीं लोकांस बहुत अडचळे व अडचणी आल्या असतील, आणि श्रम घेऊन क्रमेकरून उद्योग करावे लागले असतील, तेव्हांच ही अशी पूर्ण स्थिति प्राप्त झाली असेल.

गुरु- मागील स्थिती पेक्षां मात्र आतांची स्थिति पूर्ण, वरकड पूर्ण स्थिति अजून दूरच आहे असें वाटतें. तुझ्या तरी बोलण्यांत असेंच सिद्ध झालें कीं लोकांस पाहून जिवास वाईट वाटावें अशी त्यांची स्थिति आहे; पण याप्रकरणीं तुझें अवघेंच बोलणें कबूल करावया सारिखें नव्हे. असो हल्लीं जे कायदे आहेत ते कसे, लोकांची स्थिति वाईट किंवा बरी करावया जोगे आहेत, हाच आपण विचार करीत बसूंनये; संपत्तीची आणि सुधारणुकीची चाल होऊन लोक सांप्रत काळींचे स्थितीस कसे आले याचा शोध करीत चालावें.

गोपाळ- अमुक अमक्याचा माल असा कायदा झाल्यावरून कसीं मोठमोठीं कामें होतात, तें मला वाटतें, आतां चांगलें स्पष्ट समजूं लागलें, या कायद्यामुळें रानटी लोकांचें जें एक्या ठिकाणीं नराहतां इकडून तिकडे फिरणें तें बंद होतें, मनुष्यें स्थिरपणें संसार करूं लागतात. आपल्या अंगीं एकसारखी मेहनत करायाची सवई लावून घेतात, शाहणीं होतात, दूरवर पाहून व्यहार करितात, लागवड करून पृथ्वी कसी शोभवावी, उपयोगी जनावरांच्या वेगळाल्या जाती, कशा वाढवाव्या, शरीरास पुष्ट करणारीं वनस्पति, झाडें, इत्यादिकांची वृद्धि कसी करावी, हें लोकांस समजूं लागतें. सारांश पोट भरायाचें भांडवल पुष्कळच वाढवावयाची

शक्ति येती, तेणेंकरून असें होतें कीं ज्यांत थोडकीं गरीब झोंपडीं व कमती वस्ती, अशा मुलखाचा एक मोठा मानवर देश करितां येतो हें सर्व अनुभवसहित ज्ञानादि उपकारणांचें फळ. आतां बाकीचीं जीं उपकारणें तीं सांगावीं आणि क्रम सोडून सांगितलीं त्यांचेंही कारण दर्शवावें.

गुरु- अरे संवादरूप ग्रंथांत कल्पिलेला क्रम कोठून राहणार, शिष्याचे मनसे जसे प्रश्न अथवा शंका होतील त्या क्रमानें सांगावें व समाधान करावें लागतें. तशांत तत्तत् प्रकरण संबंधानें सांगेन ह्मणून पूर्वीच सुचविलें आहे. मालाचें रक्षण ह्मणून जें शेवटचें उपकारण तें अगोदरच सांगितलें यावरून तुझ्या मनांत शंका आली असेल. तर उद्योग आणि त्यापासून झालेला माल, व त्यामालाचें रक्षण, तसेंच धान्यादि माल ज्या जमिनीवर होतो ती जमीन इत्यादिकांचा परस्पर असा संबंध आहे कीं यांतील एकादें प्रकरण निघालें ह्मणजे तत्संबंधी इतर प्रकरणें सांगितल्या वांचून चांगली समजूत होत नाहीं. असो मालाचें रक्षण, तसेंच उद्योगाची वांटणी, हीं मोठीं प्रकरणें हीं अझून सांगायाचीं आहेत. यांखेरीज राहिलीं जीं उपकारणें तीं थोडक्यांत सांगून हा संवाद संपवितों. इतकें वरीक मनांत ठेव कीं संपत्युत्पादक मुख्य कारणाची आणि उपकारणाची असी कांहीं व्याप्ति आहे कीं या संपत्तिशास्त्राचे प्रायः सर्व भाग यानी व्यापिले आहेत, ह्मणून हीं थोडींबहुत पुढें वारंवार येत जातील.

गोपाळ- बहुत बरें, माझ्या शंकेचें चांगलें समाधान झालें. महाराज आतां जीं सांगायाचीं तीं प्रकरणें आपले मर्जीस येईल त्याप्रमाणें सांगावीं.

गुरु- इतर दोन उपकारणें सांगण्यापूर्वी प्रकृतिसिद्ध अनुकूलते विषयीं थोडेसें पुनः बोलतों. चांगला देश, सुपीक जमीन, हवा आरोग्यकारक, असलीं ह्मणजे मनुष्यास उद्योग करायास हुशारी येऊन संपत्ति वाढती. हिंदूलोक, चिनईलोक, मिसरलोक, तसेच या एशिया खंडाचे पश्चिमेकडील फिनिशिआ प्रांतांतील लोक, हे प्राचीनकाळीं मोठे प्रख्यात होऊन गेले, यां लोकांत कलाकौशल्याचें ज्ञान प्रकट होऊन बुद्धीप्रत पावलें, इत्यादि सुधारणा पूर्वीपासूनच होण्यास कारण सुपीक भूमी इत्यादि प्रकृतिसिद्धअनुकूलता होय. इकडील हवा उष्ण त्यामुळें मनुष्याचे अंगीं किंचित आळस व पोस्ती येती. असें असतांही आपल्या हिंदुस्थानांतील सुपीक प्रांतामधील लोक चांगले उद्योगी आहेत, तसे डोंगरी प्रांतां-

तील नाहींत. पहा सातपुड्या पर्वतांतील गोंड व भील लोक, बागलाणामधील रांनटी लोक, यांस सुधारणुकेचें वारेंहीं नाहीं. वरें, गोपाळा, चांगली जमीन व चांगली हवा यांसारखीं दुसरीं संपत्तीचे उत्पत्तीस काय काय असावींत.

गोपाळ- मला वाटतें दगडी कोळसे, लोखंड, तांबें इत्यादि उपयोगी धातु. चांगलीं बंदरें, मोठ मोठ्या नद्या इत्यादि संपत्तीचेउत्पत्तीस उपयोगी आहेत.

गुरु- होय; पूर्वोक्तप्रकारें प्रकृतिसिद्ध अनुकूलता ज्या देशीं असती, तेथें मोठमोठे व्यापार व्यवहार करण्यास फारच सोय पडतें, त्या योगानें संपत्तीची वृद्धिही फार होती. दगडी कोळसे,लोखंड इत्यादिकांचा व्यवहारांत काय उपयोग सांगावा? इकडे मुंबईतच पहा, ज्या त्या यंत्रांत कोळसे, जिकडे तिकडे लोखंडी यंत्रें, आगबोटी इत्यादि वाहक चालक यंत्रें, तीं सर्व दगडी कोळशानें चालतात. असो, परंतु अशी प्रकृतिसिद्ध अनुकूलता असून लोकांचा उलींढालीं करण्याचा स्वभाव नसला तर तादृश संपत्तीची उत्पत्ति होणार नाहीं.

गोपाळ- कोठून होईल? अनेक व्यापार धंदे केले पाहिजेत. एक युक्ति साधीली नाहीं तर दुसरी युक्ति काढिली पाहिजे, हिम्मत धरली पाहिजे, एकाद्या धंद्यांत साधलें नाहीं तर तितक्यांतच अवसान सोडून बसतांकामानये, एकनाएक उद्योग करीत असावें. असा ज्या देशीं लोकांचा स्वभाव असेल, तो देश मातबर होईल. अशींच उलींढालीं करण्याचा स्वभाव इकडे वाणी, मार्वाडी, पार्शी लोकांचा असतो, म्हणून त्यांत मोठे सावकार, व्यापारी असतात.

गुरु- होय, त्यांचा कांहींसा तसा स्वभाव आहे खरा, परंतु उलींढालीं करणारे म्हटले म्हणजे युरोपियन लोक. त्यांचा उद्योग तसाच व छातीही तसीच. नसेलती युक्ति कल्पून काढावी, नसेल तो देश शोधून काढावा, आणि जेणें करून व्यापार व्यवहार सुगम होई असें करावें. पहा काय छातीकरून जलमार्गानें हिंदूदेशाकडे येण्याचा मार्ग शोधून काढिला; तें पोर्टुगीज लोकांच्या वृत्तांतावरून समजतें. नंतर पोर्टुगीज व लंदेज इत्यादिकांनी या देशीं येऊन नुसतें राज्यच केलें नाहीं,तर ज्यांत लाखोरुपयांच्या घडामोडी असे मोठेमोठे व्यापारही केले,परंतु सांप्रत इंग्रेज लोकांसारखे उलींढालीं करणारे दुसरें लोक विरळा, किती

मुलूख घेतला आहे, कोठें कोठें व्यापार चालविला आहे, काय काय कलाविद्या काढीत चालिले आहेत, त्याचें वर्णन कोठपर्यंत करावें. इकडे आगीची गाडी चालू करण्याचा उद्योग लटला ह्मणजे किती हें अकटोविकट खटलें. यां लोकांचें लक्ष एकसारखें उद्योगावरच, यांसारिखेच ारे अमेरिका खंडामध्यें स्वतंत्र स्थानें ह्मणून देश आहेत, तेथील लोक . यांचे मुळचे भाऊबंद, परंतु हल्लीं स्वतंत्र झाले आहेत.

गोपाळ- महाराज मला वाटतें उलींढाली करण्याचा जो स्वभाव हा गुण उत्कृष्ट, इतक्यानेच सर्व संपत्ति प्राप्त होईल.

गुरु- तो गुण उत्कृष्ट खरा पण शाहणपण व सचोटी यांगुणानीं शोभला आहे. ह्मणून एकटा उलींढाली करण्याचा स्वभाव असून उपयोग नाहीं. जो व्यवहार करायाचा, तद्विषयक ज्ञान असलें पाहिजे, आणि ज्यांबराबर व्यवहार करायाचा त्यांशीं तट नपडे, त्यांत आपली पत राही अशी सचोटी अवश्य असली पाहिजे. ज्या ज्या कामांत, धंद्यांत लोक जसेजसे कुशल व निपुण असतात, तसें तसें त्यांचे हातून तें, तें काम चांगल्या प्रकारें व आल्पायासानें होतें, तसें अडाण्याच्या हातून होणार नाहीं. ह्मणून कलाविद्यादिकांचा तसाच चातुर्य इत्यादिकांचा सर्वत्र प्रसर झाला पाहिजे. पहा बरें अक्षरशत्रु असे जे शिल्पी व्यापारी लोक, त्यांत कोणी स्वभावतः चपळ असून हतोटीने काम करणारा निघाला, तरी तो जो उत्तम शिक्षा पावलेला असून चांगला माहितगारीने काम करणारा त्यास पोंहचणार नाहीं. आपल्या इकडचीं कसबें कारागिऱ्या, शिल्प कामें यंत्रादिक साधनें पहा आणि तींच युरोपियन लोकांचीं पहा, त्यांत यांत जमीन अस्मानाचें अंतर ह्मणून जेथें ज्ञान शाहणपण आहे तेथेंच व्यवहारानैपुण्य वसतें.

गोपाळ- संपत्तीचे प्राप्तीस लोकांत शाहणपण अवश्य पाहिजे, याविषयीं तर माझी खातरी झाली. बरें सचोटीचा तरी असाच उपयोग आहे काय ?

गुरु- होय, अरे नुसत्या अज्ञानी अप्रमाणिक हातकाम्याचे अथवा अटकळीनें किंवा अंधपरंपरेनें व्यवहार करणाऱ्याचे हातून काय व्हावयाचें आहे. उत्तम कार्यसिद्धि व्हावी अशी अपेक्षा आहे, तर शिल्पी, व्यवहारी लोकांत शास्त्रजन्य ज्ञान, तें तरी अनुभवसिद्ध युक्ति आणि प्रमाणिकपणा इहींकरून युक्त असें असलें पाहिजे. उदमी व्यापारी लोकांचें

काय प्रमाण, बोलतील एक आणि करतील एक, असी बहुधा इकडे समजूत असती. अमुक एक जिन्नस दोन दिवसानीं देतों, त्यास च्यार दिवस लाविंतील. अथवा खराब कम किमतेचा देतील. असी लोकांची स्थिति असल्यास लोकांत सचोटी राहिली नाहीं असें सिद्ध होतें, हें संपत्तीचे वृद्धीस उलटें अपाय रूप होय अप्रमाणिकपणामुळें मोठें अनहित होतें. साधारण मजूर लोकांवर मोठमोठे पगाराचे चोकसनीस ठेवावे लागतात, लोकांत अप्रमाणिकपणा नसता तर हजारो रुपयांचा कोडताचा खर्च, तसाच सीबंदी, फौज चौकी पहारा इत्यादिकांचा खर्च नलागता.

युरोपखंडीं पुष्कळ देशीं मोठा व्यापार चालतो, तेथेंही सचोटीचे मनुष्य कोठे कोठे नसल्या मुळें व्यापारास फार नडी येतात. एकदां एके इंग्रेज सावकाराने एक जिन्नस बाहेर पाठविण्यांत लवाडी केल्यामुळें सर्व दुसऱ्या देशीं त्याची पतबुडून त्या जिन्नसाचा व्यापारही नाहींसा झाला. जर सर्व देशीं सचोटी एकसारिखी असती, तर व्यापार व्यवहार अकुंठितपणें चालते.

मेस्तर बाबेज ह्मणून एक इंग्रेजांत ग्रंथकर्ता एक शहरच्या प्रमाणिकपणाविषयीं असें लिहितो, कीं एथें दररोज लाखोरुपयांचे जिन्नसाची खरेदी व विकरी होती, परंतु कोणी कोणास लिहून देत नाहीं आणि कोणापासून लिहून घेत नाहीं. पूर्वी लढाई चालत असतां इंग्रेज लोकांबरोबर व्यापार करूंनये असें फ्रेंचलोकांत ठरलें, असें होत असतां तिकडील मुलुखांत इंग्रेजांची एक अडत होतीं, तेव्हां बाहेर बातमी फुटूनये एकट्या अक्षर ओळखीवर विननावाने व विनसहीने व्यवहार चालावा अशी उभयपक्षीं समजूत झाल्यावरून, कायतें अक्षर ओळख प्रमाण धरून निश्शंकपणें लक्षावधि रुपयांचा व्यवहार चालला, त्यांतून जर कोणी लोक अप्रमाणिक होऊन झालेल्या व्यवहारास हरकत सांगते अथवा बातमी फोडते, तर मोठा अनर्थ होऊन बहुत प्राणास मुकते.

गोपाळ- वः याचें नाव सचोटी- शाहणपण व सचोटी यांचा व्यवहारांत किती उपयोग सांगावा. हे दोन गुण दोन नेत्र होत. हे नसून नुसता उलींढालीं करण्याचा जो स्वभाव, तो आंधळ्या माणसाच्या अंगबळा सारिखा जाणावा. आतां जें सांगायाचें राहिलें त्याचा उदईक आरंभ करावा.

पूर्वभागसंवाद ४

यांत, मालाचें रक्षण झालें नाहीं तर कसें होतें- बोलनी साहेबानें देश फिरून आल्याचें वर्तमान लिहिलें आहे त्यांतील गोष्टी दृष्टांतास कशा लागू होतात- अमुक माल अमुक्याचा असा कायदा होऊन त्यामालाचें रक्षण झालें असतां कायकाय लाभ होतात- यादेशीं कुणब्याची जमीनीवर सत्ता किती व सर्कारचीकिती,जमाबंदी इत्यादि सांगितली आहेत.

गुरु- सुधारणुकीचें पाऊल पुढें पडून मालाचें रक्षण होई तोंपर्यंत तिची चाल आपण पहात पहात आलों. आतां जर विपरीत झालें, म्हणजे सुधारलेल्या देशीं मालाचें रक्षण झालें नाहीं, तर मनुष्याची स्थिति बिघडून त्याची रानटी स्थिति होईल किंवा कसें हें आपण पाहूं.

गोपाळ- सुधारलेले लोक पुनः रानटी झाले असें कोठे घडलें आहे काय ? असा पालट झालेला म्या कधींही ऐकिला असें मला स्मरत नाहीं.

गुरु- तसें घडलें नसेल, कारण अमुक्याचा अमुक माल असी व्यवस्था एकवेळ झाली म्हणजे तिजपासून अद्भुत लाभ होत असतात. तिचा अगदीं उच्छेद कदापि होत नाहीं. ज्या मुलखांत सरकाराच्या जुलुमा मुळें मालाचें रक्षण होत नाहीं, तेथील लोकांची बरिक स्थिति बिघडती, तेथील मुलखास पहिल्याप्रमाणें गरिबी व रानटी स्थिति प्राप्त होती. ढैर म्हणून एक मातवर शहर होऊन गेलें त्याचा दुःखकारक पालट झाला. मिसर म्हणून एक देश आहे जो कळा विद्यांचें मूळ ठिकाण, त्याचाहीं फार मोड झाला. बोलनी साहेबाने देश फिरून आल्याचें वर्तमान फ्रेंच भाषेंत लिहिलें आहे त्यांतील कांहीं मराठींत केलेलीं वाक्यें, तूं वाचिसील तर मी जें तुझें बोललों तें खरें असें तुला वाटेल.

गोपाळ- तीं वाक्यें वाचितों, तीं अशीं सरकारच्या जुलमामुळें गांवांतील राहणारांस निदानची अवस्था प्राप्त होती. तेव्हां शेतकी कर-

णारे लोक आपलीं घरें सोडितात, आपलीं कुटुंबें घेऊन डोंगरांत जातात अथवा मैदानांत फिरूं लागतात. कोणी व्यवहार करूंलागल्यास त्याज वर कानून कायद्याचा जुलुम होतो, तो टाळण्याकरितां कित्येक लोक लुटारु होतात आणि एकत्र जमून एक लहानसा तळ घालुन त्यातळाचें रक्षण शस्त्राच्या बळानें करितात. मग तो तळ वाढुन त्याच्या नव्या जाती व नवे वंश होतात. सारांश लागवडीस आलेल्या मुलखांतल्या लोकांस भटकत फिरण्याची स्थिति प्राप्त होती, ती सरकारची अनीति अथवा अव्यवस्था झाल्यामुळें प्राप्त होती.

गुरु- कसें? माझ्या बोलण्याप्रमाणेंच बहुत करून आहेना? पुढें वाचिसील तें तरी त्याच बोलण्यास लागूपडेल.

गोपाळ- पुढें वाचितों. त्रिपोली ह्मणून जें सिरिया देशाचें शहर तेथें तुतीच्या झाडांची उतार अवस्था होऊन गेली. त्यांत कांहीं जीव राहिला नाहीं; त्यांचीं कोठें कोठें पोंकळ खोडें मात्र राहिलीं त्यामुळें तेथील रेशमाचें तेज नाहींसें होत चाललें. नवीन झाडें कां लावीत नाहींत असें ह्मणावें, तर हें ह्मणणें युरोपियन लोकांचें. नवीन झाडें कोणी कधीं लावीत नाहीं. नवीन कांहीं लाविलें अथवा बांधिलें तर ह्या मनुष्याजवळ पैका आहे हा या पासून काढून घ्यावा असें पादशाह बोलूंलागतो.

असें जेथें मालाचें रक्षण होत नाहीं तेथें पुढें जें उत्पन्न होणार त्याजवर कोणी भरंवसा ठेवावा? तुतीं लावावयास जी मेहनत व खर्च लागेल त्यावद्दल उत्पन्न माझ्यापदरीं पडेल असी आशा बाळगायास धन्यास कोणाचा आश्रय? असी त्या देशाच्या सरकाराची रयतेचे अर्थाकडे दृष्टि असतां तें सरकार रयतलोकांत उद्योगाची उठावणी करीत नाहीं हा मोठा चमत्कार, कारण उद्योग वाढविला असतां सरकारचे चांगलें हीत होईल.

गुरु- तें राज्य तुर्क लोकांचे त्या राज्यास विपत्तीची दशा प्राप्त झाली आहे. राजापासून तर अगदीं गरीब प्रजेपर्यंत कोणाचा जीव व माल सुरक्षित नाहीं त्यामुळें पुढील उत्पन्नाची कोणी आशा करीत नाहीं, तुरुत मिळायासारखें असेल त्याविषयीं अवधेजण झटतात. आणि त्याचाच उपभोग करून राहतात. त्या देशीं गैरसमजुतीची राजपद्धती चालू आहे. तिच्यापासून त्या सर्वांस किती दुःख भोगावें लागतें तें अमळ पुढें वाच ह्मणजे तुला समजेल.

गोपाळ- वाचितों, राज्याची दुर्दशा झाल्यामुळें पादशाहाच्या ताब्यातील बहुत्येक परगणे भिकेसमिळून ओस झाले. बाहेरून माल आल्याचा जो फार पूर्वीचा हिशेब त्यावरून पाहतां आलेपो ह्मणून जें शहर त्याच्या पोटीं ३२०० शां पेक्षां अधिक गांव लागले. हल्लीं कमावीसदाराकडेस ४०० गांव मिळायास अवघड. इंग्लंड देशांतील जे व्यापारी तेथें वीसवर्षें राहिले, त्यांच्या समक्ष आलेपो शहराच्या भोंवर गांवांपैकीं बहुत्येक गांवींची वस्ती नाहींसी झाली. कोसळून पडलेलीं घरें, निरुपयोगी झालिले हौद, ओसाड पडलेलीं शेतें, हेंचकायतें वाटसरूचे दृष्टीस पडूं लागलें. शेतांची लागवड करणारे शहरांत पळून जाऊन शहरांतील वस्तींत गडप होऊं लागले. मनुष्यें शहरांत जाऊन तेथील दाटींत लपून राहतात त्यामुळें असें होतें कीं ते त्या नागविणाऱ्या राजाचे हातीं सांपडत नाहींत. दुसऱ्या मुलखांत कोठे कोठे असें होतें, कीं प्रांतांत लोकवसती अधिक होऊं लागली ह्मणजे ते लोक येऊन शहरांत वस्ती करितात. त्याप्रमाणें सिरिया देशीं होत नाहीं. इकडे तर प्रांतांत ओस पडून शहरें वसूंलागलीं डोंगरावरील रस्ते फारच वाईट करून ठेविले, घोडेस्वार पाठऊन लोकांस नागवावें असें पादशाहाच्या मनांत येऊन घोडेस्वार पाठविल्यास रस्त्याच्या खराबीमुळें त्यांस येववणार नाहीं ह्मणून रस्ते तसे होऊं लागले.

लोकांनीं चोरून छपवून व्यवहार करून कांहीं मिळविलें असतां त्याची बातमी लागल्यावरून पादशाहास आनंद होतो, तशा बातम्या ठेऊं लागल्यामुळें लोकांस आपल्या मेहनतीचें फळ मिळत नाहीं; त्यामुळें ते आपला उद्योग आटपून जें अगदीं जरूर तितकेंच मिळवितात, आपण उपासीं मरूंनये ह्मणून मात्र कुणवी पेरितात. कसबी लोक आपल्या कुटुंबाचें रक्षण व्हावया पुरती, मेहनत करितात. तशांत कोणाकडेस चारपैसे उरून राहिले तर ते लपवून ठेवितात. असें झाल्यामुळें लोक दरिद्री आणि दुःखी झाले, मग अशांवर जो जुलूम करणारा तो तरी मातबर कोठून होईल? मनास येईल तसें राज्य करावें; बलात्कार करून प्रजेस नागवावें, असा ज्या राजाचा स्वभाव तोच स्वभाव त्यास दंडरूप होतो.

गुरु- मुसलमान लोकांनीं इराणांतील व हिंदुस्थानांतील मोठीं मोठीं राज्यें घेतलीं त्या वेळेपासून त्या राज्यांचा मोड होत गेला. त्याचें कारण असें दिसतें कीं, मालाचें रक्षण होत नाहीं ह्मणून राज्याचा अथवा

देशाचा मोड होतो. पूर्वी या देशांत मुसलमान राजे होऊन गेले. ते मोठे निर्दय असत, लोकांवर बलात्कार करीत, शेतकी करणारांस असा प्रसंग प्राप्त होई कीं आपलीं घरें, आउतें, पिकें यांस आगलावून रानें, डोंगर, असीं वसवावीं लागत, तेथें त्यांचें कोणी रक्षण करीतनसे. जे तरवार गाजवून आपलें रक्षण करून घेत नसत त्यांचे हाल होऊन ते मरून जात

गोपाळ- महाराज, हें वर्णन ऐकून खेदच व्हावा असें आहे. रानटी लोकांच्या दुःखापेक्षां ह्या लोकांचें दुःख अधिक. कारण मोठे विपत्तींत दिवस काढित असतां त्यांस पूर्वी भोगलेल्या सुखाची आठवण होत असेल तेव्हां फारच दुःख होत असेल.

गुरु- मालाचें रक्षण होत नसलें आणि कायद्यापासून जुलूम होत असला, ह्मणजे लोकांचा मोड होतो; मनुष्याची दुर्दशा होऊन जाती. यासारख्या पुष्कळ झालेल्या गोष्टी देशोदेशीं फिरून आलेले साहेब सांगतात. सर्कासिया ह्मणून एशिया खंडांत एक देश आहे, तेथें असें आहे कीं कोणी मनुष्य बीं पेरूं लागलें, अथवा लावणी करून मारे बांधून गोळाकरूं लागलें ह्मणजे त्यावर कोणी तरी घाला घालायास येतो. पिकलाडीस शेतकीच्या आउतांचें जसें अगत्य तसेंच लहानसी बंदुक, पिस्तूल, कटार, ह्यांचेंही अगत्य असतें.

सैप्रस ह्मणून सिरिया देशाकडे एक बेट आहे, त्याविषयीं असें सांगतात कीं जरी तेथील जमीनीची राबणूक होत नाहीं तरी तेथें सर्व ठिकाणीं खाताडी, पांढरी चिकणी माती दृष्टीस पडती, ती फारच कसदार असती; पण तें बेट तुर्काकडेस आहे; त्यांचा ग्रीक लोकांवर इतका जुलूम होत असतो कीं त्या चांगले जमीनीची लागवड करायास त्या लोकांस हिम्मतच होत नाहीं; त्यानीं लागवड केली असतां जें पिक येतें तें त्याज पासून ते तुर्क लोक जबरीनें घेऊन जातात. कसें तरी करून सरकार देणीं भरोत या चिंतेनें ते अवघेंवर्ष काढितात, तीं देणींच भरायाकरितां जाणी जसे खपतात. सरकारचें देणें चुकलें असतां मोठी पीडा अथवा मरण प्राप्त होतें, देणें देववेना असें झालें ह्मणजे कुळें तें बेट सोडून पळून जातात. असीं वर्षाच्याकांठीं बहुत गयाल * होतात. त्यामुळें अवघ्या बेटांत सुमारें ६०००० वस्ती झाली आहे. इतकी पूर्वी तेथील एका शहराची वस्ती असे. सारांश मालाचें रक्षण नसल्यामुळें संपत्तीस अनेक

* परागंदा

अपाय होतात. त्यास मालाचें रक्षण असें झालें पाहिजे कीं जो जें उत्पन्न करील त्याचा त्यास अविछिन्नपणें उपभोग घडावा आणि मालाचे रक्षणार्थ जो कायदा कानुन करणें त्यांत मुख्यत्वेंकरून ज्या गोष्टी असायाच्या त्या जर त्यांत नसल्या तर तो कायदा असून फळ काय.

गोपाळ- मालाचे रक्षणार्थ कोण कोणत्या गोष्टी अवश्यक आहेत?

गुरु- प्रथम तर सर्कारानें रयतेच्या मालाचें रक्षण करावें. म्हणजे सर्कारानें कोणाचा माल दुसऱ्यास बलात्कारानें घेऊन देऊं नये. व दुसरें असें, त्या मालाचें सर्कारापासूनही रक्षण झालें पाहिजे. कारण सर्कार जर बलात्कार करून रयतेस लागवूं लागलें व त्यापासून त्याचा बचाव होत नसला तर देशाची दुर्दशा होऊन जाती! तें तसें युरोप खंडांत व एसिआ खंडांत झाल्याचा प्रकार कांहीं दर्शविला.

इंग्लंड देशीं राज्यनीति उत्तम प्रकारची आहे. तेथील राजाचे मनांस येईल तसें वर्ततां येत नाहीं. कारण कीं तेथें राज्यांतील लोकांचे प्रतिनिधी व राज्यांतील मानकरी लोक यांच्या दोन सभा आहेत त्यांजकडे बहुतेक कारभार सोंपून दिला आहे. असें सर्कार असावें.

मालाचें रक्षण कोणत्या तिसऱ्या रीतीनें झालें पाहिजे तें सांगतों. देशांमध्यें लुटारू व बंडवाले लोक यांचा बंदोबस्त केला पाहिजे; नकेल्यास फार तोटे होतात. सन १८०० चे सुमारें खानदेशाची स्थिति कशी होती, आणि सन १८०२ त जेव्हां यशवंतराव होळकर यानें तो देश लुटून फस्त केला, तेव्हांपासून त्या देशाची काय अवस्था झाली. त्या देशास विपरीत काळ आला. शिंदे व होळकर हे त्यादेशांत येऊन धुमाळी करूं लागले. पेशव्यांस त्यांचा बंदोबस्त होईनासा झाला. प्रांतांत लागवड कमी होत चालली. दिवसानुदिवस लोक जमीनदोस्त होत चालले. पुढें सुमारें सन १८०७ त पेंढारी लोक उत्पन्न झाले ते पुष्कळ फौज फांटा जमवून लुटूं लागले. त्यांत त्यांनी खांनदेशाची तर फारच दाणादाण केली, घरें मोडिलीं; चीजवस्त हरण करून नेली. बहुत मनुष्यांचा नाश केला. सन १८१८ चे सुमारें त्या देशाची अगदींच दुर्दशा झाली. पुढें जेव्हां पेंढारी लोकांचा बंदोबस्त होऊन जिकडे तिकडे स्वस्थ झालें, तेव्हांपासून यादेशाचे लोकांस किंचित् अवसान आलें. हा देश पूर्वी चांगला नांदता होता असें दिसतें. कारण कीं मिलटन याविषयीं असें लिहितो कीं, यादेशांत अद्यापि पूर्वीचे मोठमोठ्या कामा-

चा माग सांपडतो. तेथील लोकांनी सर्व देशांत पाणी खेळविण्या करितां कालवे बांधिले होते त्यांतून आद्यापि कांहीं अढळतात. व मोठ मोठ्या इमारतींचे चिरे, लांकडी सामान, किल्ल्यांचे मोडकळीस आलेले बुरुज अढळतात. असी अवस्था लुटारू लोकांपासून व परचक्रापासून देशांतील मालाचें रक्षण नझाल्यामुळें झाली. आतांही त्या देशाचे सपासचे डोंगरांतून भील व गोंड लोक पुष्कळ आहेत; परंतु त्यांविषयी सर्कारानें बराच बंदोबस्त केला आहे, ह्मणून त्याचें कांहीं चालत नाहीं.

गोपाळ- पण महाराज इकडे दक्षिण कोंकण प्रांतांत तर मी प्रत्यक्ष पाहिलें आहे, व दुसऱ्या कांहीं प्रांतांविषयीं ऐकिलें कीं तेथिल रयत फार हबलदील आहे, कोंकणांत फार तर काय सांगावें त्या बिच्याऱ्या कुणब्यांस चार महिनेपर्यंत कडू कारंदे खाऊन दिवस काढावे लागतात. आतां यातर प्रांतांत लुटारु लोक नाहींत व या देशांत मालाचें रक्षणही बरेंच होत आहे असें वाटतें. त्यास असें असून याप्रदेशांत दारिद्र्याचें आगमन कोठून होतें.

गुरु- केवळ मालाचें रक्षणच असून फळ काय? देशांत दारिद्र अथवा विपुलता यांची चाल होण्यास आरंभीं पंचवीस कारणें व उपकारणें सांगितलीं, त्यांतील मालाचें रक्षण हें एक आहे, तशांतही उद्योगी लोक जेथें फार तेथेंच कोणतीही हिताची गोष्ट होणें ती होत असती.

गोपाळ- महाराज क्षमा असावी. बावावाक्य प्रमाण असें ह्मणतात त्याप्रमाणेंच आपण सांगतां. हें खरें किंवाही गोष्ट सप्रमाण असें दाखवून द्यावें. आमच्या कोंकणांत तर उन्हाळा पावसाळा शेती लोक खपत असतात तरी सारा वारून त्यांचे उदर निर्वाहाची नीट सोय होत नाहीं.

गुरु- सर्व ठिकाणींच लोक निरुद्योगी असतात असें मी ह्मणत नाहीं; कांहीं जागीं सर्कार देणेंही फारच आहे, व कांहीं देशांत पुष्कळ श्रम करितात पण त्यांचा श्रम चांगला सुशिक्षित नसतो. असो ह्या खेरीज कपतान विंगेट आपल्या रपोटांत सरकारास असें लिहितो कीं कोंकणांत व रत्नागीरी जिल्ह्यांत लोकसंख्या मनस्वी वाढल्यामुळें त्या लोकांची फारच हलाकी आहे ह्यास्तव त्यांतील कांहीं लोकांस सरकारानें खानदेशांत पडीत जमीन पुष्कळ आहे तेथें पाठवावें ह्मणजे त्या देशाचें कल्याण होईल, कोंकणी कुणब्यांचेही कल्याण होईल. ह्या लेखावरून कोंकणांतील लोकांचे दरिद्रीस त्यांची अतिशय संख्या कारण असावी असें मला वाटतें, आणि त्यांस

सरकारी देणें झालें तरी तें पूर्वीपासून जें चालत आहे त्याप्रमाणेंच कमज्याजती करून सर्कार घेत आहे.

गोपाळ- पूर्वीपासून म्हणजे काय? हें देणें अनादिसिद्ध तर नव्हतें कांहीं जागीं तें इतकें आहे कीं तेथील रयत आजसोडून जाण्यास तयार आहे.

गुरु- पण त्वां ऐकिलेंगोपाळा अलीकडेस पाहाणी चालली आहे म्हणून तूं म्हणतोस हें बहुतकरून आतां होणार नाहीं. आणि आजपर्यंत केवळ कोकणांत काय असेल तें असो, परंतु देशांमध्यें पुणें, धारवाड वगैरे प्रांतांत पाहाणी झाल्यापासून दस्त कमी झाला आहे, असें असतांही तिकडील लोक अद्यापि कुरकुरत असल्यास हा केवळ त्यांचा अपराध असें मला वाटतें. आपल्याइकडे पूर्वी मुसलमान लोकांची जमाबंदी चालू होती, ती मोडून पुढें पेशवाईत नवी जमाबंदी झाली त्यावर इंग्रेजींत आजपर्यंत पाहाणी करण्याकरितां सर्कारानें यत्न केले, परंतु अद्याप कांहीं झालें नव्हतें, ती अलीकडेस कपतान विंगेट साहेब वगैरे लोक पाहणी करित आहेत त्यांनी आजपर्यंत बरीच पाहणी केली व हल्ली करीत आहेत त्यावरून सर्व देशाची जमाबंदी होऊन जिकडे तिकडे या पाहणीप्रकरणी काम सुरू झालें म्हणजे मग तूं पाहाशील तर तुझ्या दृष्टीस बहुत फेरफार पडेल.

मद्रास इलाख्यांत सरवामस मनरो याचे कारकीर्दीत पाहणी झाली, त्या अलीकडे तिकडील वहिवाटीविषयीं यथास्थित कळलें नाहीं.

गोपाळ- परंतु ही जमाबंदी कायम राहील किंवा काय हें कोण जाणें. व नराहिली असतां पुढें काय होईल, कसे कर बसतील हें कोण जाणें.

गुरु- आतां बहुधा ठराव तीस वर्षांचा आहे, असें ऐकितों. परंतु आपल्या देशांत जितकी सरकारची मालकी आहे तसी कांहीं दे शांतरीं नाहीं. फ्रान्स इटाली वगैरे कांहीं देशांत लोक आहेत, त्यांच्या खासगी एकदां ठराऊन घेतलेल्या जमीनी आहेत, त्यांशीं दुसऱ्या कोणाचा संबंध नाहीं, ते शेतकरी लोक फार सुखी.

गोपाळ- बरें त्यासारिखे आमचे इकडचे शेतकरी लोक कां सुखी नाहींत.

गुरु- त्याचें कारण असें कीं, ती जमीन त्यांची असती त्यामुळें ते जीव लाऊन काम करितात. हे शेतकरी लोक चांगले दूरवर विचारानें वागतात. आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें आपल्या मुलांस विद्या शिक-

वितात. ते मुलांचीं लग्नें लहानपणीं करीत नाहींत, तेणें करून त्यांची लोकसंख्या नियमित असतीं. ते आपल्या जमीनीच्या बळावर आपला निर्वाह करितात. लोकसंख्या फार नवाढल्यामुळें या लोकांमध्यें गरीबीचें येणें होत नाहीं. हें प्रकरण पुढें लोकसंख्येचे प्रकरणीं सविस्तर सांगितलें जाईल.

गोपाळ- महाराज, आपल्या देशींही त्याप्रमाणेंच जमीनीवर लोकांची सत्ता कांबरें नाहीं?

गुरु- कांहीं नाहीं खरी, परंतु हल्लीं तीसवर्षांच्या मुदतीनें जमीनी दिल्या आहेत ती रयत लोकांची जमीनीवर सत्ताच झालीना?

गोपाळ- परंतु कुणब्यांकडे जमीनीचीं मालकी सर्कार नेहमी देईल तर बरी.

गुरु- मिल साहेब सांगतो कीं कांहीं वर्षांमागें शेतकरी लोकांला तीस वर्षांच्या मुदतीनें जमीनी ठराऊन दिल्या आहेत. हिंदुस्थानांचे उत्तरे कडील प्रांतांत व खानदेशाचा कांहीं भागांत याप्रमाणे वहिवाट चालली आहे; व तिजपासून लोकांचें कल्याण होईल असें दिसतें. ठाणें जिल्ह्यांत खालीसा जमीनीची मोजणी करून पांच वर्षांच्या ठरावाने देण्याच्या वगैरे ज्या चाली आहेत, त्या वाईट, कारण कीं या ग्रंथकर्त्याचा असा अभिप्राय आहे, कीं थोडके दिवसांच्या बोलीने जमीनी ठराऊन देणें हें चांगलें नाहीं. यापासून अनहित आहे, जर सरकार ठराव करून रयतेस जमीनी कायम करून देईल तर फार चांगलें, नाहीं तर मोठ्या मुदतीनें द्याव्या. केवळ दोन च्यार वर्षांच्या मुदतीनें दिल्याने खराबी होती. कारण जी जमीन कुळाकडे दोनवर्षें रहाणार, तिची तें कुळ चांगली देखरेख व कमावणी करणार नाहीं. कांतर त्यास असें वाटतें कीं ती मुदत भरतांच आपल्या हातून ही जमीन जाणार, आपली दृष्टि केवळ आपणा करितांच मिळवून ठेवावें असी नसती; तर आपण आपल्या मुलांबाळांसाठीं संचय करून ठेवित असतों. तेव्हां असा मक्ता असल्यानें जितकें त्या मुदतींत जमीनीतून निवेल, तितकें कूळ काढून घेईल. आणि याप्रमाणें सर्व करूं लागले तर जमीनीची खराबी होईल. थोडकी मुदत पर्यंत कुळाकडे जमीन ठेवण्याच्या पद्धतीपासून जमीनीची चांगली लागवड नहोतां जमीन पडीत राहूं लागती, हें जसें लागवडीचा मोड

होण्यास कारण, तसेंच जमीनीची लागवड, शिल्प, इत्यादिकांचा मोड हो, ण्यास, राज्यांत धुमाळी उपद्रव इत्यादिकांस कारण आहे.

गोपाळ- मी त्या दिवसीं फ्रेंच लोकांचा इतिहास वाचित होतों. त्यांत त्यानीं सन् १७८९ त आपल्या राज्यांत दंगा केला, तेव्हांपासून सन् १८१५ त पुनः दुसरा राजा गादीवर बसे तोंपर्यंत त्या देशांत मोठी धुमाळी चालली होती. ही जी तेथील लोकांनी उलटापालट केली, तेणें करून त्यांचें कल्याण झालें नाहीं.

गुरु- सर्व राज्यांचे उलटापालटीच्या वेळीं असेंच होत असतें. हें केवळ त्याच राज्यांत झालें असें नव्हे. त्याचें कारण असें कीं अशा प्रसंगीं लोकांचें लक्ष्य लढाईकडे लागलें असतें, त्यामुळें शेतकीची अव्यवस्था होती. अशा लढाया होत असतां व्यापारास मोठा अडथळा होतो, व्यापार नसल्यामुळें जिन्नसपान्नसाची कमताई पडती. एका देशांतील लोकांचें वैमनस्य दुसऱ्यांशीं पडलें झणजे ते अर्थातच वांकडें करायास प्रवृत्त होतात. असें होऊंलागलें झणजे धान्यादिकांच्या कमताईमुळें ज्या देशांत उलथापालथ होत असती तेथील लोक जो सत्ताधारी असेल, त्याजवर उठतात. असें झालें झणजे सर्व कारभार बंद होतो. सावकार लोकांचीं दिवाळीं निघतात. व त्या देशांतील सर्व भिकेस लागतात.

याप्रमाणें फ्रेंच लोकांनीं सन १७८८ त उलथापालथ केली, तेव्हां तूं सांगतोस तसें झालें. अशींच दुसरीं इतिहासांत उदाहरणें आहेत, याचप्रमाणें कांहींसें इंग्लिश लोकांनी जेव्हां पहिला चार्लस राजा यास सन १६४९ त मारिलें, तेव्हां त्या लोकांनी आंतल्याआंत तंटे करून देशाची नासाडी केली होती.

सन १००१ त जेव्हां महमुदानें हिंदुस्थानांत प्रथम स्वारी केली, तेथपासून तर अल्लाउद्दीनखिलजी मुसलमान लोकांचा अंमल नर्मदेपर्यंत बसवी तोंपर्यंत उत्तर हिंदुस्थानांमध्यें धुमाळी चालली होती. राज्यांत स्वस्थता होऊन रयत लोकांच्या मालाचें रक्षण होऊं लागे तंवपर्यंत शेतकी वगैरे दुसरे उद्योग चांगले चालत नसत.

गोपाळ- हें सर्व मालाचें रक्षण नझाल्यामुळें झालें. महाराज, आपण मालाचे रक्षणाविषयीं जें सांगितलें, तेणें करून कित्येक नवीन गोष्टी समजल्या. आतां उद्योगाची वांटणी कळावी असें मनांत आहे.

गुरु- उद्योगाची वांटणी झणून जें संपत्तीचें उत्पत्तीचे उपकारण तें उद्यां काढूं; आज इतकेंच पुरे.

पूर्वभागसंवाद ५

यांत मालास मालदेण्याचा व्यवहार कसा चालू झाला-
उद्योगाची वांटणी कसी होऊं लागली उद्योगाच्या
वांटणीविषयीं आडमास्मिथ साहेबाने देशसंपत्तींत
कसें काय लिहिलें आहे, यंत्रसाहित्यापासून काय
काय लाभ होतात, उद्योगाची वांटणी झाल्यामुळें
लोकांचें आचरण, बुद्धि, हीं कसीं सुधारतात,
या सर्वांची एकुणांत कसी केली आहे,
इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गुरु- अमुकमाल अमक्याचा असी व्यवस्था झाली, आणि त्या मालाचें रक्षण होऊं लागलें ह्मणजे तें पाहून लोक आळस व अज्ञान सोडितात. आणि उद्योगाचे पाठीस लागतात ह्मणून आळस व अज्ञान या बंदांतून लोकांची सुटका होण्यास मालाची व्यवस्था व रक्षण हींच मुख्य कारणें आहेत, असें मागें सिद्ध झालें. आतां जेणें करून उद्योग व सुधारणूक वाढत जातात तीं कारणें कोणकोणती तीं सांगतों. त्यांतून मोबदल्याचा व्यवहार करणें अथवा मालास माल देणें हें पहिलें कारण आहे.

मागें जें बोलणें झालें त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं मनुष्यां जवळ जें कांहीं असेल त्याचें चांगलें खचितपणानें रक्षण होऊं लागलें ह्मणजे तीं मनुष्यें दुप्पट चपळाईनें मेहनत करूं लागतात. थोडेसें तुरुत पोटापुरतें मिळालें ह्मणजे झालें, अशा समजुतीवर रहात नाहींत. पुढल्या काळा करतां बेगमी करूं लागतात. केवळ अन्नपाणीच मिळवून बसत नाहींत. तर जेणें करून सुख होणार, जें उपयोगी पडणार, त्याचेंही लहानसें सांटवण करूं लागतात. एकजण शिकारी करतां तिरांचें, दुसरा पावसाळ्या करतां धान्याचें, तिसरा अंगावर घालाया करतां वस्त्रभूषणाचें, असीं असीं सांटवणें करूं लागतात आणि त्या त्या लहानशा मालांचा उपभोग करून निर्भय राहतात. तो माल जबरीनें अथवा दग्यानें घ्यावा असें कित्येकांस वाटतें, परंतु तसें करण्यास त्यांस अडकाव होतो, तेव्हां तो

माल मिळवावयास ते कांहीं दुसरा उपाय करितात, शिकारीचा हंगाम आला, आणि तिरांचें अगत्य असलें म्हणजे, तीर करणारांकडे जातात रित्या हातांनी जात नाहींत, तिरांचा मोबदला द्यावया करतां कांहीं तरी घेऊन जातात, ज्या वस्तू करितां तीर द्यावे असें जेंगेकरून तीर करणाराच्या मनांत येईल त्या वस्तू त्याकडे नेतात ज्यांचा जवळ मोबदला द्यावयास कांहींच नसतें, त्यांस तीर आपणास असावेत असी इच्छा होऊन व्यर्थ; कां तर त्या तिरांसांठी द्यावयास जवळ कांहीं वस्तू नसती.

याप्रमाणें मोबदला होऊं लागला म्हणचे उद्योग वाढूं लागतो, कोणा एकाकडे आपले गर्जेपेक्षां कांहीं पदार्थ अधिक झाला, म्हणजे त्यास असें वाटतें कीं, मला दुसऱ्या अमुक पदार्थाची इच्छा आहे म्हणून आपल्या जवळचा आधिक झालेला पदार्थ देऊन तो पदार्थ मिळवावा. जे हौसे जोगे पदार्थ ते जसे जसे उत्पन्न होत जातात, तसी तसी त्या पदार्थांविषयीं इच्छा वाढत जाती, आणि तसतसा ते पदार्थ मिळवावयाचा उद्योग वाढत जातो. मग ते पदार्थ स्वतां करावे अथवा ते जेंगे करून मिळतील असें कांहीं करावेसें वाटूंलागतें, याप्रमाणें रानटी मनुष्य जागा होतो, इच्छा नाहींसी करणारी जी जडबुद्धि व शरीरास अचेतन करणारी जी सुस्ती ती सोडून देतो आणि सुधारलेल्या मनुष्या प्रयाणें हौस, चमत्कार, इच्छा, चपलता, उद्योग यांचे मार्गे लागतो,

असा जो उद्योगाच्या मार्गे लागतो त्याचा उद्योग वाढत जातो, कोणी एक माळी पहिल्यानें लहान जमीनीवर एकाद्या जिन्नसाची लागवड करितो, मग असतां असतां कांदे, मुळे, वांगीं, अशा बहुत्येक जिन्नसांची लागवड त्याचे हातून होऊं लागती, हें असें होऊं लागण्यास एकटी लागवडच कारण होत नाहीं, तर लागवडीचें काम पत्करल्यामुळें बहुत्येक उद्योगाकडे धांव जाती. म्हणून तें तसें होऊं लागतें. मग त्याच्या मळ्यांत जी शाकभाजी उत्पन्न होऊं लागती, तीतकींच त्याच्या घरखर्चास लागत नाहीं. त्यांतून कांहीं तरी उरून राहती; ती ज्या जिन्नसांची त्यास गरज असती त्यांच्या मोबदला देऊन तो जिन्नस घेतो.

गोपाळ- तो शाकभाजी मोबदल्यास देतो हें नीट कळतो, कां तर त्यास ज्या जिन्नसांची गरज असती ते अवघेच तो स्वतां करीत बसता तर मळ्याच्या कामास त्यास अवकाश कोठून सांपडता.

गुरु- खरें तेव्हां असें होऊं लागतें कीं शाकभाजीची ज्या लोकांस

गरज असती, ते माळ्यास जरूर असणारे जिन्नस पुरे पाडतात. कोणी नदींतले मत्स्य आणितात, कोणी रानांतील शिकार आणितात. या माळ्यास ज्यांची तुरुत गरज असती असे खायासवरायाचे जिन्नस मिळाले ह्मणजे असें वाटूं लागतें कीं आपल्यास शाकभाजी ठेवावयास टोपल्या पाहिजेत; कुदळी, पावडें, असें कांहीं मळ्याचे कामाचें सामान पाहिजे; मग हा आपली शाकभाजी मोबदला देऊन ते उपयोगी जिन्नस घेतो, मग यास असी इच्छा उत्पन्न होती कीं चांगली पगडी अथवा आंगठ्या कंठी असी कांहीं लेणीं असावीं, ते हौसेचे जिन्नसही शाकभाजी मोबदला देऊन घ्यावे, असें याच्या मनांत येतें, तेव्हां ज्यां करितां हा आपली शाकभाजी द्यावयास राजी होई, असे अगत्याचे, उपयोगाचे अथवा मौजेचे जिन्नस करायास अथवा कोठून मिळवून द्यायास याचे शेजारी उत्सुक होतात, अशा कारणामुळें नवी नवी कल्पना बाहेर पडूं लागती, नवा नवा जिन्नस उत्पन्न होऊं लागतो, कला कुशलता वाढूं लागतात, असें होऊन उद्योग करण्याची हौस चहूंकडेस प्रगट होऊं लागती.

गोपाळ- जिन्नसास जिन्नस देण्याची चाल पडली, तिजपासून, आपण सांगितलें एथपर्यंत फार उपयोग झालासा दिसतो, परंतु एकादा उद्योग चालू झाला ह्मणजे मग प्रत्येकानें मोबदल्याचा व्यवहार सोडावा, आपल्यास जें जरुर पाहिजे, त्याची प्राप्ति व आपल्या इच्छांची तृप्ति करावयास आपलीच बुद्धि योजूंनये काय? एका मनुष्याकडे एकादा जिन्नस अधिक झाला तर तो त्यानें देऊन त्याबदल ज्याची गरज असेल तें द्यावें हें नीट आहे. परंतु ज्याची आपल्यास गरज नाहीं असें कांहीं उत्पन्न करून ठेवावें आणि मागाहून ज्याची गरज लागेल त्याबदल तें घ्यावें हें तर मोठें लांबट खटलें, ही व्यवहार रीति एक तऱ्हेचीच दिसती.

गुरु- तेव्हां तुझ्यामतें त्या माळ्यास भाकरी करितां जे दाणे लागतात ते त्यानेंच पिकवावे, त्यानें आपल्या हातानेंच आपलें घर बांधावें, आपलीं वस्त्रें करावीं, हें अवघें शाकभाजीचा पैशानें करवून घेवूं नये काय?

गोपाळ- हां हां, तसें नव्हे मी चुकलों, तितकीं कार्यें त्यानें पत्करल्यास तीं त्याच्याहातून होणारच नाहींत,; बहुत कामें होणार नाहींत, कायतें एकच काम चांगलें होईल. पण लोक रानटी असताना निर्निराळ्या माणसानी निर्निराळीं कसबें कामें करणें असें होणार नाहीं.

गुरु- नाहीं, पण जिन्नसानें जिन्नस घेण्याचा व्यवहार चालू झाला, म्हणजे तें तसें होऊं लागतें. या व्यवहारास तूं लांबट खटले मानितोस पण याच व्यवहारामुळें आपली कळा, कुशलता, हस्तकौसल्य, वाढून नामी नामी पदार्थ उत्पन्न होऊं लागले. या व्यवहारापासून फार मोठे लाभ होतात. तूं मानितोस तसें नव्हे.

मोबदल्याचा व्यवहार चहूंकडे होऊं लागल्या नंतर लोकरच असें अढळलें कीं मनुष्य एकाच उद्योगावर बसेल, मग तो उद्योग धनुष्यबाण करणें कां होईना, तसें तसें त्या उद्योगांत त्याचें कौशल्य व हस्तचापल्य विशेष होईल; म्हणून त्याच्या हातून तीर कमटे लोकर होऊन चांगले कारागिरीनें होतील; असें जो मनुष्य वेगळाल्या कामांचे पाठीस लागेल त्याच्या हातून होणार नाहीं.

गोपाळ- मोबदल्याच्या व्यवहारापासून जो लाभ होतो, तो आतां मला समजूं लागला. यापासून उद्योग करावयास हौस येतो, नानातऱ्हेचे उपभोग घडून येतात. आगखीं असें होतें कीं ज्या कारागिरास तिरकामटे चांगले करतां येऊं लागले, तो जर केवळ तेच काम करूं लागला, आणि त्यास जें कांहीं मिळविण्याची इच्छा होईल, त्याच्या मोबदला आपला केलेला माल देऊं लागला तर त्यास विशेष प्राप्ति होईल, त्याने नानाप्रकारच्या कामाकडे लक्ष्य दिलें असतां तसें होणार नाहीं.

गुरु- होणार नाहीं यांत काय संशय; परंतु जे तीरकमटे करायाचे ते लोकांत खपायापुरते मात्र करावे अधिक करून काय उपयोग; अधिक केले असतां विकले जाणार नाहींत. अथवा त्याचा मोबदला होणार नाहीं; मोबदला देण्याविषयीं कोणा जवळ कांहींच नसलें तर तो माल कशानें घेईल. उद्योगाची प्रवृत्ति होऊन कित्येक दिवस जेव्हां लोटतात, तेव्हां कोठें मालास गिऱ्हाइकीं मिळूं लागती, म्हणून जितकी पाहिजे तितकी गिऱ्हाइकी मिळेल, तेव्हां केवळ तीरकमटे करून आपलें पोट भरणारा जो मनुष्य त्याचें पोट भरेल.

लोक जेव्हां चांगले नांदूं लागतात तेव्हांच मालाचा खप व्हावया पुरती गिऱ्हाइकी मिळूं लागती, तेव्हांच लोकांस केवळ एकच धंदा चांगला झटून करायास उमेद होती, नाहीं तर होत नाहीं.

आडमस्मिथ साहेबाच्या पाहण्यांत अर्ते आलें आहे कीं " स्काटलांड म्हणून जो देश तेथील उंचवटयाचा रखरखीत मुलुख आहे, तेथें जिकडे

तिकडे अलग घरें आहेत, केवळ लहान लहान गांवडीं आहेत; त्यांतील शेतकीचें काम करणारा झटला झणजे तो आपण, खाटीक व रोटीवाला तरी आपणच असतो. अशा ठिकाणीं एक लोहार, सुतार अथवा गंवडी असला तर सुमारें दाहा कोसांत त्याच कसबाचा दुसरा मनुष्य अढळणें विरळा. जिकडे तिकडे जीं कुटुंबें असतात, तीं अशा कसब्यापासून फारच जवळ झटलें तरी चार किंवा पांच कोसांवर राहतात, त्यांस बहुत्येक लहान लहान कामें आपल्या हातानीं करायास शिकावें लागतें. परंतु चांगले वस्तीचे मुलखांत तीं तसलीं लहान लहान कामें करणारे मनुष्य वेगळेच असतात, त्यांच्या हातून गरज लागती तेव्हां लोक तीं करवितात.

वेगळाल्या मनुष्यानीं वेगळालीं कामें करणें यास देशव्यवहारव्यवस्थेंत उद्योगाची वांटणी असें झणतात. ही सुधारलेल्या देशींमात्र होत असती. ज्यांची भरभर होत चालली आहे असीं जीं युरोप खंडांतील राज्यें, तेथें असे अढळतें कीं लोक जो एकादा धंदा पत्करतात, त्याच धंद्याच्या मागें लागतात. दुसरें काम हातीं धरीत नाहींत, त्या धंद्याचे वेगळाले विभाग असतात, त्यांतून प्रत्येक विभाग वेगळाल्या काम करणाऱ्या मनुष्यांचा वेगळाला धंदा होतो. उद्योगाची वांटणी हा देशव्यवहारव्यवस्थेंत एक मोठा उत्कृष्ट विषय होय. याचें चांगलें लक्षपूर्वक मनन व्हावें.

याप्रकरणीं आडमस्मिथ साहेबाच्या ग्रंथांत फार चांगलें सांगितलें आहे, तें असें कीं सुधारलेल्या व नांदत्या मुलखांतील अगदी साधा कारागीर अथवा रोजिनदार मजूर असला तथापि त्याच्या संसाराची बेगमी अशी असती, कीं ती बेगमी तयार करायास ज्या लोकांचे हात लागतात, ते लोक किती असतात हें सांगतां येत नाहीं. रोजिनदार मजूर आंगांत जें लोंकरी डगलें घालतो, तें तरी करायास पहा किती माणसें लागतात, तें जाडें खरबरीत असें दिसतें, पण तें पुष्कळ लोकांच्या मेहनतीनें झालें असतें. डगल्यासारिखा घरगुती जिन्नस उत्पन्न करायास मेंढे पाळतात, लोंकरीच्या प्रति लावणारा, लोंकरपिंजारा, रंगविणारा, विंचरणारा, तंतू काढणारा, कोष्टी, ओपदेणारा, असे बहुत्येक निरनिराळी कामें करणारे लागतात. त्या लोकांपासून लोंकर, बनात, असे जिन्नस घेऊन दूरदूर देशींचे जे दुसरे कसबी लोक असतात, त्यांकडे पाठवितात. त्या

पाठविण्याच्या कामांत तरी किती व्यापारी, व तो माल नेणारे लोक, असतात. लोंकरीस जो रंग देतात, त्यास वेगळाले जिन्नस लागतात. ते बहुत करून पृथ्वीच्या फारच दूर कोणांतून येतात. तेव्हां ते नसे जिन्नस अणायाकरितां किती व्यापार चालू झाला असेल, किती गलबताचे जाणें येणें घडलें असेल, किती गलबतें बांधणारे, खलाशी, शिडेंकरणारे, दोरकरणारे लागले असतील तें पाहवें. यांतून जे अगदीं हलकीं कामें करणारे, त्यांचीं हातेरें करायास तरी किती वेगळाल्या प्रकारची मेहनत लागती, खलाशी जें तारुं चालवितो, कापडास ओप देणाऱ्याकडेस जी चक्की असती, कोष्टी ज्या मागाने वस्त्रें विणतो, हीं यंत्रें तर अवघड आहेत. पण जेणें करून मेंढीं पाळणारा लोंकर कातरितो, ती कातर केवळ साधें यंत्र आहे, हें असें साधें यंत्र करायास किती प्रकारचे उद्योगाचें अगत्य आहे त्याचाच आपण विचार करूं. धातु खणून काढणारा, धातूची माती शोधायाकरितां ज्या भट्टींत घालितात ती भट्टी बांधणारा, लांकडें तोडणारा, धातुशुद्ध करायास कोळसे लागतात ते कोळसे करणारा, इटा करणारा, गंवडी, भट्टीवर काम करणारीं मनुष्यें, चक्की फिरविणारा, हातोड्याने घडणरा, लोहार, या अवघ्यांचीं वेगळालीं कसबें एक्या ठिकाणीं मिळतात, तेव्हां कातर उत्पन्न होती. इंग्लांड देशांतील एकादे रोजिनदार मजुराविषयीं तरी असेंच असतें. अनेक तऱ्हेचीं कसबें व जिन्नस मिळून त्याचा पेहरावा व घरांतील सामान झालें असतें; त्याच्या आंगांत कुडती असती ती तागाच्या सुताची असती, तो पायांत जे जोडे घालितो ते चांबड्याचे असतात, तो ज्या बिछान्यावर निजतो, तो बिछाना नाना पदार्थ मिळून झाला असतो. तो ज्या चुलीवर आपलें खाणें तयार करितो, ती चूल लोखंडी जाळीची असती, त्या चुलींत सर्पणास कोळसे लाविती, ते भूमीच्या पोटांतून खणून काढलेले, दुरून जल मार्गाने अथवा जमिनीवरून गाडींत आणलेले असे दगडी कोळसे असतात, त्याच्या स्वैपाक घरांत रांधायाचीं भांडीं असतात आणि जेवण वाढायास ताटें असतात, तीं मातीचीं अथवा कथलाचीं असतात. तो खुरचीवर बसून मेजावर सुऱ्या कांट्याने, खाणें खातो, ती लांकुड, लोखंड तिखें, अशांचीं केलीं असतात. तो जी रोटी खातो ती धान्याची आणि निरनिराळी माणसें लागून केली असती; त्याचे घराचे खिडक्यांतून उष्णता आणि उजेड आंत येतो पण वारा व पाऊस आंत येत नाहीं, ती

खिडकी कांचेची असती. त्या देशीं लोकांचे घरांस बहुतकरून कांचा लावल्या असतात. अहः अहः कांचेसारखा सुंदर व सुखकारक पदार्थ उत्पन्न करायास किती ज्ञान व कौशल्य पाहिजे. कांच नसती तर घरांपासून जें सुख होत असतें तें कोठून होतें. हे असे सोयीचे व वेगळाले पदार्थ निरनिराळे काम करणारे उत्पन्न करितात. वेगळालीं हातेरें करायास लागतात. यांतून दरएक जिन्नसास किती निरनिराळ्या प्रकारची मेहनत लागती, त्याचा आपण विचार केला असतां आपल्यास असें कळूं येईल कीं सुधारलेल्या मुलखांत एकाद्या गरीबाचा संसार पाहिला असतां असा उगाच भास होतो, कीं ही संसाराची स्थिति साधी, परंतु त्या गरीबाची असी साधी स्थिति असतां त्याचा सांभाळ हजारों मनुष्यांच्या साह्या वांचून व उद्योगावांचून होत नाहीं. गरीबाच्या संसाराचे सोयीवार जिन्नस आणि मातबराच्या चळचळीत विषय भोगांचे जिन्नस पाहतां गरीबाची स्थिति साधी दिसती खरी; असें असतां युरोपखंडांतील एकादा शेतकरी उद्योगी असून बेताने खर्च करून वागत असला तर त्याजवळ जे उपयोगी जिन्नस असतात, ते तेथील राजाच्या संपत्तिपेक्षां कदाचित कमी असतील, पण दाहा हजार नागव्या रानटी लोकांस मर्जीस आलें असतां मारावें, तारावें, बांधावें सोडावें, अशा रीतीनें राज्य करणारा एकादा आफ्रिका खंडांतील राजा, त्याजवळ त्या कुणब्या कडील उपयोगी जिन्नसां इतके जिन्नस नसतात, असें जें ह्मटलें आहे, तें कदाजित् सत्य असेल.

गोपाळ- सत्य असेल यांत काय सांगावें. म्या असें ऐकिलें आहे कीं पूर्वेकडेस चीनदेश आहे, तेथला चाहा आणि पश्चिमेकडेस इंडीस ह्मणून जीं बेटें आहेत, तेथली साकर यावांचून इंग्लांड देशांतील घोवीण-ही न्याहारी करायास बसत नाहीं. यावरून असें सिद्ध होतें कीं बहुत्येक खायासवरायाचे जिन्नस फार दुरून येतात आणि ते तयार व्हावयास फार जणाचे हात लागतात.

लावणी करून भात घरीं आणावयास वेगळालीं माणसें लावावीं, त्यांत तें काम वांटलें जातें ह्मणून झपाट्याने लौकर होतें, तसें तें अवघें काम एकट्याच कुणब्यावर पडलें असतां त्याच्या हातून होणार नाहीं.

गुरु- मेहनतीची वांटणी केल्यापासून जे लाभ होतात, ते दाखवाया

करितां आडमस्मिथ साहेबानें जीं उदाहरणें सांगितलीं आहेत, त्यांतून किती एक मी तुला सांगतों. टांचण्या करायाच्या कारखान्याविषयीं त्यानें असें सांगितलें आहे, कीं टांचण्या करायाचें काम जो शिकला नाहीं, अथवा हें काम करायास जें यंत्रसाहित्य लागतें तें कसें कामांत लावावें हें ज्यास माहित नाहीं, त्यानें पराकाष्टेचा उद्योग केला तरी त्याच्या हातून दिवसांत एकही टांचणी होणें कठीण; मग वीस टांचण्या तर होणारच नाहींत. हें काम आतां असें चालविलें आहे कीं, हें अवघें एकच कसब असें होत नाहीं, याचे कितीएक विभाग झाले आहेत, आणि त्यांतून बहुत्येक निरनिराळीं एक एक कसबें झालीं आहेत. एकजण तारकाढितो, दुसरा तीं नीट करितो, तिसरा ती कापितो, चौथा तिला अणी करतो, पांचवा तिला माथा बसवायाकरितां सांहाणेवर घांसितो. हे माथे करायास दोन तीन वेगळालीं कामें केलीं पाहिजेत; टांचणीवर माथा बसविणें हें एक वेगळेंच काम आहे. त्यांस साफ करणें हें एक दुसरें काम आहे, त्या कागदांत बसविणें हें एक स्वतंत्रच काम आहे. याप्रमाणें टांचण्या करायाचें जें हें लहानसें काम त्याचे देखील निरनिराळे अठरा विभाग झाले आहेत. हीं सर्व कामें कित्येक कारखान्यांत निरनिराळ्या माणसांकडून होतात, कित्येक कारखान्यांत एकच मनुष्य कोणेसमयीं दोन तीन कामें करितो. याप्रकारचा एक लहान कारखाना पाहण्यांत आला, तेथें दहा माणसें काम करीत होतीं, ह्मणून कित्येकांस दोन तीन निरनिराळीं कामें करावीं. ह्मणजे; तीं माणसें फार गरीब होतीं याकरितां त्यांजवळ जें अवश्य असायाचें यंत्रसाहित्य तें सरासरी होतें, तथापि त्यानी नेटून काम केलें असतां ते एक दिवसांत सुमारें बारा रत्तल टांचण्या करितील. एका रत्तलांत मध्यम मानाच्या टांचण्या चार हजारांवर असतात. त्यास त्या दहा माणसांकडून एका दिवसांत टांचण्या अठेचाळीस हजारांवर होतील. दर एक जणाकडून अठेचाळीस हजाराचा दहावा हिस्सा ह्मणजे चार हजार आठशें टांचण्या एका दिवसांत होतील. परंतु जर ते मनुष्य हें काम करायास शिकले नसते, आणि एकमेकापासून निरनिराळे राहून स्वतंत्रपणें काम करिते, तर त्यांतून दर एकाकडून अवघ्या दिवसांत एकही टांचणी झाली नसती, मग वीस टांचण्या कोठून होत्या, त्यांच्या त्या वेगळ्या कामांची वांटणी आणि जुळणी झाल्यामुळें हल्लीं त्या अवघ्याजणांच्या हातून जें काम होतें त्याचा दोनशें चाळिसावा हिसा होत नसता.

गोपाळ- मेहनतीची वांटणी झाल्यापासून हीं असीं कार्यें होतात, हा तर वास्तविक चमत्कार होय.

गुरु- ज्यांस एकच सारखें काम करावें लागतें, अशा माणसांस जी काम करण्याची हातोटी साधती तिजविषयीं तरी आडमस्मिथ साहेबानें चमत्कारिक उदाहरण सांगितलें आहे, असें कीं जो लोहाराच्या कारखान्यांत वहिवाटला नाहीं तो मनुष्य एका दिवसांत तीनशें खिळे करतो, आणि साधारण लोहार तर एकहजार खिळे करतो; परंतु कितीएक मुलगे पाहण्यांत आले, त्यांस कायतें खिळेच करायाचें कसब शिकविलें आहे, त्यानीं असें हस्त कौशल्य संपादन केलें आहे कीं एका दिवसांत त्यांच्या हातून दोनहजार तीनशें खिळे होतात.

गोपाळा- हें तर फारच मोठें अंतर, परंतु हें संभवण्या जोगें आहे. ज्यास जें कसब माहीत नाहीं, त्या कसबाचीं हातेरें तो किती आडमुठेपणानें धरून काम करितो तें पाहावें. त्या हातेरांची ज्यास वहिवाटी असती तो त्या हातेरांनी सहज चांगलें हातोटीने काम करितो.

गुरु- तेव्हां आपण असें समजावें कीं कोणे एके कार्याकडे मनुष्याचें अवघें लक्ष्य व बुद्धि लागली ह्मणजे आपली कारागिरी सुधरावयाचे जे उपाय ते तो शोधून काढील, अथवा आपली मेहनत सोपी व कमी होई असें करील, असें संभवतें. परंतु त्याचें मन नानाप्रकारच्या उद्योगांत गुंतलें असतां तें तसें होईल असें वाटत नाहीं. मेहनत करायाची रीत सुधारली, व आउतें चांगलीं झालीं, हा उपकार बहुधा काम करणाऱ्या लोकां कडून झाला.

वांटून मेहनत केली असतां काम सरळपणें व अविच्छिन्नपणें होतें, हा मेहनतीच्या वांटणीचा दुसरा लाभ. ज्या मजुरास बहुत वेगळालीं कामें करायाचीं असतात, त्याचा एक सोडून दुसऱ्या कामावर जाण्यांत आणि आपलीं तीं वेगळालीं कामें स्वाधीन करून घेण्यांत वेळही मोडतो. एकानेच अनेक कामें पत्करिल्यास असें होईल कीं, त्यानें एकास हात घातला नाहीं इतक्यांत तें सोडून अगदीं वेगळ्या तऱ्हेचें दुसरें काम त्यास घ्यावें लागेल. मग आपल्या नांगरावरून मागावर मागावरून लोहाराचे भटीवर त्या भटीवरून चक्कीवर जावें लागेल. पण त्यांचें जाणें अनेक कामांवर होणारच नाहीं, नांगर, माग, लोहाराची भटी, चक्की, यांतून एकादें असेल तर मग त्यानीं त्या कामावर जावें. मेहनतीची वांटणी झाल्यापूर्वी नांगर,

माग इत्यादि मुळींच नव्हती. मेहनतीची वांटणी होती, तेव्हां लोकांस अवकाश सांपडतो. मग ते अनेक कामें सोडून, नांगर, माग इत्यादि यंत्रें करायाचें कसब शिकावयास अथवा तीं तीं यंत्रें करावयास इकडे तिकडे लक्ष नजाऊं देतां उद्योग करून तीं यंत्रेंउत्पन्न करितात.

याकरितां मेहनतीच्या वांटणीविषयीं चांगली सुधारणूक झाली, त्याकाळीं यंत्रें होऊं लागलीं; श्रम करणें सोपें व कमी व्हावें असें जें या यंत्रांपासून कार्य होतें तें बहुधा कोणास खेरसें वाटणार नाहीं. पवनचक्की अथवा पाणचक्की यासारिखें साधें यंत्र असतां, यापासून धान्य दळण्याचें काम पहा किती कमी मेहनतीनें होतें? दोहीं दगडांच्या मध्यें धान्य घालून त्याचा चुराडा हातमेहनतीनें करणें तें दळणें होय. ही अशी दळण्याची रीत बहुत करून फार श्रमकारक आहे, जातें इत्यादि जीं दळण्याचीं यंत्रें असतात, तिहींकरून दळूं लागलें असतां वेळ लागतो व श्रम होतात; परंतु पवनचक्की अथवा पाणचक्की इजकडून वायूच्या अथवा पाण्याच्या स्वाभाविक गतीनें दळण्याचें बहुत करून अवघें काम मोठ्या झपाट्यानें होतें.

मुंबई मुकामीं कापसाच्या गठ्या बांधायाच्या चक्क्या आहेत त्या तुझ्या पाहण्यांत आल्याच असतील. सुती काम करण्याच्या चक्क्या इंग्लंड देशीं आहेत असें सांगतात. त्या चक्क्यापासून यंत्रसाहित्याचें चमत्कारिक कार्य होतें. त्या चक्क्यांचीं अवघीं चाकें व सूत कांतण्याच्या खुंट्या वाफेच्या यंत्राने चालू होऊन शेकडो माणसांचें काम होत असतें.

गोपाळ- उद्योगाची वांटणी हा मोठा सुरस विषय खरा याचें आणखी व्याख्यान होईल तर बरें.

गुरु- बरें तर ऐक. उद्योगाची वांटणी झाली म्हणजे खर्च कमी लागतो; यास कारणें दोन आहेत. तीं अशीं, मेहनत वांटली गेल्यामुळें वेळ फारच कमी लागून काम त्वरित होतें. व प्रत्येकास काम नेमून दिलेलें असल्यामुळें त्यांत तो प्रवीण होतो. दुसरें असें कीं कोणत्याहि कारखान्यांत नानाप्रकाराचीं कामें असतात; त्यांत कांहीं कामें सामान्य मनुष्यानें केलीं असतां होतात; व कांहीं कामांस फार कुशल कारागीर लागतात. आतां उद्योगाची वांटणी झाली नसली म्हणजे, जो कसबी अतिशय नाजूक काम करीत असेल त्यासच बाकीचें सर्व काम करावें

लागेल. तेव्हां जी त्याला मजुरी द्यावयाची ती सर्व कामाची सारखीच द्यावी लागेल. यास उदाहरण, जो म्या तुला टांचण्या करण्याचा कारखाना सांगितला, त्यांत कांहीं कारागीर लोकांस दरदिवस चार रुपये प्रमाणें मजुरी मिळती; त्यांसारखें ज्यांचें काम नाजूक नाहीं त्यांस दरदिवस आठ आण्याप्रमाणें मजुरी मिळती. या कारखान्यांत जर मेहनतीची वांटणी झाली नसती, तर आठ आण्याचें काम करायासही चार रुपये द्यावे लागते. पण मेहनतीची वांटणी झाल्यामुळें चाररुपयांचे किमतीचें काम चार रुपये वालेच करितात; रुपयावाले रुपयाच्या किमतीचें काम करितात. व आठ आण्याचें काम नवे उमेदवार लोक करतात. याप्रमाणें उद्योगाची वांटणी झाली ह्मणजे नवीन यंत्रांचा शोध लागून, तीं चालू केल्यानें काम लवकर उठतें. व ज्या कामास जी मजुरी योग्य तितकीच द्यावी लागती. ह्मणून खर्च फार कमी लागतो.

गोपाळ- वरें जरी यंत्र झालें तरी त्यास कोणी चालविणारा पाहिजे, त्याचे तर पोटास घालावें लागेल. तेव्हां खर्च कमी कसा होईल.

गुरु- वायु, वाफ, पाणी, असे जे सिद्ध पदार्थ यांची यंत्राच्याठायीं योजना करायाची कळा मनुष्यास जसी जसी साधती, तसी तसी त्या यंत्रसाहित्याचेठायीं कार्यशक्ति विशेष येती. मग त्याला जें स्वतां करायाचें काम, तें तो त्या सिद्धपदार्थांकडून करून घेतो. या उपायें करून मेहनत फार कमी होती. मनुष्यास जे श्रम करायाचे तितके करावे लागत नाहींत, आणि काम बहुतकरून चांगलें नीट एकसारिखें होतें.

खिळे करायाच्या कामाची हातोटी कोठपर्यंत साधली हें मागें आपण पाहिलें. परंतु हस्तव्यापारें करून व्हावा तितका उद्योग केला तथापि तो यंत्रसाहित्या पुढें तुच्छ आहे. अमेरिका खंडांत **युनैटेडस्टेट्स** ह्मणून राज्य आहे. तेथें लोखंडी खिळे करायाचें यंत्र केलें आहे, तेणें करून इतकें त्वरेनें काम होतें कीं, एका मिनटाच्या अवकाशांत २५० अथवा एक अवरांत १५००० खिळे पुरतेपणीं तयार होतात.

गोपाळ- मला वाटतें, मेहनतीची वांटणी करण्याची चाल बरीच झाली असेल तेव्हांच लोक धातूंचा उपयोग करूं लागले असतील.

गुरु- यांत काय सांगावें; बहुत मनुष्यें इतर कामें सोडून धातूंच्या

खाणी खणायाचा उद्योग करूं लागतोस तरच धातूंचा उपयोग व्यवहारांत करितां येईल. अमेरिका खंडांतील मेक्झिकान् व पेरुवियान म्हणून जे लोक त्यांनीं सुधारणूक कांहींसी चालू केली होती, परंतु पृथ्वीच्या पोटीं सोन्याविषयीं शोध केला नाहीं, नद्यांच्या पोटीं जें सोनें सांपडे तें तें वेचून घेऊन ते संतुष्ट असत. ब्रिटन् देशीं धातूंच्या खाणी खणून धातु काढण्याचें काम बहुत काळापासून चालत आलें आहे. पूर्वीच्या ब्रिटिश लोकांसीं फिनिसियन लोक कथील व दुसऱ्या धातु यांचा व्यापार करीत म्हणून सांगतात, त्यास फिनिसियन लोकांनीं धातूंच्या खाणी खणायाची विद्या ब्रिटिश लोकांत चालू केली असावी.

गोपाळ- देशसंपत्तीचा संग्रह होण्याविषयीं उद्योगाची वांटणी अगत्य झाली पाहिजे असी माझी पुरतेपणीं खातरी झाली; बरें पण उद्योगाच्या वांटणीमुळें लोकांच्या मनबुद्ध्यादिकांस जडपणा येणार नाहीं काय? जो मनुष्य एकाच साध्या शिल्प कर्मावर बसेल, तो तें काम सुगमरीतीनें व निपुणपणानें करण्याची फारच चांगली हतोटी साधील; पण तो दुसऱ्या सर्व संस्कारांस मुकेल. अडचणीच्या प्रसंगीं मनानें जागृत होऊन उद्योगास लागणें, नाना प्रकार पाहून त्यांविषयीं आस्था बाळगूं लागणें, अथवा दुसऱ्याचें शाहणपण पाहून आपण शाहणें होणें असें त्यास कदापि होणार नाहीं. कायतो एकच उद्योग करायाचा, त्या उद्योगाच्या पाठीस त्यास अखडून राहवें लागेल; त्यामुळें त्याच्या कल्पनाही आकुंचित होतील, त्याचीं विवेकादिक नष्ट होऊन तो ज्या जड यंत्राच्या योगानें काम करितो त्यासारिखा जड होईल. पण कुणब्यास असें होणार नाहीं, यास अनेक उद्योग करावे लागतात, याचीं व यंत्रसाहित्याचीं फारसी गांठ पडत नाहीं, म्हणून त्यां अनेक उद्योगांच्या वहिवाटीवरून यास ज्ञान प्राप्त होतें, हा एक्याच ठिकाणीं अखडला राहत नाहीं, यास चहूंकडे पाहायास सांपडतें; म्हणून याची बुद्धिही चांगली विशाल होती.

गुरु- नांगरहाक्याचा समज त्याच्या कामाच्या मर्यादेप्रमाणें बहुत करून चांगलाच असतो. परंतु नांगरहाक्या आणि शिल्पी म्हणजे कारागीर यांसीं, एकाद्या सामान्य विषयावर गोष्टी बोलूं लागलें असतां बहुत करून असें अढळतें कीं, कारागीराची हुशारी, बुद्धिचापल्य, विचार हीं अधिक, तसें नांगरहाक्याचे बोलण्यांत दिसत नाहीं. शिल्पकाम करणाऱ्या कारागीर लोकांसीं सहज व्यवहार होतो म्हणून त्यांची

हुशारी अधिक असतो. शिल्पकळा, कसबें, शहरांत चालत असतात, त्यामुळें कारागिरांचें शहरांतच जवळ जवळ राहणें घडतें; शहरांतील लोकांसीं त्यांचें बोलणें चालणें सहजांत होतें; तसें मुलखांत जेथें तेथें खेडीं पाडीं असतात, तेथें होत नाहीं. कारागिरांची एकमेकांसीं भेट झाली ह्मणजे ते एकमेकांचे धंद्याच्या गोष्टी सांगतात जे वाचायास शिकले आहेत ते वर्तमानपत्रें इत्यादि वाचितात, व्यापार कानून कायदे याप्रकरणींही गोष्टी बोलत असतात, ते मोठमोठ्या कारखान्यांत एक्याच जागीं काम करीत असतात, ह्मणून कामास कांहीं अडथळा नाहींत त्यांस एकमेकांसीं बोलायासवरायास सोईवार पडतें. कोणत्याहि स्थितीचे लोक असोत, पण त्यांचें एकमेकांसीं बोलणें चालणें होऊं लागलें ह्मणजे एकमेकास पाहून शाहणे होऊं लागतात, जे चतुर व उद्योगी असतात त्यांचे उपभोग व सुखें कनिष्ट स्थितीच्या लोकांचे पाहण्यांत येऊं लागनात, त्यांस असें वाटूं लागतें कीं, तीं चांगलीं सुखें आपणही मिळवावीं, मग ते तीं सुखें मिळविण्याचा उद्योग करूं लागतात. असें मनुष्यास होणें हा एक शिक्षेचाच प्रकार होय, एणेंकरून लोकांचें अज्ञान नाहींसें होऊन त्यांची उद्योगाकडे प्रवृत्ति होती, असें मागें सांगितलेंच आहे.

गोपाळ– जेथें कसबें चालतीं असतात अशा शहरांतील कनिष्ठ स्थितीच्या लोकांचा एकमेकांसीं नित्य सहवास होतो, तेणेंकरून ते एकमेकास पाहून जसे शाहणे होतात, तसे त्यांचें आचरण बिघडत नाहीं काय? ज्या शहरांत लोकांची वसती फार, तेथील कनिष्ट स्थितीचे लोकांत दुराचरणही फार अढळतें, तितकें खेड्या पाड्यांतल्या लोकांत अढळत नाहीं; शहरांत जीं खटलीं होतात, तीं या गरिबांच्या झोपड्यांत होत नाहींत.

गुरु– उभय स्थळींचे वसतींत अंतर किती याचा तूं विचार कर; जेथें शिल्प कर्में होत असतात अशा एकाद्या शहरांत जितकी लोकांची वसती असती, तितकी खेड्या पाड्याच्या चवरस पंधरा कोस जमीनीवर देखिल असत नाहीं, एथें त्यांचा जिकडे तिकडे फैलावा झाला असतो. या करितां उभय स्थळींच्या लोकांचीं आचरणें जरी सारखीं असलीं तरी दुराचरणाची गोष्ट खेड्यापेक्षां शहरांत विशेष असें अढळेल उभयतांची संख्या बरोबर असून त्यांच्या अपराधांच्या संख्या परस्परें ताडून पाहतां शिल्पकर्में करणाऱ्या लोकांपेक्षां कृषिकर्म करणाऱ्यां लोकांच्या अपराधांची

संख्या अधिक, असें केवळ मोठ्या माहितगारींचीं मनुष्यें सांगतात. एकाद्या गांवढळास दुर्लक्षणामुळें वाईट कर्म करावें असें वाटलें तर जबरी, चोरी, खून हीं उघड रीतीनें करायास त्याच्या संस्कारहीन स्थूलबुद्धीस कांहीं संकोच वाटत नाहीं. पण तसीं निर्दय कर्में करण्याविषयीं शहरांतील सुधारलेल्या लोकांचें मन पुढें पाऊल घालीत नाहीं. यां लोकांचा त्यांच्याच बरोबरीच्या लोकांसीं नित्य सहवास होतो, तेणेंकरून यांचें आचरण, बुद्धि हीं सुधारतात; त्यामुळें घोर कर्माकडे यांची धांव जात नाहीं, जर यांजकडून अपराध झाला तर लहानशी दगाबाजी, चोरी असा अपराध घडतो. **फ्रान्स** व **इटाली** ह्मणून जे देश आहेत, तेथें असें पाहण्यांत आलें आहे कीं गांवढळ लोकांकडून अत्यंत घोर अपराध घडतात; एका प्रांतीं जितके कारागीर लोक, तितकेच दुसऱ्या प्रांतीं शेतकी करणारे लोक, अशा समान संख्यांचे दोन प्रांतांची अलीकडेस पाहणी करून मेळवून पाहिलें, त्यावरून शेतकी करणाऱ्या लोकांत अपराधांची संख्या अधिक असें अढळलें.

गोपाळ- आपल्या भाषणावरून मला चमत्कार वाटतो? गुरें ढोरें पाळून पोट भरणारे लोक केवळ साधे व निर्दोष असें वर्णन झालें आहे, तेव्हां आपण सांगतां तसें कसें होतें.

गुरु- तें वर्णन कवीनी केलें आहे, तें वर्णन व्यवहार स्थितींतल्या कल्पना धरून केलें नाहीं, कविजनाचे कल्पना शक्तीच्या आश्रयानेच तसें वर्णन होत असतें, त्यांत काय त्या मोहक आणि मनोहर कल्पना असतात. खेड्या पाड्यांत विशेष साधेपणा असतो यांत संशय नाहीं; परंतु लोकांनी तितक्यावरच राहूंनये, आमची उत्तम प्रकारें सुधारणूक व्हावी तसीच आह्मास उत्तम बुद्धि व्हावी, सद्गुण प्राप्त व्हावे असी इच्छा करावी.

गोपाळ- असी इच्छा करावी खरी, पण जेथें नाना तऱ्हेचीं कसबें शिल्प कामें होत असतात असीं शहरें व मोठीं मोठीं नगरें, तेथें सद्गुणां पेक्षां दुर्गुण अधिक असें आपल्या ऐकण्यांत येतें हें खरें असें आपणही बोलाल.

गुरु- अपराध्यांच्या डोकीवर कायदा करून ठेविला आहे, ह्मणून अपराध झाला असतां त्याची प्रसिद्धि होऊन लोकांच्या ऐकण्यांत येतो, तसी सद्गुणाची सर्व लोकांत प्रसिद्धि होऊन वाहवा होणें विरळा घडतें. कोणी कोणास ठकविलें, कोणी कोणावर बलात्कार केला ह्मणजे तें लाग-

लेच आपल्या कानीं पडतें; परंतु कोणाची भूतदया किती परदुःख पाहून कोणास कसी करुणा आली, कोणी, गरीबानी एकमेकास कसें काय देऊन एकमेकांचे विपत्तीचें निवारण केलें, हें वर्तमान चांगले भले वैद्य इत्यादि जे कोणी त्यांत्यां लोकांच्या घरखटल्याचे माहितगार होतात त्यांस मात्र कळतें.

गोपाळ- बरें, पण खेड्यांतील गरीबांची स्थिति, शहरांतल्यांच्या पेक्षां चांगली असें आपणास वाटतच नाहीं काय?

गुरु- त्यां उभयतांतून प्रत्येकास जसें हित, तसें अहित आहे, आणि मला वाटतें, त्यां उभयतांच्या बऱ्यावाईटाचें मान बहुधा सारिखेंच आहे. शहरांतील राहाणाऱ्यांस अधिक माहितगारी असती, आणि कांहीं संसार सुखें अल्पायासें मिळतात तसें खेड्यांतिल लोकांस असत नाहींत पण ते अधिक बळकट, व निरोगी असतात, त्यांकडे चांगलें स्वच्छ असतें ते आपल्या श्रमानें जें उत्पन्न करितात त्या उत्पन्नास बहुत करून नेहमी व एकसारखी गिऱ्हाइकी मिळत असती. त्या उत्पन्नास लढाई, लोकांच्या चाली, व तसींच दुसरीं कारणें यांपासून धक्का बसाया सारिखा योग फारकरून असत नाहीं. पणयांच कारणामुळें शिल्पी लोकांस वारंवार मोठ्या विपत्ति प्राप्त होतात.

मेहनतीची वांटणी झाल्यामुळें कनिष्ट स्थितीच्या लोकांची बुद्धि चांगली वाढणार नाहीं, दाबून आकुंचित होऊन राहील, ही मोठी हानी, असें तुला अझून वाटत असलें तर असें समजावें कीं, उद्योगाची वांटणी झाल्यामुळें लोकांत भोग्यसंपत्ति बहुत झाली, हा फारच मोठा लाभ, एणेंकरून ती हानी दिसायास उरतच नाहीं. उद्योगाच्या वांटणीनें गोरगरीबांचीं सुखें वाढलीं इतकेंच नव्हे, तर ज्ञान प्राप्तीचीं साधनेंही सुगम झालीं तेणेंकरून लहान मोठ्या लोकांत ज्ञानाची प्रवृत्ति होण्यास सोय झाली. शिल्पकामें चांगलीं सुधरत गेलीं, आणि कितीएक नवीन निघालेल्या ज्या युक्ति, त्यांसारिखी ग्रंथ छापण्याची युक्ति प्रगट झाली, तेणें करून सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा प्रसर करण्याविषयीं एक चमत्कारीक साधन झालें, हें सर्व लाभ उद्योगाचे वांटणीपासून झाले.

गोपाळा, ही उद्योगाची वांटणीची कल्पना निघून तिची लोकांत प्रवृत्ति होऊन फार दिवस झाले. अलीकडे वेकफील्ड साहेबाने यावर

एक कुशल युक्ति बसविली आहे, ती तुझ्या ऐकण्यांत आली आहे काय?

गोपाळ- नाहीं महाराज; पण आपण ज्यापेक्षां तिची इतकी स्तुति करितां त्यापेक्षां ती योग्यच असेल तर ती आपणच सांगावी.

गुरु- वेकफील्ड साहेब असें ह्मणतो कीं, नव्या देशांची वसाहत जेथें होत असती, तेथें दाहावीस खेडेगांवांलगत एक शहर वसवावें, ह्मणजे तेणें करून गांवढ्यांतील जे शेतकरी लोक, त्यांस आपल्या धान्यादिकांचा, शहरांतील कारागीर लोकांच्या जिन्नसांशी मोबदला करायास सांपडेल. असें नसलें तर त्या गांवढ्यांतील लोकांचे दृष्टीस नाना प्रकारचे चमत्कारिक जिन्नस पडावयाचे नाहींत; ते शेतकी करून पोट भरून कशाची इच्छा नकरितां आळशासारिखे उगेच राहतील. शहरें जिकडे तिकडे असलीं ह्मणजे, चौहींकडून जिन्नसा येतील त्या पाहून या आपणास असाव्या असी यांस इच्छा होईल, तेणेकरून हे उद्योगी व हुशार होतील.

गोपाळ- महाराज, आपल्या हिंदुस्थानांत आणि त्यांत मुख्यत्वेंकरून मुंबई इलाख्यामध्यें शहरांची व तेथील कारागीर लोक यांचे धंद्याची फार कमताई आहे, यामुळेंच मला वाटतें कीं, आपल्या ईकडील गांवांची सांगता तशी स्थिती झाली आहे.

गुरु- खरें, आपल्या इकडे शहरें, व्यापाराच्या जागा फार थोड्या दाहा पांच कोशांत तर काय, बहुधा पांचपन्नास कोशांतही चांगलें शहर सांपडावयाचें नाहीं. शहराप्रमाणे आसपासच्या खेडयांची स्थिति असती. मुंबई जवळील माहीम, वांद्रें, परळ, कुर्ला, पवई, हे गांव पहा कसे नांदत आहेत. जिकडे पाहावें तिकडे लोक नाना प्रकारच्या शाकभाज्या करीत आहेत, बागबगीचे शोभा देत आहेत. पावसाळ्यांत शेतांची लागवड चालली आहे. कांहीं ऊंस पिकविण्याच्या उद्योगास लागले आहेत. याप्रमाणे सर्व जिकडे तिकडे कामांत निमग्न असतात. हे लोक हुशार, यांस व्यापारी लोकांच्या सहवासामुळें, इतर गांवढ्यांतील लोकांपेक्षां विशेष ज्ञान. जेथें नानातऱ्हेचे जिन्नस उत्पन्न होतात, व बाहेरूनही येतात, असें मुंबईसारिखें शहर यांस जवळ यामुळें हे जो जिन्नस उत्पन्न करितात, त्याचा तेथें विकरा होतो. व यांसही नाना प्रकारच्या पदार्थांचा उपभोग प्राप्त होतो.

सारांश पुष्कळ शहरें असलीं व त्यां शहरांत पुष्कळ कारागीर लोक व

व्यापारी लोक असले म्हणजे, जसा नगराचे आसमंतात प्रदेश शोभायमान दिसतो त्याप्रमाणें सर्व देश चांगला नादूं लागतो.

गोपाळ- तर महाराज, असें होण्यास उपाय काय करावा.

गुरु- यास उपाय इतकाच. प्रथम आपल्या इकडे उद्योगाच्या वांटणीचा प्रचार झाला पाहिजे. तो झाला म्हणजे संपत्तीची समृद्धि होऊन मग जिकडे तिकडे शहरें वसूं लागतील; व्यापार वाढेल; नानाप्रकारचीं यंत्रें इकडे येऊन, त्यांपासून लोकांचें फार हित होईल. इकडील गांवढ्यांची स्थिति सुधारेल. ज्यां गोरगरीबांस सद्यः पोटापुरतें अन्नही मिळत नाहीं, त्यांस यथेष्ट, अन्न, वस्त्र प्राप्त होईल; आणि आळशीपणा व मंदपणा यांचा नाश होईल. असे या देशास उद्योगाचे वांटणीपासून अनेक लाभ होतील. आतां आंपण आपला पूर्वोक्त विषय चालवूं.

मला वाटतें आपण रानटी अवस्थेपासून मनुष्य उद्योगाची वांटणी करायास योग्य होईपर्यंत त्याची चाल पाहिली, शेवटीं त्यास उद्योगाचे वांटणीपासून काय लाभ झाले ते पाहिले. हा सुखकारक पालट ज्या कारणांवरून झाला, त्यांची तूं थोडक्यांत एकुणांत करून सांग. मग आपले दुसरे भेटीस त्या रानटी लोकांची पुढें कसी चाल झाली त्याचा आपण शोध करूं.

गोपाळ- संपत्तीचें उत्पन्न होण्याचें स्वाभाविक व प्रत्यक्ष कारण उद्योग दिसतो. मालाचें रक्षण करायास योग्य अशा राज्याची स्थापना होऊन त्यापासून होणाऱ्या लाभांचा विस्तार होईतोंपर्यंत अन्न वस्त्रांदिक जें अगत्य पाहिजे तितकेंच प्राप्त होतें, नंतर उद्योगाची प्रवृत्ति लोकरच होती. एका माणसानें जें अधिक उत्पन्न केलें असेल, तें तो दुसऱ्या कडल्या अधिक झालेल्या जिन्नसास मोबदल्यानें देतो. अशा रीतीनें जिन्नसास जिन्नस देण्याच्या व्यापाराची सोय झाली म्हणजे मेहनत अथवा काम वांटून करण्याची पद्धति आपेंआप चालू होती, मग ज्याच्या योग्यतेविषयीं आपण नुकीच वाटाघाट केली असें जें यंत्रसाहित्य तें उत्पन्न करण्याची लवकरच प्रवृत्ति होती.

गुरु- फारच चांगलें सांगितलें. लोक रानटी स्थितींत होते, त्या पेक्षां आतां ते चांगले व सुखी झाले, असी तर आपली खातरी झाली, आतां आपण लोकांस सद्यः यांच्या या सुधारलेल्या अवस्थेंत ठेवून यांचा निरोप घेऊं.

पूर्वभागसंवाद ६

यांत कोणी मनुष्य * मातबर कसा होतो, गरीब कसा होतो- संपत्तीचा संचय कसा होतो- तिची वहिवाट कसी होती- तिजविषयीं गरीबलोक मेहनत कसी करतात- भांडवलाचाधनी अथवा पुंजीदार व मजूर यांत कामाविषयीं कसा करार ठरतो गरिबाला चाकरीस ठेवणे मातबरास कसें अगत्य आहे, भांडवलाचे अथवा पुंजीचें लक्षण कसें, पुंजीपासून उत्पन्न कसें होतें, मजुरांस चाकरीस ठेविल्याने काय नफा होतो. उपज करणारे मजूर कसें असतात. पुंजीदार मनुष्य घरचे सुखी कसे असतात, पुंजीच्या मानाप्रमाणें उद्योगाची मर्यादा कसी असती. पुंजी वाढती त्याप्रमाणें उद्योग कसा वाढतो. जें उत्पन्न होईल त्यांतून रक्षण करून तें पुंजीत घातल्याने पुंजी कसी वाढती, संपत्ति कमें करून मेळविल्याने जसें सुख होतें तसें संपत्ति आपल्या संग्रहीं ठेविल्याने कांहीत नाहीं. इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गुरु- लोकांची सुधाणूक कसी होत गेली, याचा आपण शोध करीत असतां, मालाचें रक्षण व उद्योगाची वांटणी यांपासून जीं सुखकारक कार्यें झालीं, तीं लक्ष्यांत आणिलीं. तीं कार्यें होऊं लागलीं त्या काळापासून एक लहान एक मोठा इत्यादि नानाप्रकारच्या पदव्या आणि एक मातबर एक गरिब अशा नानाप्रकारच्या स्थिति लोकांत चालू झाल्या असें समजावें.

गोपाळ- होय, आणि त्या नानाप्रकारच्या पदव्या व स्थिति चालू झाल्यामुळें जें वाईट होतें, तेंही त्या काळापासूनच होऊं लागलें असें समजावें, नानाप्रकारच्या पदव्या व स्थिति एकेकडून मात्र चांगल्या दिसतात, दुसरे कडून पाहिल्या तर फार वाईट दिसतात.

गुरु- लोकांत नानाप्रकारच्या पदव्या आणि स्थिति चालू झाल्यापासून वाईट होऊं लागलें असें मला वाटत नाहीं, त्यापासून बहुतकरून

* मातबर ह्मणजे पुंजीदार व गरिब ह्मणजे पुंजीरहित अथवा मजूर.

फारच हित होतें, कांतर उद्योगाची प्रवृत्ति करायास व मनुष्यांची मनबुद्ध्यादिक व्यापारास लावायास नानाप्रकारच्या पदव्या व स्थिति फारच योग्य आहेत. गरीब मातवर असा प्रकार रानटी लोकांत नसतो, कांतर तिकडे सरिच गरीब, तुरुत निर्वाहास जितकें पाहिजे त्याहून अधिक कोणी मिळवूं शकतच नाहीं, मग मातबर कोठून होईल. लोक सुधारले म्हणजे मालाचें रक्षण व उद्योगाची वांटणी होती, त्यामुळें असें होतें, कीं आपली गरज अथवा इच्छा तृप्त करून उरे इतकी विशेष संपत्ति मिळवावयास उद्योगी व चतुर मनुष्य समर्थ होतो. नेहमी उद्योग होत गेला म्हणजे त्या उद्योगापासून जें अधिक उत्पन्न होतें तें सांचत गेलें म्हणजे कालेंकरून संचय होतो. असा संचय ज्याजवळ झाला तो मातबर होतो. पण जो कमी उद्योग करितो व जो फक्त आपल्या दररोजच्या पोटगीपुरतें मिळवितो तो गरीब होऊन राहतो, अथवा त्याकडे कांहीं संचय होत नाहीं. आणि जो निरुद्योगी असतो त्यास तर वास्तविक गरीबी प्राप्त होती.

गोपाळ- संपत्तीचा संचय करून फळ काय? संपत्ति स्थिर नव्हे; तिचा व्यय होऊन अथवा भूमींत पुरलेली राहून नाहींसी होती. जर व्यय झाला तर मोठे कष्ट करणाराही मनुष्य असला तथापि गरीब होतो, मग त्याची आणि कमी उद्योग करणारा जो त्याचा शेजारी त्याची दशा सारखीच होती, जर संपत्ति भूमींत पुरलेली राहिली तर मग तो संचय कोणालाच उपयोगी पडत नाहीं.

गुरु- हीं शंकात्वां मोठी योजून काढिली, यांत दोहींकडून अडचण दाखविली. याचें उत्तर असें आहे, संपत्तिचा जेथें विशेष व्यय होतो, तेथें विशेष उपभोग व्हावा हें तर तुझ्याच बोलण्यावरून सिद्ध होतें, संपत्ति भूमींत पुरलेली राहती असें जें तुझें बोलणें त्यावरून असें निघतें कीं द्रव्य, पैका, यांचें ठिकाणीं तूं संपत्तीस पहिल्या प्रमाणे मानूं लागलास. अरे आपण ज्या संपत्तिविषयीं बोलत आहों ती मोबदल्याने द्यावा घ्यायाची संपत्ति; शेतकी, मळा, अथवा शिल्पकळा करून जे जिन्नस उत्पन्न होतात ते जिन्नस मिळून ही संपत्ति झाली आहे. हें तूं विसरलास काय? या संपत्तीचे बहुत्येक जिन्नस असे असतात कीं त्यांस भूमींत पुरून ठेविलें असतां ते राहणारच नाहीं. त्यांची वहिवाट करण्याची फार चांगली युक्ति काढिली आहे; तेणेंकरून त्यांचें रक्षण होऊन त्यांची वृद्धिही होती.

गोपाळ- खरें काय? तर ती कोणती युक्ति.

गुरु- त्या युक्तीविषयीं तुला पहिल्याने कांहीं समजवून सांगितल्या वांचून बोध होणें अवघड आहे.

मनुष्यें रानटीस्थितींत असतां शिकार करून अथवा मूमींतून आपेंआप उत्पन्न झालेलें घेऊन आपलें पोट भरितात, असे ते सुधारलेले स्थितींत असतां आपलें पोट भरूं शकत नाहींत; कारण सुधारणूक झाली म्हणजे जमीनीची लागवड होऊन रान नाहींसें होतें. अमुक मूमी अमक्याचा माल असें होतें.

गोपाळ- मातबरांच्या स्वाधीन जमीन झाली, मग गरीबांचें पोट कोठून भरेल हें उघडच आहे.

गुरु- बरें, मातबर आपल्या संपत्तीस काय करीत असतील.

गोपाळ- गरीबांस तर त्या संपत्तीचा थोडकाच अंश प्राप्त होत असेल; कोणी कसेही परोपकारी असले तथापि त्यांच्या स्वकारणीं किती खर्च होतो, आणि त्यांकडून धर्म किती होतो याचा विचार केला असतां धर्मास दिलेलें अति अल्प दिसतें.

गुरु- गरीबानी आपल्या पोटगीकरितां मातबराच्या धर्मादायाची इच्छा करून राहावें हें नीट नव्हे, कळलें. तुझ्या मतें गरिबानी भिकारीच झालें पाहिजे, त्या वांचून त्यांस मातबरांच्या संपत्तीचा अंश मिळण्याचा दुसरा मार्ग नाहीं काय?

गोपाळ- भीक मागावी, नाहींतर चोरी करावी, यावांचून दुसरा मार्ग कोणता. हां हां त्यानी मेहनत करून मिळवावें असा आपल्या मनांतला भाव असेल.

गुरु- होय, त्यानी मेहनत करूनच मिळवावें. मला भीक द्या असें मातबरांकडे गरीबाने बोलूं नये, तर तुह्मास जें कांहीं पाहिजे त्याजपेक्षां तुमच्या जवळ अधिक आहे, माझ्याजवळ तर कांहींच नाहीं. तुमचे संपत्तीचा थोडासा अंश माझ्या निर्वाहाकरितां आपण मला द्यावा; त्याबदल द्यावयास माझ्या जवळ माझे मेहनती वांचून दुसरें कांहीं नाहीं; तुह्मी जें मला द्याल त्याजपेक्षां तुह्मास मी आपल्या मेहनतीनें अधिक मिळवून देईन तुह्मी मला पोसाल तर मी तुमचें काम करीन असें बोलावें.

गोपाळ- मजुरांस खायाला नघालितां रोजमुराही देत असतात.

गुरु- खायास घातलें काय आणि रोजमुरा दिला काय फळ सार-

खेंच, मजुरास ज्यां जिन्नसांची गरज असती, त्यांच्या ठिकाणीं रोजमुन्याचा ऐवज समजावा, त्या ऐवजाने खाया घ्यायाचे जिन्नस विकत घेतां येतात.

गोपाळ- तेव्हां तो मजूर मातबरास असें बोलेल कीं, मला अन्न आणि वस्त्र द्या, त्यांचे बदली मी तुह्मास माझ्या मेहनतीने दुसऱ्या वस्तू पैदा करून देईन.

गुरु- होय, तो तसेंच बोलेल; आणि जें काम करून घ्यावयाचें त्या बदल तो मातबर मनुष्य आपल्याकडे जें उत्पन्न अथवा जो जिन्नस झाला असेल तो त्या मजूरास देईल. याप्रमाणें तो गरीबाची मजूरी आपल्या स्वाधीन करून घेतो आणि त्यापासून त्यास जें प्राप्त होतें तेंकरून आपली संपत्ति वाढवितो.

गोपाळ- हें गरिबास आपला निर्वाह करून घेण्याचें साधन खरें; परंतु एणेंकरून माझें पुरतेपणीं समाधान होत नाहीं, कांतर मातबरांनी दया केली तर गरिबानीं वांचावें जर मातबरानीं गरिबांस आपल्याकडे कामावर ठेऊन घेतलें नाहीं तर मग यानी भुकें मरावें.

गुरु- खरें; पण यांच्या साह्या वांचून मातबराचे हातून काय होणार होतें ?

गोपाळ- मातबरांस गरीबाची काय गरज, मातबराजवळ जी संपत्ति असती त्या संपत्तीने त्यांचा चांगला सुकाळाने निर्वाह होईल.

गुरु- पहिल्यानें तसें कदाचित् घडेल, परंतु काळेंकरून त्या संपत्तिचा व्यय होऊन जाईल. मातबराचीं पिकें आणि गुरें नाहींसीं होतील, वस्त्रें वापरण्यानें फाटून जातील आणि घरें जायां होतील.

गोपाळ- पिकेंतर प्रतिवर्षी उत्पन्न होत असतात, वस्त्रें नवीन घेतां येतात आणि घरांची मरामत अथवा दुसरी बांधणी होत असती; ह्या सर्व गोष्टी द्रव्यानें सहज घडून येतात.

गुरु- बरें, पण नवीन पिकें कोण पिकवितो नवीन वस्त्रें कोण करतो आणि नवीन घरें कोण बांधितो, हीं कामें गरिब मजूर लोकांकडून घडतात कीं नाहीं ?

गोपाळ- होय, त्यांकडूनच घडतात, हीं कामें करायास मजूरांस कामावर ठेवणें जरूर आहे खरें. गरिबांस काम सांगण्यानें असें होतें कीं गरिबांचें वाचणें बहुतकरून स्वतंत्रपणें होऊं लागतें. मातबराच्याच

मर्जीवर असत नाहीं. असें त्या गरिबांचें हित होतें आणि मातबराचेंही हित होतें हें माझ्या लक्षांत आलें नाहीं.

गुरु- मातबर आणि गरीब यांचें एकमेकास अगत्य आहे; हें पोट आणि हातपाय यांच्या गोष्टी सारिखें आहे.

गोपाळ— मातबर आपले संपत्तीस भूमींत पुरून नठेवितां रक्षितो, असी एक युक्ति आहे म्हणून आपण मागें सांगितलें, तेव्हां मला वाटतें प्रस्तुत जें बोलत आहां तेंच दर्शविलें.

गुरु— होय, मजूर लोक संपत्तीचा व्यय करून ती पुनः उत्पन्न करितात. कोणी एक मनुष्य आपली अवघी संपत्ति नखर्चीतां तिचा कांहीं अंश रक्षून ठेवितो, आणि मजूर लोकांस कामकरायास सांगून त्यांसत्या अंशांतून रोजमुरा देऊन त्या व्यवहाराने नफा करून घेतो, त्या संपत्तीचे अंशास भांडवल अथवा पुंजी असें म्हणतात. तूं पुंजीविषयीं पूर्वी ऐकलेंच असशील ?

गोपाळ— होय, जो पैकेकरी असतो, त्यास पुंजीदार असामी म्हणतात, हे दोन्ही शब्द एक्याच अर्थाचे असावे.

गुरु-होय, एक्याच अर्थाचे तथापि पुंजीदार म्हणजे द्रव्यवान नव्हे तर संपत्तिमान् आणि पुंजी खर्चून टाकणे यांत मोठा तोटा आहे, पुंजीपासून उत्पन्न होई अशा रितीने पुंजीस वहिवाटणें यांत नफा आहे, ती वहिवाट अशी, मजूर लोक कामास लागत अशा रितीनें पुंजीची योजना करितात आणि त्या मजूरांच्या मेहनतीपासून जो फायदा होतो, त्यास जमा किंवा उत्पन्न असें म्हणतात हेंही त्वां ऐकिलें असेल.

गोपाळ— मजूरांचा रोजमुरा देण्याकडे पुंजी लावली तर तिचा खर्च होऊन ती नाहींसी होईल, एकूण इकडून तोटा आणि पुंजीदाराने ती स्वतांकरीतां खर्चिली तरीही तोटा.

गुरु—मजुरांची मजुरी देण्याकडे पुंजी लाविली तर तोटा नाहीं; असें आहे, ज्या पुंजीची वहिवाट करावी तींचा व्यय होतो ती नाहींसी होत नाहीं; पुढें उगवून वृद्धि करणारि जें बीज तें भूमींत टाकिलें असतां नाहींसें झालें असें दिसतें तसी ही नाहींसी झाली असी दिसती. पण त्याच बीजाप्रमाणे ही मजुरास दिली असतां नाहींसी होऊन त्यांचे कामाने झालेल्या पदार्थांच्यारूपें वाढत्या किंमतीने उत्पन्न होती जर मजुराने बीस भाकरीचें धान्य पिकविलें, आणि त्याचा रोजमुरा दाहा भाकरीचे

किंमतीचा असला, जर त्याने दोनडगल्यांचे कापड विणिलें आणि त्याचा रोजमुरा एका डगल्याचे किंमतीचा असला, तर ज्या दाहाभाकरी राहिल्या व जें डगलें राहिलें ही प्राप्ती झाली असें समजावें, व ही त्या मजुरास कामावर ठेवणाऱ्या धन्याचे उत्पन्नाचा हिस्सा होय. याप्रमाणें पुंजीची वहिवाट केली असतां उत्पन्न होतें.

गोपाळ– होतें तथापि हें उत्पन्न प्राप्तकरून घेण्याची जी रीत तिजविषयीं माझ्या मनांत कांहीं शंका आहे. मजुराचा जो रोजमुरा त्यापेक्षां तो आपल्या मेहनतीनें अधिक पैदा करील तर त्याने ती आपली अवघी पैदास्त घ्यावी हें नीट दिसतें; त्या पैदास्तीपैकीं त्यास कांहीं हिसा कामावर ठेवणाऱ्या धन्यास द्यावा लागतो, एणेकरून त्याच्या उद्योगाचा मोठा हिरमोड होतो.

गुरु- आपल्या रोजमुऱ्याच्या किंमतीइतके जिन्नस मजूरदाराने पुंजीदाराकरितां पैदा केले, तर खर्चाइतकीच जमा होईल; पुंजीदारानें जें त्यास दिलें तितकेंच त्यानें परत केलें असें होईल, या अशा मोबदल्याने यास कांहीं हानि अथवा लाभ होणार नाहीं, नासून जाणारें जें तें पुनः उत्पन्न केल्यानें जसेंचेतसेंच राहील इतकेंमात्र होईल. अशा करारास कोणीच पुंजीदार कबूल होणार नाहीं हें सांगायास नलगे. याकरितां कोणी गरीब माणूस मातबराकडेस आपल्या पोटगीकरितां जाऊन मी त्या पोटगी बदल आपलें काम करीन, असें जेव्हां त्यास बोलावें लागतें तेव्हां तुझी मला यावर्षी जें अन्न द्याल, तितकेंच अन्न मी तुह्यास दुसऱ्या वर्षी उत्पन्न करून देईन असें तो बोलत नाहीं, कांतर अशा बोलाने मला कोणी काम सांगणार नाहीं हें तो जाणतो, हल्लीं जें अन्न उत्पन्न झालें आहे, तें पुढें होणाऱ्या जिन्नसाकरितां द्यावयास पुंजीदाराचे मन वळे असी कांहीं हिताची आशा त्यास दाखविली पाहिजे. ह्मणून तो गरीब असें बोलणें लाविती कीं हल्लीं आपण मला जें अन्न द्याल, त्या ऐवजी येत्या वर्षी मी आपल्यास जाजती अथवा अधिक किंम्मतवार भरणा होई असें करून देईन.

गोपाळ– खरें; परंतु पुंजीदारांनी अवघी जमीन ग्रासून आपली मिळकत केली, मजुरांस कष्टावांचून कांहींच ठेविलें नाहीं; असें असतां त्यां कष्टांपासून जीं फळें उत्पन्न होतात, तीं अवघींच वेंचून घ्यावयास

त्यांस मोकळीक असूंनये हा त्यांवर जुलूमसा दिसतो, जर मी कायदा करणारा असतों तर मजुरांच्या मेहनतीपासून जें उत्पन्न होईल तें अवघें त्यांस पुंजीदाराने दिलें पाहिजे असी कानून ठरवितों. अशा कायद्याने मजुरांची स्थिति चांगली होऊंलागेल यांत संशय नाहीं. महाराज आपल्यास हांसें येऊंपाहतें; मला वाटतें ही माझी युक्ति आपल्यास पसंत वाटत नाहीं.

गुरु- त्यांत माझ्याकडून अणखी एक जाजती करावें तें असें कीं मजुरांस पुंजीदारांनी कामावर ठेविलें पाहिजे म्हणून एक कायदा बांधावा; तूं सांगतोस त्या बोलीने तर त्यांस कोणी काम सांगणार नाहीं. शेतांत खपणारे जे पिकवितील त्याच्या किमतीइतका रोजमुरा त्यां खपणारांस शेताच्या धन्याने द्यावा असें झालें तर त्या धन्यास कांहीं फायदा होणार नाहीं. याकरितां तो आपलीं शेतें विनलागवड राहूं देईल, त्यामुळें जमीन ओसाड पडून राहील, आणि शेतखेप भुके मरतील. याचकारणास्तव कसबी लोक आपल्या कामकरणाऱ्यां माणसांस, व व्यापारी आपल्या कार्कुनांस रजा देतील; फार काय सांगावें उद्योगाचा अगदी मोड होईल; देशांचा हटकून नाश व्हावा असा कायदा करण्याचा तुझा बेत असला तर तूं सांगतोस तसाच कायदा केला पाहिजे.

गोपाळ- खरें, म्या सांगितल्या प्रमाणें कायदा झालाअसतां आपण म्हणतां तसें होईल, हें पाहिलें असतां मला पूर्वीच कळावें, कांतर आपण मातें बोलिलां त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, मजुरांस कामावर ठेविलें असतां लाभ होईल असें पुंजीदारास वाटतें, तेव्हां तो त्यास काम सांगतो.

गुरु- खरें, मातबर लोक आपल्या पुंजीची बहिवाट करितात, त्यापासून त्यांस जो लाभ होतो तें त्यांस उत्पन्न झालें असें जाणावें, असें उत्पन्न झालें नाहीं तर यंदा जो पुंजीतला ऐवज खर्चला तितकाचं दुसऱ्या वर्षास जमा होईल. याप्रमाणें प्रतिवर्षास कदाचित् होत जाईल; परंतु पुंजीवर उत्पन्न नझाल्यामुळें पुंजीदार तो पुंजी आपल्या कुटुंबाच्या रक्षण्याकरितां खर्चून कांहीं दिवसांनी नाहींसी करून टाकील, तो प्रतिवर्षास गरीब होत जाईल, आणि गरिबांस आपल्याकडे कामावर ठेवण्याचें जें त्याचें साधन तें प्रतिवर्षास कमी होत जाईल.

गोपाळ- मला बालपणांत ही कल्पना वारंवार गोंधळवीत असे.

मला असें वाटे कीं आमचे तीर्थरूप जसा आपला पैका खर्चितात तसे ते गरीब व्हावे; पण पाहिलें असतां तसें होऊंनये गरिबाच्या मेहनतीनें संपत्ति पुनः उत्पन्न होऊन वाढती हे आतां मला कळूं लागलें.

गुरु- आणखी असें आहे कीं गरिबांस कामावर ठेवल्यावांचून दुसऱ्या कोणत्या उपायानें उत्पन्न करून घेतां येत नाहीं.

पुंजीदार आपल्या मजूरांकडून उत्पन्न करून घेतो, हें अघटित असें समजूनये, मातबरांस आपली संपत्ति वाढविण्याविषयीं गरिबांला कामावर ठेवावें लागतें ही एक ईश्वराच्याच घरची नेमणूक. ज्यांपासून जीवांचें मोठें हित व्हावें अशा ज्या योजना त्यांतलीच ही समजावी.

याप्रमाणें मातबर लोकांस आपली पुंजी वाढविण्याची युक्ति असतो; तो पुंजीस भूमींत पुरलेली ठेवून वाढवितो असें समजूनये तर आपल्या मजूर लोकांत वांटितो, ते ती खर्चून दुसरी अधिक मोठी पुंजी उत्पन्न करितात; याकरितां त्यांस कींवें समर्थी उत्पन्न करणारे मजूर असें म्हणतात.

गोपाळ- तेव्हां कोणाएका मनुष्यानें युक्तीनें खर्च करून चार पैसे उरवून संचय केला, अथवा त्यास वारसा मिळाला तेणेंकरून चांगली पुंजी जाहली, तर त्यास आपल्या पोषणाकरितां स्वतां काम करणें नलगे. ती पुंजी मजुरांस दिली असतां ते त्याच्याकरितां मेहनत करतील, त्या उत्पन्नानें त्याचें पोट भरेल.

गुरु- त्याची जशी पुंजी असेल आणि त्यास जशी इच्छा असेल त्याप्रमाणे होईल. जर त्या पुंजीच्या उत्पन्नानें त्याची इच्छा तृप्त होईल अथवा त्याचा व त्याच्या कुटुंबाचा चांगला सुखाने निर्वाह होईल, तर त्यास स्वतां काम करणें नलगे, मग त्याने घरीं बसून खावें. पुंजी पुरेपर्णी नसली तर त्यास स्वतां मेहनत करावी लागेल अथवा आपल्या मजूरांचे कामाची देखरेख तरी करावी लागेल. शेतकीचा खटला चालिवणारे व व्यापारी व कसबांचे कारखाने चालिवणारे हे आपआपल्या खटल्याची स्वतां देखरेख करितात.

ज्यांत उत्पन्न होतें अशा उल्याढाल्यास पुंजीवांचून हात घालवणार नाहीं. हें तूं आतां समजलासना? मजुरांस मजुरी दिली पाहिजे, जिन्नस उत्पन्न करायाचा मालमसाला, काम करायाची आउतें, हातेरें अशीं विकत घेतलीं पाहिजेत. सारांश मजूरांस कामावर ठेवण्याविषयींचा

अवघा खर्च निभला पाहिजे, हें सर्व करायास पुंजी अगत्य असली पाहिजे.

गोपाळ- बरें, पण मजुरास चाकरीस ठेविल्यावांचून एकादे नफ्याचें काम कोणाएकाच्यानें पत्करवणार नाहीं काय? अहो रानोमाळीं जीं अळवीं करवंदासारिखीं रानफळें होतात तीं कोणी गोळाकरूं लागला, तर त्याला त्या कामास मंजूर, मांडवल, आउतें, हातिरें, अशीं खटलीं कशास पाहिजेत; अळवीं इत्यादि आपेंआप पृथ्वीवर होतात, तीं एकटोपलीं घेऊन व्हावीं त्यानें गोळा करावीं, त्याविषयीं सर्वांचीं सत्ता सारखीच आहे.

गुरु- लोक रानटी होते, तेव्हां कांहीं मेहनत नकरितां पृथ्वीतून आपेंआप जें उत्पन्न होई त्यावर आपला निर्वाह करीत, अशी निर्वाह करण्याची युक्ती असे, त्यांतून तूं सांगतोस तो कांहीं बाकी राहिली आहे, ज्यांस पुंजीची गरज लागत नाहीं असीं कामें फार हलकीं असतात आणि वर्षांत त्यांचा हांगाम थोडकेच दिवस असतो.

गोपाळ- पण कोळीलोकांचें मासे मारायाचें काम आपण सांगतां तसें नव्हे, तें काम मोठें बहुत दिवस चालायासारिखें असून त्यास पुंजीची गरज नाहीं; मासे मारायास कायती मेहनतिचीच गरज, फारझालें तर जाळें, होडी, अशीं लागतात; पावसाळ्यांत तुफानांत कोळी लोकांस समुद्रांत जाववेना असें होतें, त्यासमयीं त्यांच्याजवळ आपला निर्वाह करायास कांहीं असलें पाहिजे इतकीच कायती अडचण.

बरें, पुंजीवांचून व्यवहार होणारच नाहीं काय? ज्यांच्याजवळ कांहीं एक पुंजी नसती ते तर आपल्या पतीवर उधार व्यवहार करितात.

गुरु- ती तरी एक खेरीज गोष्ट आहे असें नाहीं; कांतर उधार व्यवहार करणें म्हणजे दुसऱ्याची पुंजी घेऊन वहिवाटणें असें होतें.

गोपाळ- तेव्हां असें झालें, कांहीं तरी जवळ असलें पाहिजे त्याबांचून कांहीं मिळवितां येणार नाहीं, अशी कल्पना मनांत आली असतां खेदास कारण होती. एकूण व्यवहार करायास ज्याच्याजवळ कांहींच नाहीं त्यास गरीबीच्या हातून सुटून जाण्यास कांहीं उपाय राहिला नाहीं.

गुरु- गरीबी म्हणजे कोणाजवळ अगदी कांहीं असूंनये अशी स्थिति, असा तुझ्या बोलण्याचा भाव असला तर रोजची आपली भाकर पैदा करणारा जो मजूर, त्याविषयीं तें तुझें बोलणें लागू पडणार नाहीं. ज्याच्या जवळ संपत्ति म्हणजे पुंजीचा संग्रह नाहीं, अशी जी स्थिति ती

गरीबी, असें तूं म्हणत असलास तर अवघेच मजूर त्या स्थितींत असतात असेंही सिद्ध होणार नाहीं. मजूर निरोगी व कष्टाळू असून चांगला कुशल असला, तर आपलें पोटभरून कांहीं मागें टाकायास उरेइतका रोजमुरा बहुतकरून मिळवील, मग तो उरवून जमलेला ऐवज, आल्या गेल्याचें असें जें घर तेथें अथवा दुसऱ्या तऱ्हेचे मौजेंत मर्जीस येईल तसा खर्चील सांभाळून वागण्याचा त्याचा स्वभाव असला तर तो उरलेला ऐवज खर्चून नाहींसा करणार नाहीं; तर तो ऐवज एकीकडेस ठेवून लहानसी पुंजी जमवायाचा आरंभ करील, तींत दुसरी शिलक पडत गेली म्हणजे तिचा संचय होईल.

गोपाळ- खरें, महादू आमच्या माळ्याच्या हाताखालीं काम करितो, हा मोठा हुशार व मेहनती आहे, हा एका दिवसीं आपल्या बरोबरीच्या खपणारांपासीं बोलत होता कीं संसार मांडावयास माझ्याजवळ थोडेसे पैसे जमले म्हणजे लग्नकरायाचा माझा बेत आहे. महाराज, मला असें वाटतें कीं आमच्या तीर्थरूपानी त्यास एक लहानसें घर व सुमारें एकदोन बिघे जमीन दिली तर तो बाजारांत औषायाकरितां शाकभाजीची लागवड करील आणि त्या उपायेंकरून आपलें आणि आपल्या कुटुंबाचें पोटभरील.

गुरु- तसें केलें असतां तुझ्या तीर्थरुपानी पुंजी दिली असें होईल. तें लहानसें घर व जमीन मांडवल आहे. परंतु इतक्यानेच त्याचा निर्वाह होणार नाहीं. मळ्यांत काम करायाचीं आऊतें, आणि जमीनीची तयारी करायास बहुत नसले तरी एक गडी, असें महादूस असलें पाहिजे. मळ्यांत उत्पन्न झालेला जिन्नस बाजारांत न्यावयासारखा होई तोंपर्यंत आपला व आपल्या कुटुंबाचा निर्वाह करायास महादूजवळ कांहीं असलें पाहिजे. हें इतकें करायाचें सामर्थ्य त्याच्या आंगीं यावयास त्याच्या जवळ लहानसी पुंजी असली पाहिजे, ती तो आपल्या रोजच्या उत्पन्नातून सांचवीत गेला असतां तीन किंवा चार वर्षांत जमवील मग तो मजुरीने मेहनत करणार नाहीं,तो आपलें स्वतांचें काम करूं लागेल. याप्रमाणें सर्व गोष्टीचा आरंभ झाला पाहिजे; ज्या अत्यंत मोठ्या दौलती जमतात त्यां अवघ्यांचींच आरंभाचीं साधनें मोठीं असतात असें नाहीं.

आतां आपण असें कल्पावें कीं महादूच्या जवळ १००० रुपयाची माया झाल्यावरून एक बिघा जमीन आपल्याकडेस साऱ्याने घ्यावयाचें

त्याच्या अंगी सामर्थ्य आलें तर त्याकडेस १०००० रांची माया झाल्यास दाहा विघे जमीन घ्यावयाचें सामर्थ्य येईल, त्याच्याने जाजती जमीन घेववणार नाहीं; सारा भरायाचें जें त्याचें सामर्थ्य त्यापलीकडे त्याच्याने आपली शेतकी वाढववणार नाहीं; याकरितां त्याच्या पुंजीच्या मानाप्रमाणें त्याच्या उद्योगाची मर्यादा होईल.

गोपाळ- मला याचा पुरतेपणीं बोध झाला नाहीं.

गुरु— आपण असें कल्पावें कीं कोणी एक कसबी मनुष्य आहे, घटकाभर मोचीकां होईना, त्याच्या जवळ जी पुंजी आहे तेणेंकरून आपल्याजवळ दाहा मनुष्यें कामावर ठेवायाचें त्यास सामर्थ्य आहे. दुसऱ्या वर्षी त्यास असें अढळलें कीं त्यां मजुरांच्या मेहनतीने आपल्यास १००० रुपयांचा फायदा झाला. त्यास १००० रुपये ही त्याची प्राप्ति झाली. त्याने जर हा ऐवज खर्चिला, तर पुंजी तितकीच राहील; परंतु हा ऐवज त्याने आपल्या पुंजीत घातला तर जाजती मजूर राखून काम चालवायाचें त्यास सामर्थ्य येईल. आतां आपण असें मानावें, कीं दाहा सोडून बारा माणसें याच्याने ठेववतील असा हा झाला; एणेंकरून असें होईल कीं याकडे पूर्वी पेक्षां अधिक जोडे होतील, आणि ते विकले असतां अधिक पैदास्त होईल, ही त्या पुंजींत घातली तर काम करणाऱ्यां माणसांस आपल्याजवळ ठेवायाचें जें याचें सामर्थ्य तें पूर्वापेक्षां अधिक होईल. याप्रमाणें जसी पुंजी वाढेल तसें मजुरी करवून घेणें ह्मणजे गरिबांस कामावर ठेवणें वाढेल आणि पुंजी जसी कमी होईल तसें तें कामावर ठेवणें कमी होईल.

गोपाळ- त्या मोचयास जी प्राप्ति झाली त्यांतून त्याला आपलें आणि आपल्या कुटुंबाचें पोट भरलें पाहिजे, हें विसरतां कामास नये; ह्मणून अवघी प्राप्ति पुंजींत दाखल करितां येणार नाहीं.

गुरु- नाहीं, यांत संशय काय. मनुष्याच्या प्राप्तीचा फारच मोठा अंश बहुधा त्याच्या कुटुंबाच्या खर्चांत नाहींसा होतो; परंतु तो जर शाहाणा असला तर जितकें उरवेल तितकें उरवून एकीकडे ठेवितो. अशी शिल्लक सांचली असतां तेणेंकरून त्यास त्याचा कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार असला तरी तो वाढवून चांगल्या रीतीने करितां येईल.

गोपाळ- होय कोणाकडे तसी शिल्लक सांचली असतां तो शेतकीचें काम करणारा असला, तर तो आपल्याकडे जाजती मजूर ठेवून आपल्या शेताची लागवड वाढवून सुधारील. व्यापारी असला तर आ

पर्ली व्यापाराची खटली वाढवील. याकरितां मनुष्य जस जसा मातबर होत जाईल तसें तसें त्याच्याठायीं आपली संपत्ति वाढविण्याचें सामर्थ्य येईल असेंचना ?

गुरु- होय, असेंच, पहिल्याने हजार रुपये मिळवायास जी अडचण असती त्यापेक्षां दुसरे दाहा हजार मिळवायास कमी अडचण असती.

गोपाळ- मग ज्याच्या जवळ कांहीं नाहीं त्यास ऐवज मिळण्याची किती अडचण असेल एकून गरिबाची कठिण अवस्था त्याशीं व्यवहार करून मातबर आपला स्वार्थ साधितात.

गुरु- जो मनुष्य आपल्या उद्योगेंकरून बहुत दौलतीचा संचय करितो, तो तेणेंकरून कोणाचें अनहित करितो असें नाहीं. तो उलटें लोकांचें हित करितो. हें तुला पुढें चांगल्या रीतीनें समजेल. सद्यः मी तुला इतकेंच कळवितों कीं संपत्तीपासून जें सुख होणार तें जितकें संपत्ती प्राप्त करून घेतानां होतें तितकें संपत्ति आपल्या संग्रही असण्यानें होत नाहीं. जशी जशी संपत्ति वाढत जाती तसा तसा जीवास सुखाचा अनुभव होत जातो. तुमचा माळी दोन तीन वर्षांनी संसार मांडावा या आशेनें आपल्या प्राप्तींतून सांचवून ठेवित आहे, त्यास त्याच्या संग्रह संपत्ति होईल त्याकाळीं जें सुख होईल, त्यापेक्षां पुढें प्राप्त होणारी संपत्ति लक्ष्यांत आणण्यानें आतां विशेष सुख वाटत असेल; जोंपर्यंत तो वर्षाच्या वर्षास शिलकेचा ऐवज पुंजींत मेळवीत जाईल, तोंपर्यंत त्यास सुखच होत जाईल, परंतु प्रथम जसा आनंद वाटला असेल तसा वाटणार नाहीं. व्यापाऱ्यांस जसा प्रथम प्राप्तीपासून विशेष आनंद होतो तसा आनंद मागाहून जो संचय करतात त्या अवघ्यापासूनही होत नाहीं असें ते व्यापारी लोकच सांगतात. आपल्या संग्रहीं संपत्ति असतानां जें सुख होत असतें त्यापेक्षां क्रमेंकरून संपत्ति प्राप्त झाली असतां विशेष सुख व्हावें, अशी जी ईश्वरा कडची योजना ती नीट आहे. ही उद्योगाची प्रवृत्ति होण्यास कारण होय; याप्रमाणें क्रमेंकरून समृद्धि प्राप्त झाली असतां देशांसही सुख होण्यास फारच उपयोगी पडती, हें पुढें आपल्या दृष्टीस पडेल.

पूर्वभागसंवाद ७

भांडवलाविषयीं

यांत स्थिर भांडवल अथवा पुंजी ह्मणून काय आहे- स्थिर पुंजी आणि फिरती पुंजी कोणत्या कारणावरून निर्निराळ्या आहेत- पुंजी वेगळाल्या प्रकारच्या असतात त्याविषयीं काय काय उदाहरणें आहेत- गुलामाविषयीं काय सांगितलें आहे स्थिर पुंजी आणि फिरती पुंजी ह्या दोन पुंजी मजूर लोकांस एकसारख्या हितकारक कशा होतात यंत्रसाहित्यापासून जे लाभ होतात त्याविषयीं म्याकफर्सन साहेबाचे ग्रंथांत काय सांगितलें आहे- से ह्मणून साहेब होऊन गेला त्याने देशव्यवहार व्यवस्थेवर ग्रंथ केला त्यांत काय सांगितलें आहे इत्यादिकांचें कथन केलें आहे.

गुरु- पुंजीविषयीं मला कांहीं आणखी बोलायाचें आहे.

जमीनीच्या धन्यास जें उत्पन्न होतें, त्यांतून शिलक सांचवून तो आपली संपत्ति वाढवितो, त्याजवळ पुंजी वाढती, ती अवघी पुंजी तो शेत खपणारांत वहिवाटीत नाहीं; पीक सांठवावयास कोठारें बांधितो, गुरांस राहायास गोठे बांधितो, त्या कामास जे लोक लागतात त्यांस त्या पुंजीतून कांहीं अंश देतो. लांकडें पैदाकरायास झाडें लाविती; लहान लहान घरें बांधितो, आपल्या शेतकीपैकीं जी जमीन ओसाड असती, त्यांतील कांहीं लागवड करितो, या अशा अशा कामाकडेसहि त्याच्या पुंजीचा अंश लागतो. याचप्रमाणें शिल्प काम कारागिरी करणारा आपलें यंत्र साहित्य अथवा आपल्या उद्योगाचीं आउतें, हातेरें वाढविण्याविषयीं आपल्या पुंजीपैकीं कांहीं पुंजीची वहिवाट करितो.

गोपाळ- मजूर मेहनत करून जे जिन्नस उत्पन्न करतात ते जिन्नस बाजारांत विकायास नेले असतां तावडतोब विकले जातात ह्मणून त्या मजुरांत पुंजीची वहिवाट केली असतां त्या पुंजीपासून चांगली प्राप्ति होती; तसी प्राप्ति घरें बांधणें, आउतें व यंत्रसाहित्य करणें त्यांत पुंजी वहिवाटिली असतां होत नसेल.

गुरु- तसी प्राप्ति तत्क्षणींच होत नाहीं; काळेंकरून होती, घरें, इत्यादिकांपासून प्राप्तीची आशा नसली तर त्यांविषयीं शेतकी करणारा खोत व कारखाना चालविणारा शिल्पी, हे आपली पुंजी वहिवाटणार नाहींत. जर खोताकडे आपलें धान्य ठेवावयास कोठार अथवा दास्तान नसलें, तर पीक येतांच आपलें तें धान्य त्यास विकावें लागेल. तें जाजती मुदत ठेविल्यानें जाजती फायद्यानें विकलें जातें, म्हणून तें ठेवायास कोठार करणें त्यांत त्यांस फायदा आहे. शिल्प्याने आपलें यंत्रसाहित्य सुधारिलें अथवा वाढविलें असतां थोडक्या मेहनतीने बहुत काम होऊं लागेल, याप्रमाणें त्यास प्राप्ति होईल.

गोपाळ- कोणी कारखानदाराने काम करायास माणसें नठेवितां यंत्रेंच ठेविलीं तर, माणसास रोजमुरा द्यावयाचा जो खर्च होतो, तो होणार नाहीं. याप्रमाणें पुंजी वांचली तीं तरी प्राप्तीच समजावी.

गुरु- जर वाफेचें यंत्र ठेविलें, तर मग माणसें तर काय पण तें यंत्र चालायास घोडेही ठेवणे नलगे. तें यंत्र वाफेच्या नेटाने चालेल, याप्रमाणें झालें असतां माणसें वगैरे ठेवावयाचा जो खर्च त्यापेक्षां अर्धा खर्च कमी होईल.

याप्रमाणें मजुरी, यंत्रें, इत्यादिकांच्या खर्चाविषयीं ज्या पुंजीची वहिवाट होती, तींस स्थिर पुंजी म्हणतात; ही जमीन, घरें, यंत्रसाहित्य, अथवा कसबाचीं आऊतें यांत स्थिरपणें असती. ही पुंजी कोणा एकाकडे असली आणि इची वहिवाट होत गेली म्हणजे इजपासून प्राप्ति होती. जे कामकरी जिन्नस उत्पन्न करतात, तो विकलाजाऊन त्यापासून तुरुत प्राप्ति होती. अशा काम करणाऱ्यांच्या पोटगीकरितां जी पुंजी वहिवाटली जाती, तींस फिरती पुंजी असें म्हणतात.

शेतकींत जो जिन्नस उत्पन्न होतो, अथवा शिल्पी जो जिन्नस करतो, तो बाजारांत येऊन विकला जातो, अथवा दुसऱ्यां जिन्नसांचे मोबदला दिला जातो, तेव्हां त्यांपासून प्राप्ति होती, त्याच्या पूर्वी होत नाहीं. अशा कामांस जी पुंजी लागती ती नेहमी फिरती असती. ही पुंजी पहिल्याने रोजमुऱ्याच्या व मालमसाल्याच्या द्वारा धन्यापासून मजुरांकडे जाती; मग ही तयार झालेल्या व वाढलेल्या किमतीचे जे जिन्नस त्यांच्या द्वारा त्यां मजुरांपासून धन्याकडे परतून मागें येती; परंतु ज्यां

लोकांस त्यां जिन्नसांचा खप त्यांस हे विकले जात, तोंपर्यंत त्यां जिन्नसांपासून धन्यास प्राप्ति होत नाहीं.

गोपाळ- स्थिर पुंजी, व फिरती पुंजी, यांचा भेद मला कळलासा वाटतो. खेत आपली शेतकीची आऊतें आपल्याजवळ ठेवून तीं वापरीत असतो, त्यांपासून त्यास प्राप्ति होती, ती स्थिर पुंजीची प्राप्ति; त्यास जें पीक उत्पन्न होतें, तें त्याने विकले असतां त्यापासून प्राप्ति होती, ती फिरती पुंजीची प्राप्ति असें समजावें. बरें पण शेतकीचीं गुरें कोणत्या प्रकारच्या पुंजींत घालावीं.

गुरु- तीं जसीं असतील त्याप्रमाणें त्या पुंजींत घातलीं जातील. जसीं शेतकीचीं आऊतें, तसींच मेहनत करणारीं गुरें आहेत म्हणून तीं गुरें स्थिर पुंजी होय; जसें कीं इंग्लांड देशीं घोडे नांगरास जोडितात ते घोडे आणि तो नांगर स्थिर पुंजी समजावी. पण जी मेंढ्रें व बैल बाजारांत विकायास ठेविलीं असतात, तीं फिरती पुंजी समजावी.

गोपाळ- कोणे खेताकडे जोंपर्यंत बैल नांगर ओढितील तोंपर्यंत ते स्थिर पुंजी समजावी; पण त्यांस बाजारांत विकावयास नेलें म्हणजे ते फिरती पुंजी समजावी.

गुरु- होय, ते एक्यासमयीं स्थिर पुंजी व एक्यासमयीं फिरतीपुंजी असें समजावें. खेत त्यांस पाळून त्यांकडून काम घेतों, तेव्हां त्यांपासून त्यास प्राप्ति होती, त्यांस विकतो तेव्हां ही त्यांपासून प्राप्ति होती.

गोपाळ- जसें मजूर लोकांचे पोटगीस जें लागतें त्यास फिरती पुंजी म्हणतात, तसेंच ज्या गुरांकडून काम घ्यावयाचें त्याचे पोटगीस जें लागतें, त्यास फिरती पुंजी म्हणावें अथवा स्थिर पुंजी म्हणावें.

गुरु- मजुरांचे पोटगीस आणि गुरांचे पोटगीस जो ऐवज लागतो, तो फिरती पुंजीच समजावी. मजुरांच्या आणि गुरांच्या पोटगीस जें लागतें, तें नाहींसें होऊन पुनः उपजतें, त्यापासून प्राप्ति होती. गुरांच्या किमतीस स्थिर पुंजी असें समजावें, जसीं गुरें विकलीं जातात, त्याप्रमाणें मजूर लोक विकले जाते, तर त्यांस विकत घेणारा जो धनी त्याला त्यां मजुरांस मजुरी द्यावी नलागती, ते मजुर त्या धन्याचा माल होऊन स्थिर पुंजी होते.

गोपाळ- आतां गुलाम विकत घेण्याची बंदी झाली, पूर्वी ज्याजवळ गुलाम असत, ते त्यांस आपला माल असें समजत.

गुरु- गुलामास तर काय, पण रशियावपोलांड या देशीं जमीनीचे धनी आपल्या कुणबी लोकांस बहुत करून स्थिर पुंजी असें मानितात. गुलामावर जशी सत्ता करावी, तसी ते धनी त्यां कुणब्यांवर सत्ता करितात. कुणबी झटला ह्मणजे त्यावर त्या जमीनीचे धन्याचा जसा काय हक्कच असतो. अशा समजुतीने त्यांजपासून वेठ बिगार फुकट करवून घेतात. आणि रशिया देशीं जमीनीची किंमत विध्यावरून होत नाहीं, त्या जमीनीवर जे गुलाम असतात त्यांच्या गणती प्रमाणें होती. अमेरिकाखंडीं वेष्टइंडीया एथें काफ्री लोकांस आतां मोकळिक झाली. पूर्वी ते गुलामगीरी करीत, तेव्हां कांहीं जमीनीच्या लावणीची किंमत करणें झाली, तर त्या लावणीस जे गुलाम लागले असतील, त्याप्रमाणें करीत, कांहीं शतवर्षांमागें युरोपखंडाच्या बहुत्येक भागीं जमीनीचे धनी इत्यादि आपल्या ताब्यांतील लोकांस गुलामाप्रमाणें ठेवीत. अलीकडे सुधारणूक चालू झाली, त्यामुळें असें झालें कीं, रशिया व पोलांड हे दोन देश सोडून बाकीच्या सर्व देशांत मजूर लोक मोकळेपणी वागूंलागले. असें पाहण्यांत आलें आहे, कीं लोक जसे जसे मोकळे व स्वतंत्र असतात, तसे तसे ते अधिक उद्योग करूं लागतात, व तसी तसी जमीनीची लागवड चांगली होऊं लागती.

गोपाळ- मला पहिल्याने वाटलें, कीं स्थिर पुंजी आणि फिरती पुंजी यांतील भेद पुरतेपणीं कळला परंतु विचार करितां माल मिळकत असे जे कितीएक जिन्नस ते कोणत्या पुंजींत घालावे हें मला सुचत नाहीं. बरें, जो पैका जमीन नावारूपास आणावयास लावला, तो स्थिर पुंजी किंवा फिरती पुंजी समजावी.

गुरु- ओसाड जमीन लागवडीखालीं आणणें, कुपण घालणें, पाट काढून पाणी नेणें, चर खणणें, जमीनीवर कमाई करणें वगैरे कामास जो पैका लावावा, तो स्थिर पुंजी समजावा. त्याचप्रमाणें लागवडीस आलेल्या जमीनीवर अधिक कमाई करायास जो ऐवज लावावा, तोही स्थिर पुंजी समजावा. जो जमीनीचा धनी आपल्या जमीनीवर पुंजीचा खर्च करून ती जमीन वाहेर देतो, त्यास त्या जमीनीचा अधिक सारा मिळतो. जर तो स्वतां शेतकी करणारा असला, तर त्यास विशेष प्राप्ति होती. परंतु नांगरणें, पेरणी, लाणी, वगैरे करणें अशा शेतकीच्या सरळ

कामांत जो ऐवज लाविला, तो पूर्वीच्या बोलण्याप्रमाणें कांहीं स्थिर पुंजी व कांहीं फिरती पुंजी असा समजावा.

गोपाळ- फिरत्या पुंजींत संपत्ति लावावी हें नीट आहे, स्थिर पुंजींत लावावी हें नीटसें दिसत नाहीं. दास्तानें, कोठारें, यंत्रसाहित्यें, मोठ्या खटल्याच्या धन्यास उपयोगी आहेत, पण मजूर लोकांस त्यांपासून तोटा आहे. कांतर जसा जसा ऐवज स्थिर पुंजींत लावावा, तसा तसा तो फिरत्या पुंजींत लावण्याविषयीं कमी होतो, त्यामुळें त्या ऐवजाकडून थोडक्यां मजुरांचा सांभाळ होतो

गुरु- असें आहे. कोणेएका मुलखांत ज्यां जिन्नसांचा खप असतो, ते जिन्नस पुष्कळ उत्पन्न केले असतां, त्यापासून मजूर लोकांचें फारच मोठें हित होतें. अन्न वस्त्रादिक संपत्ति कोणाएकाकडे पुष्कळ असली, आणि ती जशीचीतसीच ठेविली, तर त्या संपत्तिपासून तिच्या धन्यास कांहीं हित होणार नाहीं, जर तो तिची वहिवाट करील म्हणजे उपजकरणाऱ्यां मजूरांस आपल्या कडे ठेवील, तरच हित होईल. याकरितां संपत्ति जसी विशेष असेल तसे अधिक लोक कामावर लागतील.

जेणेंकरून काम चांगलें होतें, अथवा काम करायास सोपें होतें, अशीं साधनें असलीं, तर मुलखांतील उत्पन्न वाढूं लागतें हें प्रसिद्धच आहे- आणि फिरत्या पुंजीपेक्षां स्थिर पुंजीपासून विशेष उत्पन्न झालें तर, त्या स्थिर पुंजीपासून पुंजीदारास आणि मजूरांस ही विशेष हित होईल.

गोपाळ- आपण सांगतां तसें कसें होईल, हें माझ्या लक्षांत येत नाहीं. मनुष्याकडून जें काम करून घ्यावयाचें ते वायु अग्नि इत्यादिकांपासून करून घेणें झालें, अथवा वाफेच्या यंत्रापासून करून घेणें झालें, तरी मनुष्यांस कामांतून टाकावें लागतें. तेव्हां माणसांस कामावर ठेवूं नये असें करणाऱ्या ज्या नवीन युक्ति आणि यंत्रादि साधनें यांपासून गोरगरिबांस कसें हित होईल.

गुरु- तें दिसण्यांत उलट दिसतें, पण ज्या साधनाच्या योगानें फार मेहनत नपडतां थोडक्याच मेहनतीनें काम होतें, आणि काम करायास सोपें होतें; अशा साधनांपासून परिणामीं अधिक मजुरांस काम मिळूं लागतें.

गोपाळ- आपण सांगतां तशीं साधनें चालू झालीं, म्हणजे पहिल्यानें तर लोकांस कामातून काढून टाकावें लागतें. मगत्यांत धंदा मिळवून

देण्याची सोय पुढें केव्हां येईल तीं येवो. नवीन यंत्र चालू करण्याविषयीं हींच मोठी हरकत कीं तेणेंकरून लोकांचा धंदा बुडतो.

गुरु- नवीन यंत्रसाहित्य चालू झालें असतां, त्यापासून कित्येकांस कांहीं काळपर्यंत फार अडचण होत असती, व अवघड पडत असतें खरें, पण त्यापासून जे लाभ होतात ते किती व कोठपर्यंत राहातात याची बहुधा गणतीच होत नाहीं.

गोपाळ- तें, लाभ कदाचित् मातबरांस होत असतील, यंत्रसाहित्य गरीबांस तर धंद्यांतून काढून टाकितें झणून त्यापासून त्यांचें हित नहोतां उलटें अनाहित होत असेल.

गुरु- इंग्लांड देशीं पायमोजे विणायाचें यंत्र प्रथम चालू झालें, तेव्हां हाताने विणण्याचें काम करून पोट भरणारांस भारीच अडचण झाली असें लोक मानूं लागले; परंतु कापड विणण्याच्या मागावर पायमोजे मोठ्या सुगमरीतीने होऊं लागले, तेणेंकरून ते इतके स्वस्त झाले, कीं ज्यांस पूर्वी विकत घेण्याचें सामर्थ्य नसे, ते त्यां मोज्यांस आपल्या पायांत घालून सुख अनुभवूं लागले; आणि पायमोज्यांचा खप फार होऊं लागला, त्यामुळें असें झालें कीं हाताने विणून पायमोजे करणारे जे लोक होते, ते अवघेजण पायमोजांकरितां सूत, लोंकर, इत्यादिकांतून तयार करूं लागले, त्या कांतण्याचे कामाने ते आपलें पोट भरूं लागले.

गोपाळ- आपण सांगतां तसें पूर्वी झालें असेल. पण आर्कराईट साहेबाचें यंत्र चालू झालें आहे, त्यांतून कांतलेलें सूत निघतें. तें यंत्र चालू झाल्यापासून असें झालें कीं, इंग्लांड देशीं घरोघरीं जें सूत कांतण्याचें काम होत असे, तें आतां दृष्टीस पडत नाहीं. आतां सूत कांतणारांस कोठे धंदा मिळेल, चांगलीं चांगलीं यंत्रें होऊं लागलीं, त्यामुळें मजूर लोक पोट भरायाकरितां एकनाएक युक्तिकरूं लागले आहेत, शेवटीं असें होईल कीं त्यानी हरएक युक्ति केली तरी त्यांचें पोट भरणार नाहीं.

गुरु- यंत्रसाहित्याच्या योगाने देशांत जिन्नस फार होऊंन देशसंपत्ति वाढती हें तूं कबूल करितोसना?

गोपाळ- होय, कबूल करितों; पण जर गरिबांस कामावर ठेविलें नाहीं, तर त्यांस त्या संपत्तीचा अंश कसा मिळेल ह्याच माझ्या शंकेचें उत्तर झालें पाहिजे.

गुरु- जर जिन्नस पुष्कळच उत्पन्न झाले आणि त्यांतून गरीबांस

मिळाले नाहींत तर ते जिन्नस मातबरांस जितके खपायाचे तितके खपून बाकी मागें उरतील कळलें. इंग्लांड देशीं मन्चस्टर शहरांत कापडें करतात लीडस एथें सकलाद करतात, व बर्मिंगह्याम एथें लोखंडी माल होतो, त्यापैकीं तेथें कांहीं खर्च होऊन बाकीचा जिन्नस तसाच राहील. असा जो जाजती झलिला माल त्यांत मातबर काय करतील.

गोपाळ- तें तर मला नकळे.

गुरु- त्यामालापैकीं जितक्याचा खप नसेल, तितका एकीकडे ठेवून त्याची पुंजी दाखल ते वहिवाट करतील, झणजे दुसरा माल करायास अथवा ज्या जिन्नसाचे कामावरून मजुरांस काढून टाकिलें असेल तोच जिन्नस करायास पुनः मजूर लोकांस कामावर ठेवितील.

गोपाळ- यंत्रसाहित्यापूर्वी जितके मनुष्य एकादा जिन्नस करायास लागत असत तितकेच मागाहून लागूं लागले, तर मग त्या यंत्रसाहित्यापासून कोणतें हित होणार?

गुरु- तें हित असें आहे कीं, अमुक एक कामकरणारीं माणसें, एकट्या हातमेहनतीने जें काम करतील, तींच माणसें यंत्रसाहित्याने त्या कामापेक्षां कदाचित् विसपट अधिक करितील. याकरितां वस्त्रें व प्रपंचास आवश्यक व उपयोगी असे जिन्नस, वीसपट अधिक उत्पन्न होतील. आतां हे सर्व जिन्नस यंत्रसाहित्येंकरून कमी खर्चाने झाले झणून यांची किंम्मतहि कमी होईल; असें झालें असतां यांस अधिक लोक विकत घेऊं लागतील; तेणेंकरून यांचा खप अधिक होईल, असा अधिक खप झाला असतां, त्याप्रमाणें ते जिन्नस पैदा करण्याचें काम वाढविलेंपाहिजे; झणून बहुधा असें होतें कीं, पूर्वी जीं मनुष्यें हातमेहनतीने जिन्नस करीत असतात, त्यापेक्षां यंत्रसाहित्याच्यायोगाने अधिक मनुष्यें कामावर लागतात.

गोपाळ— फार चांगलें सांगितलें, यावरून कांहीं संशय रहात नाहीं. आतां यावरून असें दिसूंनयेतें कीं, यंत्रसाहित्याच्यायोगें गरिबांस धंदाच मिळतो इतकें नव्हें, तर स्वस्त झालेले जिन्नसही अधिक मिळूं लागतात.

गुरु- याकरितां यंत्रसाहित्याने मातबराचें हित व गरिबांचें अनाहित होतें असें कांहीं नाहीं; यांत दोघाजणांचें हित होतें आणि यंत्रसाहित्य फारच चालू झाल्याने अथवा तें सुधारल्याने परिणामीं असें होतें कीं सर्वांस वाढते संपत्तीचा उपभोग घडतो.

गोपाळ- होयः कोठेतरी पुंजी वाढली, म्हणजे गरीबांस एकनाएक प्रकारें धंदा मिळेल, आणि यंत्रसाहित्याने उत्पन्न झालेल्या जिन्नसांची किंमत कमी होऊन ते जिन्नस त्यां गरिबांस विकत घेण्यास सोय पडून त्यांचा प्रपंच चांगल्यारीनें चालेल.

गुरु- जेथें विशेष संपत्ति असती त्या देशांत मोठी अकटोविकट कामे होतात असें दृष्टीस पडतें. डोंगर फोडून त्यांतून रस्ते बांधतात, दूरदूरच्या नद्या मोठमोठे पाट बांधून एकीसएक मिळवितात. मोठमोठे नामी पूल, आणि इमारती बांधतात, बहुत दुसरे प्रकारचीं चांगलीं चमत्कारिक कामें करीत असतात. याखेरीज शेतकी, शिल्पव्यापार आशांत पुंजीची नेहमी वहिवाट होत असती, तेणेंकरून हजारोंजण धंद्यास लागतात, हें असें सर्व होत असतें याचें कारण काय? मातबरांकडून आपल्या पुंजीची वहिवाट व्हावी, हेंच याचें कारण, कांतर जें राज्य चांगलें सुरक्षित असतें, व ज्यांत मोकळीक असती, तेथें कोणीही मनुष्य आपल्या पुंजीपैकीं कांहींएक पुंजीची वहिवाट केल्यावांचून राहणार नाहीं; याकरितां पुंजीची जसी मर्यादा अथवा मान असतें त्याप्रमाणे लोकांस धंदा मिळतो. आपल्या मागील बोलण्या प्रमाणें पाहतां असें आहे कीं पुंजीचें जसें मान असेल, त्याप्रमाणें उद्योगाचें मान असतें. जो पुंजीदार नवीन यंत्र चालू करतो, त्यास तर त्यापासून तुरूत लाभ होतच असतो, परंतु फार चांगला बहुत दिवस राहायाजोगा जो लाभ होणें तो लोकांस होतो. यंत्रसाहित्याने जो माल उत्पन्न होतो, त्याची किंमत कमी होती, तेणेंकरून लोकांस फायदा होतो जेणेंकरून हात मेहनत कमी होती, असे व्यापार चालू झाल्याने काम करणाऱ्या लोकांचें जसें हित होतें, तसें हित दुसऱ्या लोकांचें होत नाहीं. कांतर माल स्वस्त झाला असतां बहुतकरून काम करणाऱ्यां मजूर लोकांस तो माल विकत घ्यावयास सोईचार पडतें.

गोपाळ- महाराज, म्या असें ऐकिलें आहे कीं यंत्रसाहित्य चालू झाल्याच्या पूर्वी शिल्पीलोक जीं कामें करीत, त्यांची त्यांस जसी मजुरी मिळे तसी आतां मिळत नाहीं. हें कसें?

गुरु- तसी मजूरी त्यांस मिळणार नाहीं. ज्या कामाचा कांहीं एक भाग यंत्रसाहित्याने घडतो, आणि जो काळ हातमेहनतीने काम करायास लागतो त्यापेक्षां चौथ्या हिश्शाचे काळांत यंत्रसाहित्याने तें काम पुरतेपणीं करितांयेतें. त्या कामास थोडकी मजूरी मिळेल, केवळ हात

मेहनतीने काम करणार, इतकी मजूरी, यंत्रसाहित्याने काम करणारास द्यावी हें नीट नव्हे. असा पण यंत्रसाहित्याने काम करणारास जें मिळतें तें जरी तो काम करितो त्या मानाप्रमाणें मिळत नाहीं तथापि तो पूर्वी केवळ हातमेहनतीने काम करीत होता त्यापेक्षां अधिक मिळतें, असें अढळेल.

गोपाळ- तो काम करितो, त्या मानाप्रमाणें त्यास मिळूंनये हें वाजवी नाहीं.

गुरु- कांवाजवी नाहीं; वाजवीच आहे; कांतर त्याकामाचा बहुत्यंक भाग यंत्रसाहित्याने होतो, म्हणून त्या यंत्रसाहित्यास रोजमुऱ्याचा कांहीं अंश देणें वाजवी आहे, हा अंश त्या यंत्रसाहित्यास पूर्वीच मिळाला असतो, यंत्रसाहित्यांत शिल्पी जी स्थिर पुंजी घालितो, ती रोजमुऱ्याचाच अंश समजावी.

गोपाळ- तेव्हां शिल्पी आपल्या पुंजीचे दोन विभाग करितो, एक तो स्थिर पुंजीचे रूपें यंत्रसाहित्यांत घालून ठेवितो आणि एक फिरत्या पुंजीच्या रूपें लोकांस रोजमुरा देण्याचे कामांत बहिर्वादितो.

गुरु- होय, आणखी असें आहे, मजूर लोक म्हणतात कीं यंत्रसाहित्य चालू झाल्याने धंदा बुडाला, यंत्रसाहित्य नसतें तर बरें होतें, पण आम्ही काय बोलतों हें त्यांचें त्यांसच कळत नाहीं; यंत्रसाहित्यापासून जीं फळें प्राप्त होतात, त्यांचा ते वास्तविक विचार करून पाहाते, तर त्यांस असें अढळतें कीं यंत्रसाहित्यानें आमचें पोषण होत आहे इतकेंच नाहीं, तर आमच्या वांचण्यासही तें कारण झालें आहे; अग्नि, वायु, इत्यादि मूलतत्वें आपआपल्या चमत्कारिक शक्तीने परोपकारार्थ यंत्रव्यापार करतात त्यापासून जीं कार्यें घडतात तेंकरून जीवांचें रक्षण होतें. असें घडत नसतें, तर यंत्रव्यापारावर पोट भरणारांतून बहुत्यंक जग वांचलेच नसतें.

गोपाळ- यंत्रांविषयीं जीं दूषणें देतात, त्यांचें आपण चांगलें खंडन केलें; **वाटस्** साहेबाने वाफेचें यंत्र केलें, त्यापासून जीं हितकारक कार्यें होतात, त्याविषयीं म्या शंका घेतली असेल, तसेंच **सर रिच्यार्ड आर्कराइट** याणें जे यंत्रास संस्कार केले, त्याविषयीं दोष ठेविला असेल तर ते नसमजून झालें त्याविषयीं क्षमा असावी.

गुरु- म्याकफरसन साहेबाने व्यापारवृत्तांताविषयीं ग्रंथ केला आहे त्यांतील कांहीं अंश मी तुला वांचून ऐकवितो म्हणजे तो ग्रंथकर्ता

आर्कराइट साहेबाने शोधून काढिलेल्या युक्ति किती थोर मानितो हें तुला कळून येईल.

जर आर्कराइट साहेबानें फार संपत्ति मिळविली असली तर तो त्या-संपत्तीस योग्य होय; त्याणे आपल्या हितापेक्षां लोकांचे फारच हित केलें, तेणेंकरून असें फळ प्राप्त झालें कीं मोठी, व बहुत दिवस कीर्ती राहाया जोगी हजारों जयें मिळालीं असतां तसें फळ प्राप्त झालें नसतें. त्याणें बहुत मेहनत कमी केली, तेणेंकरून गरिबांचा धंदा नबुडतां असें झालें कीं, कमी मेहनत झाल्यानें फारच काम होऊं लागलें. पूर्वी जे लोक कामावर लागत, त्यांपेक्षां अधिक लोक कामावर लागूं लागले; त्याने सूत कांतण्याचीं यंत्रें उत्पन्न केलीं, नंतर सुमारें पंचवीस वर्षांनीं सन १७८५ न असें अढळलें कीं इंग्लांड देशीं लानकाशैर, व चेसशैर, व डर्बी, व नार्टिंगह्याम व लेस्टर, यां शहरांतील कापसाच्या कामाच्या कारखान्यांत पांचलक्ष लोक काम करूं लागले. सर रिच्यार्ड आर्कराइट साहेब इं-ग्लांड देशांतील कसबी लोकांचें व व्यापारीलोकांचें अत्यंत हितकर्त्ता, पृथ्वीव रील बहुधा सर्व ठिकाणांतील कापूस लावणारे लोकांचें कल्याणकर्त्ता, आणि जगावर जे अतिप्रसिद्ध उपकार कर्ते होऊन गेले, त्यांच्याच सारिखा होय. त्यांच्या नावा बरावर याच्याही नावाचें स्मरण पुढें होणाऱ्या लोकांस व्हावें, हें योग्य आहे.

गोपाळ- सर रिच्यार्ड आर्कराइटाची फार चांगली स्तुति झाली, ही त्यास योग्यच आहे. बरें पण महाराज, शिल्पी लोकांकडून पुष्कळच माल उत्पन्न होणार नाहीं काय? ह्मणजे खप असण्यापेक्षां जाजती माल पैदा होणार नाहीं काय?

गुरु- कोठें कोठें असें घडतें कीं, एकादा माल फारच उत्पन्न हो-तो. बाजारांत कोणेसमयीं लोंकरी कापड अथवा सणाच्या सुताचें कापड अथवा तसाच एकादा दुसरा जिन्नस फारच होतो. असें झालें ह्मणजे त्या जिन्नसाची रेळ झाली असें ह्मणतात; रेळ झालेला जिन्नस इतर जिन्नसांपेक्षां फारच अधिक असतो, तो जिन्नस विकत घ्यायाकरितां त्या अवघ्याच्या मोबदला द्यावयास त्याच्या किंमतीचे जिन्नस मिळतना असें होतें, ह्मणून तो जाजती झालेला जिन्नस विकल्यावांचून राहातो.

आपल्यास सर्व वस्तू फारच मिळाल्या, अवघ्याचीच रेळ व्हावी असें मनांत आणणे हा वेडेपणा होय.

गोपाळ- असी रेळ झाली असतां सर्व लोकांच्याच हिताची गोष्ट होईल असें नाहीं.

गुरु- कां नाहीं, त्यांत सर्वांचें हित आहे, आणि मजूर लोकांचे तर विशेष हित आहे. आपल्या मेहनतीवांचून ज्याच्याजवळ मोबदला द्यावयास दुसरें कांहीं नाहीं, ते लोक जाजती झालेला जिन्नस कसा घेतात, हें तर त्वां नुकेंच ऐकिलें; ह्मणून सर्वत्र भरभर झाली असतां, त्यांलोकांस पुष्कळ मिळेल. परंतु याचाशोध करीत बसणें निरर्थक. सेसाहेबाने देशव्यवहारव्यवस्थेवर एक उत्तम ग्रंथ केला आहे, त्यांतील छापण्याची युक्ति प्रगट केल्याविषयीं जो प्रकार सांगितला आहे तो तुला ऐकवून यंत्रसाहित्याच्या लाभाविषयीं जें माझें भाषण चालले आहे तें संपवितों.

छापण्याची युक्ति चालू झाली, तेव्हां असें वाटूं लागलें कीं ग्रंथाचा उतारा करणाऱ्या लोकांतून बहुतेकांचा धंदा बुडेल, उतारा करणारे २०० माणूस असले तर त्यांच्याएवढें काम एकट्या छापणाराच्या हातून होईल. तेव्हां २०० तून १९९ माणसांनी धंद्यांतून निघावें असें होईल, परंतु असें झालें नाहीं. लिहिलेल्या ग्रंथापेक्षां छापलेले ग्रंथ वाचायास चांगलें सुगम झाले, व पहिल्यापेक्षां थोडक्या पैक्याने मिळूं लागले. जेणेकरून मनास बोध होतो, चांगलें रंजन होतें, असे पुष्कळ ग्रंथ करायाची हौस ग्रंथ कर्त्यांस छापण्याच्या युक्तीवरून आली. शेवटीं थोडक्या काळांत असें झालें कीं पूर्वी जे ग्रंथ उतरणारे होते,त्यांपेक्षां अधिक छापणारे धंद्यासलागले. आतां असे जे छापण्याच्या कामास लागले आहेत, आणि छापण्याची युक्ति प्रगट झाल्याने जे आणखी लोक उद्योगास लागले आहेत, त्यांतून कित्येकजण छापण्याकरितां चित्रांच्या आकृति धातूवर कोरून काढितात, कित्येकजण छापायाचे टसे ओतितात, कित्येक ग्रंथास पुष्ठीपत्रें बांधितात, कित्येक ग्रंथें विकतात, यां सर्वांची गणती काढली तर छापण्याची युक्ति प्रगट झाल्याच्या पूर्वी जे लोक ग्रंथ तयार करण्याचा उद्योग करीत होते, त्यांपेक्षां शेकडो पट अधिक मनुष्यें तोच उद्योग करीत आहेत, असें बहुतकरून अढळेल.

गोपाळ- तेव्हां ग्रंथ वाचणारांची संख्या तर फारच वाढली असेल. उद्योग वांटून करावयाविषयीं आपला संवाद झाला, तेव्हां ज्ञानाचा प्र-

सर करावयास छाप प्याची युक्ति फारच अनुकूल झाली, असें आपलें बोलणें झालें, त्याचें तर आपल्यास स्मरण असेल.

बरें, पण यंत्रसाहित्याने जो जिन्नस उत्पन्न करायाचा तो कोणताकां असेना, परंतु त्यांत पूर्वापेक्षां अधिकच लोक लाविले पाहिजेत असें मला वाटतें कांहीं जरूर नाहीं.

गुरु– नाहीं यांत काय सांगावें. कोणएके कसबांत यंत्र चालूकेलें असतां त्या कसबांत पूर्वी जीं माणसें लागत, त्यापेक्षां अधिक माणसें लावावीं नलगे; पूर्वीचींच मनुष्यें यंत्राच्यायोगाने जिन्नस अधिक उत्पन्न करितात तो इतका अधिक होतो, कीं त्याचा जरी जाजती खप लागला तरी कित्येकसमयीं तो जिन्नस पुरापडतो. एकादा जिन्नस फार होऊन त्याचा खप होत नाहीं; तेव्हां तो फार उत्पन्न करीत नाहींत; त्यामुळें मजुरी कमी होती; मग कित्येक माणसांस कामांतून काढावें लागतें; त्यामुळें पहिल्याइतकी पुंजी लागत नाहीं. जी पुंजी उरती; ती दुसऱ्या कामास लाविली असतां पुंजीदारांस व लोकांसही हित होतें. मग परिणामीं असें घडतें कीं जीं माणसें कामांतून काढलीं असतात त्यांस धंदा मिळतो.

याप्रमाणें पाहतां पुंजी स्थिर असो; अथवा फिरती असो; परंतु ती देशांतील उत्पन्न वाढवावयास नित्य अनुकूल होती; ह्मणून मला वाटतें पुंजीचें लक्षण असें करावें कीं, उत्पन्नकरावयाचे जे पदार्थ ते उत्पन्नकरावयास अवघड नपडे, असें होण्याकरितां जें उत्पन्न जमवून ठेवितात ती पुंजी होय; असी देशांतील अवघ्या राहणारांकडे पुंजी जमली असती, ती लक्ष्यांत आणून बोलणें झाल्यास, देशाची पुंजी असें बोलतात सारांश रस्ते, कालवे, पूल, गोद्या, कोठारें, चक्या, कारखाने, दुकानें, भट्या, यंत्रें, तारवें, होड्या, गाडी, बैल, नांगर, शिंपण्याकरितां विहिरी, तळीं इत्यादि हे सर्व स्थिर भांडवलाचे प्रकार जाणावे. तसेंच, धान्य सर्व प्रकारचीं, सामग्री, व्यवहारांत लावलेला पैका, विक्रण्याचा माल, इत्यादि हे सर्व फिरत्या भांडवलाचे प्रकार जाणावे, यांतील कित्येकांचें पुढें वर्णन होईल. आज आपलें पुंजीचें अथवा भांडवलाचें प्रकरण संपलें. आतां त्या भांडवलावर ज्यां मजूर लोकांची तुर्तची उपजीविका चालती, त्या मजूर लोकांविषयीं, व त्या प्रकरणासीं ज्याचा अति निकट संबंध असें जें लोक संख्या प्रकरण, त्याविषयीं हीं आपण उद्दईक विचार करूं. सारांश संप-

त्ति उत्पन्न कसी होती, तो प्रकार सांगून पूर्वभाग संपविला. आतां उत्पन्न झालेले संपत्तीची कसी कसी कोठे कोठे वांटगी होती याविषयीं जो उत्तरभाग त्याचा आरंभ करूं.

उत्तरभागसंवाद ८

यांत रोजमुऱ्याचें सर्वांहून मोठें मान कोणतें. लोकसंख्येपेक्षां भांडवल कोठें कमी असतें, कोठें अधिक असतें, त्या प्रमाणें रोजमुऱ्याचें मान असतें - थोडकी पुंजी असली ह्मणजे मजुरीचें थोडकें अगत्य असतें, रोजमुरा कमी होतो, आणि पुंजीदारांचा मोठा फायदा होतो - पुंजी वाढली ह्मणजे मजुरीचें अगत्य अधिक होतें, रोजमुरा वाढतो, आणि पुंजीदारास कमी फायदा होतो - दुसऱ्या कामाच्या अगोदर अन्नवस्त्रादिक पोटगी संग्रहीकरून ठेवणें अगत्य आहे - पुंजी नवाढतां लोकसंख्या वाढली असतां रोजमुरा कसा कमी होतो - अन्नादिकाचें दुर्भिक्ष झालें असतां रोजमुऱ्यास कसेंकाय होतें - दुर्भिक्षाचे वेळीं रोजमुरा वाढविला असतां कसें काय होतें - अन्नादिकांची अत्यंत मोठी किम्मत ती कसी - रोगामुळें लोकांची कमती झाली असतां रोजमुऱ्याच्या दरास कसें काय होतें - कामकरी लोकांस कामावर ठेवणें हें पुंजीच्या आधीन असतें, जें काम करायाचें त्या आधीन असत नाहीं - ऐर्लांड या देशीं रोजमुऱ्याचा दरकसा असतो - शहर व गांवढीं गांवें एथील रोजमुरा कसा असतो - अद्रव्यमय पुंजी ह्मणून काय, इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गुरु- आपल्या मागल्या संवादांत बोलणें झालें, त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, पुंजी मानवरांस हितकारक तसी बहूतकरून गरिबासही

हितकारक आहे; पुंजी पाहिली असतां मातबराचा माल आहे, पण त्या मालानें गरिबाचा सांभाळ व्हावा असा त्या मालाचा स्वभाव आहे.

गोपाळ– पुंजी मजुरदारांकडे तर रोजमुऱ्याच्या रुपानें येती; मजुरदार जें काम करितो, त्यापासून पुंजदारास कांहीं नफा झाला पाहिजे. बरें मजुरास जो रोजमुरा देतात, त्या रोजमुऱ्याच्या मानानें नफा किती होत असतो हें मला सांगावें.

गुरु– तो नफा वेगळाल्या मानानें होत असतो. मजुरांच्या रोजमुऱ्याचें एक मान असें आहे कीं, मजुरांच्या पोटापुरता रोजमुरा असावा, त्यापेक्षां कमी असूंनये, कमी असला तर मजुरांच्या हातून मेहनत होणार नाहीं.

गोपाळ– रोजमुऱ्याचें दुसरें एक मान असें असावें कीं, मजूर जें काम करतो, त्या कामाचे किमतीइतकाच तो रोजमुरा असूंनये; कांतर जर त्या मजुराचें धन्यास त्याच्या योगानें कांहीं उत्पन्न झालें नाहीं, तर तो त्यास कामावर ठेवणार नाहीं.

गुरु– हीं असीं मजुरांच्या रोजमुऱ्याचीं दोन मानें आहेत. यांच्या पोटांत दुसरे न्यूनाधिक भेद बहुत आहेत. जर मजुरांच्या रोजमुऱ्यानें त्याचें एकट्याचेंच पोट भरलें, त्याच्या बायकोमुलाचें नभरलें, तर मजूर लोक हळूहळू कमी होत जातील. त्यांची कमताई झाली म्हणजे मग त्यांचा रोजमुरा वाढेल, तेणेंकरून ते विशेष सुखानें निर्वाह करून आपल्या कुटुंबांचें पोषण करितील, पण पुंजीदाराच्यानें रोजमुरा जितका कमी करवेल, तितका तो कमी करायास पाहतो, म्हणून मजुरांस आणि त्याच्या कुटुंबास अन्नवस्त्रादिक निर्वाहापुरतें मिळतें, त्यापेक्षां अधिक मिळतें असें विरळा.

गोपाळ– निर्वाहापुरतें मिळणें यावरून काय समजावें?

गुरु– अत्यंत गरीब लोक ज्या देशीं असतात, तेथील हवेप्रमाणें व रीतीप्रमाणें त्यांच्या जीवाचें, व शरीरप्रकृतीचें, रक्षण व्हावयास, व ते दिसण्यांत चांगलेसे दिसावयास आवश्यक जें अन्नवस्त्र, राहण्याची सोय, असें असलें म्हणजे निर्वाहापुरतें मिळालें असें समजावें. सरपण व गरम कापडें, हीं इंग्लांडासारिख्या थंड देशांत आवश्यक आहेत; तसीं आपल्या या देशीं अथवा आफ्रिका खंडी आवश्यक नाहींत. लोकांची स्थिति चांगली झाली, संपत्ति, कलाकौशल्यांची चाल झाली, त्यामुळें लोकांच्या

निर्वाहास आवश्यक जे पदार्थ त्यांचें मान फार वाढलें; आतां सगाच्या सुताचें विलायती कापड वापरणें आवश्यक असें सर्व लोकांस वाटतें, जोडे व पायमोजे हे तरी तसेंच वाटतात, घरांत खुरच्या हंड्या असें सामान ठेवणें तसेंच कांचेच्या खिडक्या व धुरांडीं करणें अगत्य असें झालें आहे. हें असें करणें इंग्लंडासारिख्या देशीं विशेष अगत्य आहे. जर असे रीतीची राहण्याची सोय तेथील गरीब लोकांस नसली, तर त्यांत मृत्यु फार वाढेल. ऐर्लंड देशीं, तसेंच या देशीं, तर कुणबी लोक आपलीं मुलेंबाळें सरांसरी बांधिलेल्या खोपटींत वाढवितात, त्या खोपटीस एकदार तेंचकायती खिडकी व धुरांडें.

गोपाळ- विपत्तिकाळीं चांगली राहण्याची सोय नसल्यामुळें मोठें दुःख होतें, याकरितां चांगलें सुखानें राहूंनये, कुणबी मजूर यांसारखे कष्ट व अडचणी सोसून राहवयाची सवय लावावी, ह्मणजे मग विपत्तिकाळीं दुःख होणार नाहीं.

गुरु- पण अन्नवस्त्रांदिकांची कमती असूंनये, तीं चांगलीं यथास्थितपणें असावी. इंग्लांड देशींच्या कुणबी लोकांच्या झोपडींत आरोग्य स्वच्छता, शाहणपण, सुख, हीं जसीं असतात तसीं या देशींच्या कुणब्यांच्या खोपटींत असत नाहींत. भाजीपाला, जाडेभरडें धान्य खाऊन राहणाऱ्यापेक्षां मांस, भाकर, अथवा दूध तूप इत्यादि खाणाऱ्याचें बळ, हुशारी, उद्योग अधिक असतो.

गोपाळ- गरीब लोकांनी आपलें जितकें सुख होईल तितकें करून घ्यावें हें नीट आहे, पण त्यांचा रोजमुरा लहान त्यामुळें त्यांस त्या सुखाचा उपभोग बहुत करून होत नाहीं, ह्मणून त्यानी त्या सुखाची सवय लावून घेऊंनये हें बरें असें मला वाटलें.

गुरु- गरीबांस जीं सुखें व राहण्याच्या सोईचें अगत्य आहे, त्यांचें मान कमी केलें. असतां त्यां गरीबांचे उपभोग मात्र उणें होतात इतकेंच नाहीं, तर विपत्तिकाळीं त्यांस निर्वाह करण्यास काहीं एक उपाय राहात नाहीं, पोटास अगत्य जे पदार्थ तितकेच मात्र त्यांस मिळूं लागले, तर मग ते कमी करतां येणार नाहींत, दुर्भिक्ष झालें तर नाशच होईल, जे बहुधा केवळ एकदां धान्यावर निर्वाह करितात, तें मिळेनासें झालें ह्मणजे हजारों मरूं लागतात.

गोपाळ- कनिष्ट स्थितीच्या लोकांस केवळ पोटगीपेक्षां कांहीं अ-

धिक मिळे अशा दराचा रोजमुरा असला तर फारच चांगलेहोईल.

वरेंपण रोजमुरा अमुक दराचा असावा असें कशावरून ठरवावें.

गुरु- मुलखांतील मजूर लोकांचें व पुंजीचें जसें मान असतें, त्या प्रमाणें रोजमुऱ्याचा दर ठरला जातो.

गोपाळ- अथवा ज्यां लोकांचें पोट भरायाचें त्यांचें, आणि जी पोटगी द्यावयाची तिचें, जसें मान असेल त्याप्रमाणें रोजमुऱ्याचा दर ठरला जाईल.

गुरु- होय, रोजमुऱ्याचादर ठरविण्याविषयीं दुसऱ्या कशाचा आधार नसला ह्मणजे तो याच कारणानें ठरला जातो, आणि याच कारणानें मेहनतीचें अगत्य लागतें, अथवा नाहींसें होतें. हा प्रकार तुला चांगला स्पष्ट समजावा ह्मणून आपण याचा अल्पमानानें विचार करूं. आपण असें कल्पावें कीं, आपण एक्या ओसाड बेटांत वसाहत केली, तेव्हां तेथें वसणारे लोक आपआपल्यांत जमीन वांटून आपल्या पोटगीकरितां लागवड करूं लागले; आणि धनी हेच व मजूरही हेच याकरितां यांच्या मेहनतीचें जें फळ ह्मणजे पिकलार तो अवघीच घेऊं लागले. अशा स्थितीनें हे असतां यांच्या बंदरांत एक तारूं फुटलें आणि त्यावरील कांहीं खलाशांनी आपल्या बचावाकरितां यांचा किनारा धरिला, तर पुढें काय होईल? ते खलाशी तर मजूरदार होतील आणि आपली पोटगी व धंदा यासाठीं पहिल्यानें वसाहत करणारांच्या अरुयानें राहतील.

गोपाळ- वरें आपल्या पोटगीपेक्षां अधिक साहित्य यां वसणारानी मिळवून ठेविलें नसलें, तर मग हे त्या नवीन येणारांचा सांभाळ कसा करतील? पुंजीवांचून यांच्यानी त्यांना कामावर ठेववणार नाहीं हें तर आपल्यास ठाऊकच आहे.

गुरु- त्वां नीट सांगितलें. यां लोकांत जे अत्यंत उद्योगी यानीं आपल्या नित्याच्या खर्चापेक्षां कांहींसें अधिक अन्न मिळवून ठेविलें असेल. यांच्या जवळ कांहीं अल्प संग्रह उरून राहिला असेल तीच यांची पुंजी, तिची हे वहिवाट करतील, तेणेंकरून त्यां तारवांतून बुडता वांचलेल्यांपैकीं थोडक्यांचा तरी सांभाळ यांच्याहातून होऊन त्यांस धंदा मिळेल. यांच्या जवळ जें कांहीं अधिक असेल, त्यांतून थोडें थोडें आपल्या पदरीं पडावें अशी तीं विचारीं निराश्रित माणसें अपेक्षा करूं लागतील, आणि आपल्या जिवाचें रक्षण करायासाठीं थोडक्या अन्नाकरितां दरएकजण आप-

आपली मजुरी हेंच मोबदला देऊं लागतील. याप्रमाणें त्या बेटांतील पुंजी तेथल्या लोकांच्या सांभाळास अपुरती होऊन मजूर लोकांत धंद्याची चढाचढी होईल, त्यामुळें रोजमुरा फार कमी होईल, आणि पुंजीदारास त्याच्या त्यां मजुरांचे मेहनतीपासून मोठा फायदा होईल. याकरितां थोडकी पुंजी असली ह्मणजे मेहनतीचें अगत्य थोडकें असतें.

गोपाळ- मेहनतीचें अगत्य यावरून मजूर लोकांस कोठें तरी काम मिळावें; असें जें अगत्य असतें, तें किंवा पुंजीदारांस मजूर लोकांचें अगत्य असतें तें?

गुरु- मजुरांच्या मेहनतीचें पुंजीदारास अगत्य असतें, तें पुंजीदारापासून मिळवायाचा जो रोजमुरा त्याचें तर अगत्य मजुरांस असतें. रोजमुरा ह्मटला, ह्मणजे तो काम केल्याने मिळतो. याकरितां गरीब लोक काम मिळेल असें पहात असतात; असी जी काम मिळावयाची जरूरी, तेंच मेहनतीचें अगत्य असा अर्थ देशव्यवहारव्यवस्थेवरून होत नाहीं हें त्यां लक्ष्यांत ठेवावे.

गोपाळ- मजूरदारांचें अगत्य लागतें, असें बोलावें ह्मणजे मला वाटतें कांहीं घोटाळा होणार नाहीं.

गुरु- होय खरें, मजुरांकडून काम करवून त्याबदल त्यांस रोजमुरा, पोटगी अथवा दुसऱ्या कांहीं प्रकारचें देणें द्यावयास जे समर्थ, त्यांस मजुराचें जें अगत्य लागतें, तें मेहनतीचें अगत्य असें जाणावें.

बरें, पण त्या वसाहतींत मजुरांनी मेहनत करून आपल्या धन्यास मोठा फायदा करून दिला असतां कसें काय होईल?

गोपाळ- त्यानी चांगली पुष्कळ पिकलाइ करून दिली असली तर त्यांना चांगली पुष्कळ पोटगी मिळेल?

गुरु- ज्यानी ती पिकलाइ केली ती त्यांची नव्हे, त्यांस ज्यानी कामावर ठेविलें होतें त्यांची; तेव्हां त्यां मजूरांस त्या पिकलाइीतून मोठा हिस्सा कसा मिळेल?

गोपाळ- मला वाटतें त्यां मजुरांच्या धन्याजवळ पुंजी अधिक झाली, तर त्यांतून त्यांस अधिक द्यावी, असें त्याच्या मनांत येईल.

गुरु— माझ्यामतें तर मजुरांचे मेहनतीपासून जितका फायदा होईल, तितका पुंजीदार करून घेईल; त्याची पुंजी वाढली असतां तो आपल्या काम करणार लोकांचा रोजमुरा नवाढवितां ते अधिक वाढ-

वील. अधिक मजूर ठेवावयाचें सामर्थ्य असलें, म्हणजे मेहनतीचें अगत्य वाढतें; तेणेंकरून रोजमुरा अथवा मेहनतीस जें द्यावयाचें तें अधिक द्यावें असें होतें, हें मी तुला पुढें सांगेन.

त्या वसाहतकरणारांची पुंजी मजूरांच्या उद्योगाने इतकी वाढेल कीं, त्यां नवीन येणारांचा सांभाळ करावयास कांहीं अडचण पडणार नाहीं. अशा वाढलेल्या पुंजीचे धनी आपल्या चाकरींत मजुरांस ठेवावयास खुशी होतील, त्यांस एकजण आपली झोंपडी बांधायास, एकजण आपल्या शेतास कुपण घालायास, एकजण आपली होडी करायास ठेवील; कांतर जाजती झालेली पुंजी वहिवाटल्यावांचून कांहीं फायदा होणार नाहीं; म्हणून मला अगोदर काम मिळावें, मला पहिल्यानें कामावर ठेवावें अशी मजूर लोकांत चढाचढ होणार नाहीं, तर मजूर लोकांस आपल्याकडे ठेवावयाची चढाचढ कामावर ठेवणाऱ्या लोकांत होईल; तेणेंकरून रोजमुऱ्याचा दर अगत्य वाढेल, त्यामुळें पुंजीदारांचा फायदा कमी होईल.

गोपाळ– हांहां! हें तर केवळ उघडेंच आहे. जर जानू आपल्याकडे काम करायास एका माणसास एका दिवसाचे आठ आणे देऊं लागला, ठमाजी आपली होडी करणारांस बारा आणे देऊं लागला, महादु आपल्या शेतास कुपण घालायाकरितां एक रुपया देऊं लागला तर रोजमुऱ्याचा दर वाढून दरदिवसाचा एक रुपया होईल. आणि जर जानू व ठमाजी यानीं महादू जितकें देईल तितकें नादिलें तर अवघ्या मजुरांस महादूच आपल्याकडे ठेवून घेईल.

गुरु– आशां या माणसांच्या मेहनतीने जी जास्ती पुंजी झाली, त्या पुंजीनें मेहनतीचें अगत्य अधिक करून रोजमुरा वाढविला, याकरितां मजुरांचा सांभाळ करणारी पुंजी पुष्कळ झाली म्हणजे पुंजीदारांनी थोडक्याच फायद्याने तृप्त झालें पाहिजे. आणि आपल्याकडे कामकरणाऱ्यां मनुष्यांस अधिक मोकळ्या हातानें रोजमुरा दिला पाहिजे.

गोपाळ– अहाहा हें तर आनंदकारक! हें असेंच मी इच्छीत होतों. पण महाराज दुसऱ्या वर्षी त्यां वसाहतकरणाऱ्यानीं आपल्या शेतांची लागवड करावयास त्यां मजुरांस नलावितां घरें बांधायास, व शेतांस कुपण घालावयास लाविलें, तर पोटगीची पुनः कमताई होईल आणि त्यां मजुरांचे पुर्वीसारखेच हाल होतील. पहिल्याने विपत्ति अनुभविली

त्यावरून ते पुढल्या काळाविषयीं सावधपणाने वागूंलागले तर मात्र त्यांचे हाल होणार नाहींत.

गुरु- अमुक कामावर लागावें व अमुकावर नलागावें हें मजुरांच्या मर्जीवर नाहीं, त्यांस जें काम करायास ठेविलें असेल मग तें कोणतें काम कां असेना, तें त्यांस केलें पाहिजे. त्यांस कामावर ठेवणारे त्यांचे पोटाच्या तर्तूदीविषयीं सावध असतात, कांतर त्यांस असें कळलें असतें, कीं आह्मामधून जे कोणी मजुरांकरितां तर्तूद करून ठेवीत नाहींत, त्यांची चाकरी पुढें त्यां मजुरांच्या हातून होणार नाहीं. पोटगीवांचून मजुरांच्याने खपवणार नाहीं, आणि त्या वसाहतीतून एकाद्याकडे पुर्तेपणीं पोटगी द्यावयास असतां ती त्याने त्यांस नदिली, तर ती मिळाल्यावांचून ते खपणार नाहीं. जर महादू इतकी जानूने पिकलाड केली नाहीं, तर दुसऱ्या वर्षी महादू इतकीं माणसें जानूच्याने ठेववणार नाहीं. याकरितां प्रत्येक जमीनीचा धनी जरुरीची पोटगी आपल्या संग्रही करायासारिखें आपल्या मजुरांस काम सांगेल. नंतर त्यांस दुसऱ्या कामावर लावील. असी पोटगी संग्रही झाली असतां मेहनतीचें अगत्य फार होतें, आणि मेहनतीच्या अगत्यानुरूप पोटगी किती द्यावी नद्यावी असें होतें.

आतां आपण असें कल्पावें कीं, त्या तारवांतून बुडतां वांचणारांनीं आपल्या समागमें आपल्या बायकाही आणल्या होत्या. ते जर आपल्या कुटुंबाचें पोषण करूंलागले, तर त्यामुळें रोजमुऱ्याच्या दरांत कांहीं कमजास्ती होईल काय?

गोपाळ- रोजमुरा तर जशाचातसाच राहील; परंतु त्यांस आपलें व आपल्या बायकामुलांचें पोषण करावें लागेल, त्यामुळें त्यांस पहिल्याप्रमाणें खाया घ्यायास मिळणार नाहीं.

गुरु- जर अवघ्यांस पुर्तेपणीं अन्न मिळालें नाहीं तर अगदी नुकसान अशीं जीं मुलें तीं मरूं लागतील, केवळ भुकेनेच नाहीं, तर पुरतेपणीं व यथायोग्य अन्न नमिळाल्यामुळें जे रोग होतात, त्या रोगानी तीं मरतील. ह्मणून असें दिसून येतें कीं तुमच्या त्या बागेचे माळ्याच्या संग्रही कांहीं होतें त्यामुळें कमती पडत नसे, तसें संग्रहीं नसल्यास मजुराने आपला रोजमुरा कुटुंबाच्या सांभाळापुरता झाल्यावांचून आपले लग्न करूं नये.

आतां आपण असें कल्पावें कीं, कित्येक वर्षें चांगलीं सुखानें जात

असतां एक वादळ झालें, तेणेंकरून आपल्या वसाहत करणाऱ्यांच्या पिकाची इतकी नासाडी होऊन गेली, कीं गतवर्षी जी पिकलाड झाली होती तिच्या अर्धी झाली; असें झालें असतां मेहनती बदल जो रोजमुरा द्यावयाचा त्याचें कसें होईल?

गोपाळ- तो तर निःसंशय कमी होईल, कांतर पोटगीचें भांडवलच कमी झालें; पण तो कोणत्या रीतीने कमी होईल हें माझ्या लक्ष्यांत पुरतेपणीं येत नाहीं.

गुरु- त्याचा क्रमेंकरून शोध करावा. आपण असें समजावें, कीं पूर्वी जितके मजूर कामावर ठेविले होते, त्यांच्या अर्धे सांभाळाया पुरती पुंजी आपल्या जवळ आहे असें जानूस अढळल्यावरून तो खिन्न होऊन अर्ध्यांस रजा देईल. मग तीं बिचारीं माणसें काम पाहायास त्या वसाहतींत फिरूं लागतील; त्यांस कांहीं काम न मिळतां ज्या कारणावरून रजा मिळाली त्याच कारणावरून कामातून निघालेले दुःखीगडी अढळतील; मग ते निरुपाय होऊन आपल्या धन्याकडे जाऊन आह्मास कमती रोजमुऱ्याने ठेवावें असी विनंती करूं लागतील. जानूने कामाच्या कमताईमुळें त्यांस काढलें नव्हतें, जानूजवळ द्यावयास भांडवल नाहीं ह्मणून काढलें होतें, तो आपल्या या निकृष्टसमयीं यांस कमती रोजमुरा देऊन सुखाने ठेवील. तो यांच्या बरावर नवीन करार करील, आणि याच करारा प्रमाणें राहवयास आपल्या कडलीं प्रथम ठेवलेलीं मनुष्यें कबूल नहोतील, तर त्यांस काढून टाकायाचा ठराव करील. यां माणसांस दुसऱ्या ठिकाणीं काम मिळायाची अडचण असें समजून ह्यांस कमती रोजमुऱ्याने काम पतकारणें जरूर होईल, याप्रमाणें पूर्वीपेक्षां रोजमुऱ्याचा दर वसाहतींत अर्धा कमती होईल.

गोपाळ- हें असें होईल हें तर स्पष्ट आहे. याविषयीं मला एक मात्र शंका आहे. हें असें त्या वसाहतींत कदाचित् घडेल परंतु दुसऱ्या ठिकाणीं घडणार नाहीं माझ्यामतें दुर्भिक्ष झालें असतां रोजमुरा कमी होत नाहीं, तो वाढत असतो जर वाढला नाहीं तर गरीब लोक फार रड सांगूं लागतात.

गुरु- ज्यां देशांत रोजमुऱ्याबदल पैक्याचीच वहिवाट होत असती, तेथें दुर्भिक्षाच्यासमयीं रोजमुऱ्याचा दर कमी करण्याची जरूर नाहीं, कांतर दुर्भिक्षामुळें अन्नाची किंमत वाढली असतां रोजमुरा कमती झा

त्याच सारिखें होतें. ज्या खाण्याच्या पदार्थावर मजूर आपला निर्वाह करितो, त्यां पदार्थांची किंम्मत दुप्पट झाली असतां तूं त्यास जर पहिल्याच दराने रोजमुरा देऊं लागलास तर त्याच्या पदरीं अर्धाच रोजमुरा पडेल, कारण दुर्भिक्ष झाल्याच्या पूर्वी तो जें घेत होता त्याच्या अर्धे त्या रोजमुऱ्याने त्यास मिळूं लागेल.

गोपाळ- हें तर त्यां विचाऱ्यां मजुरांस फसविल्या सारखें आहे, भी जसा देशव्यवहारव्यवस्थेविषयीं अज्ञान, तसींच तीं अज्ञान, त्यांस आठ आण्यानें जिन्नस अधिक केव्हां मिळतो आणि कमती केव्हां मिळतो हें नकळे. त्यांस चांगली समजूत नाहीं ह्मणून दुर्भिक्ष झालें असतांहि तीं पूर्वीच्याच दराने रोजमुरा घेऊन खपत असतात.

गुरु- त्यांस चांगली समजूत असली तर असें वाटूं लागेल कीं दुर्भिक्षादिकांमुळें विपत्ति आली असतां धीर नसोडतां सहन करावें दुसरा उपाय नाहीं. पुंजी कमी झाली असतां मजूर लोक कमती करावे किंवा रोजमुरा ह्मणजे मजुरांच्या कामावदल जें द्यावें लागतें तें कमती करावें. यावांचून पुंजीदारास दुसरी सवड नाहीं. पैक्याने जो रोजमुरा द्यावयाचा तो पैका कमी अधिक करावा तर तसें होत नाहीं. तो बहुधा जितक्याचा तितकाच राहतो. असें आहे त्यापेक्षां कित्येक मजुरांस पुरतेपणीं पोटास देऊन कित्येकांस उपोषित मारणें हें असें नकरितां अवघ्यां मजूर लोकांत जी पोटगी असेल ती वाटणें हें नीट नव्हे काय?

गोपाळ- हें तर नीट आहे; परंतु मजूरांस पहिल्याप्रमाणेंच पोटास मिळावें ह्मणून अन्नाची किंमत वाढली असतां पुंजीदारानीं रोजमुऱ्याचाही दर वाढवा असी त्यांवर कायदे कारणारानीं जबरी केली असता चालेल किंवा नाहीं? मला वाटतें गरीबांचें चांचणें बहुधा धान्यावर असतें, याकरितां धान्याच्या किंमतीच्या मानानें रोजमुऱ्याचा दर असावा ह्मणजे धान्याची किंमत कसीही असली तथापि मजुरांस नित्याच्या माना इतकें धान्य विकत घ्यावयास सोय पडेल.

गुरु- अथवा धान्य कितीहि कमती पिकलें तथापि प्रत्येक मनुष्यास नित्याच्या मानाइतकें अन्न खावयास सोय पडेल असें कां ह्मणत नाहींस. असें आहे, अन्न जाजती होई असी कांहीं तजवीज नझाली तर रोजमुरा वाढवून कांहीं होणार नाहीं.

गोपाळ- पण अर्ध्या रुपयानें जितकें धान्य मिळेल त्याच्या दुप्पट रूपयाने मिळेल; हें ही महाराज खरें आहे किंवा नाहीं? आपण सांगतां तें व हें ह्या अशा दोन्ही गोष्टी खऱ्या असून परस्पर विरुद्ध आहेत.

गुरु- तर त्यांतून एक चूक असावी, रोजमुरा दुप्पट झाला तथापि अर्ध्या रुपयाने जितकें धान्य मिळायाचें त्याच्या दुप्पट रुपयाने मिळणार नाहीं, कां तर जसा रोजमुरा वाढला, तसी धान्याची किम्मतहि वाढली.

गोपाळ- तर मग शेतकऱ्यास आपलें धान्य वगैरे यांची किम्मत वाढवायाची मनाई करावी म्हणजे रोटीवाल्यास व दुसऱ्या जिन्नस दारांस किंमत वाढविण्याचें जरूर पडणार नाहीं. शेतकऱ्यास चांगली पिकलाड नझाल्यामुळें त्याने आपलें नुकसान लोकांवर घालावें, व आपलें कांहीं एक अनहित होऊं देऊं नये हें नीट नव्हे; जसें दुर्भिक्ष होईल, त्याप्रमाणें तो आपल्या मालाची किंमत वाढवीत गेला तर त्यास कांहीं होणार नाहीं, लोकांचें अनहित मात्र होईल.

गुरु- शेतकऱ्याकडे जसें धान्य उत्पन्न होतें, तसा त्या धान्याचा खर्चहि होतो, धान्याची किंमत वाढली असतां लोकांसारखें त्याचेंही अनहित होतें. जर तो आपलें धान्य नित्यापेक्षां दुप्पट किंमतीनें विकील, तर त्याचा घरांत जितक्या धान्याचा खर्च होईल, त्या धान्यावर ती दुप्पट किंमत बसेल. त्याने तें धान्य घरांत नखर्चितां बाजारांत विकलें तर त्यास त्या धान्याची किंमत मिळेल.

बरें पण दुर्भिक्ष झालें असतां किंमत वाढवूंनये, असें ठरविलें तर त्यापासून काय परिणाम होतील? पिकलाडीपासून जें उत्पन्न व्हावयाचें त्यापेक्षां अर्धें उत्पन्न झालें आहे, ही मोठी गोष्ट तूं ध्यानांत धरही; जर मजुरांचा रोजमुरा आणि धान्याची किंमत हीं जशाचीं तसींच राहिलीं तर मजूर लोक नित्याइतकें अन्न विकत घेऊन खर्चतील आणि सहा महिन्याचे अंतीं.. .. ..

गोपाळ- महाराज आपण हें वाक्य संपवूंनये सहामहिन्याच्या अंतीं धान्याचा अवघ्या भांडवलाचा खर्च होईल आणि ज्या लोकांची मला दया आली होती ते लोक भुके मरूं लागतील.

गुरु- तूं सांगतोस तसें केलें असतां हें असें घडेल; कित्येक राजे जसे परोपकारी होते तसे विवेकी नव्हते, त्यानी धान्याची किंमत अमुक असावी असा नियम करण्याचा उद्योग केला त्यापासून फार वाईट होऊं

लागलें तो तसा नियम होणें असाध्य व त्यापासून वाईट मात्र घडेल. मग तो किंमतीविषयींचा नियम कायदे करणारांनी रद्द केला. सन १३१५ चे सालीं इंग्लांड देशांत दुष्काळ पडला, तसा दुःखकारक दुष्काळ पूर्वी कधींच प्राप्त झाला नव्हता, त्यामुळें धान्याची किंमत इतकी चढली कीं तें मध्यमस्थितीच्या लोकांस मिळूनये असें झालें. तेव्हां असी चहूंकडे विपत्ति पाहून राज्यसभेस दया येऊन त्यांसभासदानीं असा हुकूम केला, कीं आह्मी जसीं किंमत ठरवूं त्या मध्यम किंमतेनें खाया देयाचे सर्व पदार्थ विकावे. त्याचा असा परिणाम झाला कीं त्यानीं जी कमती किंमत ठरविली होती, त्या किंमतीनें कोणताही पदार्थ कोणी नविकितां पहिल्यापेक्षां महाग झाला, अथवा बाजारांत अगदीं आणूच नये असें झालें; कोंबडीं, बकरीं, विरळा दृष्टीस पडूं लागलीं. मेंढरीं तर रोगाने मरूं लागलीं, आणि सर्व प्रकारचें धान्य फार मोठ्या किंमतीनें विकूंलागलें. त्यासमयीं दुसरें वर्ष लागतांच सभासदानीं आपली चूक झाली असें समजून धान्याची किंमत व्हावी तसी आपल्या आपण ठरवलीजावी असें केलें.

हें असें आहे याकरितां दुर्भिक्षापासून जो अपाय होणार, तो नाहींसा करण्याचा स्वाभाविक उपाय ह्मटला ह्मणजे धान्याची किंमत वाढली पाहिजे. किंमत वाढविणें हा अन्नाच्या लहानशा भांडवलाची चांगली वहिवाट करण्याचा व तें धान्य दुसरें पीक येईतोंपर्यंत जोगावण्याचा उपाय आहे. येणेंकरून मुसाऱ्यांस परमुलुखांतून गल्ला आणावा, असें वाटतें, तेणेंकरून दुर्भिक्ष कमी होतें; परंतु धान्याची किंमत अथवा रोजमुऱ्याचा दर कमजास्ती करण्याच्या कामांत सरकारानें कधीं पडूंनये, हीं जशीचीं तसींच राहूं दिलीं तर हीं आपआपला पाड धरून राहातील, असो.

आतां त्या वसाहतीची गोष्ट चालूं द्यावी. तेथें एक औपसर्गिक रोग उत्पन्न होऊन तेथले अर्धे मजूर नाहींसे झाले, तर रोजमुऱ्याचें कसें काय होईल?

गोपाळ– तर मग जे राहिले त्यांच्या मेहनतीविषयींचें अगत्य अधिक होऊन त्यांचा रोजमुरा वाढेल.

गुरु– ह्मणून आपण बहुतकरून असें ह्मणावें कीं, मजूर लोकांची संख्या जशीचीतसीच असतां पुंजी वाढली ह्मणजे रोजमुऱ्याचादर वाढतो, व पुंजी कमी झाली ह्मणजे कमी होतो; आणि पुंजी जशींचीतसीच अ-

सतां मजुरांची संख्या वाढली म्हणजे रोजमुऱ्याचा दर कमी होतो व ती संख्या कमी झाली म्हणजे वाढतो. अथवा कोणी एकादाहिशेबी बोलूं लागला तर असें बोलेल, कीं रोजमुऱ्याचा दर पुंजीच्या मानाप्रमाणें सरळ रीतीनें न्यूनाधिक होतो, आणि मजुरांच्या संख्येप्रमाणें उलट रीतीने न्यूनाधिक होतो.

गोपाळ– पाटखणून काढणें, डोंगर इत्यादि फोडून त्यांतून नवीन मार्ग करणें असीं जीं कित्येक मोठीं करायाचीं कामें, त्यांमुळें मेहनतीचें फार अगत्य असतें असें मला नित्य वाटत असे; परंतु तसें नव्हे मजुरांस जें पोटास द्यावयाचें त्याचें जसें सांठवण असेल त्याप्रमाणें मजुरीचें अगत्य असतें.

गुरु– मजुरीचें अगत्य अथवा खप असणें यास जें काम करावयाचें असेल, तें तर प्रत्यक्ष कारण आहे; असें जें काम करायाचें तें कितीहि मोठें अथवा थोर असो, तें सिद्ध करणें म्हटलें म्हणजे पुंजी जितकी असेल तितकेंच तें काम सिद्ध होईल; अर्थात कोणाएकाजवळ आपल्या मजुरांस पोसावयास अथवा द्यावयास जसें भांडवल असेल त्याप्रमाणें तें काम होईल. हाच विचार देशाचे पुंजीविषयीं समजावा. एक एका माणसाची पुंजी मिळवून एक संग्रह कल्पावा, ती देशाची पुंजी होय. असे पुंजीचेठायीं पोसायाचें जें सामर्थ्य असेल त्यापेक्षां अधिक लोकांस धंद्यास लावणें हें तिजकडून होणार नाहीं. लागवडीस आणाया जोगी देशांतील जी अवघी ओसाड जमीन तिची लागवड करणें हें एक काम असें समजावें; तें काम करवावयापुरते कोणाएकाजवळ मजूर असले पाहिजेत इतकेंच नव्हे;तर त्यांचा सांभाळ व्हावयापुरतें पोटगीचें भांडवल असलें पाहिजे. पुंजीवर आपलें भाषण चाललें होतें तेव्हां असें बोलणें झालें कीं ज्या देशाची पुंजी मोठी त्या देशीं प्रसिद्ध इमारती पूल, वाफेच्या गाड्या चालायाचे लोखंडी रस्ते, पाटबांधून नेलेले, इत्यादि मोठीं मोठीं कामें होत असतात. या अशा सर्व गोष्टी होणें हें संपत्तीची भरभर झाल्याचें लक्षण समजावें.

गोपाळ– माझ्या ऐकण्यांत असें आलें आहे कीं मजुरांस इंग्लांडांत जो रोजमुरा मिळतो, त्यापेक्षां ऐर्लांडांत फार कमती मिळतो. त्या देशाची पुंजी तेथील लोकांचें पोषण करावयास पुरतेपणीं पुरी पडत नसेल म्हणून तेथें इतका कमी रोजमुरा, कां असेंचना?

गुरु- त्या देशीं मेहनतीचा पाड कमती व्हायाचीं जीं मुख्य कारणें त्यांतलें त्वां सांगितलें तें एक कारण आहे; तेथील राज्यांत कित्येक गोष्टींची उणीव आहे, त्यामुळें मेहनतीचा पाड कमी करणारीं बहुत दुसरीं कारणें आहेत. इंग्लिश लोकांपेक्षां ऐरिश लोकांचा फार कमी उद्योग असतो. आर्थरयंग साहेबाने ऐर्लंड देशीं पर्यटन केलें, त्याविषयीं त्यानीं एक ग्रंथ केला आहे, त्यांत असें कथन केलें आहे कीं शेतकीची मजुरी कमी पाडाची आहे, परंतु स्वस्त नव्हे. ऐर्लंडांत कोंक एथें दररोज पावला द्यावा त्यापेक्षां इंग्लांडांत साफोक एथें दररोज रुपया द्यावा तो स्वस्त, अमेरिकेत ह्यरन ह्मणून जंगली लोक असतात, त्यांतून एकादा दर रोज चार पैसे घेऊन जमीन कुडवील तर तें ऐरिश माणसास जो पावला द्यावा लागतो त्यापेक्षां महाग.

गोपाळ- महाराज वेगळाल्या मुलखांत मेहनतीचा पाड वेगळाल्या मानानें असतो हें नीट आहे, परंतु एकाच मुलखाच्या वेगळाल्या प्रांतीं तो पाड फार वेगळाल्या मानानें असतो हें नवल. लोहाराने केलेले कांहीं जिन्नस मी थोडक्या दिवसांमागें घेऊं लागलों, तेव्हां मला सुऱ्या, चाकू, कातर, असे जिन्नस दाखविले त्यांतून हे शहरांत केलेले व हे प्रांतीं केलेले असें सांगितलें. ते तर एकसारखेच दिसूं लागले परंतु त्यांच्या किमतींत बरेंच अंतर अढळलें. त्याचें कारण पुसल्यावरून मला असें सांगितलें कीं प्रांतापेक्षां लंडन शहरांत फार मोठा रोजमुरा द्यावा लागतो ह्मणून मोलांत इतकें अंतर आहे.

गुरु- लंडन शहरांतील काम करणारांस इतका मोठा रोजमुरा देण्याचें कारण काय, असें जर त्वां पुसलें असतें, तर ते चांगलें काम करणारे ह्मणून असें ऐकिलें असतें. आमचे कारिगीरीची बूज लंडनांत उत्कृष्टरीतीने होईल, आणि तेथील चाकरीस ठेवणारे आह्मास आमच्या मेहनतबद्दल उत्तमरीतीने देऊं शकतील, असें जाणून केवळ हुशार जे कारागीर ते बहुधा तेथें जातात.

मेहनत करणारांच्या हुशारीप्रमाणें त्यांचें मेहनतीस देणें हें नीट आहे. तुमच्या मुख्य माळ्याच्या हातारवालीं जीं माणसें आहेत, त्यांतून एका इतका तो काम करीत नाहीं; तथापि त्याची हतवटी, व समज पाहून तुह्मी त्यास त्यां दुसऱ्यां माणसांपेक्षां फार अधिक रोजमुरा देतां. याच

कारणावरून इंग्लांड एथील सोनारास व घड्याळे करणारांस शिप्यापेक्षां अथवा सुतारापेक्षां मोठा रोजमुरा मिळतो.

ज्यांत कौशल्याचें अगत्य नाहीं, आणि जीं अत्यंत मेहनतीचीं व त्रासकारक अशीं लोहाराचीं लोखंड ओतायाचीं तशींच दुसरीं खाणीतून कोळसे काढायाचीं वगैरे कामें, यांस चांगलाच रोजमुरा मिळतो.

रंग लावणें, खाणींत कामकरणें, बंदुकीची दारूकरणें इत्यादि कामें शरीर प्रकृतीस विकार, मनास त्रास, किंवहुना जीवास अरिष्ट करणारीं असतात, तें पाहून लोक त्यां कसवांस चांगला रोजमुरा देतात.

गोपाळ- बरें महाराज, जे साहेबलोक वैद्यकी, वकीली इत्यादि धंदे करितात; त्यांस जे लोक काम सांगतात त्यांविषयीं त्यांच्या वेळाची व बुद्धिकौशल्याची योजना झाली असती. तेव्हां ते तरी एक उत्तम प्रकारचे चतुर मजूर समजावे. त्यांस तर सर्वोत्कृष्ट मोठा रोजमुरा मिळतो; मला असें दिसतें कीं, शारीर सामर्थ्यापेक्षां मानसिक सामर्थ्य थोर ह्मणून मानसिक शक्तीने व्यापार करणारा हा उत्तमप्रकारची मेहनत करितो इतकेंच; वरकड पाहिलें असतां, हा तरी शारीर सामर्थ्याने जो मेहनत करणार त्याच्याच सारखा एक मजूर आहे.

गुरु- हें तुझें बोलणें मला पुरतेपणीं मान्य नाहीं. तूं सांगतोस तसे विद्वान् वकील व्यवहारशास्त्रज्ञ, चतुर वैद्य, अथवा नामांकित कारागीर इत्यादिकांचे बुद्धीस जी शिक्षा आवश्यक आहे, ती संपादन करावयास पुष्कळ मोठा खर्च लागतो. अशी जी मोठ्या खर्चाची शिक्षा ही एक पुंजीच समजावी, इची त्यांच्या बुद्धीच्याठायीं स्थापना केली असती, आणि त्यांस जें त्यांच्या कामाबदल मिळतें तें त्या स्थिर पुंजीचें उत्पन्न, रोजमुरा नव्हे असें समजावें.

गोपाळ- ही तर एक अगदी नव्या तऱ्हेची स्थिर पुंजी, जी साधारण स्थिर पुंजी आहे तिजपासून इची आपण कोणत्या नावानें निवड कराल?

गुरु- इला कोणेसमयीं बुद्धिरूप, कोणेसमयीं अदृव्यमयी पुंजी ह्मणतात, एणेंकरून ही दृव्यमयी पुंजीपासून भिन्न असा बोध होतो. सिनियर साहेबाने असें निरूपण केलें आहे, कीं जसीजसी लोकांच्याठायीं सुधारणूक वाढतजाईल तसातसा प्रत्येक मनुष्य शिकत जाईल, तेणेंकरून उत्पन्न करण्याचें जें त्याचें सामर्थ्य तें वरेंचवाढेल. केवळ शरीरव्यापारानें व्हायाच्या अशा-

हुधा हरएकवस्तु यांस पशु आणि यंत्रसाहित्य करील.परंतु जें कांहीं बुद्धिव्यापारानें घडावयाचें, तेंतर बुद्धीस जसा बालपणापासून व विचारपूर्वक संस्कार प्राप्तझाला असेल त्याप्रमाणें घडेल. सांप्रतकाळीं आपल्यास सुशिक्षितावस्था प्राप्त झाली आहे. ही पाहिलें असतां चांगलीच दिसती, परंतु जी सर्वोत्कृष्ट अवस्था ती कसी हें सहज मनांत आणितां येती, अथवा ती प्राप्त होईल असें भरवस्यानें वाटतें. . त्याअवस्थेपेक्षां ही सांप्रतची अवस्था फार उणी आहे, तथापि त्या अशा अवस्थेंत तरि ग्रेटब्रिटन् देशाची जी बुद्धिरूप व नीतिरूप पुंजी ती त्या देशाचे अवघ्या द्रव्यमयी पुंजीपेक्षां फारच अधिक आहे. ही केवळ थोरपणेंकरून अधिक आहे असें नाहीं तर उत्पन्न करण्याच्या सामर्थ्यानें ही अधिक आहे. ज्यां माणसांस रोजमुरा मात्र मिळतो, तीं पाहिलीं असतां तेथील लोकांच्या चतुर्थांश होतील. इतकी त्यांस जी मिळायाची रोजमुऱ्याची रकम ती वरीच मोठी असती; पणतेथील लोकांतील जे विशेष विद्वान् ते आपल्या पुंजीने व कौशल्याने त्यां रोजमुरा घेणारांच्या उद्योगांस अनुकूल होऊन प्रवृत्त करितात, तेव्हांच तीरकम बहुत करून त्यांच्या पदरीं पडती. स्थावर मिळकतीचें उत्पन्न ज्यांस मिळतें, ते तरी रोजमुरा घेणारांपेक्षां थोडके आहेत. जशी रोजमुऱ्याची प्राप्ति ज्ञानाधीन असती, तसीच ईश्वराने जें कांहीं दिलें असेल त्याची योजना व वहिवाट करणारें जें ज्ञान प्रायः त्या ज्ञानाधीन त्या उत्पन्नाची प्राप्ति असती. देशांत जें उत्पन्न होईल त्याचा मुख्य भाग झटलाअसतां प्राप्ति होय, या प्राप्तींत स्थावर मालाचें उत्पन्न अथवा द्रव्यमयी पुंजी बहुधा तृतीयांशा इतकी ही असत नाहीं; तेव्हां बाकींची जी प्राप्ति होणे, ती आंगिक संपत्तिपासून आर्थात् विद्येपासून होत असती.

गोपाळ- हातर बुद्धिरूप पुंजीचा चांगलाच स्तव झाला. पण महाराज या पुंजीस सिनियर साहेबाने नीतिरूप व आंगिक असीं दोन विशेषणें दिलीं आहेत यांचें कारण काय?

गुरु- ही पुंजी ज्याच्या जवळ असती, त्याच्या अंगीं राहिली असती झणून ही आंगिक होय; आणि बुद्धीची प्रवृत्ति झाली असतां नीति उत्तम आचरण अशांकडे ज्या बुद्धीचा सबळ रोंख असतो झणून ती नीतिरूप होय.

गोपाळ– तेव्हां संपत्ति नसली तर देश संस्था होत नाहीं नसेंच ज्ञान नसलें तरी देशसंस्था होणार नाहीं.

गुरु- हीय, लोकांस संपत्तिचे प्राप्तिविषयीं उपाय दाखवीणे व सामर्थ्य देणें हें ज्ञानानें घडतें. विद्याभ्यासाने प्राप्त होतें असें जें ज्ञान तें जर नसलें तर अत्यंत पिकावू जमीन, सर्वोत्कृष्ट चांगली हवा, किंबहुना फार हुशार लोक असले तरी ते सर्वदा गरिबच राहतील. याचें स्पष्ट उदाहरण ऐर्लांड देश हीय. तें सिनिअर साहेबाने उत्तम प्रकारें करून दाखविलें आहे, तें मी त्याच्याच वाणीनें तुला ऐकवितों. जमीनीचे अथवा हवेचे गुण अथवा पदार्थ उत्पन्नकारक द्रव्यमय साधनाचा संग्रह याच्या आधीन देशसंपत्ति नसती, तर अद्रव्यमयी पुंजीचें जें मान व प्रसर त्याच्या आधीन असती. ऐर्लांड देशाची हवा, जमीन, दिशा हीं उत्तमप्रकारचीं आहेत. व इंग्लांडाच्यापेक्षां फार उणी नाहींत, असें असून द्रव्यमयी पुंजीच्या अभावामुळें त्या देशाची गरिबी झाली म्हणून सांगतात; परंतु ऐर्लांडांतील अवघे लोक इंग्लांडांत गेले आणि इंग्लांडांतले उत्तरेकडच्या प्रांतीं राहाणारे सत्तरलाख लोक ऐर्लांडांत गेले, तर हे ज्या पुंजीचा अभाव आहे ती लवकर उत्पन्न करतील. आणि ऐर्लांडांतील पश्चमेकडलीं तर दाहा लाख कुटुंबें येऊन इंग्लांडांत ट्रेंनट नदीचे उत्तरेस राहिलीं, तर तीं लांकन् शैर व यार्क शैर म्हणून जे इंग्लांडांतील प्रांत यांची स्थिति ऐर्लांडांतील कानाट प्रांताप्रमाणें फारच लवकर करतील. ऐर्लांडास द्रव्यमयी पुंजीचें दरिद्र आहे, त्याचें कारण त्या देशास नीतिरूप व बुद्धिरूप पुंजीचें दरिद्र आहे, आणि हें दरिद्र असायाचें कारण हेंच कीं त्या देशास नितीरूप व बुद्धिरूप शिक्षा प्राप्त झाली नाहीं, व तो देश शिक्षेवांचून राहिला आहे, आणि अज्ञान व बलात्कार यामुळें तेथील लोकांचें व त्यांच्या मालाचे रक्षण होत नाहीं आणि पुंजीच्या संग्रहास अटकाव होऊन तिची चाल होऊंनये असें होत आहे. असी स्थिति असतां त्या देशाचेंच दरिद्र हटकून हलकें करायाजोग्या कायद्यानें कांही होईल असें कोणास वाटेल, पण शरीरांतरीं रोग प्रकुपित असतां बाहेरील विकारांचें उपशमन करावें तसें मात्र होईल. चिरकाल हित होणार नाहीं, हातर निश्चय. ज्ञान हीच शक्ति असें म्हणतात; त्यापेक्षां ही संपत्ति यांत तर संशय नाहीं. एशिया मैनर, सिरिया, मिसर व आफ्रिकेच्यां उत्तर कांठ्याचा मुलुख, यांची पूर्वी पृथ्वीतील अत्यंत मातबर मुलकांत गणना होत असे, आतां अत्यंत विपत्तीस पावलेल्या मुलकांत गणना होत आहे, याचें कारण इतकेंच कीं द्रव्यमयी संपत्ति पुरी पाडाया जोगी अद्रव्यमयी सं-

पत्तीचीं साधने पुरतेपणीं ज्यांच्या जवळ नव्हती अशां लोकांच्या हातीं ते मुलुक आहेत.

गोपाळ- महाराज, आपण अद्रव्यमयी पुंजीचें वर्णन केलें, तें पाहून मला फारच आनंद झाला, आणि असें वाटूंलागलें कीं, याच्या मोठेपणापुढें दुसरे वर्णन कांहींच नाहीं; तस्मात् द्रव्यमयी पुंजी ह्मणजे काय पदार्थ आहे.

गुरु- अद्रव्यमयी पुंजी ह्मणजे ज्ञानाचे जे प्रकार आहेत ते अवघे प्राप्त झाले असतां त्यांपासून श्रीमंतांस आनंद प्राप्त होतो, पण गरीबांस द्रव्यमयी पुंजी उत्पन्न करायाच्या युक्ति प्राप्त होतात, हाच कायतो या पुंजीचा सर्वोत्कृष्ट उपयोग हें तूं विसरूं नको; उत्तमकला, शिल्प, इत्यादि विषयक शास्त्रें अथवा विद्या यांच्या व्यासंगापासून जो शुद्ध आनंद होतो त्याच्या उपभोगापेक्षां अन्न वस्त्राच्या समृद्धीचा उपभोग घेणें हें गरिबांच्या सुखास विशेष अवश्यक आहे कळलें.

उत्तरभागसंवाद १

रोजमुरा आणि लोकसंख्या यांविषयीं

यांत भांडवल मोठें असलें ह्मणजे रोजमुरा नेहमी मोठा असतो असें नाहीं,चीनदेशीं भांडवल मोठें असून रोजमुरा लहान असतो- अमेरिकेंत भांडवल लहान असून रोजमुरा मोठा असतो- नवीन वसाहतीचे मुलखास फायदे होत आहेत - लोकसंख्येचे वृद्धीस दरिद्र हा एक स्वाभाविक प्रतिबंध होय - समृद्धि असून लोक संख्या मोठी झाली तरमात्र हितावह होय - कोणतें एक भांडवल जशेंचेंतसेंच असणें त्यापेक्षां तें संपत्ति वाढती राही असें ठेवणें बरें आहे. - लोकसंख्येचे वृद्धीस उत्तेजन देणें ही चुकी आहे. - उद्योग - खंडकाम इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गोपाळ- महाराज मागल्यासंवादाविषयीं म्या फारच विचार करू-

न असा सिद्धांत केला कीं, ज्या देशीं भांडवल मोठें त्या देशीं पुष्कळ लोकांचें पोट भरेल व मेहनतीस मोठा रोजमुरा मिळेल.

गुरु– पोटगीचें भांडवल जास्ती असलें तर जास्ती लोकांचें पोट भरेल यांत संशय नाहीं; परंतु त्यापासून मोठा रोजमुरा मिळेल असें सिद्ध होत नाहीं. चीनदेश हा मोठा मातबर मुलूख आहे, असें असतां तेथें रोजमुरा जसा कमी आहे तसा मला वाटतें कोठेच नाहीं. तेथील कनिष्ट स्थितीचे जे लोक त्यांच्या विपत्तीचें वर्तमान हल्लीचे देश पर्यटन करणारे सांगतात तें ऐकून खेद होतो; त्यांस आळसामुळें गरिबी प्राप्त झाली आहे असें नाहीं, तेंतर आपलीं हातिरें घेऊन कामाविषयीं याचना करीत रस्त्यांत फिरत असतात.

गोपाळ– चीन देशांत लोकसंख्या फारच मोठी ह्मणून तसें घडतें. त्या देशाची पुंजी जरी मोठी असली तरी ती तेथील अवघ्यां राहणारांच्या पोटगीस पुरी पडणार नाहीं.

गुरु– ह्मणून त्वां असें लक्षांत ठेवावें कीं, पुंजीचें जें मान असेल त्याप्रमाणें रोजमुऱ्याचा दर असत नाहीं, तर पोष्य लोकांच्या संख्येच्या बेताने पुंजीचें जें मान असतें त्याप्रमाणें तो दर असतो. हा साधारण नियम समजावा. मजुराचें उत्पन्न करण्याचें जसें सामर्थ्य असतें, त्या प्रमाणें रोजमुऱ्याचा दर असतो. हें तारतम्य लक्ष्यांत नठेविल्यामुळें देशव्यवहारव्यवस्थेंत असंख्य चुका होतात. चीन देशांत जी संपत्ति वस्तुतः आहे तिजपेक्षां दहापट अधिक असली आणि लोकसंख्याही आहे त्यापेक्षां दहापट अधिक झाली तरी लोकांस अन्न चांगलेपणीं मिळायाचें नाहीं.

अमेरिका ह्मटली असतां लहान पुंजीचा मुलूख आहे, तथापि तेथें रोजमुरा फारच मोठा असतो.

गोपाळ– आपण त्याचें कारण काय सांगाल, कांतर पुंजीचें जसें मान असेल त्याप्रमाणेंच मेहनतीविषयीं अगत्य असेल?

गुरु– युरोप खंडांतील देशांची बरोबरी करून पाहातां अमेरिकेची पुंजी लहान आहे, परंतु त्या पुंजीने जी लोकसंख्या पोसावयाची त्यामानानें पाहातां ती पुंजी बरीच मोठी आहे. अमेरिकेंत व नवीन वसाहत झालेल्या सर्व मुलखांत लोकांची वस्ती पातळ पातळ असती, तेथें मेहनती बद्दल रोजमुरा फार मोठा असतो. कांतर पुंजी फारच लवकर वाढत असती. तेथें जमीन पुष्कळ व चांगली पिकावू असती, आणि ती लाग-

वड कारायास मजुरांची कमताई असती, तेथें मजुर मिळविण्याविषयीं मोठी चढचढ होती, त्यामुळें मजूर लोकांस जमीनीच्या धन्यापासून मोठा रोजमुरा मागण्यास फावतें; आणि रोजमुरा जसा जसा मजुरांस मोठा मिळतो, तसें तसें जमीन विकत घ्यावयास व स्वतां जमीनीचें धनी व्हावयास लवकर साधतें. याप्रमाणें मजूर लोक नेहमी मालक होत असतात, आणि जी नवीन प्रजा होत असती आणि परमुलखांतून जे लोक येत असतात त्यांस मजूर व्हावयास सोय पडती.

गोपाळ- तेव्हां मोठा रोजमुरा व जमीनीची कमी किंमत असे अमेरिकेंत दोन फायदे आहेत; त्या मुलखाची भरभर चालली आहे ह्मणून ऐकतों, तर त्याविषयीं आश्चर्य काय?

गुरु- सुशिक्षित लोकांची नवीन मुलखांत वसाहत झाली असतां तेथें संपत्ति व सुधारणूक जसी त्वरेनें चाल करती, तसी कोठे करीत नाहीं, इतकेंच कीं त्यानीं आपल्या मालाच्या रक्षणाकरितां कायदा करावा, मग त्यांस उद्योग करण्याविषयीं दुसरी कोणती हीप्रेरणा नलगे, जेथेंनवीन वसाहती झाल्या आहेत, व जेथें चांगले माहितगारीचे शेत खटलीं चालिवणारे आहेत, जेथें युरोप खंडांतील शेतकीच्या आऊतानीं चांगली नवीन जमीन नेहमी लागवडीत आणीत चालले आहेत; अशीं जीं अमेरिकेंतलीं ठिकाणें, तेथें अनुपपत्ति ह्मणून कायती प्रायः ठाऊकच नाहीं, सर्वत्र समृद्धिच नांदत आहे, त्यांची लोकसंख्या त्वरेनें वाढती, त्यामुळें पुंजी कसी त्वरेनें वाढती याचें अनुमान करितां येईल. **अमेरिका** खंडांतील राहाणाऱ्यास कुटुंबाचें पोषण पुरतेपणीं करावयास सुगम असतें, त्यावरून त्यांस लवकरच लग्नें करावीं असें वाटतें, आणि त्यांस बहुत मुलें होतात; त्यां मुलांचें चांगलें पोषण होऊन तीं वाढत असतात व निरोगी असतात, या वसाहतीस **युनैटेड्स्टेट्स** असें ह्मणतात. येथील लोकांची संख्या सुमारें तेवीस वर्षांनी दुप्पट होती, त्यावरून जीं जन्मलीं त्यांतून किती थोडकीं मरतात हें सहज अनुमान करितां येईल.

गोपाळ- असी लोकसंख्या पुष्कळ होत असती ह्मणूत रोजमुऱ्याचा दर कमी होत नाहीं काय?

गुरु- नाहीं, लोकसंख्येच्या मानाने त्यांची पुंजी अधिकच वाढत असती; आणि असें होत असलें तर रोजमुरा कमी नहोतां वाढत जाईल. म्या जें कांहीं अमेरिकाखंडाविषयीं सांगितलें, तें त्या देशाच्या **युनैटेड्स्टे-**

ट्स ह्मणून जी वसाहत त्याविषयीं मात्र जाणावें. यां प्रांतीं सरकारची मोकळीक असून सर्व प्रकारच्या लोकांच्या मालाचें संरक्षण होतें, ही एक हिताची गोष्ट आहे. स्पेन देशींच्या ज्या वसाहती आहेत, तेथें फार वेगळ्या तऱ्हेचें सरकार असतें ह्मणून लोकांचे स्थितीची मरभर फार कमती असती. अमेरिकेंत स्प्यानिश् लोकांचीं जीं सर्वोत्कृष्ट संस्थानें आहेत त्यांतलेच म्याक्सीको ह्मणून एक संस्थान आहे, तेथील लोकसंख्या अष्टचाळीस वर्षांनी दुप्पट होत असती.

गोपाळ- अमेरिकेंत पुंजी लहान असतां व इंग्लांडांत पुंजी मोटी असतां इंग्लांडांतील गरिब लोकांची विपत्ति अमेरिकेंतल्यांपेक्षां अधिक कां असावी हें अजून माझ्या लक्ष्यांत येत नाहीं.

गुरु- त्याचें कारण कामावर लावावयाचे व पोष्य लोकांचे संख्येस अनुलक्षून पुंजीच्या मानाचा विचार करीत असावें, असा जो मी तुला मुख्य नियम सांगितला त्यास तूं विसरतोस, नवीन वसाहत झालेल्या मुलखांत पुंजीचे वाढीस जसें सुगम असतें, तसें युरोपांतील इंग्लांड व इतर सर्व प्राचीन वसलेले मुलूख येथें असत नाहीं; जर लोकसंख्या वाढत गेली, आणि त्यामानानें संपति वाढली नाहीं, तर मेहनतीस द्यावयाचा जो रोजमुरा तो वाढणार नाहीं, उलटा कमी होईल, आणि गरीब लोकांस अधिक गरीबी येईल.

गोपाळ- बरें पण उपजीविकेच्या मानापेक्षां लोकसंख्या अधिक वाढूं शकेल काय? लोक तर खायास असल्या विना वांचतच नाहींत.

गुरु- लोकांची प्रकृति नीट राहावी व त्यांचें आंगीं सामर्थ्य यावें इतकें अन्न त्यांचें पोषण करायास आवश्यक आहे, यापेक्षां कमी असलें तरी ते तितक्यावर वांचतील; आईबापांस मुलांचें पोषण करावयाचें सामर्थ्य नसलें तरी त्यांस मुलें होतील. अशा प्रसंगीं लोकसंख्या वाढूं शकणार नाहीं असें केवळ नव्हे, परंतु लोकांचा हळूहळू मोड होत जाईल.

असी दशा कोणएका देशाची एकसारखी चालत असली ह्मणजे त्यांचा ऱ्हास होऊं लागतो. याप्रमाणें जेथें मजीस येईल तसें राज्यकरणारे असतात, व मालाचें रक्षण होत नाहीं, त्यामुळें उद्योगाचा मोड होतो, असे जे पूर्वेकडचे बहुतेक देश तेथें होत आहे.

गोपाळ- परंतु जेथें सुधारणूक बरीच झाली आहे, व मालाचें रक्षण होत आहे, असे जे इंग्लांड इत्यादि देश तेथें आपण सांगतां तसें

होणार नाहीं, ऱ्हास होणें सोडून द्या, उलटी संपत्ति व समृद्धि प्रतिवर्षास इंग्लांडांत वाढत चालली आहे.

गुरु- होय खरें; तेथें लोकसंख्याही वाढत चालली आहे, आणि संपत्तीचा बहुतेक अंश वाढविणें प्रत्येक जणाच्या वांटणीस आलें आहे, ह्मणून संपत्ति पूर्वीपेक्षां फारच अधिक वाढत चालली आहे. पूर्वी किती एक शतवर्षांमागें तेथील लोकांच्या बढिलांस तागाचें कापड, जोडे, पायमोजे नसत, आणि मानकऱ्याच्या घरांतील सामान आतांच्या एका खोपटांतील सामाना सारिखें विरळा असे. सारांश ज्या देशाची मरभर चालली असती तेथें संपत्ति वाढत असती, लोकसंख्या अतिशय अधिक होणें हें आगंतुक प्रसंगेंकरून, व अल्प काल राहाया सारख्या कारणावरून मात्र होतें.

गोपाळ- फार चांगलें सांगितलें! लोकसंख्या मोठी होणें हेंच संपत्तीचें कारण होय असें मला नेहमी वाटत असे. पाहिलें असतां मातबर, आबादान असे जे मुलुख त्यां अवघ्यांत लोक पुष्कळ असतात; मोठ्या मोठ्या शहरांत तरी लोक फार असतात; देशास संपतिपासून मोठें हित होतें असें आपण मानितों, असी जी ही संपत्ति लोकसंख्या वाढवावयास उपयोगी पडती; आणि लोकसंख्या संपत्तीस वाढविती, कां तर मजुरांच्या खर्चास जें लागतें, त्यापेक्षां ते अधिक उत्पन्न करितात. तारवावरून बुडतां वांचलेल्या असामीस मजुरी मिळाल्यावरून आपली ती वसाहत कसी मातबर झाली त्याचें तर आपल्यास स्मरण असेल. ते पहिल्याने आले त्यावरून कांहीं अडचण झाली खरी, परंतु आपण जसें यंत्रसाहित्याविषयीं बोलतां तसें मीही बोलतों कीं ती अडचण थोडकी व थोडावेळ राहाणारी असें असतां जो लाभ झाला तो मोठा व शाश्वत असें झालें.

गुरु- आपल्या मुलांची प्रकृति चांगली राहून त्यांस सुख वाटे अशा प्रकारें त्यांचें पोषण करावया जोगा रोजमुरा मजुरास देणारी पुंजी ज्या देशांत असती, त्या देशास मोठी लोकसंख्या फार हितकारक होती; परंतु आपल्या त्या वसाहतींत जसें झालें त्याप्रमाणें चांगले बळकट मजूर मिळाले ह्मणजे लोकसंख्या वाढती असें बहुधा नव्हे, तर ज्यांचें पोषण आईबापांनीं केलें तरच होईल असीं लहान बालें जन्मलीं पाहिजेत. यां बालांच्या पोषणाची नर्तुद नसली तर तीं थोडकीं वर्षें दरिद्रांत काढा-

यास मात्र जन्मली असें होतें, आणि अनुपपत्ति व विपत्ति यामुळें होणार जो रोग तो त्यांस लौकरच घेऊन जातो. असा प्रसंग प्राप्त झाला असतां देशाचें बळ, संपत्ति, अथवा सुख, यांतून एकही वाढत नाहीं; उलटें त्याचें बळ कमी होतें, तो मिकेस मिळतो, आणि त्यास अधिक विपत्ति प्राप्त होती. रें रें करणारीं मुलें यांपासून कांहीं उत्पन्न नहोतां खर्चास कारण होतात, हीं सुख भोगल्यावांचून दुःख सोसून घेतात, आणि यांची जतन करणारीं जीं आईबापें त्यांचीं उतराई होण्या जोग्या वयांत आल्यावांचून त्यांच्या खिन्नतेस व शोकास कारण होतात. जेंगेंकरून पोट भरायाचें त्याच्यामानापेक्षां जेथें लोकसंख्या फार असली म्हणजे तेथें याप्रमाणें बहुत मुलांची दशा होती, व असेंच इंग्लांडांतही वारंवार होत असेल.

गोपाळ– किती भयंकर ही कल्पना! परंतु कोणी मुलें भुकेनेच मेलीं असें तर आपल्यास वाटत नसेल?

गुरु– असीं कोणी मेलीं नसावीं; परंतु जसी व्हावी तसी जतन आणि पोटभर चांगलें अन्न नसल्यामुळें जीं मुलें हळूहळू क्षीणता पावून मरतात, त्यां दैवहीनांची दशा भुकेनें मरणार जीं मुलें त्यांच्यासारखी खेदास कारण होती. ज्या कुटुंबांत बहुत लहान लहान मुलें असतात, त्या कुटुंबांत आईस त्यांचे जतनेविषयीं आपलें अवघें लक्ष लाविलें पाहिजे; परंतु त्यांना जें अल्प स्वल्प पोटास पाहिजे, तें कष्टेंकरून मिळवावें लागतें, तें मिळवावयास त्यांमुलांची आई त्यांस घरांत सोडून बाहेर जात असतां सांभाळ, स्वच्छता, मोकळा वायु, व पुष्टिकारक खाणें असीं नसलीं तर नानां प्रकारचे रोग उत्पन्न होतात, ते त्यां मुलांस घेऊन जातात अथवा इतकें अशक्त करून सोडतात कीं औपसर्गिक रोग त्यांस पाहिले मेटीसच मारून टाकिती. असा दुबळेपणा आणखीं वैद्याची व विवेकपूर्वक उपचाराचीही कमती असल्यामुळें कनिष्ट स्थितीचे लोकांची मुलें देवीनें व गोवराने थोर लोकांचे मुलांपेक्षां फारच अधिक जातात.

लोक संख्याच अतिशय झाल्याचें परिणाम मुलांच्याच ठायीं दिसून येतात असें नाहीं. एकादा मनुष्य दुःखणेकरी झाला तर त्यास औषध उपाय व चांगलें पथ्य खाणें मिळालें तर तो बरा होतो, हीं त्यास मिळवायाचें सामर्थ्य नसलें तर तो मरून जातो. एकादी स्त्री नाजूक अथवा अशक्त असली तर तिला विश्रांति व अपेक्षित पदार्थ मिळाला पाहिजे,

परंतु असें प्राप्त करून घ्यायाची तिला अनुकूलता नसती. मुलखाची जसी हवा आणि रीति स्थिति असती त्याप्रमाणेच अन्न वस्त्रादिक असावीं आणि जसें वय व तेथील राहाणारांच्या स्त्री पुरुषादि व्यक्ति व शरीर विकार त्यासही अनुसरून असावीं, आणि जेथें हे अवश्यक पदार्थ कमती होतात तेथें मृत्यु वाढतो, उपजीविकेच्या पदार्थांचे मानापेक्षां कधीं कधीं लोकसंख्या वाढून अधिकच झाली असली तर ती थोर लोकांच्या अविचारी वर्तणुकीनेंच झाली असें नाहीं, तर कनिष्ठ लोकांच्या अविवेकानें झाली असें समजावें.

गोपाळ– गरीब लोकांत फारच पूर्ववयांत लग्न होतात त्याविषयीं आपण बोलतां काय?

गुरु– होय, मागें असें भाषण झालें कीं, लोकांस अन्नादिक पुरतेपणीं मिळाल्यावरून लोकसंख्या फार वाढती तेणेंकरून देशाचें सर्वोत्कृष्ट कल्याण होतें, समृद्धींत वाढलेलीं असीं जीं मुलें त्यांचे चांगले निरोगी व बळकट पुरुष होऊन ते आपल्या देशास आपल्या बळेंकरून रक्षितात व आपल्या उद्योगेंकरून समृद्ध करितात. या विषयावर ज्यानीं विचार केला नाहीं, त्यानीं जें कारण त्यास कार्य मानून तूं जसें बोलतोस तसें वारंवार बोलले आहेत कीं कसेंही असो परंतु लोकसंख्या मोठी असली म्हणजे हीच समृद्धि व्हावयास कारण होती. लहानपणीं लग्नें झालीं असतां आपला देश सुखी व समृद्ध होईल अशा समजुतीनें लहानपणीं लग्नें व्हावीं, व कुटुंबें मोठीं व्हावीं म्हणून लोकांनी व कायदे करणारानीं मोठे प्रयत्न केले.

गोपाळ– ती तर एक चूक मोठ्याद्दर्देवेंकरून झाली; परंतु लोकसंख्या कमी झाली म्हणजे जो अपाय होणार तो आपेंआप नाहींसा होत असेल; कारण लोकांची कमताई झाल्यामुळें त्या कमी झालेल्या लोकांचें पोषण जी पुंजी असेल तेणेंकरून पुरतेपणीं होऊं लागेल, त्यामुळें मेहनतीबद्दल जो रोजमुरा द्यावयाचा त्याचा दर वाढेल.

गुरु– होय खरें, परंतु या मंदगति व भयंकर युक्तीच्या मागें किती दुःख आहे तें पहा! ही युक्ति चालू केली असतां असें होत असतें कीं मजूर लोकांची कमताई करून अथवा कांहीं नवीन प्रकारच्या उद्योगानें पुंजी वाढवून मजुरांचा प्रपंच चांगला चालूं लागतो म्हणजे पुनः लग्नें पुष्कळ होऊं लागतात, मुलांची वाढी पुष्कळ होऊं लागती, आणि

अन्नादिकांच्या मानापेक्षां लोक संख्येचें मान पुनः अधिक होतें; त्यामुळें असें होतें कीं गरीबांचा जो प्रपंच थोडके दिवस चांगला चालला असतो त्यास पुनः पूर्ववत दैन्य प्राप्त होतें.

गोपाळ– आम्ही राहातों त्या ठिकाणाजवळ एक गांव आहे, तेथें आपण सांगतां तसेंच झालें. माझ्या असें ऐकण्यांत आहे कीं हा गांव पूर्वी एक लहानसा पाडा होता; तेथें राहाणारे लोक खोताची मजूरी करून आपलें पोट भरीत. बहुत वर्षांनीं त्या गांवाच्याजवळ एक कापसी कांम करायाचा कारखाना चालू झाला, त्यामुळें गरीब लोकांस पुरतेपणीं काम मिळू लागलें; आणि पूर्वी ओळशासारिखीं असत, असीं जीं मुलें तीं ही आपल्या पोटाकरितां कांहीं मिळवूं लागलीं. असे कांहीं वर्षे होत गेलें, तेणेंकरून त्यां मजूर लोकांचा प्रपंच चांगलेपणीं चालूं लागला. तें गांव फार लवकर जमलें, त्यांत लहान लहान नवीन घरें बहुत झालीं, व बहुत कुटुंबें वसूं लागलीं, असें पाहून चमत्कार वाटतो, असें म्या आमच्या आजोबास बोलतानां ऐकिलें. परंतु कांहीं काळाने तो गांव मजूरांनी फारच भरला, आतां त्या गावांत लोकसंख्या बरीच आहे, परंतु ज्या दैन्य विपत्तीच्या दशेपासून त्या गांवांचा उठावा झाला होता, त्याच दशेंत तें आतां बुडून गेलें आहे.

गुरु– तर मग तूंच पाहा! जो कारखाना त्या गांवास पहिल्याने हितकारक झाला, तोच त्या मजुरांच्या अविचारामुळें अहितकारक झाला. जर ते लोक शाहाणे व दिर्घदृष्टी असते, तर मजुरीस जितक्यांचें अगत्य त्यापेक्षां ते अधिक झालें नसते, आणि त्या कारखान्यापासून जे लाभ प्रथम होत असत तसेंच अजून झालें असतें.

मजूरलोकांवर चिरकाळ उपकार व्हावा असें मनांत असलें तर उद्योगास प्रवृत्त करून स्वस्थ बसूं नयें, तर त्या लोकांस जसें जवळचें हित तसेंच दूरचें परिणाम कळूं लागत, अशा रितीनें त्यांची बुद्धि जागृत व्हावयाकरितां शिकविण्याचा प्रयत्न करावा. त्याच्या मनांत असें यागूं लागावें कीं, प्रथम आपला प्रपंच चांगला सुखानें चालेल असें करून घेतलें पाहिजे, तसें झाल्यांवाचून आपली संख्या अन्नादिकांच्या प्राप्तीच्या मानापेक्षां वाढविण्याविषयीं लहानपणीच लग्नें करूं नयेत.

गोपाळ– बरें, अन्नादिकांचें जे मान असेल त्याच्या आंत लोकसं-

रूपा ठेविली, तर ती एकसारखीच सर्वकाळ राहणार नाहीं काय?

गुरु- नाहीं, जेथें लोक उद्योगी अहित तेथें पुंजी वाढेल; आणि पुंजी वाढली ह्मणजे लोकसंख्येसही वाढावयास अनुकूल होईल, इतकेंच कीं पुंजीची जी वाढण्याची गति त्या गतीस लोकसंख्येनें अनुसरून असावें, त्याबाहेर पाऊल टाकूंनये.

गोपाळ- जेथें अन्नादिकांची मोठी समृद्धि, व धंदा पुष्कळ असेल, अशा ठिकाणीं मात्र लोकसंख्येची वृद्धि करावी, इतर ठिकाणीं कदापि करूंनये असें मला आतां स्पष्टदिसूं लागलें.

गुरु- तूं सांगतोस तशा ठिकाणीं लोकसंख्येची वृद्धिकरणें नलगे, तेथें ती आपेंआप वाढेल. कुटुंबाकरितां कांहीं एक तजूर्द केल्यावांचून लग्नें करावीं असें लोकांस बहुतकरून वाटतें, तें मात्र वाईट; परंतु उपजीविका सुगमरीतीनें मिळाली असतां लग्नें करण्यास कांहीं भय नाहीं. जेथें अन्नादिकांचा सुकाळ आहे, तेथें मुलांचें जसें पोषण होईल, तीं जसीं पांघरतील, त्यांची जसी जतन होईल, तसें त्यांचें आरोग्य व आयुष्य वाढेल. असें जेथें आहे, तेथें लोकसंख्येविषयीं कांहीं एक नियम करणें नलगे. कनिष्ठ स्थितीच्या लोकांस विद्या प्राप्त होऊन त्यांची उद्योग व विचार यांकडे प्रवृत्ति होई, असा मात्र कायदेकानू करणारानीं बंदोबस्त करून ठेवावा. जसी लोकसंख्येची वृद्धि करण्यास लोकांची प्रवृत्ति स्वभावतः असती, तसीच जे शिकून चांगले होतात, त्यांची आपला प्रपंच सुधारण्याविषयीं प्रवृत्ति असती. त्यामुळें असें होतें कीं लोकसंख्येची नेमस्त वृद्धि होऊन चांगली नांदणूक होऊं लागती.

गोपाळ- उपजीविकेच्या मानापेक्षां लोकसंख्या अधिक होऊंनये, असें आपल्या बोलण्याचें तात्पर्य काय?

गुरु- होय, जो चांगला संस्थापित व सुशिक्षित देश असतो, तेथें लोकसंख्या संपत्तीच्या मानाप्रमाणें असती, कदापि पुढें पाऊल काढीत नाहीं.

उपजीविकेच्या मानापेक्षां लोकसंख्या अधिक होऊं पाहती, परंतु सुशिक्षित जे मनुष्य ते लोकसंख्येस नेमस्त ठेवितात. लोक जसे चांगले शाहणे अथवा मूर्ख असतात, त्याप्रमाणें ते लोकसंख्या नेमस्त राहूं देतात अथवा मनस्वी वाढवितात.

गोपाळ- याविषयाचा मला वास्तविक बोध होऊन माझें समा-

धोंन झालें, परंतु ग्या जें ज्ञान संपादन केलें त्यापासून आनंद होत नाहीं. कारण लोकसंख्या फार झाली असतां लोकांस दुःखें प्राप्त होतात या गोष्टीनें माझ्या मनामध्यें मोठी खेदकारक वृत्ति उत्पन्न केली आहे.

गुरु– असें आहे, उपजीविकेच्या मानापेक्षां आपली संख्या अधिक व्हावी, असें मनुष्यांस स्वभावतः वाटतें, तो एक ईश्वराकडचाच नेम आहे. तेणेंकरून आपली उद्योगाकडे प्रवृत्ति होती व आपल्या ज्या अनेक प्रकारच्या शक्ति त्या जागृत होतात. उपजीवनाच्या मानापेक्षां लोकसंख्या अधिक होऊं लागली, ह्मणूनच आपण भूमि आपल्या स्वाधीन करून घेतली. (तेणेंकरून अनेक प्रकारच्या पदव्या व प्रपंच स्थिति यांची प्रवृत्ति झाली; क्रमेकरून लोकांचीं सुधारणूक होऊं लागली. रानटी लोकांच्या जिकडे तिकडे फिरणाऱ्या ज्या लहान लहान जाति, त्यांचे मोठे मोठे सुशिक्षित देश झाले.) जेथें राज्याची व्यवस्था नाहीं, तेथें कदाचित् लोकसंख्या वाढल्यामुळें लोकांस दुःखें होत असतील, परंतु चांगल्या संस्थापित लोकांत तसें होत नाहीं. तेथें लाखो उद्योगी व सुखी अशा प्राण्यांचें पोषण होत आहे. लोक जसे जसे चांगले शाहणे होत जातील, त्यांत जसी जसी विद्यादिगुणाची प्रवृत्ति होत जाईल, तसी तसी लोकसंख्या वाढण्यापासून होणारीं दुःखें कमती होत जातील.

गोपाळ– लोक शिकून चांगले शाहणे झाले ह्मणून काय झालें, त्यांची संख्या जसी जसी वाढत जाईल, तसें तसें उपजीविका मिळावया यास कठीण पडत जाईल.

गुरु– पुढें असें होईल कीं या पृथ्वीची लागवड व वसाहत पुरतेपणीं होईल. लोकसंख्येची वृद्धि अथवा उपजीविकेची वृद्धि तरी पुरतेपणीं होईल. पण तो समय प्राप्त होण्याच्यापूर्वी किती पिढ्या गुजरून जातील याचें अनुमानही करणें अशक्य आहे. ह्मणून अशी एक कल्पना करावी कीं उत्तम आचरण व ज्ञान यांची प्रवृत्ति होऊन लोकांस केवळ उत्तम अवस्था प्राप्त होईल तेव्हां तो समय प्राप्त होईल. मग लोकसंख्या कितीही वाढली तरी ती उपजीविकेच्या मानापेक्षां अधिक होणार नाहीं.

लोकांची सांप्रतकाळीं अशी अवस्था आहे, कीं उपजीविकेच्या मानापेक्षां लोकसंख्या अधिक होत जावी परंतु तसें होण्यापासून जी अ-

नुपपत्ति प्राप्त होती, तो मोठ्या मोठ्या देशी व लोकसंकीर्ण प्रांतीं फार करून नसती, तर रानटी लोकांत असती. त्यांस जसें दुःख होतें, तसें दुसरें कोठे होत नाहीं. शिकार करणें, मासे मारणें, अथवा भूमीतून स्वभावतः उत्पन्न होईल तें घेणें, अशा प्रकारें रानटी लोक आपली उपजीविका करितात, त्यांत कमी झालें म्हणजे ते निरुपाय होतात. या देशी तरी जे लोक एक्याच धान्यावर उपजीविका करणारे, त्यांतून दुष्काळांत हजारोजण मरून गेले म्हणून सांगतात. जसे जसे लोक सुधारत जातात, तसी तसी त्यांस तीं दुःखें थोडकीं प्राप्त होतात. जेथें नवीन वसाहत झालेली, जेथें अप्रतिबंधक राज्य, असे जे अमेरिका खंडांतील प्रांत सारिखे मुलुख, तेथें मात्र उपजीविकेची अनुपपत्ति अगदी नाहीं, असें म्हटलें असतां चालेल.

माल्थस यांच्या देशव्यवहारव्यवस्थेच्या ग्रंथांतील कांहीं अंश वाचून आपण हा विषय संपवूं.

"मोठा रोजमुरा किंवा अन्नवस्त्रादिक पुष्कळ मिळवायाचें जें सामर्थ्य यापासून फार वेगळाले दोन परिणाम होतात, एक असें कीं, लोकसंख्येची त्वरित वृद्धि होती, तसें झालें असतां मोठ्या व वाढणाऱ्या कुटुंबाचा सांभाळ करायास त्या मोठ्या रोजमुऱ्याचा बहुधा व्यय होतो. दुसरें असें कीं, उपजीवन करायाच्या रीति निश्चयें करून सुधारतात, आणि चांगली समृद्धि जरी झाली नाहीं, तरी सोई व सुखें यांचा उपभोग घडतो."

"हे वेगळाले परिणाम पाहिले असतां वेगळाल्या देशींच्या व वेगळाल्या समयींच्या ज्या लोकांच्या स्थिति रीति, हींच त्या परिणामाचीं कारणें असें स्पष्ट दिसतें. यां वेगळाल्या स्थिति रीतींच्या कारणाविषयीं शोध करूं लागलें असतां असें बहुतकरून अढळतें कीं, कितीएक गोष्टी अशा आहेत कीं तेणेकरून कनिष्ठ स्थितीचे लोक उदासीनासारिखे होतात, आणि झालेल्या गोष्टीवरून पुढें होणाऱ्या गोष्टीविषयीं तर्क चालवावयास असमर्थ असतात, अथवा असें मनांत आणितात कीं तसा तर्क चालवून काय फळ; प्रस्तुत जें कांहीं मिळत आहे, तें अल्प स्वल्प असलें तरी तितक्यानेंच चालवावें, मोठीं सुखें व मानमान्यता आपल्यास कोठून मिळणार, असा उदासपणा ज्या गोष्टीनी येतो, तीं पहिल्या परिणामाचीं कारणें होत. कितीएक कारणें अशीं आहेत कीं तेणेकरून कनिष्ठ स्थिती-

च्या लोकांस थोरपणा प्राप्त होऊं लागतो, ते पुढें मागें पाहून पाऊल टाकणाऱ्या प्राण्या सारखे सावध होतात, आपल्यास व आपल्या मुलांस मान्यता, सद्गुण, सुख, प्राप्त व्हावें असें मनांत आणून तें जेणेंकरून मिळेल त्यां उपायांविषयीं झटतात, तें आपल्यास नसावें अशी कल्प नाहीं त्यांस सहन होत नाहीं, असें ज्यां गोष्टीने होतें, तीं दुसऱ्या परिणामाचीं कारणें होत."

"कनिष्ट स्थितीच्या लोकांच्याठायीं उदासपणा येतो, त्यास यथेच्छ राज्य, प्रजापीडन, अज्ञान अशीं कारणें आहेत. कनिष्ट स्थितीच्या लोकांच्याठायीं थोरपणा आणण्याविषयीं जनव्यवहार व राजकीयव्यवहार चांगला मोकळिकीने होऊं देणें, विद्यादिकांची प्रवृत्ति करणें अशीं कारणें आहेत".

"जेथें मोठ्या पुंजीचा संग्रह बहुत दिवस होत आला आहे, जेथील संपत्तीची मंदगति आहे, अशा इंग्लांडासारिख्या देशांतील मजूरांस रोजमुरा मिळतो. अमेरिके सारखे त्वरेने मातबर होणारे जे मुलुख, त्यांतीलही मजुरांस रोजमुरा मिळतो, पण त्यांच्यापेक्षां यांचा मोठा कां? व त्याचे प्रपंचाची स्थित चांगली कां? हें आतां तुला समजूं लागलें ना?"

"गोपाळ- होय, पुंजीची वृद्धि त्वरेने होऊं लागली म्हणजे मजूरीची फार गरज लागती, आणि रोजमुरा चांगला मिळतो. परंतु संपत्ति किती. ही मोठी असून मंदगतीनें वाढूं लागली तर लोकसंख्या त्याच मंदगतीनें वाढूं लागेल अथवा उपजीविकेच्या मानापेक्षां अधिक होऊं लागेल, तेणेंकरून रोजमुरा कमती होऊन विपत्ति प्राप्त होईल."

"गुरु- हेंच पूर्वी म्या दर्शविलें, त्यावेळीं असें सांगितलें कीं, कोणाएका मनुष्याकडे कांहीं पुंजी वृद्धिगत नहोतां असली तर ती तशीच ठेवण्यापेक्षां संपत्तीची वृद्धि करणे त्या मनुष्यास व देशास फार हितकारक होईल."

या प्रकरणीं पेली साहेबानें चांगलें स्पष्ट निरूपण केलें आहे, त्यांतील कांहीं अंश वाचून तुला ऐकवितों.

"मेहनती बद्दल जी किंमत द्यावयाची, तिचें जसें मान असेल अथवा अन्नादिकांचे किंमतीचें जसें मान असेल, त्याप्रमाणें उपजीविका मिळणें सोपें होईल, आणि उद्योगास साह्यता होईल असें कोणी म्हणतात, पण तें तसें होणार नाहीं; मेहनतीची किंमत अन्नादिकांचे किंमतीच्या

बेताने राहण्याची व्यवस्था असली तरच तें तसें होईल. अशी व्यवस्था चांगली राहणें हें कोणेएके देशांत संपत्तीची भरती होणें त्या आधीन आहे. म्हणजे जशी जशी संपत्ति वाढत जाईल तशी तशी अन्नादिकांची किंमत वाढण्या पूर्वीच मेहनतीची किंमत वाढत जाईल. असें आहे म्हणून उद्योगास व लोकांस हितावह होणें तें देशांत संपत्तीचा जो संग्रह झाला असतो त्यापासून होत नाहीं, तर ती संपत्ति वाढत गेल्यापासून म्हणजे संपत्तीची नवीन नवीन प्राप्ति झाल्यापासून होतें. ज्या ज्या देशीं संपत्तीची भरती अथवा उत्पत्ति निरंतर होत असतो, त्या त्या देशीं निरंतर हित होत असतें. इंग्लंड देशाची पुंजी जशीचीतशीच राहिली आहे, असें त्वां मानूनये, नवीन वसाहत झालेल्या मुलखाची जी चाल त्याच चालीनें जरी इंग्लंड देशाचे संपत्तीची चाल होत नाहीं, तरी तेथें संपत्तीच्या वृद्धीची गति त्वरेनेच होत आहे असें समजावें."

उत्तरभागसंवाद १०

मजुरांच्या स्थितीविषयीं

यांत गोपचरांची व ओसाड जमीनीची लागवड करणें– पर मुलखीं वसाहत करायासजाणें–कनिष्ठ स्थितीच्या लोकांस विद्या शिकविणें– उपयोगी मंडळ्या जमणें– ऐवज सांचवून ठेवावयाच्या पेढ्या मांडणें– गांव खात्यांतील ऐवजाने गरिबांचें साह्य करणें.– भीक घालणें व गृहस्थां कडून धर्मादाय करणें – बक्षीसें देणें इत्यादिकांचें निरूपण केलें आहे –

गोपाळ– मजूर लोकांस आपली प्रपंचस्थिति सुधारण्याविषयीं कांहींच उपाय राहिला नाहीं किंवा कसें असा विचार मी आपली भेट घेऊन गेल्यानंतर करूं लागलों, त्यावरून असें मनांत आलें कीं अन्य

देशीं जितकी लागवड जमीन आहे, तितकी जरी आपल्याकडे नसली तरी आपल्याकडे पुष्कळ ओसाड जमीन आहे, तिची लागवड झाली असतां अन्नादिक उत्पन्न होऊन भांडवल अधिक होईल.

गुरु– पुंजीचें मान असेल त्याप्रमाणेंच उद्योग होतो, म्हणून मजुरांस पोटगी द्यायाचें जें सामर्थ्य त्यापेक्षां अधिक मजुरांस कामावर लावितां येत नाहीं, कळलें; ते आपल्या रोजच्या अन्नाकरितां खपतात, तेंच त्यांस मिळालें नाहीं तर त्यांच्यानें खपवणार नाहीं, किंबहुना ते खपणारच नाहींत. कोणेएके देशांतील पुंजीकडून जितक्यां मजुरांची सांभाळ व्हावयाचा तितके अवघे मजूर कामावर लागलेच असतात, तेव्हां जी जमीन लागवडीस लागली आहे, तेथें त्यानीं खपावें किंवा नवीन जमीन खणून रावबूं लागावें, या गोष्टीचा मात्र विचार केला पाहिजे, ही गोष्ट जमीनदारांकडे सोंपावी आणि ते जें ठरवितील तें ऐकून घ्यावें, कांतर, जितकें उत्पन्न करवेल तितकें करून घ्यावें, हें जसें मजूर लोकांस हितकारक तसेंच जमीनदारांसही आहे. बहुधा जुन्याच जमीनीची राबणूक सुधारायाकरितां पुंजीची वहिवाट करणें यापासून जसा फायदा होतो, तसा नवीन जमीनीची लागवड करायास पुंजी लाविली असतां होत नाहीं, कांतर बहुत दिवस लागवडीखालीं आलेली असी जी सर्वोत्कृष्ट चांगली जमीन त्याखेरीज जी राहिलेली ओसाड जमीन ती फार रूक्ष व नाकीर्द असती, आणि तिजवर जेव्हां पुष्कळ खर्च करावा तेव्हां ती देऊं लागती. असेंही असतां या दोन्हीं जमीनीची लागवड करायापुरती पुंजी लोकांकडे असती; आणि अलीकडे असें दृष्टीस पडतें कीं प्रांतांतील शेतकीची फार सुधारणूक झाली आहे, इतकेंच नाहीं तर बहुत्येक गोपचारांस वया घालून त्यांची लागवड होत चालली आहे.

गोपाळ– माझें बोलणें आपल्यास विसंगत असें वाटेल तर वाटो, परंतु गोपचारांस आवार घातल्याने वाईट झालें, असें मला बोलल्यावांचून राहवत नाहीं; खेड्यापाड्यातील राहणारांची रोडलेली असी जी थोडकी राहिलेली गुरें त्यांचा सांभाळ व्हावयास काय तो गोपचारांचाच आश्रय होता; तो आतां नाहींसा झाला. याविषयीं **गोल्डस्मिथ** साहेब म्हणून जो एक सुरस कवि होऊन गेला, त्याचीं दोन वाक्यें प्राकृतांत रचिलीं आहेत तीं अशीं.

श्लोक

कोठे वासकरूं अहा म्हणतसे दारिद्र तेव्हां मनीं ॥
श्रीगर्वें जन व्यापिलें मजहितो दाबी तयापासुनी ॥
थोडीसी तृण काडिजी दिसतसे वेंचून घ्यायाजरी ॥
खिल्लारां आपुल्याच हांकु तिकडे तेंही घडेना तरी ॥ १ ॥
आवाराविण कांहि गोचरण ज्या सीमा तयांच्याकडे ॥
हांकूनी फिरतांच जाउं म्हणुनी तें तों कदानाघडे ॥
शेतें जीं वइवांचूनी निरखुनी श्रीपुत्र तीं वांटुनी ॥
घेती ते तृण हिन गोचरण ज्या दुष्प्राप त्याही जनीं ॥२॥

गुरु- कवींचें बोलणें देशव्यवहारव्यवस्थेच्या शास्त्रांत चांगलें प्रमाण असें मानीत नाहींत कळलें. गोपचारांस आवार घातल्याने थोड्यांशा रोडक्यां गुरांचा चारा बंद होईल, परंतु त्यां गोपचारांने बहुत चांगल्या गुरांचें पोषण अथवा चांगली शेतकी होऊं लागेल, त्यामुळें अन्नादिकांचें मान वाढेल, आणि गोरगरिबांस केवळ साक्षात् संबंधानें जरी प्राप्ति झाली नाहीं तरी शेवटीं चांगलीच पोटगी मिळेल. गोपचारांस कुपण घालायास व त्याची लागवड करायास मजूर पाहिजेत, म्हणून गोपचारांजवळच्या खेड्यांतील लोकांस एक नवीन काम निघतें, याप्रमाणें त्यांच्या मेहनतीचें अधिक अगत्य लागतें, तेणेंकरून त्यांचें तत्क्षणींच हित होतें. गोपचारावरील त्यांचा हक्क बुडाल्याबद्दल त्यांस ऐवज मिळतो, आणि जीं गुरें त्याच्यानीं पाळवत नाहींत तीं जमीनीस नवीन आवार घालणारे विकत घेतात.

गोपाळ- लोकसंख्या वाढली असतां जे लोक अधिक होतील, त्यांकडून ओसाड जमिनीची लागवड करवावी हें निद, पण तसें करविल्यानेंही त्यांचें पोटभरत नसल्यास कसें करावें. जेथें पोटगी मिळविणें सोपें व जेथें मेहनतीचें अधिक अगत्य अशा देशांत आपल्याकडच्या निरुद्योगी माणसांस कां पाठवूंनये? अथवा वसाहती वांचून जे अमेरिकेंतले देश, तेथें त्यां लोकांनीं जाऊन नवीन वसाहत कां करूंनये?

गुरु- लोकांची फारच गचडी झाली असतां त्यांस परदेशीं वसाहत करायास पाठविल्यावांचून दुसरा उपाय नाहीं खरा, परंतु बहुधा

असें आहे कीं परमुलखांत जाणें लोकांच्या फार जिवावर येतें, आणि कित्येकांस उगीच भय वाटतें, कीं आपल्याकडून परमुलखांत वसाहत झाली असतां आपल्या देशाचें बळ कमी होईल, म्हणून परमुलखीं वसाहत करण्यास चांगलीशी अनुकूलता होत नाहीं.

गोपाळ– परमुलखांत फारच लोकांचें जाणें होऊं देऊंनये, माझें म्हणणें असें कीं आपल्या मुलखांत ज्यांचा सांभाळ होणें अशक्य, त्यांविषयीं मात्र परमुलखांत तर्जुद व्हावी.

गुरु– जेथें मोकळीक व नीति आहे, अशा राज्यांतून परमुलखांत फार लोकांचें जाणें बहुधा होणार नाहीं. आपल्यास आपल्या जन्मभूमीची फार प्रीति असती, आपलीं एकमेकाशीं बहुत नातीं व संबंध असतात, ते प्रथम तोडले पाहिजेत, मग देश सोडण्याची गोष्ट. याकरितां स्वल्प हेतूनेंच स्वदेशचा त्याग करण्याविषयीं कोणी प्रवृत्त होणार नाहीं. मनोवृत्तिविषयीं ज्यास अतिनिपुण ज्ञान अशा एक्या ग्रंथकर्त्याचें वाक्य आहे कीं परमुलखांत वसाहतीस जाऊंनये, याविषयीं सर्वोत्कृष्ट नियम म्हणाल तर तो प्रकृतीनेंच मनुष्यहृदयावर लिहून ठेविला आहे. याप्रकरणीं एक नवीन प्राकृत रचना अशी आहे.

श्लोक

स्वजन्माची भूमी विचरत असों तीजमधुनी ॥
तियेतें सोडाया किति तरिच तो शोक स्वमनीं ॥
वियोगाच्या दिवसीं सकळहि विषादें रचियलें ॥
अरे देवा देवा कितिक सुचवूं दुःख आपुलें ॥ १ ॥

आणखी असें आहे, परमुलखांत राहावयास जाणारे जे लोक त्यांचा प्रपंच चांगला मांडे तोंपर्यंत त्यांला अडचणीसींच प्रसंग पडतो, आणि आपल्या उपजीवनार्थ अन्न उत्पन्न करितां येई तोंपर्यंत त्यांस कष्ट काढावे लागतात, यामुळें पुढें पाऊल टाकायास धैर्य होत नाहीं, अनुपपत्ति सारखें सबळ कारण असलें तर नाकीर्द जमीनींत वसाहत करायास लोक कदाचित् प्रवृत्त होतील.

या कामास व दुसऱ्या सर्व खटल्यास कांहीं पुंजीही पाहिजे; अन्नादिक अवश्य पदार्थ परमुलखीं वसणारांस स्वतां उत्पन्न करितां

येत नोपर्यंत शेतकीचीं व कसबाचीं आऊतें, यांची वेगमी करून दिली पाहिजे, आणि अन्नवस्त्रादि पुरविलीं पाहिजेत; परमुलखांत वसाहतीस जाण्यास प्रतिबंध नकरितां आश्वासन देण्याजोगा सरकारानें अलीकडेस चांगला शाहणपणाने ठराव केला आहे, तथापि स्वदेशाचा त्याग करावा असें थोडक्यांच्याच मनांत येतें,

परमुलखांत उठून जाणें हें देशाचे संपत्तीस व समृद्धीस कित्येक प्रसंगीं अत्यंत अनहितकारी आहे, तथापि दरिद्रामुळें तसेंही करावें लागतें. मनांस येईल तसें सरकारानें वागावें असें जेथें असतें, तेथील कितीएक प्रकारच्या लोकांवर मोठा जुलूम गुजरतो, त्यामुळें परमुलखीं जाणें घडतें. असें **युरोप** खंडांत बहुत प्रसंगीं घडलें आहे. ज्याचा त्याने धर्म आचरण्याविषयीं मोकळीक असूनये इत्यादि कारणामुळें तें तसें घडतें. त्याच कारणामुळें **फ्रान्स** देशांतून कित्येक लोकांचीं परमुलखीं जाणीं झालीं, ते लोक कुशल व उद्योगी असत. त्यांच्या कारागिऱ्या व कसबें **जर्मनी, प्रुशीया, हालंड, इंग्लांड** अशा अशा देशीं चालत असत. आणि ते लोक गेल्यामुळें असें झालें कीं **फ्रान्स** देश आपल्या अत्यंत गुणी प्रजेतून कांहीं प्रजेस मुकला. मुर लोकांस **स्पेन** देशांतून घालीवल्यामुळें त्या देशांतील उद्योगास जो धक्का बसला, तो कधींच बरा झाला नाहीं. ही जी असी हानी त्या देशास झाली ती **अमेरिकेच्या** अवघ्या संपत्तीने ही दूर झाली नाहीं असो.

इंग्लांड देशीचे प्रजेचे संख्येविषयीं असें आहे कीं जसी जसी ती प्रजा अधिक होत जाती तसातसा प्रजाधिक्यामुळें अपाय होत जातो, तो नाहींसा केल्यावांचून निर्वाह नाहीं ह्मणून त्या अपायाचा नाशक जो उपाय तो प्रवृत्त करण्याची फार इच्छा असती. असे अपाय नाहींसे करण्याविषयीं अत्यंत आवश्यक उपाय हा च कीं ज्ञानाचा प्रसार सामान्यरीतीने सर्व लोकांत करावा, तेणेंकरून कनिष्ट स्थितीचे लोक आपल्या पुढील स्वार्थाविषयीं चांगलें सावध होतील,

गोपाळ– द्रव्यरूप पुंजी कसी प्राप्त करावी हें त्यांस समजायाकरितां बुद्धिरूप पुंजी मिळवावयास आपण शिकविणार काय?

गुरु– होय. नीतीनें वागावें, देवाची भक्तिकरावी, तसाच उद्योग करीत असावा, खर्चकरणें तो बेताने करीत असावा, दूरवर नजर ठेवून चालावें, असी स्थिति मुलांस जेणेंकरून लागे अशारीतीने शिकविण्याचा

यत्नकरावा. जसा जसा मनास बोध होत जातो, तसा तसा अमुक केलें असतां अमुक होईल असा विचार सुचत जातो, असें जे बालबुद्धि व रानटी त्यांस सुचत नाहीं, ते जसेकाय क्षणिक सुखाकरितांच जन्मले आहेत. जे चांगल्यारितीनें शिकले ह्मणून ज्यांस चांगला विचार सुचतो, ते तर मागें झालें तें लक्ष्यांत आणून पुढें होणार त्याकडे दृष्टि ठेवितात. असा विचार सुचणें तो मुलांस काय तें वाचायास व लिहायास शिकविलें ह्मणजे सुचेल असें नाहीं, तर त्यास चांगल्या उत्तमरीतीनें शिकविलें पाहिजे. जेणेंकरून बुद्धि विशाल होती, चांगली शांत कोमल वृत्ति अंगीं येती, अंतःकरणांत दया वागूं लागती, लोकांवर प्रीतिकरावी असा स्वभाव होतो, असें ज्ञान ज्या शिक्षेनें प्राप्त होईल, त्या शिक्षेची प्रवृत्ति झाली पाहिजे. कुणबी माळी इत्यादिकांस शिक्षाच नसती, मग त्यांस विचार कोठून असेल. म्या लग्न केलें असतां माझ्या बायकोस व मुलांस नजाणों काय विपत्ति प्राप्त होतील, हें अगोदर ध्यानांत नआणितां अथवा याविषयीं कांहीं चिंता नधरितां ते लग्नें करतात, तसें प्रपंचांतील सुखांची व शिष्टपणें वागण्याची योग्यता ज्यांला विद्येच्यायोगानें कळली आहे ते करणार नाहीं. ते स्वतां आपल्यास व आपलीं जिवलगें त्यांस दरिद्रांत व त्यापासून होणाऱ्या अनेक विपत्तींत घालणार नाहींत.

गोपाळ– आपण इच्छितां त्याप्रमाणें विद्येच्या योगानें होईल हें ऐकून मला आनंद झाला. यावरून असें वाटतें कीं अलीकडे गरीब लोकांत विद्येची प्रवृत्ति व्हायाकरितां जो आवेशपूर्वक उद्योग चालला आहे तो सफल होईल.

गुरु– गरीब लोकांत विद्येची प्रवृत्ति व्हायाकरितां जो आवेशपूर्वक उद्योग चहूकडून होत आहे तो सफल होईल. प्रायः तेणेंकरून लोकांच्याठायीं सर्वोत्कृष्ट भक्ति, नीति आणि व्यवहारव्यवस्था उत्पन्न होईल. लोकांच्या रीति भाति फार चांगल्या करणें, तर त्याविषयीं दुसरा उपाय नाहीं, ते मुलांस विद्याभ्यास झाल्याने मात्र घडेल. ज्यांच्या अंगीं एकादा स्वभाव जडून राहिला अशा मनुष्याच्या रीति भाति पालटणें अवघड किंबहुना असाध्य, ज्यांस अज्ञान कारण अशी अविचाराची मतें एकवेळ थोर होऊन राहिलीं, तीं मग नवीन बोध झाला असतां ही नष्ट होत नाहींत. बाळपणांत तर बरें वाईट कळत नाहीं ह्मणून त्या अवस्थेंत जो गण लाविला तो प्रायः लागला जातो.

असो गरीब लोकांचें बरें व्हावें म्हणून इंग्लंड देशीं मोठा उद्योग चालला असतो. त्यांच्या मुलांच्या विद्याभ्यासाकरितां अनेक प्रकारच्या शाळा घालितात त्या शिवाय कित्येक मंडळी जमून गरीब लोकांकरितां असें करून ठेवितात कीं त्यापासून शाहणपणानें व मितव्यय करून कसें वागावें, असें विशेषेंकरून समजूं लागतें अशा स्थापना कोठे कोठे स्वतां गरीब लोकांनींच केल्या असतात. त्यांत असणारे असामी वर्गणीनें थोडें थोडें देऊन ऐवज जमवितात. दुखणें, विपत्ति अशा प्रसंगीं जीवांस सुख व्हावें, त्यांचें साह्य व्हावें याविषयीं त्यां मंडळ्यांच्या ऐवजाची योजना झाली असती. या मंडळ्याचे आश्रयानें रहाणारे जे मजूरलोक त्यांची स्थिति पहावी, आणि गांवखात्यांतील ऐवज किंवा गृहस्थांकडील धर्मादाय तो च कायतो ज्यांस आश्रय त्यांची स्थिति पहावी, मंडळीच्या आश्रयानें रहाणारे ते स्वच्छ, उद्योगी असतात, अमली पदार्थ सेवीत नाहींत, वेतानें खर्च करितात, आपली योग्यता राखून असतात, आणि लोकही त्यांची योग्यता राखितात कांहीं आगांतुक दुखणें अथवा जडजोखीम झालें तर त्यासमयीं ते स्वकष्टार्जित द्रव्याच्याच आश्रयानें राहतात. लोकांपाशीं मागण्यानें आपले योग्यतेस लहानपणा आणीत नाहींत. अशी स्थिति गांवखात्याच्या धर्मादायावर राहणाऱ्यांची नाहीं, त्यांस विपत्तिकाल प्राप्त झाला म्हणजे ते मळीन होऊन त्यांचे हाल होऊं लागतात; आणि गांवखात्याकडल्या थोडक्या सोईने ते तृप्त नहोतां त्यांचे हातून अपराध होऊं लागतात, हितकर्त्या मंडळ्यांची प्रथम स्थापना होऊन शंभरवर्षे अधिक झालीं, यांस सरकारचा व इतर गृहस्थांचा आश्रय मिळत गेला, आतां यांची प्रवृत्ति देशभर झाली आहे. तुझा तुमाजी माळी चांगला शाहाणा आहे, तो जाणूं जसाकाय त्यांमंडळ्यांतील एकादे मंडळीचाच आहे.

गोपाळ– कोणे एके ठिकाणीं मंडळीचा ऐवज वाढून. तेथील दुःखित लोकांस व्हायाचें जें सुख तें ही अधिक वाढावें, तेणेंकरून त्या मंडळीच्या आश्रयाने राहायास गरीब लोकांस उमेद व्हावी म्हणून त्या मंडळीचे जवळजवळ राहाणारे बहुत्येक गृहस्थ धर्मादायाप्रमाणें वर्गणीनें ऐवज देतात काय?

गुरु– होय, असा धर्मादाय करणें तो सर्वोत्कृष्ट चांगली रीत. येणेंकरून दरिद्राने पिडल्यांचें साह्य होतें. आणि जे कष्टाळू गरीब अशाचेंही साह्य होतें. अशीच एक युक्ति लंडन शहराजवळील एक्या गावांत

थोडक्या वर्षांवर चालू केली, ती फारच चांगल्यारीतीने पारपडली. गोरगरीबांचें दरिद्र दूर व्हावें म्हणून पूर्वी त्या गावींच्या धार्मिक लोकांनीं अनेक युक्ति योजिल्या, आणि जे द्रव्यवान त्यानी असें करून ठेविलें कीं गरीबांस उद्योग करायाचें थोडेंच प्रयोजन राहिलें, त्या धर्मदायाचा उदारपणा पाहून जवळजवळच्या प्रांतींचीं गरिबें त्यागावीं येऊन जमलीं, तेव्हां असें होऊं लागलें कीं, द्रव्यवानानी व्हावा तितका धर्मादाय करीत असावा तथापि दरिद्री, दुःखित अशानी त्यांपासून दूर होऊंच नये. शेवटीं जसें जसें दरिद्र दूर करीत जावें तसें तसें अधिक वाढत जातें. असी त्यांची खातरी झाली, तेव्हां धर्मादाय करण्याची जी त्यांची युक्ति ती अगदी पालटून टाकावी असा त्यानीं निश्चय केला. मग त्यानीं हितकारी मंडळ्या स्थापिल्या आणिते जो ऐवज पूर्वी भिकेस देत होते, तो ऐवज त्यां मंडळ्याच्या आश्रितांस विपति काळीं पुरतेपणीं सुखास पडावा म्हणून आतां त्यां मंडळ्यांस देऊं लागले. तेणें करून असें झालेकीं जे आळशी होते त्यानीं तें स्थळ सोडून दिलें, आणि जे मेहनती होते ते तेथे राहून त्यांचा चांगला प्रतिपाळ होऊन तें गाव अगदीं नवेंसें दिसूं लागलें, दरिद्र अनुपपत्तिहीं विरळा दृष्टीस पडावीं असें तेथें झालें

सर्व ज्या स्थापना झाल्या त्यांहून जी सर्वोत्कृष्ट व हितकारीही मंडळ्याची गरज जीणि बरीच कमी केली, व गोरगरीबांची स्थिती सुधारण्या विषयीं जी वस्तुतः फार उपयोगीं पडली असी जी स्थापना, ती ऐवज सांचवून ठेवायाची पेढी होय. ही प्रथम प्रवृत करण्याची कीर्ति स्काटलांड देशाने मिळवीली. तेव्हां इजपासून जेलाभ होतात ते सर्वत्र मान्य होऊन थोडक्या वर्षांत इची प्रवृति सर्व सुधारलेल्या देशीं झाली आहे. कोणी ग्रंथ कर्ता असें लिहितो कीं गोरगरीब लोक जो थोडासा ऐवज सांचवितात तो ठेवावयास जागा असावी आणि त्याचें त्यांस योग्य रीतीचे दराने महिन्याचे महिन्यास व्याज मिळावें, आणि तो अवघा किंवा त्या पैकीं काहीं ऐवज व्हावा तेव्हां काढण्या विषयीं त्यांस पुरतेपणीं मोकळीक असावी, अशा बेताने ही पेढी केली आहे. असी सोइ साधारण पेढ्यांचे हातून होणें परम कठीण. अशी एक पेढी मुंबई शहरांत सरकाराने काढिली आहे ?

प्रांतींच्या स्थलपरत्वानें व इतर कारणानें या सांठवणीच्या पेढ्या वेगळाल्या प्रकारें इंग्लंड देशांत प्रांतो प्रांतीं स्थापित केल्या आहेत. येणेंक-

रून कष्टाळू गरीब लोकांच्या ऐवजाचा सांभाळ होऊन उद्योगास सर्वोत्कृष्ट उत्तेजन येतें. कोणी उद्योगी मनुष्याने कष्ट करून थोडासा ऐवज जमविला असतो, त्यास सोध्यांची गांठ पडून तो फसून जुगार खेळूं लागतो, अथवा उलींढालीं करणारांच्या नादीं लागून एखाद्या अविचारी जोखमी खटल्यांत पडतो, नाहीं तर विपत्तींत पडलेल्या अथवा दगा करणाऱ्या दोस्तांस कर्जी देण्याच्या भरीं पडतो. गैरविल्हेस पडावा, अथवा चोरी खालीं जावा, अशीं विघ्नें पैक्यास वारंवार होतात. तीं तर सांगणें नलगे. आतां इंग्लांड देशीं सर्व प्रांतीं सांठवणीच्या पेढ्या झाल्या आहेत. तेथें गरीब लोकांस आपआपल्या प्रामींतून जें कांहीं थोडेंसें राखून ठेविलेलें तें सुखाने बिनमेहनतीने सांठवून ठेवावयास सोय पडते, तेथें त्या ऐवजास पूर्वोक्त नानाविघ्नें नहोतां तो सांचला जातो, आणि त्याचें त्यांस व्याज मिळतें. गोरगरीबानीं विचारें करून संसार चालविला असतां त्यांस धर्मादायाच्या आश्रयाचें अगत्य लागणार नाहीं, धर्मादायावर वांचण्याने आंगीं नीचपणा येतो. इंग्लांड देशीं गरीब लोकांविषयीं जे नवे कायदे केले त्या पूर्वी धर्मादाय करणें मध्यम स्थितीच्या लोकांस इतकें जड झालें कीं तेणेंकरून बहुत्येक बसून गेले, आणि कनिष्ठ स्थितीच्या लोकांविषयीं असें सांगतात कीं धर्मादायाने कांहीं फार साह्यता झाली नाहीं, त्या लोकांत बरीक गरीबी अधिक वाढविली.

गोपाळ- खरें काय, हें तर असें उलटें कसें झालें, हें मला नकळे.

गुरु- त्याचें कारण असें आहे, गोरगरीबांस असें वाटतें कीं गांवखात्याकडील धर्मादायातून अन्नवस्त्रादिक आह्मास अवश्य मिळतील आह्मी गरीबीची पर्वा कशास करावी, परंतु गरिबी आली असतां आमचे सर्व प्रकारें हाल होतील असें खचित समजलें तर ती तशी बेपर्वा वाटणार नाहीं. आपल्या कुटुंबाचें संरक्षण स्वकष्टाने करण्याची ज्याला सोई नाहीं, व जड जोखीम अथवा दुःखें प्राप्त झालें असतां, आपला निर्वाह करायास जवळ कांहीं तर्तुद नाहीं, अशा कोणीएके नवे तरण्याने लग्न केलें ह्मणजे गांवखात्याच्या धर्मदायांत आमचे रक्षणाविषयीं कधीं अंतर पडणार नाहीं, असें समजून तो त्या धर्मदायाच्या आश्रयाने राहतो. मग कांहीं जडजोखीम, अथवा आळस अथवा गैरचाल यामुळें अन्नवस्त्रादिक मिळेना असें झालें ह्मणजे जशी अडचण असेल त्याप्रमाणें गांवखात्यांतून त्याचा सांभाळ होतो. वारंवार असें घडतें कीं कांहीं एक वा-

स्तविक कारण नसतां आह्मास अमुक पाहिजे असें कोणी खोटें सांगून पैसा काढितात. तो नेऊन दारूच्या दुकानांत उधळितात, व्यसनी माणुस असें समजतो कीं, माझा पगार कुटुंबाच्या पोटास लावायाचा तो नलावितां दारूच्या दुकानांत खर्चिला ह्मणून काय झालें, बायको, मुलें यांचे हाल होऊं लागले तर तीं गरीबलोकांकरितां घर बांधलें आहे तेथें जातील. याप्रकारें जो अवगुण नाहींसा करायास गांवखात्यातील धर्मादाय प्रवृत्त झाला, तोच अवगुण वाढवूं लागला. याप्रकारें गांवखात्यातील धर्मादायाने जें दरिद्र नाहींसें व्हावें तेंच वाढवावयास तो धर्मादाय कारण झाला.

गोपाळ– खरें, आळस, गैरचाल अशांमुळें येगार जें दुर्दैन्य तेंच येण्याचें कारण तो धर्मादाय दिसतो.

गुरु– हा धर्मादाय गरिबांविषयीं योजिला, यापासून फारच मोठी हानि झाली. मजूरांचा बचाव ज्या ऐवजांतून व्हायाचा त्यातून धर्मादाय होऊं लागला त्यामुळें मजूर कामावर ठेवणें कमी होऊन त्यां मजुरांचे पगारही कमी झालें, तेव्हां असें झालें कीं ज्यांला पोट भरावयास काम असलें पाहिजे, अशां लोकांचा सांभाळ धर्मादायानें होऊं लागला, शेवटीं धर्मादायाची प्रवृत्ति ज्या साधनाने होणार तेंच साधन क्षीणतेस पावूंलागलें. सारांश चपलायतीनें उद्योग करणारांस जें द्रव्य मिळायाचें तें वारंवार आळसी व व्यसनी यांस भिक्षारूपें मिळूं लागलें.

फ्रान्सदेशीं गरीबांविषयीं नेमणूक चालू करून ठेवण्याचें बोलणें होऊं लागलें, तेव्हां त्या प्रकरणीं जे असामी नेमिले होते, त्यानीं तें बोलणें रद्द करून इंग्लांड देशास अनुलक्षून आपला अभिप्राय प्रगट केला.

गोपाळ– अहोपण गोरगरीब आळसी व दुर्व्यसनी असले तथापि त्यांस भुकें मारितां येत नाहीं.

गुरु– नाहीं यांत काय सांगावें. इंग्लांडदेशीं गरिबांकरितां नवे कायदे झाल्यावरून त्यापासून फार चांगलें झालें. नवीन कायदा असा आहे कीं गरीबांस जें कांहीं द्यावयाचें तें घरीं राहयाचें कांहीं विशेष कारण असल्यावांचून तें आपल्या घरीं राहिले असतां त्यांस देऊं नये, यास्तव गरिबांकरितां केलेल्या कारखान्यांत जाऊन राहिल्या वांचून दुसरा उपाय नाहीं. त्या कारखान्यांत कित्येक गोष्टीविषयीं प्रतिबंध

असतात म्हणून तेथें जाणें वाईट असें मानून बहुत्येक कुटुंबें आपलें पोट भरायाकरितां स्वतां मेहनत करूं लागले आहेत. हेच सर्व जण पूर्वी चा कायदा असता तर कितीएक वर्षपर्यंत गांवखात्यातील धर्मादाय घेत गेले असते. म्हणून नवीन कायद्यामुळें आळसी, व्यसनी अशांचें ढोंग कांहीं चालत नाहीं; त्यांस असें वाटतें कीं गरीबांच्या कारखान्यांत जाणें हें आपल्यास कैद करून घेणें आहे. व तेथें गेलें असतां आपल्या पोटाकरतांच मेहनत करून कारखान्याकरतांही मेहनत करावी लागेल, म्हणून आपल्या आपण मेहनत करून आपलें पोट भरावें हें बरें. अशी गरिबांकरितां काम करायाचीं जीं घरें तीं आवघीं मिळून एक कारखाना झाला असतो; अशा कारखान्यांत आतां पुर्तेपणीं सुधारणूक झाली आहे, तेथें जो खर्च करणें तो बेतबातानें थोड्क्यांत होई अशी युक्ति चालू केल्यावरून गरीबांच्या नेमणुकीवद्दल जो ऐवज लागत असे त्यांतून अर्धा लागूं लागला. जेथें ऐशीं हजाराचा खर्च होता तेथें आतां चाळीस हजाराचा खर्च होतो. यामाणें जे चाळीस हजार शिलकेस पडतात तेणेंकरून पुंजी तितकी अधिक वाढून तो ऐवज स्वतंत्रपणें मेहनत करणारांच्या पदरीं पडतो. जर पूर्वोक्त व्यवस्था नसती तर तो तितका ऐवज गांवखात्यातील धर्मादायकरणारे गोरगरिबांस वांटून देते.

गोपाळ- अहः हः किती तरी ऐवज हा मागें पडूं लागला. एणेंकरून पुंजी वाढली असतां लोकांस कामावर ठेवण्याची गरज वाढूं लागेल व मजुरांचे पगारही वाढतील.

गुरु- तूं सांगतोस तसें घडत असतें, आणि बहुत्येक ठिकाणीं पगार ही वाढले आहेत.

गरिबांविषयीं पूर्वोक्त नवीन व्यवस्था केली तेणेंकरून त्यांचे शरीराचाच चांगल्यारीतीनें संभाळ होऊं लागला इतकेंच नाहीं, तर त्यांची वर्तणूकही चांगली होऊं लागली. गांवखात्यातील धर्मादाय करणारांजवळ खोट्या गोष्टी सांगून त्यांपासून कांहीं काढून घ्यावें तर तसें करण्यास सवडच राहूं दिली नाहीं. एथें मेहनत करूं तर पोटभरेल असें समजून ते मेहनत करूं लागतात तेणेंकरून त्यांस ती तसी सवई लागून स्वतंत्रपणें आपला निर्वाह करावा हें योग्य असें कांहीं दिवसांनीं त्यांचें त्यांसच वाटूं लागतें.

गोपाळ- आपण असें सांगतां खरें पण, वारंवार असें घडतें कीं

कित्येक गरीब कुटुंबास दुःखणें अथवा जबजोखीम यांमुळें असी विपत्ति प्राप्त होती कीं, त्यांच्या हातून आपलें रक्षण होत नाहीं, त्यांची साह्यताच केली पाहिजे.

गुरु– अशा प्रसंगीं पूर्वोक्त कारखान्यांत जाण्याविषयीं मोकळीक असतो, तेथें त्यां दुःखितांस राहण्यास जागा, अन्न, वस्त्रं, औषध इत्यादि जें अवश्य असेल तें मिळतें. आळसी दुर्व्यसनी अशांला मात्र नवीन कायदे झाल्यांवरून कांहीं मिळत नाहीं.

गोपाळ– तर मग ते त्या खारखान्यांचा आश्रय कां करीत नाहींत? त्या सुखाचे जाग्यांत जायास तर सर्वांस मोकळीक आहे.

गुरु– तूं, सांगतोस तशा प्रकारच्या गरीबांस त्या कारखान्याचा लोभ होऊंनये असी युक्ति केली असती. जो गरीब दुःखणेकरी नसला त्यास जें अन्नवस्त्र देणें तें तर पुरतेपणीं देतात, परंतु तें साधें जाडें असतें. फार श्रम करणारास जसी अन्नवस्त्रादिक देणें त्याचप्रमाणें धर्मादायांवर वांचणारास देणें ही उघड अनीति होय, येणेंकरून उद्योगाचा हिरमोड होईल. ह्मणून त्या कारखान्यांतील राहणारांतून जो शरीराने चांगला सुदृढ असतो त्यास खपावें लागतें. त्याविषयीं त्यास अन्नवस्त्र मिळतें पगार मिळत नाहीं. असें आहे ह्मणून निरुपाय प्रसंग जेव्हां प्राप्त होतो, तेव्हांच कोणी भला अथवा व्यसनी त्या कारखान्याचा आश्रय करतो. आणि तेथें ज्यांचा सांभाळ करायाचा ते फार थोडे असतात, ह्मणून गोरगरीबांस देण्याविषयीं ज्या ऐवजाची नेमणूक झाली होती, त्यापैकीं आतां फार थोडका ऐवज लागूं लागला.

गोपाळ– बरें, पण आपण सांगतां तसा नवीन कायदा झाला त्यामुळें बहुत्येक गोरगरिबांस भिकमागावी लागत असेल?

गुरु– कोणी भला व उद्योगी असून त्यास जर गरीबी आली, तर तो लागलाच त्या कारखान्याचा आश्रय करितो, भीक मागून आपलें पोट भरणें असें जें नीच कर्म तें तो स्वीकारीत नाहीं. भीक देण्याची जी चाल त्यामुळें असें होतें कीं, विपत्तीनें पीडित अशा कुटुंबाला धर्मादाय करण्याविषयीं लोकांस चांगली सवड सांपडती; परंतु योग्यायोग्य विचारनठे वितां भीकघालणें हेंधर्मादाय करण्याची केवळ अविचारी रीत; असें केल्यानें आळस व ढोंग यांची वृद्धि होऊंलागते आणि कष्टाळू गरीबांस जें अन्न मिळायाचें, तें आळसी व दुर्व्यसनी अशांस मिळूं लागतें. भिकाऱ्यांस भीक देण्या-

पासून असें होऊं लागतें कीं, जसा एकादा प्रतिष्ठित धंदा लोकांस उद्योगपूर्वक शिकवावा, तसा भीक मागून पोट भरण्याचा जो निंद्य धंदा तो लोकांस शिकविला असें होतें. ख्रिस्ती मतांत क्याथोलिक म्हणून एक मतभेद आहे, त्या मताची ज्यां देशीं प्रवृत्ति असती, तेथें पूर्वोक्त प्रकार तर केवळ जग जाहीर आहे; भीक घालणें हें एक धर्म प्रकरणांतील कर्म असें त्या देशीं सर्वत्र मानितात. तेथें कितीएक शहरांत मठ व धर्मसंबंधी स्थापना असतात, त्यांविषयीं मोठमोठ्या नेमणुकी करून ठेविल्या असतात, तेथून तर पात्रापात्र विचार कांहीं नराहतां मोठा धर्मादाय होत असतो. तसेंच किंबहुना विशेषही या देशीं होत असतें.

गोपाळ– हें अवघें खरें, पण दुःख व दरिद्रानें पिडलेले असे जीव मार्गांत वारंवार आपल्या दृष्टीस पडतात, त्यांस कांहीं नदेतां पुढें जाणें फारच वाईट वाटतें.

गुरु– ज्यांच्याठायीं दया उत्पन्न होती त्यांचा मी निषेध करितों असें नाहीं, लोकांवर दया करावी, त्यांचीं दुःखें दूर करावीं, हें तर ईश्वर प्रणीत जीं मुख्यकर्में त्यांतलें एक कर्म होय, परंतु तीं कर्में उत्तम विचारपूर्वक घडावीं, पात्रापात्र विचार नकरितां दया करणें असें अंधा सारिखें होऊं नये. यास दिलेंच पाहिजे, अशी याची वास्तविक अवस्था आहे, असें खचित समजून घेऊन मग जें देणें तें त्यास द्यावें. त्यास जो धर्मादाय करणें तो त्याचें दुःख पाहून त्या मानानें करावा, इतकेंच नव्हे त्याची योग्यताही पाहून करावा. कोणी चांगल्या रितीनें चालल्यामुळें संकटांत पडला असतां, त्यावर दया करणें त्यापेक्षां उद्योगी असून आकस्मिक किंवा निरुपाय गोष्ट घडून गरीबीस मिळाला, अशा कुटुंबवत्सलावर विशेषेंकरून दया करावी. चांगल्या रितीनें नचालणाऱ्यावर दया करीत असतां आपल्या शेजारांतील कोणी मोलमजुरी करणारा मोठा उद्योगी व चांगल्या रितीनें वागणारा अशालाही कांहीं बक्षीस द्यावें, नाहीं तर उद्योगी लोकांस कांहीं बक्षीस नदेतां आळशांवरच कृपा केली, तर त्यापासून वाईट फळ उत्पन्न होईल. तसें पूर्वोक्त रितीनें केल्यानें मात्र होणार नाहीं.

गोपाळ– उद्योगापासून जे लाभ व सुखें प्राप्त होतात, तींच त्याचीं स्वाभाविक फळें म्हणून बक्षीसाची गरज दिसत नाहीं.

गुरु– नाहीं खरी, पण तशीं फळें मोठ्या प्रयासावांचून मिळणार नाहींत,

असें आहे मोठ्या कष्टानें मजूरी कारणाराच्या पाहण्यांत असें येतें कीं, आपल्या शेजारीं एक आळशी आहे त्याचे कुटुंबाचा आपल्याच कुटुंबा प्रमाणें सांभाळ होतो; आपण कष्टकरून जें मेळवावें तें त्यास धर्मादायानें मिळतें, असें त्याच्या मनांत आल्यावरून त्यास कदाचित् असंतोष होईल, व त्याच्या उद्योगाचा हिरमोड होईल. याकरितां आळसापासून उत्पन्न झालेल्या विपत्तीवर दया करूं लागलें असतां मुकाट्यानेंच त्या आळसाची प्रवृत्ति केली, आणि कोणाच्या दृष्टीस नपडतां आयासपूर्वक होणारा जो उद्योग त्याचा हिरमोड केला असें होतें. कोणाचा गुण पसंत करून त्यास द्रव्यद्वारा बक्षीस दिलें असतां, त्याचें मोल अन्य प्रकारच्या देण्यापेक्षां विशेष होतें, ज्यास बक्षीस द्यावें त्याचा कांहीं तेजोभंग नहोतां उलटा त्यास थोरपणा प्राप्त होतो. त्याच्या गुणाची वृद्धि होतो, किंबहुना त्यास असें वाटूं लागतें कीं गरीबें ज्यां माणसांचा आश्रय इच्छितात, त्या माणसानी आम्हाकडे पाहून आमच्या गुणाची वाहवा केली. अशा वृत्ति मनांत वागूं लागल्या असतां उद्योगाचे परिश्रम नाहींसे होऊन मनुष्यास उत्तेजन येतें. सारांश विपत्तीनें पीडितांस साह्यता आणि चांगले गुणाचें जे गरीब लोक त्यांस इनामें अशीं एकसमयीं प्राप्त होऊं लागलीं असतां दरिद्राचें उपशमन होऊन त्याचीं पुढें चालच होणार नाहीं.

गोपाळ– मशागत करणाऱ्यां गरीब लोकांच्या प्रपंचस्थितीस हितावह अशी एक युक्ति गतवर्षी उन्हाळ्यांत माझे पहाण्यांत आली, तो प्रकार असा कीं, बक्षीस देण्याची पद्धत्ति चालू केली आहे, त्यापासून फार उत्तम फळें प्राप्त होत आहेत. एक्या प्रांतीं एका गृहस्थाजवळ मोठी जमीन आहे, त्याचे पदरीं जे मशागती गडी असतात, त्यांचीं झोपडीं ही त्यांच्याच जमीनीवर असतात त्या दरएक झोपडयास एक एक मळा व्हाया पुरती अलीकडे पुष्कळ जमीन लावून दिली आहे. तो गृहस्थ त्यां लोकांस अशी लागवड करायास जी जमीन देतो, त्याचा फार कमती धारा दरसाल एक पावला, असें दर झोपडयाचे धन्यापासून घेतो; हे मळे लहान असतात पण त्यांत दर एकांत दर एक मजूरदाराचे कुटुंबास पुरे इतकी शाक भाजी उत्पन्न होतो, आणि तो मजूरदार आपल्यास जो अवकाश सांपडतो तो त्या मळ्याचे लागवडींत घालवितो; ते मळे फार मोठे नसतात म्हणून त्यां मजुरांस आपलें दररोजचे काम सोडून देऊन त्यां मळ्यांचेच पाठीस लागावें असें त्यांस वाटत नाहीं, आणि बाहेर

विकायाइतकेंही त्यांत उत्पन्न होत नाहीं. आणखी उद्योगाची अधिक प्रवृत्ति व्हावी म्हणून तो गृहस्थ असें करितो कीं ज्यांचे मळ्यांची फार चांगली लागवड झाली असेल, त्यांस बक्षीस देण्या करितां तीन इनामें प्रतिवर्षी देत असतो. अशी ही उद्योगास बक्षीस देण्याची विचारपूर्वक युक्ति काढिली, त्यामुळें त्यां मळे करणारांत ईर्षा उत्पन्न झाली आहे. त्यां मळ्यांमधून वाटा असतात, म्हणून कोणे मळ्याची लागवड कशी व कोणाची कशी हें सहज दृष्टीस पडून एकापेक्षां एक आपला मळा चांगला करायास पाहतो.

गुरु- ही तर फार उत्तम युक्ति येणेंकरून असें झालें कीं, मशागती लोकांचा जो वेळ आळसांत किंवा कलालाच्या दुकानांत जायाचा, तो वेळ शरीरास हितकारक अशा आहाराचें मांडवल वाढविण्याकडेस लागूं लागला, आणि जो पैका अमली पदार्थ घेण्यांत उडायाचा तो कांहीं चांगल्या कामा करितां जमूं लागला. तो पैका जरी प्रथम फार थोडका असला तरी कांहीं काळानें तोच जमून त्याची पुंजी होऊन त्या मशागती मनुष्यास व त्याच्या कुटुंबास कांहींसा स्वतंत्रपणें निर्वाह करण्यास उपयोगी होईल.

उत्तरभागसंवाद ११

मोल, किंमत, खप, भरती यांविषयीं

मालाचे मोलाविषयीं विचार – मोल हा सांबंधिक शब्द - किंमत, मोबदला मोल, उपयोगरूप मोल. मालाचें आंगमोल - भरती व खप यांचा पदार्थांच्या मोलावर परिणाम – वस्तूचा उपयोग व ती सिद्ध करण्याचे श्रम हीं मोलाचीं दोन कारणें - सर्व वस्तूंचे तीन वर्ग कल्पिले, नियमित प्रमाणानें होणाऱ्या ज्या वस्तू तो पहिला वर्ग, त्यांच्या मोलाविषयीं नियम - भरती व खप याचें समीकरण, – आंगमोल नवाढवितां जे पदार्थ पाहिजे. त, तितके उत्पन्न करितां येतात त्यांच्या मोलाचा नियम – आंगमोल – आंगमोल वाढवून पाहिजे तितके उत्पन्न करितां येतात ते जिन्नस, त्यांच्या मोलाचा नियम, निकृष्ट रितीनें तो जिन्नस उत्पन्न करायास जें मोल लागतें तें - भाड्याचा मोलाशीं संबंध, दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गाचे जे जिन्नस त्या प्रकरणीं– इत्यादि.

गुरु– उत्पन्न होण्याकरितां पुंजी व्यवहारांत लावण्याच्या कितीएक युक्ति आहेत. त्यांचा विशेष रीतीनें विचार करण्याच्या पूर्वी मालाचें मोल म्हणून कशास म्हणतात हें तुला समजलें पाहिजे.

गोपाळ– तें समजणें कांहीं मोठें कठिण नाहीं. ज्या वस्तूंस फार पैका लागतो, त्या बहुमूल्य वस्तू असें म्हणतात. उदाहरण; हिऱ्यांचा हार ही एक बहुमूल्य वस्तू होय.

गुरु– बरें, पण त्या हाराकरितां जो पैका द्यायाचा त्याच्या बदल, किनखाब, कापड, चाहा, साखर, अथवा कांहीं दुसरा माल दिला तरी त्या हारास बहुमूल्यच म्हणावें काय?

गोपाळ– होय, बहुमूल्यच समजावें. कांतर, त्याबद्दल हजार रुपये दिले काय, व हजार रुपयांचा जिन्नस दिला काय? सारिखेंच.

गुरु- तसें नव्हे, जिन्नसाच्या संबंधानें जो जिन्नसाचा भाव त्यास मोल म्हणावें, त्याचे प्रकार सांबंधिक मोल, मोबदला मोल इत्यादि जाणावें. मालाचें मोबदला जे जिन्नस द्यावे, त्या जिन्नसाचे मानानें त्या मालाचें मोल मापिलें जातें, अशा मोलास मोबदला मोल म्हणतात.

गोपाळ- अथवा अन्य प्रकारें बोलणें झाल्यास मालाची किंमत असें म्हणावें.

गुरु- तसें नाहीं; किंमत हा मोबदला मोलाइतका व्यापक शब्द नव्हे; कोणत्याही पदार्थाबद्दल जें द्रव्य मिळतें तीं त्याची किंमत; परंतु मोबदला मोल म्हणजे त्या जिन्नसा बद्दल केवळ द्रव्य व मिळायास नको; कांहींएक जिन्नसांचा साधारण अंश एखाद्या पदार्था बद्दल मिळाला, तो त्या पदार्थाचें मोबदला मोल होय. आणि हेंच जेव्हां द्रव्यद्वारा मिळतें, तेव्हां तें मोल किंमत होय.

गोपाळ- मला किंमत म्हणजे काय हें बराबर समजलें, परंतु मोबदला मोलाविषयीं जरा गोंधळ झाला; त्याअर्थी चांगला बोध होईसें दृष्टांत देऊन सांगावें.

गुरु- अरे बाबा, त्वां सांगितलें कीं, त्या हाराबदल साखर, किनखाब, चाहा, कांहीं मिळो, सहस्र रुपयांचा माल मिळाला म्हणजे झालें. तेव्हां अशी कल्पना कर कीं हजार रुपयांस पांचखंडी साखर मिळती, व तित. क्याच रुपयांस किनखाबाचीं दोन थानें, अथवा दाहा खंडी चाहा मिळतो. तेव्हां त्या चाहाचें मोबदला मोल, तीं दोन थानें, अथवा ती पांच खंडी साखर, अथवा असे दुसरेंही अनेक जिन्नस घेतले असतां त्याचें जे परस्परांशीं मोबदला होण्याचें मान तें त्यांचें मोबदला मोल समजावें. याज वरून मोलहा सांबंधिक शब्द होय. तेव्हां अर्थातच एका वस्तूचें मोल उतरलें म्हणजे दुसऱ्या वस्तूचें चढलें; म्हणजे आज दोन माद्दपाडी ताके देऊन एक मण साखर मिळत असली, आणि उद्यां तिक्याच साखरेस चार माद्दपाटाचे ताके द्यावे लागले तर माद्दपाटांचें मोल एक सारखेंच चढलें किंवा उतरलें तरी त्यांचे परस्पर संबंध तसेच राहातील. त्यास सर्व वस्तूंचें मोल उतरलें अथवा चढलें हे असें म्हणणेंच खोटें.

गोपाळ- महाराज, आपण सांगतां ती गोष्ट खरी परंतु आपण बोलिलां त्याप्रमाणें आम्ही कापड देऊन साखर घेत नसतों. कोणताही

माल विकत घ्यायाचा असल्यास पैसा टाकून घेतों, व विकायाचा असल्यास पैका घेऊन विकत देतों. आपण पदार्थांच्या परस्पर सांबंधिक मोलाविषयीं सिद्धांत सांगतां खरें, परंतु व्यवहारांत त्याप्रमाणें कांहींच होत नाहीं. तो तर सर्व पैक्यानें चालतो, वस्तूस जें मोल येणें तें पैक्यानेंच येतें.

गुरु– व्यवहार पैक्यानें चालतो खरा. परंतु पैका कांहीं मोलास नेऊन वस्तूंत घालीत नाहीं. पैका इतकेंमात्र करितो, कीं जसें गजानें कापड मोजावें, तसें पैका सर्व वस्तूंचे मोल मापितो, तेव्हां पैका हा एक मोल मापक समजावा. परंतु पैक्यानें जरी पदार्थांचें मोल मापिलें, तरी वास्तविक पाहूं गेलें असतां व्यवहार होणें तो पदार्थांच्या मोलास अनुसरून होतो. कांहीं जागीं असें आपणास वाटतें, कीं येथें पैक्यासींच आपला संबंध आहे, परंतु तसेंही जरी असलें, तरी तो पैका कांहीं मोलाच्या वस्तू देऊन अथवा खर्चून प्राप्त झाला असतो.

गोपाळ– महाराज, आपण मोबदलामोलाची चांगली व्याख्या केली, परंतु सर्वकाळ या मोलाने व्यवहार चालत नसेल असें मला वाटतें. कांतर, एकदोन प्रसंगीं मला स्वतः द्यायास जें पडलें तें तर माझी खात्री आहे कीं, त्या वस्तूंच्या मोबदलामोलापेक्षां फारच अधिक असावें.

गुरु– तसें झाल्यास त्या मोलास उपयोगरूप मोल म्हणावें. कसें तर एक दृष्टांत ऐक. कोणी गृहस्थ देशांतरास जात असतां वाटेस एका गावीं आला, आणि तेथें त्याजवळ एकानें कांहीं वस्तु विकायास आणिली, तिचें मोल वास्तविक पाहूं गेलें असतां दाहा रुपये; परंतु समयविशेषीं असें घडून आलें कीं, त्या गावीं दुसरी तसली वस्तु नाहीं. तशांत त्या गृहस्थास तर त्या वस्तुची गरज आणि हा ज्या जागीं जाणार तेथेंही तसी मिळायाची नाहीं, तेव्हां त्या वस्तुविक्याने ती त्यास साठ रुपयांनीं दिल्यासही तो साठ रुपयास विकत घेईल. कारण त्या प्रसंगीं त्या मनुष्यास तिचा उपयोगच तसा असें जें मोल यास उपयोगरूप मोल म्हणावें.

गोपाळ-याजवरून मला वाटतें कीं कोणत्याही वस्तूचें मोबदलामोल वाढलें असतां उपयोगरूप मोलाहून अधिक होणार नाहीं.

गुरु– नाहीं होणार; कारण जितका ज्या वस्तूचा कोणेकास उप-

योग तितके तो त्या वस्तूस मोल देईल, तेव्हां त्वां बोलिल्याप्रमाणें उपयोगरूप मोल हें मोबदलामोलाची सीमा होय.

गोपाळ– बरें, पण महाराज मोबदलामोल चढलें असतां तें उपयोगरूप मोलाहून अधिक होत नाहीं; तसें तें उतरूं लागलें असतां अमुक मर्यादेचे खालीं उतरणार नाहीं असेंच ना?

गुरु– होय, पुढें जे प्रसंग सांगण्यांत येतील, ते खेरीज करून बहुधा सर्वदा कोणत्याही मालाचें मोल त्याच्या आंगमोलापेक्षां कमी होत नाहीं.

गोपाळ– महाराज, आंगमोल म्हणजे काय?

गुरु– एकादा जिन्नस उत्पन्न करायास जो खर्च बसतो, म्हणजे तो जिन्नस विकायासारिखा करायास जो ऐवज लागतो, तो त्या जिन्नसाचें आंगमोल समजावें. या आंगमोलावरून या जिन्नसाच्या मोबदला मोलाचा नियम होतो, याच्या खालीं त्या वस्तूचें मोबदला मोल जात नाहीं. ही ग्रंथ ठेवायाची पेटी करायास फार मेहनत लागली असेल, त्या मेहनतीप्रमाणें त्या पेटीचे कारीगरांस न मिळालें, तर मग ते पेट्या कशास करतील, ज्यांत अधिक प्राप्ति असा दुसरा धंदा पाहातील. याजकरितां माल उत्पन्न करायास जो खर्च बसतो, तो खर्च बाहेर पडाया पुर्ती त्या मालाची किंमत असली पाहिजे. असेंही असतां भरती व खप, यांच्या योगानें मालाच्या किंमतीमध्यें बरेच फेरफार होतात. तो प्रकार भरती व खप याविषयीं जेव्हां बोलूं त्यावेळीं निघेल.

गोपाळ– मी भरती व खप यांचा पारिभाषिक अर्थ विचारणार होतों, परंतु तो विषय पुढें येईल, असें बोलिलां म्हणून उगाच राहिलों. आतां असें पुसतों कीं, कोणत्याही वस्तूचें जें मोल असतें तें त्या वस्तूचें टायीं कसें येतें?

गुरु– कोणत्याही वस्तूचा उपयोग व ती वस्तु मिळण्यास जो श्रम करावा लागतो, तो उपयोग व तो श्रम या दोहींनीं मोलाचे परिमाणाचा नियम होतो. तेव्हां अर्थातच एकाद्या वस्तूचा उपयोग फार असल्यामुळें तिचें मोल जाजती होतें, अथवा कोणतीही वस्तु निर्माण करायास श्रम फार लागल्यामुळें ही तिचें मोल वाढतें.

गोपाळ– महाराज, वायु हा फारच उपयोगी पदार्थ तेव्हां याचें मोल तर बहुतच असावें.

गुरु- म्या तुला पूर्वीच सांगितलें, कीं वस्तूच्या उपयोगाप्रमाणें व ती मिळवायास जे श्रम पडतात त्याप्रमाणें तिचें मोल होतें. आतां वायु हा जरी आपल्या जीवनास अवश्यक आहे, तरी साधारण प्रसंगीं हा प्राप्त होण्यास श्रम करणें नलगे, म्हणून यास व अशाच दुसऱ्या पदार्थांस मोल आहे, असें म्हणतां येत नाहीं.

गोपाळ- महाराज, सर्व पदार्थांचें मोल एकसारिख्या रीतीनें मापिलें जातें काय?

गुरु- तसें कसें होईल? सर्व पदार्थांचे तीन वर्ग केले असतां चालतील; ते असे, नियमित प्रमाणानें उत्पन्न होणाऱ्या वस्तु, आंग मोल नवाढवितां पाहिजे तितक्या उत्पन्न करितां येतात, त्यावस्तु, व आंग मोल वाढवून पाहिजे तितक्या उत्पन्न करितां येतात त्यावस्तु, असे तीनवर्ग मेस्तर मिल्ल म्हणून एक नामांकित ग्रंथकर्ता आहे, त्याने केले आहेत, यांमध्यें बहुधा सर्व पदार्थांचा संग्रह होतो. या तीन वर्गांतील वस्तूचे मोलाच्या नियमाविषयीं आपण विचार करूं.

गोपाळ- नियमित प्रमाणानें उत्पन्न होणाऱ्या वस्तु, यावरून कोण त्या वस्तु समजाव्या बरें? व त्याचें मोल कसें ठरतें?

गुरु- नियमित प्रमाणानें उत्पन्न होणाऱ्या वस्तूं त्या अशा, रामदेकास दोन तीन बागा आहेत, तेथें विड्याचीं पानें उत्कृष्ट उत्पन्न होतात, तसीं त्या गांवांत दुसऱ्या ठिकाणीं अथवा सर्व हिंदुस्थानांत दुसऱ्या गावीं होत नाहींत, तेव्हां त्या जाग्याशिवाय दुसऱ्या कोठेही होत नाहीं, म्हणून ही वस्तू नियमित प्रमाणानें होणारी असें म्हटलें असतां चालेल. तिचा खप कितीही अधिक झाला तरी, भरती तितकीच, कारण ती दुसऱ्या कोठे उत्पन्न व्हायाची नाहीं. यासारिखेच चित्रकोटाचे आंबळे, स्पेन देशांमधील कांहीं जागचें द्राक्षरसमद्य, जुन्या कारागिरांनी केलेलीं चित्रें, तसबिरा, ज्या तसबिराचे कर्ते नामांकित असून प्रस्तुत नाहींत, त्याचप्रमाणें जुनी पुस्तकें, तसेंच मोठे मोठे हिरे, मोठीं मोतीं, माणकें इत्यादि ज्या वस्तु त्या नियमित प्रमाणानें असणाऱ्या असें समजावें.

यांचे मोलाचें मान त्यांच्या भरती खपावर आहे. जसे घेणारे व घ्यायाचे जिन्नस असतील त्याप्रमाणें यांचें मोल होईल. जर घेणारे फार झाले, म्हणजे खप फार झाला, तर मोल वाढेल. तें इतकें वाढेल कीं त्यां घेणाऱ्यांतून कांहींकांस आतांही वस्तु आपल्यास घेण्याचें सामर्थ्य

नाहीं, असें वाटून ते तो घेणार नाहींत, तेव्हां अर्थातच खप कमी होऊन भरती खप समसमान होऊन जिन्नस खपूं लागेल. जर जिन्नस अधिक असून गिऱ्हाइकें थोडीं असलीं तर जिन्नसाचें मोल कमी होऊन बहुत लोकांस तें मोल कमी झाल्यामुळें तो जिन्नस घ्यायास सांपडेल; अथवा त्या जिन्नसांतील कांहीं ते उत्पन्न करणारे अगर विकणारे राखून ठेवितील. असें झालें म्हणजे खप भरतीचें समानत्व होऊन तो जिन्नस विकूं लागेल. याजवरून पाहातां या पहिल्या वर्गांतील जिन्नसाचें मोलाचा नियम फारच सोपा, तो गणितरितीनें बोलणें झाल्यास भरती खपाचें समीकरण, असा आहे.

गोपाळ- भरती म्हणजे विकायाचा जिन्नस, आणि खप, म्हणजे विकत जाण्याचा माल, असा आपला भाव काय?

गुरु- होय, तसा कांहींसा खरा, परंतु खप याजविषयीं एक मोठी चूक पडत असतो, ती लक्षांत ठेविली पाहिजे. कोणत्याही जिन्नसाचा खप म्हणजे तूं काय समजत असतोस?

गोपाळ- यांत सांगायास काय कठीण आहे? ज्यास जिन्नस पाहिजे असतो त्यास त्या जिन्नसाचा खप असतो.

गुरु- एका गरीब भिक्षेकऱ्यास एक शालजोडीपाहिजे आहे तर यास त्या शालजोडीचा खप आहे, असें तूं म्हणशील काय? व असा खप असल्यानें त्या जिन्नसाच्या मोलास कांहीं होईल काय?

गोपाळ- नाहीं, आपण सांगतां त्यावरून मला कांहींसा खप शब्दाचा बोध होतो खरा, परंतु स्पष्टार्थ कळत नाहीं.

गुरु- तर बाबा, खप असायास नुसती इच्छा असून फळ नाहीं, तर तो जिन्नस घेण्याचें सामर्थ्य असलें पाहिजे. बरें पूर्वोक्त दुसऱ्या वर्गांत कोणते जिन्नस असावे? गोपाळा, या जिन्नसांच्या मोलाचा नियम कसा ठरतो?

गोपाळ- बहुधा शेतकीचे व खाणीतले जिन्नस खेरीजकरून जे हातानें अथवा यंत्रसाहित्याने बनावलेले जिन्नस ते. यांचें मोल कांहींसें निराळ्या रितीनें ठरत असावें, कारण हे जितके पाहिजे तितके कांहीं नियमित आंगमोलानें उत्पन्न करितां येतात.

गुरु- अशा जिन्नसाचें ठांब अथवा मुकरर मोल ठरणें तें त्यापदार्थाच्या आंगमोलावरून ठरतें, व साधारण बाजारभाव ठरणें तो त्याच्या

भरतीखपावरून ठरतो. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें एकाद्या जिन्नसाची कल्पना कर. आतां जर हा जिन्नस खपापेक्षां कमी असला, तर या जिन्नसाकरितां लोकांत चणचण होईल, व याची किंमत वाढेल,तीं इतकी कीं, हा जिन्नस करणाऱ्यांस दुसऱ्या जिन्नसाचे कारीगरांपेक्षां जाजती नफा मिळूं लागेल. तेणेंकरून दुसऱ्या धंद्यांतून या धंद्यांत मांडवलाची योजणूक होऊन भरती जाजती होईल व पुनः किम्मत उतरेल तीं इतकी कीं त्या किमतीनें आंगमोड सुटून दुसऱ्या धंद्यांइतका सरासरी नफा मिळेल. असें नहोतां माल अधिक होऊं लागला, व खप न होई असें दिसूं लागलें म्हणजे व्यापारी लोक किम्मत न उतरावी या बुद्धीनें दुसऱ्या धंद्यांत मालाची योजणूक करितात, अथवा जिन्नसांतून कांहीं विकायाचा ठेवितात. असें होऊन सरासरी तो इतक्यावर येऊन वसतो कीं, त्या मोलानें केवळ आंगमोल सुटून सरासरी नफा मिळतो.

परंतु यांत इतकें लक्षांत ठेवायास पाहिजे, कीं जिन्नसांचें मोल कमी अथवा अधिक व्हायास केवळ प्रत्यक्षच खप अथवा भरती कमी अधिक व्हायास नको. केवळ असा खप कमी अधिक होईल असा संभव पुरे, कोणता एक जिन्नस यंत्रसाहित्य चालू झाल्यानें स्वस्त होईल असें व्यापाऱ्यांस समजतांच आंतल्यां आंत चढाचढ होऊन तो जिन्नस स्वस्त होतो, तो इतका कीं त्याच्या नवीन आंगमोलावर सरासरी नफा मिळतो.

गोपाळ– आतां तिसऱ्या वर्गांतील जिन्नसांचे मोलाविषयीं सांगावें.

गुरु– तिसऱ्या वर्गांतील बहुधा जिन्नस म्हटले असतां खाणीतून काढितात ते, म्हणजे धातु, अथवा रुंधीपासून प्राप्त होणारे जिन्नस म्हणजे धान्यें. हे जिन्नस जितके जाजती पाहिजे असतात त्याप्रमाणें कमी कमी फलद्रुप किंवा दूरदूरचे जमीनींतून काढावे लागतात. व त्यांस खर्चही उत्तरोत्तर अधिक अधिक करावा लागतो.

गोपाळ– तर मग या मालाचें मोल कसें ठरत असेल महाराज?

गुरु– कां बरें, असें पहा कीं एका शेत एका बेटांत होतें, तेथें शंभर खंडी धान्य उत्पन्न होई, तें २० रुपये खंडी प्रमाणें विकून त्याचा खर्च मागे, पुढें तेथें वस्ती ज्यास्ती झाली तेव्हां, पन्नास खंडी धान्य जास्ती उत्पन्न करावें लागलें. तें अधिक खर्च केल्याशिवाय होईना. तो खर्च होत असतां धान्याचें मोल रु० ३० वाढवायास लागलें त्यासमयीं असें झालें कीं

सुपीक जमीनींत १ खंडी भात पिकवावयास २० रुपये लागत होते, तितकेंच भात कमपीक जमीनीवर जास्ती खर्च केल्यामुळें ३० रुपयानें होऊं लागले, आणि सर्व भाताचा दर ३० रुपये खंडी झाला, तेव्हां सुपीक जमीनीचे धान्यास दर खंडीवर रुपये दाहाप्रमाणें नफा मिळूं लागला, याजवरून तिस-या वर्गातील जिन्नसाचें मोल निकृष्ट रीतीनें उत्पन्न करायास जो खर्च लागतो, त्यानें ठरतें. व धान्यांचें मोल वाढल्यानें सारा द्यावा लागतो, साऱ्यामुळें मोल वाढत नाहीं. हा विषय पुढें साऱ्याच्याप्रकरणीं निघेल.

गोपाळ– आपण हें जिन्नसांच्या मोलाविषयीं सांगितलें, तें सर्व खरें असें मला वाटत नाहीं. कारण आपण सांगतां त्या नियमानें नेहेमीं व्यापारांत मोल ठरत नाहीं. एकाच बाजारांत दोन तीन भाव असतात हें कसें ?

गुरु– तसें होण्यास कित्येक कारणें आहेत. एकादा जिन्नस खरीद करण्याविषयीं जी हुशारी व चौकसी पाहिजे, तसी सर्वत्र सारिखी नसती. तशांत श्रीमान् लोकांचा व्यवहार कांहीं असा असतो कीं, आलें काय गेलें काय याची पर्वा नसती, ह्मणून कोणी कोणास कोणेसमयीं एकच पदार्थ उण्या अधिक मोलानें सांपडतो. परंतु तेंही झालें तरी कदाचित् व्यापाऱ्यांच्या कृत्रिमामुळें व लोकांच्या गैरहुशारी वगैरे कारणामुळें किरकोळ व्यापारांत होतें, परंतु एकघोक व्यापारांत ह्मटलें ह्मणजे या शास्त्रांत मोलाविषयीं जे पूर्वोक्त नियम सांगितले, त्याच नियमानें व्यवहार होतो.

उत्तरभागसंवाद १२

उत्पन्नाविषयीं

उत्पन्न होण्याकरितां भांडवलाची जी योजणूक करणें ती योजणूक करण्याच्या अनेक रीति आहेत – त्यांतून चांगली लाभकारक रीति कोणती त्याचा विचार – देशाची जसी जसी स्थिति, तसी तसी त्या त्या देशीं भांडवलाची योजणूक करण्याची निरनिराळी रीति असती– व्यवहारांत पुंजीची योजणूक करण्याचा प्रकार – समसमान नफा होऊंलागला ह्मणजे समजावें कीं लोकांत पुंजीची वांटणी बराबर होत आहे– देशाची जसी स्वाभाविक स्थिति असेल, तीस अनुसरून पुंजीची व्यवहारांत वांटणी होत असतां कसें काय होतें, तो प्रकार– कृषि, व शिल्प, व व्यापार यांजपासून समसमान नफा होतो– कृष्यादि व्यापारांत समसमान प्राप्ति होत नाहीं असें दृष्टीस पडतें त्याचें कारण.

गुरु– मागील संवादात जो विषय सांगायाचा तो सोडून कांहीं बोलणें झालें. असो पुंजीच्या अथवा भांडवलाच्या संग्रहाविषयीं आपलें जें भाषण झालें त्याचें तुला स्मरण आहे ना? आतां उत्पन्न करून घेण्यास पुंजीची कोणकोणत्या रीतीनें योजणूक करितात,त्याचाच विचार करूं.

शेतकी करणें

दगडी कोळसे धातू इत्यादिक खनिजवस्तु काढायास खाणी खणणें.

मासे मारणें.

शिल्पकामें, कसबें करणें.

व्यापार करणें अशां आशां कामांत पुंजीची योजणूक करितात.

गोपाळ– पुंजीची योजणूक करण्याच्या ज्या रीति सांगितल्या, त्यांत शेतकींत पुंजीची योजणूक करणें, ही फारचांगली रीत,इजपासून देशास मोठें हित होतें कारण मनुष्याच्या निर्वाहास केवळ अगत्य असें जें अन्न तें शेतकी पासूनच होतें.

गुरु– इंग्लांडासारिखे जे शीत देश तेथें तर मनुष्यास जसें अन्नाचें अगत्य तसेंच वस्त्राचें व घराचें अगत्य असतें, ह्मणून तीं ज्यांपासून होतात, त्यां कसबांचेही अगत्य आहे.

गोपाळ- परंतु तीं कसबें करायास जी सामग्री लागती, ती तरी ज्या भूमीचा आश्रय शेतकऱ्यास आहे, त्याच भुमीतून उत्पन्न होती. वस्त्रें विणणें व घरें बांधणें झालें तर भूमीतून झालेलेच जिन्नस घेऊन तीं तसीं कामें करितात.

गुरु- तीं तसीं कामें होत नसतीं, तर त्यां कामास जी सामग्री पाहिजे ती कोण उत्पन्न करितें. शिल्पकाम करणाऱ्यांस त्यां तशां जिन्नसांचें अगत्य लागतें म्हणूनच शेतकी करणारे ते जिन्नस उत्पन्न करितात. असें कृषिकर्म आणि शिल्पकर्म एकमेकास अनुकूल होतें.

गोपाळ- तें तसें होवो, परंतु त्यांपासून देशास एकसारिखाच लाभ होत नसेल. कारण कृषिकर्म जसें भूमीचें उत्पन्न वाढवितें, तसें शिल्पकर्म वाढवीत नाहीं. तें कांहीं नवीन उत्पन्न करितें असें नाहीं, तर शेत कच्चिया योगाने जो कच्चा मालमसाला पैदा झाला, असेल त्यालाच शिल्प कर्म नवीन रूप व आकृति देऊन दाखवितो.

गुरु- खरें, परंतु तें तसें शिल्पकर्माच्या योगानें घडतें, तेणेंकरून त्या कच्चया मालमसाल्याचें मोल बहुधा शंभर पट वाढतें. अरे शेतकी झाली तरी ती एक कृति होय, ती कांहीं प्रकृति नाहीं, धान्यादि उत्पन्न करण्याचें जें प्रकृतीचें सामर्थ्य त्या पुढें मनुष्याची कृति बापुडी आहे. कारण जसी काय रसायन कृतीनें आणि यंत्रकृतीनेंच रचना झाली आहे, अशां अशां स्वरूपाचे पदार्थास प्रकृति उत्पन्न करिती, आणि इंद्रियांनीयुक्त, व आपल्यापासून आपल्या सारिखे उत्पन्न करण्यांची ज्यांस शक्ति अशां सजीव पदार्थास तरी प्रकृतीच उत्पन्न करिती.

गोपाळ- शेतकी करूं लागलें असतां प्रकृति जसी अनुकूल होती तसी इतर कृतींत होत नाहीं. याविषयीं मागें दुसरे संवादात बोलणें झालेंच आहे. सारांश कुणब्याबरोबर तर ती जसी काय खपतच आहे असी दिसती. त्यानें शेत नांगरून पेरिलें पुरे, म्हणजे बाकीचें सर्व काम प्रकृतीच करिती. बीजास मोड फोडणें, त्यास भूमीतून बाहेर आणणें सदन व्हायासारिखा वर्षाव करणें, आणि धान्यादिक पक्व दशेस यावया सारिखें ऊन पडूं देणें, हें सर्व प्रकृतीचें करणें, कुणब्याने जें कराचाचें तें बहुधा प्रकृतीच करिती, त्याने उठून फळें वेचून घ्यावी, इतकेंच राहिलें असतें.

हें असें शिल्पव्यापारांत होत नाहीं. एथें अवघें काम मनुष्यास स्वतां करावें लागतें. यंत्ररूप कृति अथवा रसायनरूप कृति त्यास जरी अनुकूल झाल्या तरी श्रमकरणें तें त्याचें टळत नाहीं. त्यानें कांहीं एक काम हस्तव्यापाराने अथवा मनोव्यापाराने केलें, तथापि तें कृतीचें, प्रकृतीचें नव्हें.

गुरु—कृतीनें व्यापार करितां यावा असी मनुष्याची प्रकृतिच आहे,असेंमनांत न आणितां कृतिनिराळी आणि प्रकृति निराळी,असें बोलण्याची चालपडून गेली. असें आहे, मनुष्यप्रकृतीनें जो कोणी वागतो, त्यालाच कृतीनें व्यापार करितां येतो, अशा प्रकृतीच्या धोरणानें जंगली लोक चालत नाहींत.त्यांच्या बुद्ध्यादि शक्ति उदयास आल्याच नसतात. ते जन्मल्यापासून मूर्खच राहतात. अशा स्थितीनें राहणें ही ज्ञान शक्तीने युक्त जो मनुष्य त्याची प्रकृति नसावी. परंतु मनुष्यास मनुष्याचीच प्रकृति प्राप्त होणे, तीं कृतीनें हळूहळू क्रमेकरून बुद्धीस संस्कार झाल्याच्या अंतीं प्राप्त होतीं.

मनुष्य केवळ पशुसारिखा नाहीं, बरें वाईट जाणायास योग्य असा आहे. नवीन कल्पना, नवीन युक्ति सुचण्याजोगी त्यास मनबुद्ध्यादिक दिलीं आहेत. तेणेंकरून त्यास प्रकृतीचे कितीएक धर्म आपल्या स्वाधीन करून घेऊन आपल्या उपयोगास लावण्याचें सामर्थ्य आलें. कोणे पदार्थाच्याठायीं काय कसा गुण आहे हें त्यानें आपल्या उपयोगाकरितां लक्ष्यांत आणून हलके पदार्थ पाण्यांत तरतात असें पाहून होडी केली, वाऱ्याचा सोसाटा आपल्या अंगास लागतो, त्याजवरून शीड करायाची कल्पना त्यास सुचली, लोहचुंबक पाहून त्यावरून होका तयार करून त्याच्या धोरणानें, तो अगदी दूरदूर देशीं जळमार्गानें जाऊं लागला. पाण्यांत गलबतानें तरावें, त्यास वायु लागून तें चालावें, लोहचुंबकानें एकेच दिशेकडेस वळलेलें असून मार्ग दाखवावा, असे त्यां त्यां पदार्थांच्याठायीं प्रकृतीचे धर्म त्यांजवर मनुष्य आपली कृति चालवून त्यांपासून आपला उपयोग करून घेऊं लागला.

पूर्वोक्त प्रमाणें घडून येतें म्हणून कृषिकर्मांतच प्रकृति अनुकूल होती असें नाहीं. ती जसी शेतकऱ्यास धान्य उत्पन्न करायास साह्य होती, तशीच ते धान्य यंत्राच्या योगाने दळणारास साह्य होती.

शिल्पकर्मांत तर कित्येक गोष्टींत प्रकृतीची साह्यता फार असती,

तितकी तिची साह्यता कृषिकर्मासही असत नाहीं. यंत्रसाहित्यानें उद्योग करणें सोपें झालें, त्याचें कारण असें कीं, जें करायाचें त्यापैकीं मोठेमोठे काम तें प्रकृतिधर्मानीं युक्त जीं तत्वें त्यांजकडून करिवतां येतें. किती एक कार्यें रसायण कृतीनें होतात त्यांत तर प्रकृतीची साह्यता फारच असती. वस्त्रांस ओप देण्यांत वारा, ऊन हींच तत्वें बहुतकरून अवघें काम करितात. कित्येक वस्तूंस कांहीं संस्कार करून पात्रांत भरून त्या तशाच्या तशाच ठेविल्या असतां आपेआप खतखतूं अथवा फुगूं लागतात, मग त्यांचीं मद्यादिक होतात, तीं चमत्कारिक कार्यें प्रकृति कोणत्या साधनानीं करिती तें तर आपल्यास समजतच नाहीं. सारांश कोणत्याही प्रकारचा व्यापार झाला, तथापि त्यांत प्रकृति कांहीं तरी करीत असती.

गोपाळ– खरें, कृतीनें केलेल्या कोणत्याही व्यापारांत प्रकृतीचें साह्य असतें, हें थोडका विचार करितांच समजूं लागतें. घडियाळ जरी झालें तरी त्यास जी कमाण असती, तीस प्रकृतीवाच संबंध आहे, कारण स्थितिस्थापकत्व ह्मणून जो तिख्याच्याठायीं धर्म असतो, ज्यामुळें त्या तिख्याची कमाण व्हावी तितकी आखडती, तो धर्म तिख्यास प्रकृतीच्या योगानें आला, त्यावांचून घडियाळ करितां आलेंच नसतें. आणि प्रकृतीनें अग्नीस जी शक्ति दिली आहे, ती शक्ति जर कृतीने व्यवहारांत आणिली नसती, तर कमाणच करितां आली नसती.

बरें, पण महाराज, धान्यादिक उत्पन्न करितेसमयीं मनुष्यास अज्ञात अशीं जी प्रकृतीचीं कार्यें घडतात, त्यांची आणि कृतीनें केलेल्या साधनांची साह्यता कृषिकर्मांत असती, एकट्या प्रकृतीचीच असती असें नाहीं.

गुरु– खरें, हातानें करायाची मेहनत ज्या साधनाने सोपी होती, तें साधन जसें काय यंत्रच जाणावें. पावडें कुदळी झाली ह्मणून जमीन हातानीं उकरायाची मेहनत टळली. नांगर कुदळ झालें तेणेंकरून शेतकीचें काम बरेंच सोपें झालें. धान्य काठीनें झोडून काढायाची युक्ति अढळली तेणेंकरून तें धान्य हातानीं चोळून काढण्याचे श्रम टळले. आणि धान्याची झोडणी करायाचें यंत्र चालू झालें, तेणेंकरून धान्य हातानें झोडण्याची मेहनत कमी झाली. परंतु यंत्रादि साधनाचा शिल्पकर्मांत जसा पुरतेपणीं उपयोग होतो, तसा कृषिकर्मांत होत नाहीं, कारण कृषिकर्म ह्मटलें ह्मणजे त्यांत अनेक प्रकारचीं कामें असतात; त्यांस जागाही तसी वि-

स्तीर्ण असली पाहिजे. आणि ज्याची गति मनुष्याच्या स्वाधीन नाहीं, असा ऋतुकाल त्यां कामांस अनुकूल असला पाहिजे.

कोणएके देशाची चांगली नांदणूक व्हावयास कृषि, शिल्प, व्यापार, असीं तिन्हीं असलीं पाहिजेत. परंतु यांतून एकादाच उद्योग धरून बसावें, अथवा ते तिन्हीं उद्योग करणें झाले तर त्यांचा किती किती अंश असावा, याचा विचार केला पाहिजे.

गोपाळ– होय, तोच विचार व्हावा. दुसरे उद्योग टाकून एकदी शेतकीच धरून बसावें, असें माझें म्हणणें नाहीं; बरें, महाराज इंग्लांडसारिख्या देशीं जसा व्यापार व शिल्पकर्म चालविलें आहे, तसें कृषिकर्म चालविलें नसेल.

गुरु– तें माझ्यानें सांगवत नाहीं; आणि तुला तें प्रकरण, चांगलेंसें समजूं लागलें म्हणजे तें सांगून देणें कठिण असें वाटूं लागेल.

गोपाळ– असें कां म्हणतां? उद्योगाचे जे पूर्वोक्त प्रकार ते चालू करण्याविषयीं देशाचे पुंजीचा किती किती अंश लावावा हें संपत्तिव्यवस्थाशास्त्र जाणत्यांस जर ठावुकें नसेल तर कसें होईल.

गुरु– तो निर्णय करणें सोपें नव्हे कळलें. कारण देशांची जसी जसी स्थिति अथवा अवस्था असती, त्या त्या प्रमाणें त्यां त्यां देशीं ते निरनिराळे उद्योग चालवावयास पुंजीचा अंश निरनिराळे मानानें लावितात, या प्रमाणें पुंजीची योजगूक करण्याच्या निरनिराळ्या रीति आहेत. अमेरिका खंडीं अथवा नवीन वसलेल्या देशीं जमीन थोडक्या मोलानें मिळती, लेक थोडके जिकडे तिकडे राहिले असतात, पुंजीची कमती असती, अशा ठिकाणीं मोठा चालता उद्योग म्हटला म्हणजे शेतकीच असती. कारण, तेथें रोजमुरा मोठा असल्यामुळें कोणे मजुराच्यापदरीं चार पैसे झाले म्हणजे त्यास जमीन पाहून ती घेऊन शेतकीचें खटलें उभारायास लौकरच उमेद येती. याप्रमाणें तेथें फारकरून शेतकीचीच चाल होऊं लागती. अमेरिका खंडीं तर संपत्ति लौकर वाढत चालली आहे, तथापि तेथील लोकांस जो तयार झालेला माल लागतो, तो बहुत्येक ते बाहेरून घेतात यांत त्यांचा नफा आहे. ते आपल्या कडे अवघा माल तयार करायास कारखाने घालीत नाहींत, त्यांजकडे पुंजीची कमती असेल म्हणूनच ते कारखाने घालीत नसतील असें समजूंनये, तर पुंजीची वहिवाट

करायास, शिल्पकामापेक्षां दुसरें अधिक नफ्याचें काम असतें ह्मणून ते कारखाने घालीत नाहींत.

गोपाळ- इंग्लांड देशांत तर लोक पुष्कळ असतात, आणि जमीन थोडकी असती, ह्मणून इकडचा तयार झालेला माल देऊन त्याबदल अमेरिकाचें धान्य घेणें यांत इंग्लीश लोकांचे हिताची गोष्ट असावी.

गुरु- होय पूर्वीं वसलेले मुलखांत लोक आपल्यास जीं धान्यादिक पाहिजेत, त्यापैकीं कांहीं बाहेरून न घेतील, तर नवीन वसलेले मुलखांत आपल्या पोटापुरतेंच पिकवितील, परमुलखीं खप नसल्यामुळें अधिक पिकविणार नाहींत.

इंग्लांड देशीं जमिनीस फार किंमत बसती. तेथें कामकरणाऱ्या मनुष्याकडे कांहीं ऐवज सांचला असतां जमीन विकत घ्यावयास त्याचें मन होत नाहीं; अथवा कोणाची जमीन धाऱ्यानें घ्यावयासही त्यास उमेद होत नाहीं; तो बहुतकरून दुकान घालतो, अथवा जवळ जी पुंजी असेल ती माल तयार करण्याच्या कामांत लावितो.

देशाची जसी जसी स्थिति असती, त्यांत जो जो उद्योग करायास जशा जशा गोष्टी अनुकूल असतात, त्या त्या प्रमाणें त्या त्या उद्योगाकडे पुंजीची योजणूक होत असती. इंग्लांड देशीं जशा पुष्कळ नद्या व बंदरें आहेत, तसें ज्या देशीं असतें, तेथें तयार झालेल्या मालाचा परमुलखाशीं व्यवहार करण्यास फारच सोई असती. त्या कारणामुळें त्या तशा देशीं शिल्पकर्म मोठा हितकारक उद्योग असें समजून त्याचीच फारकरून चाल झाली असती.

गोपाळ- एकादा देश कृषिकर्माविषयीं फार चांगला असतो, शिल्पकर्म चांगल्या रीतीने चालायास योग्य असा एकादा देश असतो. एक धान्यादिक देतो, एक कलाकुशलतेनें केलेले पदार्थ देतो, याप्रकारें त्या उभयतांचा व्यवहार चालतो, असेंच आपलें ह्मणणें ना?

गुरु- होय, तसेंच इंग्लांड देशीं जितक्या मालाचा खप असतो, त्यापेक्षां अधिक माल तयार करण्याकडे पुंजीची योजणूक झाली असती. आणि तऱ्हतऱ्हेचे कसबानें जो माल तयार होतो, तो परमुलखीं पाठवून त्या बदल तेथील जिन्नस घेतात, यांत नफ्याची गोष्ट आहे. कारण तो जिन्नस घरीं करायास जो खर्च बसतो, त्यापेक्षां कमी खर्चाने पर देशाहून आणितां येतो. याजवरून पाहतां असें सिद्ध होतें कीं, जसी तारु-

व्यापासून प्रौढ दशेची प्रवृत्ति होती, तसी कृषिकर्मापासून शिल्प व व्यापार यांची प्रवृत्ति होती. पूर्ववयांत शरीर जसें गरगरां वाढतें तसी कृषीची केवळ त्वरित वाढी होती. आणि प्रौढ वयांत जसें शरीर जमून सदृढ होतें, तसी शिल्प व व्यापार इहींकरून कृषीचे आंगी शक्ति व दृढता येती. पुंजीचे योजणुकीचे प्रकरणीं कोणी एक ग्रंथ कर्त्याचें असें ह्मणणें आहे कीं, शेतकीचीं खटली करणाऱ्यांचा उद्योग निराळा आणि तरतऱ्हेचीं कसबें करून नवीन जिन्नस करणाऱ्यांचा व व्यापार करणाऱ्यांचा उद्योग निराळा. असी निवड करीत बसणें ही रिकामचेष्टा. कारण, यां दोहों प्रकारच्या उद्योगापासून झालेल्या जिन्नसाचा खर्च शिल्पादि कांपासून झालेले जिन्नस असल्या वांचून होत नाहीं, आणि यांचा खर्च ते असल्यावांचून होत नाहीं. असा उभय पदार्थांचा संयोग होतो, तेव्हांच. एकादी वस्तु खर्चायासारिखी होती, आणि संपत्ति असें नाव पावती. ह्मणजे ती पुंजी होऊन तीची व्यवहारांत योजणूक करितां येती. अवघ्या संपतिची सामग्री ह्मटली असतां पृथ्वीच्या पोटीं उत्पन्न होती. त्या सामग्रीची उद्योगेंकरून संपत्ति होती. भूमीतून जे अनेक प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न होतात, त्यांस उद्योग श्रम इहींकरून नवेरूप प्राप्त होतें, जो ढाकायाचा अंश तो वेगळा केला जातो, यांसीं ज्यांचा संयोग करायाचा त्यांसी त्याचा संयोग घडतो, तेव्हां ते व्ययकरण्यास योग्य होतात.

गोपाळ- पूर्वोक्त जे नानाप्रकारचे उद्योग त्यांतून कोणकोणत्या उद्योगांकडे पुंजीचा किती किती अंश योजिला असतो, हें आपण ह्मणतां संपत्तिव्यवस्था जाणत्यांस सांगतां येत नाहीं. बरें देशाचें हित व्हावया जोग्या मानानें लोकांत पुंजीची वांटणी बरोबर होत आहे किंवा कमती मानानें होत आहे, हें ही त्यांस सांगवणार नाहीं काय ? मला वाटतें ज्यांकडे पुंजी असती ते त्यांच्या मर्जीस येईल त्याप्रमाणें त्या पुंजीची वहिवाट करितात, लोकांचे हिताकडे पाहात नाहींत.

गुरु- लोक हिताकडे ते नपाहोत, परंतु आपल्या हिताकडे तर पाहतात. तेव्हां पुंजीची कसी कोठे योजणूक करावी, हें कांहीं मर्जीवर नाहीं तर आपल्या हितावर आहे. असें आहे, ज्या उद्योगापासून फार नफा होईल अशा उद्योगाकडे लोक आपली पुंजी योजितात, आणि ज्यां कामांची देशास फार गरज असती त्यांच कामांपासून फार नफा होतो.

गोपाळ- देशांतील लोकांच्या गरजेचा आणि पुंजीदाराच्या नफ्याचा काय संबंध हें मला नकळे.

गुरु- असें आहे, लोकांस ज्यां जिन्नसांची फार गरज असती, त्यांची ते फार किंमत देतात. बरें, जर कापडाची फार कमताई झाली, आणि लोकांस कापडाची फार गरज लागली त्यामुळें कापडाची किंमत चढून त्या व्यापारांत मोठा नफा मिळावा असी संधी आली, तर काय होईल? तेव्हां असें होईल कीं, ज्यां लोकांस शेतकीच्या खटल्यांत थोडका नफा मिळत असेल, ते आपल्या पुंजीपैकीं कांहीं पुंजी कापडें तयार करण्याचें जें मोठ्या नफ्याचें काम, तिकडे लावतील, त्यामुळें अधिक कापडें होऊन कापडाचा तोटा नाहींसा होईल. तें विकत घेण्याविषयीं जी लोकांची चढाचढी ती कमी होईल. असें झालें असतां कापडाचीं किंमत उतरेल व कापडें तयार करणारांस जो नफा व्हायाचा तो कमी होऊन शेतकऱ्यांचे नफ्याचे बरोबरीनें होऊं लागेल. त्यापेक्षांही कमी होऊं लागला तर शेतकीचें खटलें करणारानें जी पुंजी कापडें तयार करण्याच्या कामाकडे योजिली होती, तेथून काढून पुनः शेतकीकडे लावील.

गोपाळ- पुंजीची वेगळाल्या रीतीनें योजणूक होत असतां बराबर सारखा नफा कसा होतो, हें दाखवावयास आपण चांगली कल्पना योजिली, परंतु त्याप्रमाणें व्यवहार होणें कठीण दिसतें. कारण एक धंदा सोडून दुसरा करूं लागणें त्यांत कितीएक अडचणी व खर्च आहेत.

गुरु- अडचणी खऱ्या, किंवहुना त्या दूर होऊंच नयेत, अशा बहुधा त्या अडचणी असतात. पुंजीची वहिवाट कोणे एके रीतीनें होत असतां त्यापासूनच अधिक नफा नेहमी होऊं लागतो, तसा दुसऱ्यारीतीनें पुंजी वहिवाटिली असतां नफा होऊं नये, असें जेव्हां होतें तेव्हांच एक्या ठिकाणांतून पुंजी काढून दुसऱ्या ठिकाणीं लावावी, एक धंदा सोडून दुसरा करूं लागावा असें घडून येतें. तें तरी कांहींकरून व नुकसान सोसल्याच्या अंतीं घडून येतें. कारण, जो धंदा चालता असेल त्याहून केवळ वेगळा अशास हात घालणें त्यांत किती एक अडचणीच्या व अनहिताच्या गोष्टी असतात, म्हणून एकाद्या धंद्यांत झालेले तोटे सहन करवेना असें होतें, त्यासमयीं मात्र दुसरा धंदा पत्कारावा लागतो.

गोपाळ- केवळ वेगळा धंदा पत्करणें म्हटलें असतां फार कठीण गोष्ट. एका धंद्यांत जी हुशार माहितगारी आंगीं आली असतीती, ती

दुसऱ्या धंद्यांत समयीं उपयोगी पडत नाहीं. वरें शिल्पकर्मीची यंत्रें मोडून त्यांचीं शेतकीचीं आऊतें करावीं, अथवा शेतकीच्या आऊतांनी शिल्पकर्म करून घ्यावें. तर तसेंही घडत नाहीं, यावरून मला असें वाटतें कीं, शेतकीचें खटलें करणारा म्हणेल कीं, आपली पुंजी या माझ्या धंद्यांतून काढून शिल्प अथवा व्यापार याकडे लावीन, तर तसें होणार नाहीं. अथवा शिल्पकाम किंवा व्यापार करणारा म्हणेल कीं, पुंजी शेतकीकडे लावीन तर तेंही होणार नाहीं. तसें करूं गेलें असतां अनहितासींच गांठ पडेल.

गुरु- होय, तूं सांगतोस तसें होईल खरें. परंतु इतकें बरिक बरें आहे, नफ्याच्या दरांत फारच कमी अधिक होत नाहीं, जर झालें तर थोडकें होतें, अथवा थोडे दिवस राहतें, म्हणून प्राप्तीची बरावरी करायास तूं म्हणतोस तसें करणें नलगे.

ऐवज व्याजानें बाहेर लावून, त्याचें जें उत्पन्न होईल, तें खाऊन असावें असे मोठमोठ्या मातबर देशीं पुष्कळ लोक असतात. आणि व्यापारी अथवा शिल्पकर्मानें माल तयार करणारे झाले तरी त्यांच्या जवळ जितकी पुंजी असेल तितकीवरच त्यांस व्यवहार चालवितां येत नाहीं, त्यां पैकेकऱ्यापासून कर्ज काढावें लागतें. उसनवारी केल्यावाचून व्यवहार करणारे थोडकेच असतात. एकसारिखा असा याचा जो नफ्याचा दर त्यापेक्षां एकाद्या उद्योगांत नफा अधिक होऊं लागला म्हणजे तो उद्योग करणारे आपला व्यवहार वाढवावयाकरितां अधिक कर्ज काढितात. परंतु दुसऱ्या एकाद्या उद्योगांत नफा कमी होऊं लागला म्हणजे तो उद्योग करणारे व्यवहार कमी करून उसनवारी बंद करून टाकितात. रिकार्डो म्हणून एक साहेब संपत्तिव्यवस्थेवर ग्रंथकर्ता झाला. त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, रेशमी कापडाचा खप अधिक होऊं लागतो, आणि कापसी कापडाचा खप कमी होतो, तेव्हां कापसी कापडाचा व्यवहार करणारा आपली पुंजी काढून रेशमाचे व्यवहाराकडे लावीत नाहीं, तर आपल्या कामकऱ्यां पैकीं कित्येकजणास रजा देतो; आणि पैकेकरी व सावकार यांपासून ऐवज घेणें बंद करितो. असें रेशमी कापड तयार करणारा करीत नाहीं, त्यास अधिक कामकरी ठेवावे, अधिक ऐवज काढावा असी उमेद येती. मग तो अधिक ऐवज कर्जी काढितो, तेव्हां व्यवहार करणारास आपला नित्याचा धंदा बंद करणें जरूर नव्हतां

पुंजी जसी एका धंद्यांतून काढून दुसऱ्या धंद्यांत लाविल्या सारिखें होतें.

गोपाळ– यावरून असें होतें कीं, कृषि आणि शिल्प यां कामांत जो नफा होणें तो नेहमी समसमान व्हावा, अथवा नेहमी नझाला तरी काळेंकरून व्हावा.

गुरु– होय, काळेंकरून हें तुझें म्हणणें नीट आहे, कारण, नफ्याचा दर समसमान होणें हें अकस्मात् होत नाहीं, काळेंकरून होतें; याप्रमाणें काळेंकरून जो समसमान नफा होणें, तो कृषि व शिल्प यांच कामांत होतो असें नाहीं, दुसऱ्यांही कामांत होतो. देशाची जसी स्वाभाविक स्थिति असेल तीस अनुसरून पुंजीची व्यवहारांत वांटणी होत असावी; असें ज्या देशीं असतें, तेथें त्या पुंजीच्या वांटणीपासून फारच मोठा नफा होत असतो, आणि पुंजीची योजणूक करायाचे जे दुसरे प्रकार त्यां अवघ्यापासून बहुधा समसमान नफा होण्याची संधि येईतोपर्यंत तो मोठा नफा होत असतो.

गोपाळ– बहुधा समसमान कां, एकसारिखा समसमान असा नफा कां होऊं नये?

गुरु– त्याचें कारण असें आहे. शेतकीचीं खटलीं करायास बहुत्येक लोकांस चांगलीं वाटतात, तसें दुसरें कसब अथवा व्यापार वाटत नाहीं. म्हणून असें घडतें कीं, ज्यां मुलखांत पिकावू जमीन स्वस्तमिळती, तेथील कोणाएकाचे पदरीं कांहीं पुंजी झाली म्हणजे जमीन घ्यावी असें त्याच्या मनांत येतें, मग जेथें लोकांची वसती अगदी कमी अशाही प्रांतीं तो जाऊन शेतकीचें खटलें आरंभून लहानशा संस्थानाच्या स्वामीसारखा नांदतो. असें कमेरिका खंडीं होत असतें. याप्रमाणें इतर उद्योगांपेक्षां शेतकीकडे विशेष भर असतो खरा, परंतु त्याचीही एक मर्यादा असती, तिजपेक्षां अधिक भर असत नाहीं, म्हणून पुंजीची वहिवाट करायाचे जे निरनिराळे प्रकार त्यांपासून बहुधा समसमान नफा होतो, असें म्हटलें असतां चालेल.

गोपाळ– अहः हः, कृतीने व्यवहार करण्याची केवढी उत्तम प्रकारची ही व्यवस्था. जसें जसें मला (देशव्यवहारव्यवस्थेचें शास्त्र) समजत जातें तसें तसें दिसून येतें कीं, प्रकृतीचीं कार्यें ज्यां नियमानीं घडतात ते नियम असे आहेत कीं, त्यांपासून विशेषेंकरून जितकें वाईट होतें, तितकें बरें होत नाहीं.

गुरु– वारंवार हात असें ह्मणावें, कारण विशेषेंकरून या शब्दाची व्याप्ति वारंवार या शब्दापेक्षां फार मोठी आहे. अरे असें आहे, प्रकृतीचीं कार्यें ज्या क्रमानें होत असतात, त्या क्रमाहून कोठे अधिक कोठे कमी कोठे वेगळे असे कृतीचे नेम असतात, ते तरी केवळ चांगले असतात असें नाहीं, परंतु ते जरी वाईट असले तरी अगदीच राज्य नसणें, त्यापेक्षां ते तसे नियम असणें बरें. पूर्वीही ह्मणण्यात आलें आहे कीं कृतीनें व्यापार करितां यावा असी मनुष्याची प्रकृतिच आहे. ही कृति विवेकापासून उत्पन्न होती, ही मनुष्यास उत्तमावस्थेच्या मार्गाकडे प्रवृत्त करिती. त्यामुळें असें घडतें कीं,पश्वादि प्राणी आपआपल्या स्वभावाच्या बंधनानें बांधलेले असून जसे वागतात,तसा मनुष्य नसून आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें वागण्यास मोकळा असतो. परंतु तो एकदां लोकांच्या मंडळींत आला, ह्मणजे प्रकृति सिद्ध नव्हे असा जो विवेकसिद्ध नियय, त्या नियमानें त्यास वागावें लागतें. मग जसी जसी त्याची ज्ञानशक्ति प्रकट होऊन संस्कार पावत जाती, त्या त्या प्रमाणें तो नवीन नवीन नियम, अल्प अथवा विशेष हितकारक असे करीत जाती. त्यांतून बहुत्येक नियम त्याची चांगली नांदणूक होण्यास प्रतिकूळ असेही असतात. असें असतांही त्या नियमापासून त्याचें बहुतकरून हित व्हावें असें असतें.

गोपाळ–कृषि, शिल्प. इत्यादि सर्व उद्योगापासून समसमान नफा काळेंकरून होतो, असें आपण ह्मणतां, पण असा समसमान नफा इंग्लंड देशीं होत नसेल,कारण तेथें शिल्प व व्यापार यांचीच फार चाल ह्मणून कृषीपासून जो नफा व्हायाचा त्यापेक्षां शिल्प व व्यापार यांपासून अधिक नफा होत असेल.

गुरु– तूं ह्मणतोस तसें नव्हे कळलें. शेतकीचीं खटलीं करणाऱ्यांस जी प्राप्ति होती तिजपेक्षां व्यापारी व शिल्पकर्म करणारे यांस पुष्कळ व त्वरित प्राप्ति होती, असें दृष्टीस पडतें. त्याचें कारण असें आहे कीं शेतकऱ्यांच्या पेक्षां ते बहुधा मोठ्या मानानें पुंजीची वाहिवाट करितात, ह्मणून त्यांची संपत्ति मोठ्या डौलानें मिरवती. परंतु ते शेवटीं काळेंकरून पाहतां शेतकीच्यापेक्षां व्यापार व शिल्पकर्म यांपासून अधिक प्राप्ति होत नाहीं असें सिद्ध होतें.

गोपाळ– जर व्यापाऱ्यांस व शिल्पकर्म करणाऱ्यांस शेतकऱ्यां-

ष्यापेक्षां अधिक प्राप्ति होत नाहीं, तर मग ते इतके धनाढ्य कसे होतात.

गुरु– ते धनाढ्य होओत परंतु लोकांत असें म्हणणें आहे कीं, आन व्यापारी, व्याजा शिकारी, उत्तमखेती म्हणून जसी व्यापाऱ्याच्या सारिखी वारंवार व त्वरित द्रव्य मिळवावयाची संधि शेतकऱ्यास येत नाहीं, तसा त्याचा व्यापाऱ्यासारिखा वारंवार मोडही होत नाहीं. शेतकीच्या खटल्यापेक्षां व्यापारांत मोठमोठ्या जोखमाही गांठी पडतात. कोठे लढाई होऊं लागती, कोठे लेण्यावस्त्राची पूर्वीची चाल पालटून नवीन चाल चालू होती, कोठे लोकांकडून कर्ज येणें तेंच थकतें, अशा अशा दैवयोगानें घडणाऱ्या गोष्टीपासून व्यापाऱ्यास मोठेच तोटे होतात. तसें शेतकऱ्यास क्वचित् होतें. असें आहे त्यापेक्षां व्यापाऱ्यास दैववशात शेतकऱ्यापेक्षां अधिक प्राप्ति झाली तर त्यांत काय नवल.

गोपाळ– एकून दैववशात जसी हानि होती, तसीच दैववशात प्राप्ति होती, असेंच आपल्या बोलण्याचें तात्पर्य काय?

गुरु– होय, शेतकऱ्याच्या पेक्षां व्यापाऱ्याचा खेळ मोठा, म्हणून युक्तीनें अथवा दैवयोगानें डाव साधला तर सरासरी व्हावयाची जी प्राप्ति तिजपेक्षां अधिक प्राप्ति होऊन शेतकऱ्यापेक्षां व्यापारी लोकर धनाढ्य होतो. जर बुद्धीच्या कमीपणामुळें अथवा दुर्दैवामुळें डाव न साधला तर मोठमोठे तोटे येऊन त्याचें समयास दिवाळेंही निघतें.

गोपाळ–तसें म्हणाल तर शेतकीच्या खटल्यांत जोखिम नाहीं काय? पाऊस ऋतु इत्यादिकांची गति कोणाच्या हातीं आहे. तीं जसीं अनुकूल प्रतिकूल असतील त्या प्रमाणें धान्य जिन्नाव इत्यादिकांचें होणें नहोणें आहे.

गुरु– तूं सांगतोस तशा करणांपासून जीं नुकसानें होतात त्यांपासून मनुष्याचा अगदीच मोड क्वचित होतो. जर एकादा ऋतु एका प्रकारच्या धान्यास अनुकूल नसला, तर दुसऱ्या प्रकारच्या धान्यास अनुकूल असतो. एका जिन्नावांत नसाधलें तर दुसऱ्या जिन्नावांत साधतें. आणखी असें आहे, मनुष्याच्या पोटास ज्यांचें अगत्य, बहुधा असेच पदार्थ कृषीपासून होतात, म्हणून तशां पदार्थांचा खप नाहीं असें कोठून घडणार, त्यां पदार्थांची जसी कमती असती तसी किंबहुना त्यापेक्षां अधिक त्यांची किंमत चढती. या कारणामुळें कोणेसमयीं असें होतें कीं,

ज्या सालीं चांगली पिकलार नसती, त्या सालीं तर शेतकी करणारांस फारच भ्राति होती.

या आपल्या बोलण्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, कृषि, शिल्प, व्यापार, यांजपासून जो नफा होणें तो शेवटीं पाहिला असतां समसमानच होतो परंतु शेतकीचीं खटलीं करणाऱ्यांस जसा समसमान नफाहोतो, तसा व्यापाऱ्यांस व शिल्पकर्म करणाऱ्यांस समसमान नफा होत नाहीं- यांतून कित्येक मोठे धनाढ्य होतात, कित्येकांचीं दिवाळीं निघतात.

सारांश ज्या ज्या व्यवहारांत पुंजी वहिवाटावी त्या त्या व्यवहारांत जसें जसें जोखिम असतें त्या त्या प्रमाणें त्या त्या व्यवहारापासून बहुधा नफा होतो परंतु काळेंकरून व कित्येक खटल्यांच्या अंतीं झालेल्या नफ्याचें मध्यम मान काढून पाहतां असें अढळतें कीं पुंजीची योजणूक करण्याच्या ज्या नाना युक्ति त्यां सर्वांपासून समसमान नफा उत्पन्न होतो.

या प्रमाणें कृषि, शिल्प, व्यापार यांच्याठायीं पुंजीची वांटणी समसमान पणें होत असती. आणि असा जो समसमानपणें वांटणी होत असण्याचा प्रकार त्यांत आगंतुक कारणावरून अंतर पडतें, तो प्रकार साहजिक ओघानें चालू ठेविला असतां तें अंतर नेहमी असणार नाहीं.

गोपाळ– असें आहे, तर मग पुंजीची वांटणी होण्याचा जो ओघ त्यास कोणी हातच लावूंनये.

गुरु- परंतु बहुधा समसमानपणानें नफा होतो म्हणून सांगितलें, तो समसमानपणा, ज्या ज्या देशीं सरकार पुंजीचे योजणुकींत हात घालीत नाहीं त्या त्या देशीं देखील एकसारिखा नसतो, आणि त्यांत अंतर पडल्या वांचून रहात नाहीं. अधिक उणें करणारीं जीं अनेक कारणें तेंकरून वारंवार त्या समसमानपणांत अंतर पडतें. कारण एकादा नवीन उद्योग काढिला अथवा चालत अलेला उद्योग चांगला सुधारला म्हणजे त्यांत जी पुंजी घातली असेल तिचा नफा वाढतो; परंतु ही नफा वाढण्याची गोष्ट समजतांच नवीन रीतीनें वहिवाटण्याजोगी पुंजी ज्यांचे संग्रही असती ते त्या नफ्याच्या उद्योगांत हात घालितात. तेव्हां जसी जसी चढाचढी त्या उद्योगाविषयीं होऊं लागती, तसा तसा नफा कमी होऊं लागतो. एकाद्या नवीन देशासीं व्यापार होऊं लागणें अथवा लढायी होऊं लागल्यामुळें परमुलखी व्यापार बंदहोणें अशां अशां कारणांमुळें व्यापाऱ्यास जो नफा व्हायाचा त्यांत अंतर पडतें. जसा तुफानानें समुद्र क्षु-

ब्ध होतो, आणि ते राहिले म्हणजे पूर्वीच्या समान स्थितीवर येतो, तसा समसमान होणाऱ्या नफ्यांत आगंतुक कारणानें पालट होतो आणि तो नाहींसा झाला म्हणजे नफा आपल्या पहिल्या समसमानपणावर येऊं पाहतो.

गोपाळ– एकून नफा समसमानपणें व्हावा असा त्याचा ओघ असतो, परंतु समुदास क्षुब्ध करणारीं जसीं कारणें तसीं जीं बहुत्येक आगंतुक कारणें तिहींकरून त्या नफ्याच्या समस्थितींत अंतर पडूं लागतें त्यामुळें नफ्याची समस्थिति नेहमी जसीची तसीच राहणार नाहीं.

गुरु– होय, खरें उद्यां जमिनीचें उत्पन्न कसें होतें, त्याचा आपण विचार करूं

उत्तरभागसंवाद १३

धारा व भाडें याविषयीं

कृषिकर्मापासून जें उत्पन्न होतें त्याची मोठी किंमत झाल्यामुळें लोक जमीनीचा धारा घेऊं लागले – धाऱ्यामुळें जमीनीचे उत्पन्नाची किंमत वाढली नाहीं – जमीनीचा सुपीकपणा – जमीनी नाना प्रतीच्या असणें – त्यांची लागवड करायास त्यांची सोई गैरसोईमुळें अधिक उणा खर्च लागणें इत्यादि कारणावरून धारा घेण्याची चाल, चालू झाली – धारा घेण्याचें उत्पत्तिकारण – धारा वाढतो कसा आणि उतरतो कसा तो प्रकार – कच्चा जिन्नस उत्पन्न होतो, त्याचे कमी अधिक भरती प्रमाणें त्याची किंमत अधिक उणी होती.

गोपाळ– महाराज, उत्पन्नाच्या प्रकरणीं म्या फार विचार केला; त्यावरून असें सिद्ध झालें कीं,पुंजीपासून बहुतकरून जो नफा होत असतो, त्यापेक्षां शेतकी करणाऱ्यांस अधिक नफा होत नसता तर ते जमीनीच्या धन्यास धारा कोठून भरिते. ज्या पुंजीपासून व्यापारी अथवा शिल्पी जें उपजवितात त्यापेक्षां त्याच पुंजीपासून शेतकी करणारे अधिक उपजवितात असें जें अधिक उपजवितात त्यांतून ते धारा भरितात. ते अधिक उपजवित नसते, तर धारा जाऊन जी बाकी राहती त्यावर नफा इतर उद्योगांच्या नफ्यापेक्षां कमी होता.

गुरु- पुंजीपासून बहुतकरून व्हायाचा जो नफा त्यापेक्षां शेतकी करणारे अधिक नफा करून घेतात हें तुझें म्हणणें नीट आहे. अरे उत्पन्नांतून धारा भरून बाकी राहिलेल्या उत्पन्नापासून सर्व साधारण जो नफ्याचा दर त्यापेक्षां कमी नफा होऊं लागला तर शेतकीच्या खटल्यांत कोणी कसा आपली पुंजी घालील.

गोपाळ- कमी नफ्याचें काम तर कोणी पतकारणारच नाहीं, परंतु शेतकीच्या खटल्याविषयीं लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं, जरी शेतींत नफा नझाला तरी इतर उद्योगांपेक्षां शेती चांगली, कारण शेतकीच्या योगाने दोन लाभ होतात. एकतर बहुत दिवस सुरक्षितपणें पदरीं रहायाजोगा स्थावर माल म्हणजे जमीन मिळती, आणि शहरा बाहेरच्या ठिकाणीं राहण्याचें जें सुख व मौज तीं ही प्राप्त होतात. यामुळें कमी नफा झाला तरी शेतकी करावी असें कोणाच्या मनांत येईल.

गुरु- लोकांची बोलणीं म्हटलीं असतां तीं पळपळीत असतात, तीं कोणे एके गोष्टीचा चांगला नीट सिद्धांत करायास उपयोगी नाहीं. बुद्धि भलतिकडे फांकूनये म्हणून त्वां तशां बोलण्याकडे लक्ष जाऊं देऊं नये शेतकीच्या योगानें सुरक्षित राहावया जोगा स्थावर माल पदरीं होतो असें लोक बोलतात परंतु स्थावर मालापासून कांहीं उत्पन्न नझालें तर तो बहुत दिवस सुरक्षितपणें पदरीं असून फळ काय. तशांत सरकार, इनामदार, खोत, धारेकरी,इत्यादिकांपासून जीं कुळें शेती करितां जमीन घेऊन त्यास धारा अथवा भाडें म्हणजे ठरविलेलें देणें देतात, तीं जमीन त्यां कुळांचा माल कोठून होईल. जो कोणी शेत वाडी इत्यादि दुसऱ्यापासून विकत घेऊन आपल्या नांवावर चढवितो, अथवा कोण्या वतनदाराच्या पदरीं जमीन असतीं, तीं त्याचा माल म्हटलें असतां चालेल,त्यानें त्याची घरींच बहिवाट केल्यास त्यास कोणाला स्वामित्व किंवा भाडें द्यावें लागत नाहीं, सरकार देणें मात्र द्यावें लागतें. मग जमीनीचा धनी तोंच व कुळही तोंच म्हणून कोणी कुळाने कोणापासून लागवडीकरितां जमीन घेतली तर, त्या जमिनींत उत्पन्न झालेल्याच्या सुरक्षितपणाकडे जितकें लक्ष असतें, तितकें त्या जमीनीच्या सुरक्षितपणाकडे असत नाहीं. आपल्यास जें उत्पन्न करून बहिवाटायाचें त्यास कांहीं जोखिम नझालें म्हणजे आपलें हित झालें असें त्यास वाटतें.

जें उत्पन्न होईल त्यांतून खर्च वेंच, भाडें, जाऊन पुंजीवर अमुक

एक नफा होईल असा अटकळ करून शेतकरी आपली पुंजी शेतखटल्यांत घालितो, आणि अटकळ केलेला नफा व्हावा ह्मणून धान्यादिकांस जसी चांगली किंमत येईल तशा किमतीनें विकतो. जर खर्च वेंच जाऊन कांहीं नफा नझाला तर तो तें खटलें कशास करील. कुणबी, माळी, जमिनीची लागवड करून जें उत्पन्न घेतात, तें नफ्याचा जो सर्व साधारण दर त्यापेक्षां अधिक असतें, परंतु ज्याची जमीन असती त्यास धारा अथवा भाडें द्यावें लागतें ह्मणून त्यां कुळांस सरासरी नफा होतो.

गोपाळ– जर त्यांस भाडें भरावें लागतें तर ते आपलीं धान्यादिक स्वस्त विकितीं. धान्यादिकांस इतकी किंमत द्यावी लागती त्याचें कारण हेंच कीं कुळांस जमिनीच्या धन्याला भाडें भरावें लागतें. कुळानें शेतांत खपावें आणि शेताच्या धन्यानें घरीं बसून खावें असी गोष्ट घडून आली त्यास काय करावें?

गुरु– भाडें घेणारे जे शेताचे धनी त्यांस कशास बोल लावावा, कारण कुळास जमीनीचें भाडें जमिनीचे धन्याला द्यावें लागतें, त्यामुळें त्या जमिनींत उत्पन्न झालेल्या धान्यादिकांची किंमत चढती असें समजूं नये, धान्यादिक उत्पन्न करायास जो खर्च बसतो, त्या खर्चापेक्षां त्यां धान्यादिकांची अधिक किंमत येती ह्मणून तीं ज्या जमीनींत होतात त्या जमीचे भाडें शेतकरी भरितो. याप्रमाणें पाहतां धान्यादिकांची मोठी किंमत चढणें याचे गाडें अथवा धारा हें कार्य होय, कारण नव्हे.

गोपाळ– हें बर मोठें नवल. अहो शेतांचे धनी कुळांपासून भाडें ठोकून घेऊं लागले तर तें त्यानीं द्यावें कोठून. तीं आपलें धान्यादिक मोठि किंमतीनें विकितील तरच त्यांच्यानीं तो धान्याचा ऐवज भरवेल.

गुरु– धनी कुळावर जुलूम करून घेतो असें नव्हे. जें द्यावयाचें तें कूळ खसंतोषानें देतें. दोघे धनी राजी होऊन करार झाला असतो. शेतांत जें उत्पन्न होईल तें विकून त्याची जी किंमत येईल, त्यांतून पुंजी. वर जो साधारण मानानें नफा व्हायाचा त्याप्रमाणें नफा होऊन बाकी कांहीं उरेल तर असें जें उरलेलें तें कूळ शेत वहिवाटल्याबद्दल त्याचे धन्यास खसंतोषें देईल. अशीं उत्पन्नाचीं शेतें बाग इत्यादि असलीं ह्मणजे कुळेंच जाऊन भाडें मुदत इत्यादि ठरवून धन्यापासून आपल्याकडे घेतात.

गोपाळ– भाडें द्यावें लागतें यामुळें जमीनींत उत्पन्न झालेल्या जि-

न्नसांची किंमत वाढत नाहीं, तर मग भाडें मोलाचा अंगभूत अंश होणार नाहीं. आपण मागें सांगितलें कीं भाडें हा जिन्नसाच्या मोलाचा एक अंगभूत अंश होय.

गुरु- नाहीं असें कोण म्हणतो परंतु त्या भाड्यामुळें उत्पन्न झालेल्या जिन्नसाची किंमत वाढत नाहीं.

गोपाळ- तेव्हां शेतकीच्या खटल्यांत जो मोठा नफा होणें तो माड्यामुळें होत नाहीं, असें सिद्ध होतें. वरें, या खटल्यांत लोक चढाचढी करून तो मोठा नफा साधारण मानाचा नफ्या इतका होई असें कां करीत नाहींत. शेतकींत जी पुंजी घातली असती त्यापेक्षां अधिक पुंजी घातली असतां अधिक उत्पन्न होईल. दाण्या गल्याची फार भरती होऊन किंमत उतरेल. म्हणजे गोरगरिबांस दाणा स्वस्त मिळूं लागेल.

गुरु- जसी पदार्थाची शिल्पकर्मद्वारा व्हावी तितकी भरती करितां येती तसी कृषिकर्मद्वारा करतां येत नाहीं. वस्त्र पात्र इत्यादिकांची कमती होऊन किंमत मनस्वी वाढली तर ते कसब दुसरे करूं लागतील आणि वस्त्रपात्रादिकांची पुष्कळ भरती झाल्यामुळें त्यांची किंमत उतरेल; शिल्पकर्म करणारास पदार्थ पुष्कळ उत्पन्न करायास जसें साधतें, तसें कृषिकर्म करणारास धान्य गुरें इत्यादि पुष्कळ उत्पन्न करायास साधत नाहीं.

गोपाळ- पुष्कळच उत्पन्न करायास जरी न साधलें, तरी शेतकीचीं आऊतें व तसींच दुसरीं साधनें चांगलीं उत्तम प्रकारचीं झालीं असतां आणि नवीन जमीन लागवडी खालीं आणली असतां बरेंच मोठें उत्पन्न करितां येईल.

गुरु- शेतकीचें उत्पन्न किती मोठें कां होईना आणि ज्या योगें मनुष्याचा निर्वाह होऊं नये, अशा दाण्यागल्याची भरती कितीका होईना तथापि त्याची किंमत नेहमी उतरलेली राहणार नाहीं. कारण त्याचें जसें मान वाढतें तसी लोकसंख्या वाढती. पहिल्यापेक्षां लोक अधिक झाले तर त्यांच्या पोटास पहिल्यापेक्षां अधिक धान्य लागेल. म्हणून लोक संख्या वाढायास कांहीं फार दिवस नको थोडक्यांतच वाढली म्हणजे दाण्या गल्याची जसी भरती होऊं लागेल तसाच खप होऊं लागेल. म्हणून त्याची किंमत नेहमीच पडून राहणार नाहीं. किंमतीविषयीं म्हटलें म्हणजे इतर सर्व पदार्थांचा प्रकार भिन्न, आणि धान्यादि जीं मनुष्याच्या उपजीवनास

आवश्यक यांचा प्रकार भिन्न. वस्त्रपात्रादि पुष्कळ होऊं लागलीं, म्हणजे त्यांची किंमत उतरती, परंतु धान्यादिकांचा कांहीं असा विलक्षण गुण आहे कीं, त्यांची जसी भरती वाढत जाती तसा तसा त्यांचा खपही वाढत जातो.

गोपाळ- तेव्हां असें होतें कीं भाकरी झालीकिंझाली नाहीं तंव खायास तोंड तयार होतें. बरें पण नफ्याच्या साधारण माना इतका नफा पदरीं पडून भाडेंही भरतां यावें इतकी मोठी किंमत धान्यादिकांस कसी येती. भाडें द्यावें लागतें म्हणून धान्यादिकांस मोठी किंमत येत नाहीं तर मग त्यास कांहीं दुसरें कारण असावें.

गुरु- धान्यादिक उत्पन्न करायास जो खर्च बसतो, त्याजपेक्षां इतकी अधिक किंमत येती कीं,ज्यांतून कुळास भाडें भरायास सोय पडतें. धान्यादिकांस असी मोठी किंमत येऊन ती चढलेली राहण्यास कितीएक कारणें आहेत. पहिलें कारण तर वरवर पाहतां असें दिसतें कीं, त्याकारणामुळें किंमत कमी व्हावी. तें असें- ईश्वरानें या भूमीपासून धान्यादिक पुष्कळ उत्पन्न व्हावीं असा एक अमूल्य गुण इच्याठायीं ठेविला आहे, त्यामुळें इची लागवड करणारांस पोटापुरतें मिळून मागें उरे एवढें इच्यापासून उत्पन्न होतें.

गोपाळ- लोकांच्या निर्वाहापुरतें मिळून मागें उरे एवढें उत्पन्न होतें तर मग इतके लोक गरीब कां?

गुरु- जे जमिनीची लागवड करितात त्यांच्याच निर्वाहाविषयीं बोलणें चाललें आहे. त्यां खेरीज जे दुसरे लोक, त्यांविषयीं नाहीं. त्यांचा तरी अन्नानेंच निर्वाह होतो. ते कोण म्हणशील तर, जसे आपल्या पोटास अन्न पिकविणारे कुणबी तसे आपल्यास वस्त्रपात्रादि करणारे शिल्पी आहेत.

गोपाळ- होय, शिल्प्यांचें किंबहुना हातपाय पोटाळून स्वस्त घरीं बसणाऱ्यांचें अन्नानेंच पोट भरतें खायास कोणास नको; सर्वांस पाहिजे.

गुरु- कुणब्यानें जें शेत घेतलें त्यांत जें पिकलें तें अवघेंच पोटास खालें तर मग दुसऱ्यांस विकत द्यावयास त्याजवळ काय राहील? स्वस्थ घरीं बसणारा जो शेताचा धनी, त्याला तो कुणबी भाडें कोठून भरील. अरे भूमीचा स्वाभाविक सुपीकपणा असा आहे कीं, बहुधा सर्व प्रतीचें उत्पन्न होतें. तें एवढें होतें कीं, लागवडीचा खर्च वेच फेडून जी पुंजी

घातली असेल तिजवर नफा होऊन कांहीं तरी मागें राहतें. मग असें जें मागें राहिलें त्याणेंच तो भाडें देतो, जसी जसी पिकाऊ जमीन असती तसें तसें उत्पन्नांतून थोडेंबहुत मागें उरतें, आणि तसें तसें हलकें भारी भाडें भरायास कुणब्यास साधतें.

गोपाळ– बरें महाराज, ज्या मुलखांत नवीन वसाहत झाली असती, तेथें ज्यास जसी सुपीक जमीन पाहिजे तसी त्यास मिळती, तेथें शेतांस पीक पुष्कळ येतें असें जेथें असेल, तेथें भाडें द्यावें लागत नसेल. याच प्रमाणें अमेरिका खंडीं बहुतेक प्रांतीं आहे ह्मणून ऐकतों.

गुरु– जेथें जमीन पुष्कळ असती, जेथें जो कोणी लागवड करील त्यास जमीन सहज मिळती, तेथें कोणी कशास भाडें द्यावें. परंतु तेथें तरी लागवड करणाराच्या पदरीं उत्पन्नांतून भाडें द्यायापुरतें उरून राहतें. तेव्हां असें होतें कीं जमीनीच्या धन्यास भाडें भरायाचें तें लागवड करणाराच्याच जवळ राहतें, नवीन वसाहत करणाऱ्यांस भाडें बाहेर द्यावें लागत नाहीं, तशांत त्यांकडे हवा चांगली, जमीन सुपीक, ह्मणून ते लौकर संपत्तिमान् होतात.

सारांश जमीनीच्याठायीं सुपीकपणा आहे ह्मणून लागवड करणारास भाडें द्यावयास साधतें; आतां तें भाडें द्यावें असें जें त्याच्या मनांत येणें यास दुसरें कारण आहे.

गोपाळ– त्याच्या मनांत येणें यावरून असें होतें कीं, भाडें देणें न देणें हें त्याचे मर्जीवर आहे. असेंच जर असलें तर भाडें द्यावें असें कोणाच्याही मनांत येणार नाहीं.

गुरु– बरें, तूं ह्मणतोस तसेंच होतें किंवा कसें हें लवकरच समजेल. एका बेटांत वसाहत झाली ह्मणून पूर्वी बोलणें झालें आहे, तशा बेटासारिख्या नवीन वसलेल्या मुलखांत पुंजी व लोकसंख्या वाढली ह्मणजे धान्याचा खप अधिक होऊं लागतो, तसी त्याची किंमत चढती, आणि अधिक जमिनीची लागवड होऊं लागती; फार चांगली पिकाऊ जवळ जवळची जमीन हातारवाली आल्यानंतर कम पिकाऊ अथवा जेथें चांगली सोय नाहीं, अशा जमिनीची लागवड होऊं लागती. परंतु ज्या जमीनी चांगल्या सुपीक नाहींत त्यांत धान्यादिक उत्पन्न करायास अधिक खर्च व मेहनत केली पाहिजे, अधिक खत घातलें पाहिजे, अधिक देखरेख

ठेविली पाहिजे. इतकें करून पीक पुष्कळ येतें असें नाहीं, पिकलें पदरीं पडायास खर्च अधिक होतो.

गोपाळ-त्या वेळांत जे पहिल्यानें येऊन राहिले,ते तिकडचे स्थायीक झाले. सुपीक जमीन मिळाली असेल तसी मागाहून येणारे उपरीसारखे त्यांस कोठून मिळेल? प्रथम वसाहत करणारांस मोठमोठे नफे होऊन ते लवकर मातवर होतील. कारण त्यांच्या पदरीं जी पिकलीं पडतील तीं धान्यादिक एकेच जातीचीं असलीं आणि तीं उत्पन्न करायास खर्च अधिक उणा झाला असला, तथापि तीं विकिलीं असतां त्यांची समसमान किंमत येईल. कोणे समयीं असेंही घडेल कीं धान्यादिक उत्पन्न करायास फार थोडका खर्च बसून त्यांची किंमत फार मोठी येईल. कारण जमीन फार चांगली सुपीक असली ह्मणजे बहुतकरून फार चांगला जिन्नस उत्पन्न होतो.

गुरु- प्रथम वसाहत करणाऱ्यांस आणखी एक लाभ होतो; ते फार चांगली सुपीक जमीन आटपतात इतकेंच नव्हे, तर ती जमीन फार चांगल्या सोयवार ठिकाणी पाहून घेतात. वाहती नदी अथवा वाहतें बंदर या लगत अथवा शहराच्या आसपास शेतें मळे असले ह्मणजे त्यांत झालेल्या जिनसाची गांवच्या गावीं आणि परक्याही गावीं विक्री करायास जसी सोय पडती तसें दूर दूर ठिकाणीं जे लागवड करणारे त्यांस उत्पन्न केलेल्या जिनसाची विक्री करायास सोय पडत नाहीं. तशांत ज्या बाजारीं तो जिन्नस विकायाचा अथवा ज्या बंदरीं भरायाचा तेथें तो घरीहून नेला पाहिजे त्याचें हेल भाडेंही बसतें. ह्मणून प्रथम वसाहत करणारांस जर पुंजीवर दर शेंकडा ३० रुपये कां होतनां याप्रमाणें प्राप्ति झाली तर दूरची कम पीक जमीनीची लागवड करणाऱ्यांस दर शेंकडा २५ प्रमाणें प्राप्ति होईल. एकतर फार चांगली सुपीक जमीन पदरीं असल्यामुळें सरासरी जमीनीच्यापेक्षां दुप्पट नफा होतो, तशांत कोणास भाडें द्यावें लागत नाहीं, असें असतां ते प्रथम वसाहत करणारे लवकर मोठे संपत्तिवान् होतात यांत आश्चर्य काय. यांच्या जर मनांत वागूं लागलें कीं आतां आपलें ह्मातारपण होत आलें, आपल्या पदरीं जो माल आहे तो कोणास विकत न देतां कामधंद्याची दगदग सोडून घरीं स्वस्थ बसावें तर ते काय करतील बरें?

गोपाळ- हां हां कळलें. ते आपली जमीन कुळांकडे भाड्यानें

लाऊन देतील. तीं कुळें त्या जमिनीची लागवड करतील त्याबदल जें कांहीं देतील तेंच भाडें समजावें.

गुरु- होय, खरें, त्या वेदांतील जमीनीच्या मालकास वाटलें कीं आतां शेतकीचें खटलें सोडून देऊन स्वस्थ घरीं बसावें तर त्याचे जमीनीची लागवड करायास कुळांची कांहीं कमती पडणार नाहीं. कारण ज्यानीं मागाहून येऊन वसाहत केली त्यांस असें वाटेल कीं आपल्या पदरीं जीं शेतें आहेत तीं फार दूर, तशांत जमीनही चांगली सुपीक नाहीं, असें आहे त्यापेक्षां प्रथम वसाहत करणारांपैकीं एक गृहस्थ आपली जमीन मकत्याने देणार, ती चांगली सुपीक आहे ती आपण लागवडीकरितां घेऊन तिचें त्यास दरसाल भाडें भरीत जावें, हें बरें असें समजून ती जमीन तें आपल्याकडे घेतील.

गोपाळ- प्रथम वसाहत करणाऱ्यांस मागाहून वसाहत करणाऱ्यां पेक्षां दरशेंकडा ५ रुपये जास्ती मिळतात, कारण त्यांकडे चांगली सुपीक जमीन असती. मागाहून वसाहत करणाऱ्यांस जमीनीचा कमी पिकाऊपणा वगैरे कारणामुळें दरशेंकडा २५ मिळतात त्यांस जर ३० मिळूं लागले तर त्यांतून ५ रुपये भाडयाचे द्यावयास कांहीं अवघड पडणार नाहीं.

गुरु- खरें, असी स्थिति होणें हेंच भाडें उत्पन्न होण्याचें कारण समजावें. जमीनीचा मालक आपल्या घरींच लागवड करीत असतां त्यास ३० मिळत होते आणि कूळ आपली स्वतांचीच जमीन लागवड करीत असतां त्यास २५ मिळत होते, त्यास चांगली जमीन मिळाल्यामुळें ३० मिळूं लागले आणि त्यांतून ५ जमिनीच्या मालकास दिले, तर त्या कुळास पहिल्या प्रमाणें २५ सांचीच प्राप्ति होईल, या कुळाची आणि मागाहून येऊन जमीनीचे मालक होऊन आपल्या घरींच लागवड करणारे त्यांची प्राप्ति समसमान होईल. तेव्हां शेतकीच्या खटल्यापासून दरशेंकडा ३० प्रमाणें जो नफा व्हायाचा तो २५ प्रमाणें होऊं लागेल. इतका नफा कमी होईल.

गोपाळ- शेतकींत दरशेंकडा २५ रुपयाप्रमाणें जरी मिळाले तरी तो कमी नफा समजूनये, तो मोठाच नफा.

गुरु- होय, अशा दराने नफा होऊं लागला तरी लोक लवकरच संपत्ति मिळवितील. देश जसा जसा संपत्तिवान् होऊन त्यांतील लोकसंख्या जसी जसी वाढेल तसा तसा धान्याचा खप वाढेल, तसी तसी न-

विन जमीन लागवडी खालीं येईल. ती नवीन जमीन जसी जसी दूर असेल अथवा कम पिकाऊ असेल तशा तशा अडचणींनें त्या जमिनीची लागवड होईल. मग तिजपासून जो नफा होणें तो घटकाभर दरशेंकडा २० या मानानें कां होईना त्यापेक्षां अधिक होणार नाहीं. असें होतांच मागाहून वसाहत करणाऱ्यांस आपल्या जमीनीचें भाडें उत्पन्न करण्याची संधि येईल. कारण त्यांच्याहून जे मागें आले, त्यांस असें वाटेल कीं घरांतून पुंजी जमीनींत घालावी त्यांत कायते दरशेंकडा २० मिळतात. जरी कोणास कांहीं द्यावें लागत नाहीं तरी ही जमीन नको. ज्या जमिनीच्या लागवडीपासून २५ मिळतात त्यांतून जरी ५ भाडें द्यावयास गेले तरी त्या जमीनीची लागवड करण्यांत फायदा आहे, असें समजून ते जमीन भाडथानें घेऊं लागतील,तेव्हां शेतकींत जी पुंजी घालावी तिजवर जो नफा होणें तो उतरून दर शेंकडा २५ व्हायाचे ते दरशेंकडा २० होऊं लागतील.

गोपाळ- परंतु ज्यानीं पहिल्यानें जमीन भाडचानें घेतली, त्यांस दरशेंकडा २५ चे २५ नफा होणार नाहीं काय ?

गुरु- कुळानें मालकासीं जितके मुदतीचा करार केला असेल, तितकी मुदत भरे तोंपर्यंत तो तसा नफा त्या कुळास होईल. मुदत सरल्यानंतर होणार नाहीं, कारण आतां पुंजीवर नफा होणें तो उतरला दरशेंकडा २० या मानानेंच नफा होतो, असें मालकासस समजलें म्हणजे तो कुळास म्हणतो "अरे लोक कांहींसे खडतर जमीनींत पुंजी घालित असतां त्यांस दरशेंकडा २० उत्पन्न होऊं लागलें, माझी जमीन तर सुपीक असून चांगल्या ठिकाणीं आहे, तीं आतां तुझ्याकडे पहिल्याच भाडचानें ठेवणार नाहीं, तूं जर जास्ती भाडें देशील तर तुझ्याकडे ठेवीन" असें म्हणून तो मालक जास्ती भाडें बसवील. अथवा कुळांत चढाचढ होऊन तीं मालकाकडेस मागणी करितील तेणेंकरून सारा चढेल, कमपीक जमीनीची वहिवाट करणारा पदरीं जे उरून राहतें, त्यापेक्षां सुपीक जमिनीची वहिवाट करणारास जास्तीं उरून राहतें. अवल, दूम, सीम अशा अनेक प्रतीच्या आणि बागाईत, जिराईत, पाटस्थळ, मोटस्थळ, खार, पाणस्थळ, मुकाड, बरड, अशा अनेक प्रकारच्या जमीनी असतात, तसें तसें सारा, धारा, स्वामित्व, भाडें इत्यादि जें त्या जमीनीविषयीं भरावें लागतें, तें अधिक उणें असतें. सारांश जसी जसी नवीन जमीन वहिवाटीखालीं

येऊं लागती, जसी जसी तीं कनिष्ट प्रतीची अथवा कनिष्ट प्रकारची अ. सती, तसें तसें अगोदरचे वहिवाटलेले जमीनीचें भाडें अधिक मिळूं लागतें आणि पुंजीवर व्हायाचा जो नफा तो कमी होऊं लागतो.

गोपाळ– यावरून तर असें सिद्ध होतें कीं, मी जसें जसें जमिनीचें भाडें चढत जाईल, तसी तसी त्या जमीनींत झालेल्या जिनसाची किंमत चढत जाईल.

गुरु– तसें होणार नाहीं, भूमींत उत्पन्न झालेल्या पदार्थाची किंमत चढण्याविषयीं भाडें कारण नाहीं. त्या पदार्थाची किंमत चढल्यामुळें भाड्याची चाल झाली म्हणून भाडें कार्य समजावें. तूं पुढचें मागें आणि मागचें पुढें करितोस म्हणून तुला नीट समजत नाहीं.

गोपाळ– हें नीट समजणें मला तर कठिण आहे.

गुरु– मागाहून बोलत आलों त्याचा विचार कर म्हणजे सोपें होईल. बरें, कनिष्ट प्रतीच्या जमीनींची लागवड कां होऊं लागती?

गोपाळ– लोकसंख्या अधिक झाल्यामुळें त्यांस खायास अधिक धान्य पाहिजे म्हणून.

गुरु– अधिक धान्य पाहिजे हें कशावरून समजतें.

गोपाळ– धान्याची किंमत चढती त्याजवरून.

गुरु– धान्याची कमती झाल्यामुळें किंमत चढली, तर त्या संधीस धान्याची भरती अधिक करण्याविषयीं कसें काय होईल बरें?

गोपाळ– धान्याची किंमत चढली असें पाहून जमीनींचे मालक व शेतकरणारे लोक यांस अधिक धान्य पिकवावयास उमेद येईल.

गुरु– उमेद येईल खरी, परंतु उत्तम प्रतीच्या जमीनी लागवडी खालीं असल्या तर मग कसें करावें? कनिष्ट प्रतीच्या जमीनींची लागवड करावी लागेल, आणि धान्य पिकवावयास अधिक खर्च बसेल.

गोपाळ– अधिक खर्च बसेल तो त्या धन्याच्या अधिक किमतींतून फिटेल.

गुरु– तेव्हां असें सिद्ध होतें कीं, धान्याचें भरतींत कमतीझाली म्हणजे धान्याची किंमत चढती, आणि ती किंमत म्हणजे तेंच कनिष्ट प्रतीच्या जमीनी लागवडीखालीं आणायाचें कारण होतें.

गोपाळ– धान्याची कमती झाल्यामुळें त्याची किंमत चढती, तर धान्याची भरती जितकी पाहिजे तितकी झाली, आणि लोकांस पुरतेपणीं धान्य

मिळूं लागलें म्हणजे धान्याची किंमत उतरून पहिल्याप्रमाणें जसीची तसीच होईल.

गुरु– तसें झालें तर असें होईल कीं शेतकऱ्यांस कनिष्ट प्रतीचे जमीनीची लागवड करायास जो खर्च झाला असेल, तो उत्पन्न होणार नाहीं.

गोपाळ– होणार नाहीं खरा, तेव्हां असें सिद्ध होतें कीं, धान्याची किंमत चढायास जें कारण त्याहून एक दुसरें कारण ती किंमत चढलेलीच राहावयास असावें.

गुरु– तें कारण कोणतें असावें तें तुला सांगावयास सुचत नाहीं काय ?

गोपाळ– कनिष्ट प्रतीचे जमीनींत धान्य उत्पन्न करायास जो अधिक खर्च लागतो तोच तें कारण नाहीं काय ?

गुरु– होय, तोच तें कारण;धान्य अधिक पिकवून त्याची बाजारांत भरती अधिक झाली आणि धान्याची किंमत चढलेली राहिली नाहीं, तर शेतकी करणाऱ्यांस तोटा होईल,त्यामुळें ते ज्या जमीनीच्या लागवडींत कांहीं नफा न होतां तोटाच होऊं लागला त्या जमीनींची लागवड सोडून देतील.

गोपाळ– बरें जितक्या धान्याचा खप असेल त्यापेक्षां अधिक पिकविलें तर त्या धान्याचे किमतीस कसेंकाय होईल.

गुरु– ती किंमत उतरेल, आणि धान्य उत्पन्न करायास जो अधिक खर्च लागला असेल, तो खर्च उत्पन्न होई इतक्या पाडावरती किंमत येऊन राहील. त्याच्या पलीकडे उतरणार नाहीं, पलीकडे उतरली तर कमी भात पिकवून गावांत कमी भरती करावी असें शेतकऱ्यांस वाटेल.

गोपाळ– बरें लोकसंख्या वाढली त्यामुळें धान्याची अधिक भरती झाली असतां ही पुरी पडेना असें झालें तर धान्याची किंमत चढेल.

गुरु– चढेल यांत काय सांगावें. ती किंमत चढून कनिष्ट प्रतीच्या आणखी जमीनींची लागवड होऊं लागेल. सारांश लोकांची संख्या वाढूं लागली म्हणजे त्यांस अन्न पुरें पाडायाकरितां जसी जसी कनिष्ट प्रतीचे जमीनीची लागवड करूं लागावें तसी तसी अडचणीसी गांठ पडती, त्यामुळें तसा तसा त्या जमीनींत धान्य उत्पन्न करायास खर्च अधिक लागतो असें होतें म्हणून कनिष्ट प्रतीची दरएक

जमीन लागवडीखालीं आणिली असतां भाड्याचादर वाढतो, आणि नफा कमी होतो, आणि जो जिन्नस उपजतो त्याची किंमतही वाढती. कारण पाटस्थळ, जिराईत, अशा अव्वल प्रतीच्या जमीनींत फार कम खर्चानें भात पिकविलें अथवा तेंचकेवळ मोठ्या अडचणींच्या जागेंत पिकविलें, तथापि बाजारांत नेल्यास त्या दोन्ही भातांचा पाड सारिखाच येईल.

गोपाळ– सारिखाच येईल यांत काय सांगावें. जो भात विकत घेणारा तो तें कोणते जमिनींत पिकलें त्याची चवकशी कशास करीत बसेल, चांगलें असेल तें पाहून घेईल. आपण सांगतां तसा बाजारांत दोन्ही भातांचा पाड सारिखा असतां भोजनास बसलेल्या गृहस्थाच्या पात्रावरील दोन्ही भातांचा पाड केवळ भिन्न असतो, हें नवल नाहीं काय. साध्या भातास जो खर्च त्यापेक्षां साकर भातास चौपट खर्च लागत असेल.

गुरु– आपलें बोलणें कच्चा मालाविषयीं चाललें आहे. तें कच्चें भात व सर्व प्रकारचा जो कच्चा जिन्नस पैदा होतो त्याची किंमत ठरणें, तो प्रकार असा आहे कीं, काहीं भाडें येऊंनये अशा ज्या अगदी कनिष्ठ प्रतीच्या अथवा अगदी गैरसोईच्या जमिनी त्यांत जिन्नस उत्पन्न करायास जो खर्च बसतो, त्याच्या मानानें त्या जिनसाची किंमत ठरती. आतां ज्या उत्तम प्रतीच्या जमीनी त्यांत जिन्नस उत्पन्न करायास जो सर्व खर्च बसतो तो वजा करून मागें जें उरतें, तेंच भाडें असें समजावें. शेतकऱ्यास जो नफा होणें तो जिन्नस उत्पन्न करायाच्या खर्चांतच आला. कारण सर्व खर्च असें ह्मटलें आहे.

गोपाळ– जमीनीच्या भाड्याविषयीं व चांगले वाईट जमीनींची लागवड होऊन भाताची व तशांच दुसरे जिनसांची किंमत उतरणें चढणें इत्यादिकांविषयीं जें बोलणें झालें त्याप्रमाणें इंग्लांडासारिख्या देशीं होत असेल, तसाच व्यवहार या देशीं होत नसेल. उगीच दृष्टांता करितां एक गोष्ट सांगतों. चाळीस वर्षांपूर्वी मुंबईत व जवळ जवळच्या ठिकाणीं भातास व नारळास जो पाड असे, तो आतां कोडे आहे. भाताच्या दर मुडयास अथवा नारळांच्या दर हजारास जी किंमत असे ती उतरून सरासरी अर्धी झाली आहे. त्या वेळीं मुंबईत जे लोक होते त्यांजपेक्षां आतां चौपट वाढले त्यांस चौपट अधिक अन्न लागावें त्या प्रमाणें अन्नादिकांची किंमत वाढावी आणि तें उत्पन्न करायास शहरा-

च्या आसपास शेतकी फार होत असावी तर तसें नाहीं अगदी उलटें झालें आहे, आणि शेतीचा मोड होत असतां जसी जसी शहरालगत अथवा शहरांत जमीन तसी तसी तिची किंमत आणि भाडें अधिक होत चाललें आहे हें कसें?

गुरु- अरे,आपलें बोलणें ज्या नियमांविषयीं चाललें आहे,त्या नियमास अगदी सोडून मुंबईत किंवहुना या भरत खंडांत व्यवहार होत आहे असें नाहीं कळलें, मुंबईत जसी लोकसंख्या वाढूं लागली तसी पूर्वी ज्या ज्या दूर दूर ठिकाणांहून दाणा गल्ला फळफळावळ, शाक भाजी, इत्यादि माल येत नव्हता तेथून येऊन लोकसंख्येस पुरी पडाया जोगी भरती होऊं लागली ह्मणून आतां धान्यादिकांची किंमत उतरली आहे. पूर्वी जवळजवळच्या ठिकाणीं जें उत्पन्न होई, तितकेंच कायतें मुंबईस येई, दूरदूरच्या ठिकाणाहून विरळा, अथवा थोडकें येई ह्मणून भात नारळ इत्यादिकांची किंमत मोठी असे, शहरालगत जमिनींत शेतीचा मोड होत चालला आहे असें ह्मणतोस तर त्याप्रमाणें शहराबाहेर प्रांतीं होत चाललें आहे काय. बाहेर प्रांतीं खेड्या पाड्यांत तर बहुधा शेतेंच दिसतात. शहरालगत जसीं शेतें नाहींसीं होत चालली आहित तसे तेथें बागबगीचे होत चालले आहेत. बागाईत ह्मटली ह्मणजे तो एक कृषिकर्मांतीलच प्रकार आहे. जमिनीच्या धन्यांस भात पिकविल्यापासून जें उत्पन्न व्हायाचें त्या पेक्षां बाग केल्यापासून, अथवा मळा करायास अथवा कोणास घर बंगला इत्यादि बांधायास जमीन दिल्यापासून अधिक उत्पन्न होऊं लागलें ह्मणून ते शेतकीचा नाद सोडून बाग करणें बंगले बांधणें इत्यादि खटल्याकडे जमीनीची योजणूक करूं लागले, आणि शेती कुळापासून जें मिळायाचें त्यापेक्षां भाड्यापासून फार उत्पन्न होऊं लागलें, असीं भाडीं जेथें लाखो रुपयांचा घडमोड होत आहे, त्या शहराहून जीं दूरदूरचीं खेडीं पाडीं जेथें ह्मटलें असतां कित्येक गोष्टीची गैरसोय तेथें कोठून मिळगार तेथें कायतें शेती कुळापासून जें थोडेंसें मिळतें तेंच भाडें. अरे, जवळजवळच्या शेतांत व आगरांत जें भात व नारळ व फळफळावळ होणार तितक्यानेच मुंबईतील लाखों मनुष्यांचा निर्वाह होत नाहीं, दूरदूरच्या प्रांतांहून व मुलखांहून जिन्नस किराणा येतो तेणेकरून त्यांचा निर्वाह होतो.

गोपाळ- होय या देशांतून लाखो रुपये हरण करणारे असें जें इंग्लांडासारिख्या देशांहून कापड, लोखंडी काम बिलोर काम इत्यादि सा.

मान येते, त्या योगानें या देशांतील जमीनीचें भाडें कसें वाढतें, आणि एखादे ठिकाणीं पूर्वी जें धान्यादिक उत्पन्न होत असे, त्याची किंमत कसी उतरती हें मला नकळे.

गुरु– तूं सांगतोस तेंच केवळ भाडें वाढण्याचें व धान्यादिकांची किंमत उतरण्याचें कारण नाहीं, तथापि त्या पासून पूर्वीच्या स्थितींत काहींसें अंतर पडतें कळलें. अरे इंग्लंडादि देशाहून माल येऊन इकडे त्याचा व्यापार चालू झाल्यामुळें आपल्यास त्यापासून काहीं लाभ नाहीं, हानी आहे, असें तुला वाटत असेल परंतु तसें केवळ नाहीं. हर एक प्रकारचा हरएक ठिकाणीं व्यापार व्यवहार चालू झाल्यामुळें तेथील शेतीचा उद्योग काहींसा कमी होऊन काहीं जमीन वांस लागवड राहूं लागती, परंतु त्यामुळें जमीनीचें भाडें कमी येऊं लागतें असें नाहीं उलटें अधिक येऊं लागतें, नवीन वसाहत होऊं लागती दुकानें, कारखानें, वखारी इत्यादि इमारतीची गरज लागती, तेव्हां तीं ज्या जमीनीवर होतात, त्या जमीनीचें भाडें शेतीच्या जमीनीच्या भाडयापेक्षां अधिक येऊं लागतें, व व्यापारादिकांचे नवीन उद्योग चालू झाल्यामुळें ते उद्योग जे पत्कारितात त्यांस शेतकी करणाऱ्यां पेक्षां बहुधा अधिक प्राप्ति होऊं लागती. असें जेथें होऊं लागतें, तेथील उत्पन्न झालेल्या धान्यादिकांची किंमत उतरणें, त्याचें कारण असें आहे कीं मोठा व्यापार व वसाहत झाल्यामुळें एखाद्या ठिकाणाची प्रसिद्धी होऊन तेथें चहूकडून धान्यादिक येऊं लागतात त्यांची भरती कोठेकोठे खपापेक्षां अधिक असती.

गोपाळ– आपण ह्मणता अशा प्रकारच्या इमारती बांधून भाडयाचा लाभ होणें तो विरळाच होईल. जमीनीची शेतकी कडे योजनूक केल्यापासून जे लाभ होतात ते विशेष आहेत. इतकेंच कीं जमीन चांगली सुपीक असावी, हवा पाणी चांगलीं असावीं.

गुरु– अरे असें आहे. प्रकृतीची साह्यता नसल्यामुळें कमी पिक यावयाचा योग असला तर कृतीची अनुकूळता होऊन संपत्तीची वृद्धि होती. शेती चांगल्या रीतीनें करायाच्या नवीन नवीन युक्ति निघत जातात, तेणें करून लागवडीस फार खर्च न बसतां धान्यादिक अधिक उत्पन्न होऊं लागतात, आणि तीं बाजारांत आणायास स्वस्तपडे असें होऊं लागतें. कनिष्ट प्रतीचे जमिनीची लागवड करायास प्रथम

अधिक खर्च बसतो परंतु जसीजसी लागवड होतजाती तसीतसी नी जमीन चांगली कसत जाती तसातसा तीत उत्पन्न करायाचा खर्च कमी होत जातो. चांगला बांध चांगला खप बुडी न बसे असा चांगला नाला इत्यादि शेती चांगली रुपास येण्याचीं जीं साधनें तिहीं करून बरड भुकाड अशी जमीन असली तरी तीं असतां असतां बहुत करून सुपीक जमीन होती, जसी जसी लोकांचे वहिवाटीची चाल होत जाती तसीं तसीं गैरसोईचीं जीं ठिकाणें तीं सोईचीं ठिकाणें होत जातात. असपास लोकांची वस्ती अधिक होऊं लागती, नवीन गांवें वसूं लागतात, बाजार भरूं लागतात या प्रमाणें होतें. लोक संख्या नेहमी वाढत असली तर त्यांस अन्न पुरवावयाकरितां नेहमी नवीन जमीन लागवडी खालीं आणणें जरूर आहे. नवीन लागवड करणें जरूर नसतें तर धान्य उत्पन्न करायास कमी खर्च लागता, आणि त्याची किंमत चढणें तें एकीकडे राहून ती उलटी उतरती.

गोपाळ- आपण ह्मणतां कीं जमीनींत जिन्नस उत्पन्न करायास जो खर्च बसतो तो वजाकरून मागें काहीं उरतें तेंच भाडें समजावें, तें जमीनीच्या मालकास दिलें जातें. असें जर आहे तर शेती चांगली रुपास या वयाजोगा उद्योग करून फळ काय, तेणेंकरून उत्पन्न झालेला जो कच्चा जिन्नस त्याची किंमत काहीं उतरणार नाहीं, तो जिन्नस ज्या जमीनींत झाला तिचें द्यावयाचें जें भाडें तें मात्र चढेल.

गुरु- तसें होणार नाहीं अगदी कनिष्ठ प्रतीच्या अथवा गैरसोईच्या जमीनींची लागवड करायास जसा जसा अधिक उणा खर्च लागतो, तसी तसी त्या जमीनींत जो कच्चा जिन्नस पैदा होतो त्याची किंमत चढती उतरती ह्मणून नुकतेंच बोलणें झालें. याकरितां त्या जमीनींत पिकवावयास जसजसा खर्च कमी लागेल, व त्या जमीनीची जी गैरसोय ती जसीजसी नाहींसी होत जाईल, तसी तसी त्या जमीनींत झालेल्या जिन्नसाची किंमत उतरेल. आतां अगदी कनिष्ठ प्रतीचे जमीनींत दाणा उत्पन्न करायास दर फन्यास तीन रुपये यामानानें खर्च लागत असला, आणि शेत की चांगल्या नवीन युक्तीनें सुधारून दाणा उत्पन्न करायास दरफन्यास दोनरुपये या मानानें खर्च लागूं लागला, तर दाण्याची धारण उतरून दर फन्यास दोन रुपये अशी बहुतकरून होईल.

गोपाळ- एकून जसी जसी कनिष्ठ प्रतीचे जमीनीची लागवड होत

जाती तसा तसा शेतकीच्या खटल्यांत जो नफा होणे तो कमी होत जातो, असेंच जर आहे तर लोक शेतकीच्या खटल्यांत पुंजीची फारसी योजणूक नकारितां शिल्प व्यवहारांत कां योजणूक करीत नाहींत. कृषि कर्मांत हा जसा कमी नफा होतो तसा शिल्प कर्मांत होत नसेल.

गुरु- कृषिकर्मांत आणि शिल्पकर्मांत बहुतकरून सारखाच नफा होत नसता तर तूं ह्मणतोस तसें लोक करिते. अरे असें आहे कनिष्ट प्रतीची जमीन लागवडीखालीं आणण्यांत जो बहुधा कमी नफा होतो त्याचा संबंध एकट्या कृषिकर्मासींच असत नाहीं तर पुंजीची योजणूक करण्याचे जे नानाप्रकार त्यां सर्वांसी त्या कमी नफ्याचा संबंध असतो,

गोपाळ- तसें न होईल तर सर्व उद्योगापासून समसमान नफा कसा होईल ? बरें शेतकींत कमी नफा झाल्या मुळें इतर उद्योगांत कमी नफा कसा होतो.

गुरु- तें असें आहे कोणी एकानें आपल्या पुंजीची योजणुक एखाद्या उद्योगांत केली ह्मणजे देशांत जसें उत्पन्न होत असेल त्या प्रमाणें त्या उद्योगांत लाविलेल्या मनुष्याचा रोजमुरा जितका कमी देववेल तितका कमी तो पुंजीदार देऊं पाहतो. देशांत जीं अन्नादिक उत्पन्न होतात तीं तर मजुरांच्या पोटास संसारास अवश्य पाहिजेत, बरें तीं उत्पन्न करायास अधिक खर्च बसल्यामुळें त्यांची किंमत वाढली, आणि मजुरांचा रोजमुरा न वाढला तर त्यांच्यानें तो महागदाणा कसा घेववेल? ह्मणून शेतकींत कमी नफा झाला ह्मणजे मजुरांचा रोजमुरा वाढून इतर उद्योगांत ही कमी नफा होतो.

चांगलें पिक न आल्यामुळें दाण्याची किंमत वाढली ह्मणजे गोरगरिबांस खाण्या घेण्याची फार कमती होती, त्यांस काहीं इलाज रहात नाहीं; परंतु चांगलें पिक न आल्यामुळें जी खाण्या पिण्याची तंगचाई ती फार दिवस रहात नाहीं, धान्यादि उत्पन्न करायास अधिक खर्च बसल्या मुळें त्यांची किंमत चढती, तीं नेहमी तसीच चढलेली राहती. तेव्हां ज्या पुंजीदाराच्या मनांतून असें असतें कीं, आपल्या पदरीं जितके मजूर आहेत त्यांतून कोणी कमी न होतां ते तितकेच राहवे. त्याला तर आपल्या पदरच्या मजुरांचा रोजमुरा वाढविला पाहिजे- मग तो शेतकीचें खटलें करणारा असो अथवा दुसऱ्या काहीं उद्योगाचे खटलें करणारा असो.

मजूर झटला मग कोणती कां मजुरी असेना त्याचे पाठीस पोटखर्च लागलाच आहे.

गोपाळ- एकूण पुंजी पुष्कळ जमल्यामुळें रोजमुरा वाढतो तेव्हां जसें होतें तसें पिक कमी येऊन रोजमुरा वाढल्यामुळें होत नाहीं.

गुरु- अहः हः तसें सुख कोठून होणार. पिक कमी आल्यामुळें रोजमुरा वाढला तर अमुकास मजूर ठेविले पाहिजेत असें मजुरांचें अगत्य वाढत नाहीं, अथवा मजुरांचा संसारही चांगला होत नाहीं. तेव्हां कामावर ठेवणारापासून मजुरास अधिक रोजमुरा मिळाला तो पुंजी पुष्कळ झाल्यामुळें मिळाला नाहीं,दाणा उत्पन्न करायास अधिक खर्चलागूं लागल्यामुळें दाण्यास किंमत अधिक बसून मजुरास पोट भरणें महाग झाल्यामुळें अधिक रोजमुरा मिळूं लागला-

हें प्रकरण नीट समजून तुझ्या ध्यानांत राहवे झणून रोजमुरा वाढण्याचीं जीं कारणें तीं तुला सांगतों.

प्रथम— पुंजी जमली झणजे रोजमुरा वाढतो. तेव्हां मजुरास चांगली मजुरी मिळती, पुंजीचा नफा कमी होतो, लोक संख्या वाढती, आणि देश चांगला नांदूं लागतो.

दुसरें- कृषिद्वारा धान्यादिक उत्पन्न करायास खर्च अधिक लागूं लागला झणजे रोजमुरा वाढतो. तेव्हां जरी नफा कमी होऊं लागला तरी मजुरांस पोटास चांगली मजुरी मिळत नाहीं. कारण जमिनींतून जें उत्पन्न व्हायाचें तें पुरतेपणीं न झाल्यामुळें कामावर ठेवणारास, व काम करणारास जसें वांटून द्यावयाचें तसें द्यावयास पुरेपडत नाहीं.

तिसरें- धान्यादिकांची कमती झाल्यामुळें तीं महाग झालीं झणजे कोणेसमयीं रोजमुरा वाढतो, धान्याची कमती झाली तर परमुलखांतून दाणा येतो इतकाच कायतो फायदा; परंतु धान्यादिक महाग मिळणें तें काहीं चुकत नाहीं, झणून मजुरांचा रोजमुरा वाढला तरी त्यांस काय फायदा होणार धान्यादिकांची कमती झाल्या मुळें मजुरदाराचें नुकसानचआहे.

गोपाळ- असें कां झणतां धान्यादिक सुपीक जमिनींतून पुरत नसली तर कनिष्ठ प्रतीची जमीन खेडावी, ती तर निदानची गोष्ट आहे, वरें पण कनिष्ठ प्रतीच्या जमिनीची लागवड झाल्याच्या अगोदर जसी धान्याची किंमत वाढती तसा तें धान्य ध्यावयास रोजमुरा वाढतो, मग मजुरदाराचें नुकसान कसें होईल.

गुरु- धान्याची किंमत आणि रोजमुरा वाढणें हें तर पुंजी पुष्कळ जमणें म्हणून जें प्रथम कारण सांगितलें त्या कारणापासून होतें. हें असें कोणे समयीं कनिष्ट प्रतीचे जमिनीची लागवड झाल्याच्या अगोदर ही होतें.

गोपाळ- पुंजी म्हटली म्हणजे अन्न वस्त्र किंवहुना मनुष्यास जें कांहीं अवश्य आहे तें सर्व देणारी असी असतां ती पुंजी कनिष्ट प्रतीचे जमिनीची लागवड झाल्याच्या अगोदरच वाढली असली, तर मग कनिष्ट प्रतीचे जमिनीची लागवड करायाचें कांहीं अगत्य राहणार नाहीं. अहो, लोक संख्या वाढूं लागली तिचा निर्वाह अधिक झालेल्या पुंजीनें होत आहे, तथापि त्या लोक संख्येस अझून अधिकच असलें पाहिजे, हें म्हणणें विसंगत नाहीं काय?

गुरु- मनुष्यास अन्न वस्त्रादिक जें कांहीं अवश्य पाहिजे, तेंच केवळ पुंजी नव्हे तर जे सोईचे, सुखाचे ख्यालीखुशालीचे जिन्नस त्यांचा ही पुंजीत संग्रह होतो. म्हणून पुंजी वाढली म्हणजे अन्नच वाढतें असें होत नाहीं. हें प्रकरण रिकार्डो साहेबानें संपति व्यवस्थेवर निबंध केला आहे त्यांत स्पष्ट रितीनें दर्शविलें आहे, म्हणून तो ग्रंथांश मी तुला वाचून ऐकवितों.

धान्याचा खप अधिक होऊं लागल्यामुळें धान्याची किंमत चढली तर ती चढण्याच्या अगोदरच रोजमुरा वाढला पाहिजे कारण लोकांस ज्या पदार्थाची इच्छा असती तो पदार्थ घ्यावयाचें जें सामर्थ्य तें त्यां लोकांत वाढलें नाहीं तर त्या पदार्थाविषयींचा खप वाढणार नाहीं. पुंजी जमली म्हणजे मजुरांस कामावर ठेवणारांत चढाचढी उत्पन्न होती एक म्हणतो मी अधिक मजुरीनें मजुरांस ठेवितों दुसरा म्हणतो मी अधिक मजुरी देतों असें झालें म्हणजे मेहनतीला मोल येतें

गोपाळ- रोजमुरा वाढण्याचीं जीं आपण तीन कारणें सांगितलीं त्यांतलेंच हें प्रथम कारण होय. आपल्या त्या बेटांतील वसाहतींत असेंच झालें त्याचें मला स्मरण आहे.

गुरु- मजुराच्या पदरी वाढलेला रोजमुरा मजूरांच्या पदरी पडूं लागला म्हणजे तो अवघा आपल्या पोटालाच लावितो असें नाहीं तर संग्रह करून दुसरे उपयोगाचें ही सुख घेतो. खाऊन घेऊन च्यार पैसे जवळ झाले म्हणजे तो अपलें लग्न करितो तेव्हां रोजमुऱ्या पैकीं जें उरत होतें किंवा दुस-

न्या उपभोगांकडे लागत होतें तें कुटुंबाच्या पोटास खर्चतें याप्रमाणें अन्नाचा खप अधिक होऊं लागतो. धान्याची किंमत वाढती त्याचेंकारण लोकांत खप वाढतो आणि खप वाढतो त्याचें कारण धान्य घ्यायास लोकांचे पदरीं च्यार पैसे झाले असतात. असी स्थिति असली झणजे सर्व साधारण जो नफा होणें त्यापेक्षां शेती करणारास अधिक नफा होऊं तो आणि धान्य उत्पन्न करायास जितकी पुंजी व्हावी तितकीची योजणूक होईल तोंपर्यंत तो अधिक नफा होईल. असें आहे एका गावीं दाहा मुडयांचा खप आहे व तितकेंच पिकाया पुरती लागवड जमीन आहे. तेथें दाहा मुडयांपेक्षां अधिक खप होऊं लागला तर दाण्याची किंमत वाढेल परंतु त्या खपाच्या बेताने जाजती भरती धान्याची झाली ती त्याच गावीं नवीन जमीन लागवड करून होऊ अथवा दुसऱ्या गावींचें धान्य येऊन होऊ पण जाजती भरती झाली तर ती किंमत उतरेल जाजती भरती झाली असतां धान्याची किंमत उतरून पहिल्या प्रमाणें होणें अथवा नेहमी चढलेलीच असणें हें ज्या नवीन जमिनींत तें धान्य पिकेल त्या जमिनीच्या गुणावर आहे. लागवडी खालीं आलेल्या सुपीक जमिनीसारिख्या जमिनींत अधिक खर्च न बसतां पिकूं लागलें तर धान्याची किंमत उतरून पहिल्या प्रमाणें होईल. जर कमपीक जमिनींत अधिक खर्च लागून पिकूं लागलें तर किंमत नेहमी चढलेलीच राहील.

गोपाळ- शेतकी संबंधीं पुंजी जमल्यामुळें जसा रोजमुरा वाढेल तसा त्या पुंजीवर जो नफा होणें तो कमी होऊं लागेल हें असें होणें तरी कनिष्ट प्रतीची जमीन लागवडीखालीं आणल्याच्या पूर्वीच होईल.

गुरु- होय पुंजी पुष्कळ झाली झणजे त्या पुंजीवर नफा कमी होतो, आणि रोजमुरा वाढतो. परंतु पुंजी पुष्कळ होणें व त्यापासून व्हायाचीं जीं कार्यें तीं होणें हें दोन दिवसच असतें, बहुतकाळ रहात नाहीं कारण लोकसंख्या वाढत जाती तसा अन्नाचा खप वाढत जातो. शेती करणाऱ्यास वाढलेला रोजमुरा द्यावयाचा जो खर्च बसतो तो धान्यादिकांच्या चढत्या किंमतींतून मिळतो आणि पुंजीची दुसऱ्या रीतीनें योजणूक केल्यापासून जो नफा व्हायाचा त्यापेक्षां अधिक नफा काहींकाळ होऊं लागतो.

गोपाळ- बरें धान्यादिकांची किंमत वाढून अधिक नफा होऊं

लागला तर शेतकरी ज्या जमिनीची लागवड करीत असेल त्या जमिनीचे मालकास शेतकऱ्याला अधिक भाडें द्यावयास लागत नसेल काय?

गुरु- शेतकऱ्यास ठरलेलें भाडें मात्र द्यावें लागतें एकेसालीं चांगलें पीक आलें अथवा न आलें हें त्याचें नसीब. तशांत त्यास जो फारच मोठा नफा होणें तो नेहमी होतो असें नाहीं. पूर्वी लागवडीखालीं आलेल्या जमिनींत जसी लागवड होती त्याचप्रमाणें नवीन जमिनींचीं लागवड होऊं लागली आणि तिजपासून झालेल्या अन्नाची गावांत भरती होऊन धान्याविषयीं जो खप वाढला असेल तो नाहींसा होऊं लागला तर धान्याची किंमत उतरून पहिल्याप्रमाणें होईल म्हणून भाषण झालें आहे. जसा कापडाचा खप अधिक असला म्हणजे त्याची तसी किंमत चढती कापडाची भरती होऊन तो खप नाहींसा झाला म्हणजे ती किंमत उतरती. परंतु भरती करायास जें कापड आणिलें तें तयार करायास पहिल्यापेक्षां अधिक खर्च लागला असला तर कापडाची किंमत उतरून पहिल्या प्रमाणें होणार नाहीं. असेंच धान्याचे किंमतीविषयीं समजावें जर जास्ती लागणारें धान्य कम पीक जमिनींत अधिक खर्चानें उत्पन्न होऊं लागलें तर त्याची किंमत नेहमी चढलेलीच राहील. सुपीक जमिनींत पिकवावयास जो खर्च लागतो त्या पेक्षां तितकेंच कमपीक जमिनींत पिकवावयास अधिक खर्च लागूं लागतो त्या मुळें जिन्नसाची किंमत नेहमी चढलेली राहती तेव्हां त्यास सुपीक जमिनीचा मालक त्या जमिनीवर भाडें वाढवितो.

पुंजी अधिक झाली असतां तिजपासून जो नफा होणें तो नेहमीच उतरलेल्या मानानें होणार नाहीं. पुंजीच्या मानाप्रमाणें लोकसंख्येचें मान वाढलें म्हणजे मजुरीस कोणी फारकरून पुसेना असें होऊन मजुरीचें मान उतरेल असें झालें असतां नफ्याचें मान वाढून पहिल्या प्रमाणें होऊं लागेल. जेव्हां अन्न उत्पन्न करायास खर्च अधिक बसूं लागतो तेव्हांच रोजमुरा वाढलेल्या आणि नफा उतरलेल्या मानानें असतो.

गोपाळ- बरें जिचें काहींच भाडें उत्पन्न होऊं नये अशी लागवड जमीन असत नाहीं काय?

गुरु-अगदी कनिष्ट प्रतीचे जमिनीची लागवड केली असतां भाडें, सरकार देणें इत्यादि कितीएक मुदतपर्यंत उत्पन्न होत नाहीं. इंग्लं-

ड सारिख्या देशीं संपत्ति आणि लोकसंख्या वाढल्यामुळें जमिनीची लागवड फार होत चालली आहे, तेथें जीचें काहींच भाडें उत्पन्न होऊं नये असी वरड अथवा ओसाड जमीन थोडकीच असेल. पोलांड, रुसिया, अमेरिका अशा देशीं व या आपल्या देशीं कृषिकर्माची जसी प्रवृत्ति असायाची तसी नाहीं म्हणून विनू लागवड विनू भाड्याची जमीन अधिक असती. असे जमिनीची लागवड केली असतां कुळंब्याचें पोट नीट सुटणार नाहीं मग तो मालकास भाडें अथवा सरकारास देणें कोठून भरील असी जमीन भाडें व नफा उत्पन्न करणारे सुपीक जमिनीसारिखी एकदम होत नाहीं तीं कुळाकडे माफीने देऊन तीची लागवड होतां होतां तिजवर भाडें, देणें वसवायासारिखी काळेंकरून होती.

दर्यागर्क नदीगर्क डोंगरगर्क अशा जमीनी असतात, त्या कौलाने घेऊन त्यांस चांगले बांध घालून चांगली बंदिस्ती करून, त्यांत वेता पुरतें पाणी राहीं असें करितात. त्यांस कुपण घालून चांगलें खत लावुन त्या लागवडीस आणितात, अशी जमीन लागवडीस आणायास प्रथम आपल्या पदरचा खर्च करावा लागतो, तो खर्च सुटून जसें जसें पिकूं लागतें तसा तसा इस्तावा म्हणजे चढता सारा द्यावा लागतो, अथवा जसा कौल असेल कीं अमुक दिवस माफी, अमुक सूट त्या प्रमाणें द्यावें लागतें.

कोठे जमीन जिराईत असती अथवा बागाईत असती. कोठे एकेच जमीनींत दोन्ही प्रकार असतात. कोठे एक्याच ठिकाणीं बाग शेत त्या बागेंस पाणी लावावयास विहीर, त्या ठिकाणाची लागवड करणारास राहायास घर, गुराढोरांस गोठा, दाणा गल्ला सामान ठेवावयास पडसाळा हें सर्व त्या जमिनीच्या मालकाने आपल्याच खर्चाने करून ठेविलें असतें, तसें तसें तो भाडें अधिक घेतो. कोठे असें असतें कीं काहीं जमीन चांगली पिकाऊ असती तिच्या लगत माठ जमीन अथवा ओसीक असती त्यांत काहीं सांगायासारिखें उत्पन्न होत नाहीं परंतु ती लागवड जमिनीचें पोटीं लागली असती म्हणून त्या जमिनीसुध्धाही सारा भरावा लागतो. कोठे असें असतें कीं फक्त जमिनीनींचेच ठरलेलें भाडें मिळतें. कोणी शेतीचें खटलें करणारानें दरसाल २० रुपयांचे भाड्यानें जमीन घेतली त्या जमिनींत ५०० रुपयांची पुंजी घालून दरसाल दर शेंकडा १० रुपयांचें उत्पन्न करून घेतलें असतां त्या जिराईत जमिनीची बागा-

ईत झाली आणि पुष्कळ उत्पन्न होऊं लागलें तर कुळास नफा फार हो-ईल परंतु भाडें जें ठरलें असेल तितकेंच तो देईल.

गोपाळ- पण मकत्याची मुदत भरल्यानंतर त्या जमीनीचा मालक अधिक भाडें घेऊं लागेल.

गुरु- त्या जमिनींत शेतकरी जी जास्ती पुंजी घालील, त्या पुंजी पासून जसा नफा होईल, त्या मानानें जें अधिक भाडें देणें तें दिल्हें जा-ईल. जर त्या पुंजीपासून जितका नफा व्हायाचा त्यापेक्षां अधिक नफा न झाला, तर तो शेतकरी अधिक भाडें कोठून देईल, तें पाहून त्या शेताचा मालक ही अधिक भाडें मागणार नाहीं त्यास असें वाटेल कीं मी अधिक भाडें मागोंलागलों असतां शेतकरी आपली ज्यास्ती पुंजी शेतखटल्यांतून काढून दुसरे कोठे ज्यास्ती नफ्याचे ठिकाणीं लावील; कारण नेहमीचा जो नफ्याचा दर तितकाच नफा होऊं लागला तर भाडें द्यावयास उत्पन्न होणार नाहीं, मग तो आपलें शेत वहिवाटणार नाहीं.

गोपाळ- नाहीं होणार कारण नेहमिचा जो नफ्याचा दर त्यांतून भाडें द्यावयास लागलें तर शेतकऱ्याचें नुकसान होईल असें आहे त्यापे-क्षां शेतकऱ्याचे पदरीं च्यार पैसे जमले असले तर तो त्या शेतखटल्यांत न घालितां दुसऱ्या एखाद्या खटल्यांत घालिल.

गुरु- खरें पण नेहमिचा जो नफ्याचा दर त्यापेक्षां शेतकऱ्यास शेत-खटल्यांत घातलेले ज्यास्ती पुंजीवर अधिक नफा मिळूं लागल्यास शेताचा मालक अधिक भाडें मागूं लागेल तें शेतकऱ्यास द्यावयास सोय पडेल बरें गोपाळा धान्याची किंमत उतरलि असतां त्या पासून काय फायदा होईल.

गोपाळ- जर धान्य स्वस्त झालें तर त्याचा अधिक खप होईल आणि गोरगरिबांस पुष्कळ मिळूं लागेल.

गुरु- अरे ज्या जमिनींत जें पिकायाचें तितकेंच त्या जमिनींत जरी भाड्याची माफि झाली तरी पिकेल जर अधिक पिकलें नाहीं तर मग लोकांत धान्याचा खप अधिक कोठून होईल. धान्याची जी भरती व्हायाची त्यापेक्षां खप अधिक होऊं लागला तर जाणावें कीं दुकाळाचा पाया. हालीं दाण्याचा भाव दोन रुपये फरा आहे त्याजवरून लोकांत धान्याचा खप नेमस्त होत आहे म्हणजे दुसरें पिकलें येईतोंपर्यंत धा-

न्य पुरे अशा बेताने खर्च होत आहे. जर सर्कार हुकमावरून तो धान्याचा भाव उतरला तर लोकांत अधिक खप होऊन दुसरें पिकलें येई तोपर्यंत धान्य दारतनीं राहाणार नाहीं तूं क्षणशील कीं दुसरे वर्षी अधिक पिक येऊन जो तोटा पडला असेल तो नाहीसा होईल तर तसें होणार नाहीं कारण हालीं धान्याचा जो भाव आहे त्या बेताने ज्या जमीनींची लागवड केली असतां खर्च भागतो त्या जमीनीचि लागवड धान्याचा भाव कमि झाल्या मुळे होणार नाहीं कारण कमि किमतीमुळें लागवडिचा खर्चच भागणार नाहीं असेंझालें असतां कोणे एके देशीं जें उत्पन्न व्हायाचें त्याची कमती होईल.

गोपाळ– खरें सरकार जुलमाने धान्यादिकांची किंमत उतरली असतां काय परिमाण होईल तिकडे माझें लक्ष गेलें नाहीं बरें पण जें उत्पन्न व्हायाचें त्याची कमती झाली असतां त्याची पहिली जी किंमत त्यापेक्षा तीअधिक होणार नाहीं काय?

गुरु– अरे दुसरें पिक येई तोपर्यंत धान्याचा पुरोटा व्हावयास त्याची किंमत किती असली पाहीजे.

गोपाळ– तें हालीं ज्याभावाने विकत असेल म्हणजे दर फरा दोनरुपये इतकी असली पाहिजे.

गुरु– एकूंन धान्य दुसरें पिकलें येई तोपर्यंत पुरें पडावें याकरीतां त्याची किंमत उतरीतां कामासनये याजवरून तुलाही वाटेल कीं धान्याची कमती नव्हावी याजकरीतां धान्याची किंमत चढलेलीच राहावी तीं किंमत चढलेलीच राहाणे यांत कांहीं अनहित नाहीं.

मनुष्य कृतीचे जे नियम ठराव इत्यादिकां पासून कसें काय होतें त्याचा विचार करूं गेलें असतां त्या नियमादिकांत वारंवार चुकी अढळतात परंतु प्रकृती सिद्ध जे नियम त्यांत तसें अढळत नाहीं ते जाणों जसे काय शुद्ध हेतुनेंच झाले आहेत असें अढळतें. त्या नियमाचा जसाजसा यथार्थपणें विचार करावा तसेंतसें ते नियम प्रवृत्त करणारा जो जगदीश्वर त्याचें मोठ्या विस्मयानें अभिवंदन करावें असे भाव आपल्या अंतःकरणाचे ठायीं उत्पन्न होऊं लागतात.

याजवरून पाहातां असें सिद्ध होतेंकीं भाडें सारा धारा देणें इत्यादिकां पासून कांहीं अनहित होत नाहीं हीं देण्याची चाल भूमीचें सुपकिपणा पासून व भूमीच्या ज्या नानाप्रती त्यांपासून पडली आहे व भाडें

इत्यादिक असल्या मुळें असें होतें कीं धन्याची जसी भरती होत असती त्याप्रमाणें धान्याचा खप होत असतो असें आहे तथापि कृषीकर्मा पासून जें उत्पन्न होतें त्याची किंमत मनुष्यकृतीने वाढली आणि त्यामुळे शेतकऱ्या पासून अधिक भाडें मिळु लागलें तर अनहित आहे याजवरून असें सिद्ध होतेंकी धान्यादिक बाहेरून मोकळेपणी येण्यास काहिं अटकाव केला असतां धान्यादिकांची आपल्या कडे किंमत वाढती परंतु त्यापासून असें होतेंकि धान्याचा ज्यांस खप त्याच्या पदरचा ज्यास्ती ऐवज जमिनीचे मालकाकडे जाऊं लागतो.

गोपाळ- अमुक जिन्नस आपल्याकडे यावा अथवा नयावा, अमुक्याची अमुक जकात द्यावी असेजे अटकाव केलेले असतात, त्या पासून भाडें सारा धारा हीं तावडतोब वाढतात काय?

गुरु- कौल करार, इत्यादिकांची मुदत भरे तोंपर्यंत भाडें इत्यादि वाढत नाहीत कौल करार जोंपर्यंत चालत आसतात तोंपर्यंत कायजो नफा अथवा तोटा होगें तो शेतकरी आपल्या दैवानें झाला असें समजतो. त्या कौलादीकांची मुदत सरून ते नविन करावे असें जेव्हां होतें, तेव्हां नफ्याचा जसा दर असेल त्याप्रमाणें ते होतात मग शेतकऱ्यास जसा नफा होत असेल त्याप्रमाणें भाडें अधिक अथवा कमी देण्याचें ठरतें कोठें असें ठरतें की पुंजी वर जो काहीं ज्यास्ती नफा होईल, तो अवघा जमिनीचे मालकास देऊंन साधारण जो नफा तितकाच शेतकऱ्यानें घ्यावा कोठे असेंहि घडतेकीं जमिनीचे मालकास चांगलि हूशारी अथवा माहितगारी नसली अथवा त्यास फार लोभ नसला तर शेकरी जितकें भाडें देऊं शकेल त्यापेक्षां त्यापासून कमी घेतलें जातें परंतु असें क्वचित् घडतें खर्च वेंच जाऊंन पुंजीचें जें काहीं उत्पन्न उरतें तें अवघें भाडयांत जातें तें भाडें वाजवी व चाली प्रमाणें असें समजतात. याजवरून असें सिद्ध होतें कीं ज्यास धान्याचा खप आहे, त्याला जमीनिचे मालकास भाडें ह्मणुन जी ती देणगी दिल्हीच पाहीजे ती देणगी एकापासून काढुन दुसऱ्यास नेऊंन देण्याविषयीं शेतकरी उगाच एक साधन आहे.

भाडें धारा इत्यादि कसीं उत्पन्न झाली त्यांची चाल कसी झाली त्याविषयींचे नियम तुला यथास्थीत पणे सांगितले हा सर्व प्रकार प्रथम माल्थसस साहेबाने प्रकट केला नंतर त्यापासून कसेकाय उत्पन्न होते

व काय काय परिणाम होतील, याविषयी रिकार्डो साहेबानें कल्पना चालवून पुरते पणी विचार केलाआहे.

गोपाळ- मला वाटतें आपण या प्रकरणी जें बोलिलां तें मी अवघें समजलों त्याची मी एकुणांत करून दाखवितों म्हणजे मला निट कळलें किंवा कसें हें आपणास समजेल प्रथम तर जसी पुंजी जमुंलागती तसा मेहनती विषयीं खप अधिक होऊं लागतो म्हणजे लोकास आपल्या कडे मजुर ठेवण्याचें अगत्य वाढतें त्यामुळें रोजमुरा वाढतो, तेणेंकरून गोर गरीबलोक सूखी होऊंलागतात, त्यांची संतती वाढूं लागती, त्यामुळें धान्या दिकांचा अधिक खप होऊं लागतो, तेणें करून धान्यादिकांची किंमत कांहीं काळ चढती, त्याजवरून अधिक जमिनीची लागवड करावी अ-सी शेतकऱ्यांस ऊमेद येती जर ती नविन जमीन कनिष्ठ प्रतीची असली तर त्या जमिनींत पिकवावयास अधिक खर्च लागतो त्यामुळें धान्यादि-कांची किंमत बहुधा वाढती आणी उतम प्रतीचे जमिनीचें भाडें सारा इत्यादि उत्पन्न होऊं लागतें त्यामुळें असें होते कीं, धान्यादिक नेहमी मा-हाग मिळूं लागतात, त्यामुळें रोजमुऱ्याचा दर नेहमि चढला राहतो, त्या-प्रमाणें नफ्याचा दर उतरतो.

गुरु- बाबा त्वां फार चांगली एकुणांत केली म्या तुला जें सांगि-तलें त्याचा चांगला बोध झाला, तें पाहून मला आनंद वाटला. हें धारा व भाडें, याचें प्रकरण. असें आहे कीं देशव्यवहार व्यवस्थेचीं जीं मोठीं मोठीं प्रकरणें त्यांजपेक्षां या प्रकरणाचा अलीकडे जरी फार विचार केला आहे तरी याचा पुरते पणीं शोध लागून बोध झाला नाहीं.

उत्तरभागसंवाद १४

स्थावर मालाचे उत्पन्ना विषयीं

पुंजीचे दोन प्रकार - उत्पन्नाचे दोन प्रकार - शेतकऱ्यास पुंजीवर नफा होतो तो - जमीनीचे कौल करार - धातूच्या खाणी खणण्याचा उद्योग - मासे मारण्याचा उद्योग.-

गोपाळ- मागल्या संवादांत जें बोलणें झालें त्याजवरून असें होतें कीं जमीनीचे धन्यास एक उत्पन्न आणि जमिनीची लागवड करणारास एक उत्पन्न असीं दोन निर्निराळीं उत्पन्नें कृषिकर्मापासून होतात.

गुरु- तीं जसीं दोन निर्निराळीं उत्पन्नें तशाच तीं उत्पन्नें करून घ्यावयास निर्निराळ्या दोन पुंजी ही लागतात. एके पुंजीनें जमीन विकत घेतात आणि एके पुंजीनें त्या जमिनीची लागवड करितात. जो कोणी पैका देऊन जमीन घेतो, तो त्या जमिनीचा धनी होतो, त्याला त्या जमिनीचें भाडें मिळतें, तेंच त्याचें उत्पन्न. जो कोणी जमीन मक्तयाने घेऊन त्या जमिनीची लागवड करण्यांत पुंजी घालतो, त्या जमिनींत जें पिकतें तें त्या शेतकऱ्याचें उत्पन्न.

गोपाळ- मला वाटतअसे कीं जमीनच पुंजी होय, तिजपासून शेतकऱ्यास जो नफा होणें तो होतो.

गुरु- तसें नव्हे, जो ज्या जमिनीचा धनी त्याची तीं जमीन पुंजी होय. तिजपासून त्यास जें मिळतें तें त्याचें उत्पन्न. शेत करणारासही त्या जमिनीपासून मिळतें परंतु तें लागवड केल्यानें ह्मणजे त्या जमिनींत मेहनत करून व खर्च करून मिळतें.

गोपाळ- शेतकऱ्यास शेतांत जें उत्पन्न होतें त्यास जो खर्च लागतो त्या खर्चापेक्षां उत्पन्न झालेल्याची अधिक किंमत मिळेल तर नफा होईल. त्या नफ्याच्या ऐवजांतून लागवडिचा खर्च भागेल.

गुरु- शेतकऱ्यास जो नफा होतो त्यांतून भाडें जाऊन बहुतकरून त्याचें कुटुंबाचे निर्वाहा पुरतेंच उरतें. बरें प्रथम तो शेतकी करूंलागला आणि त्याच्या जवळ काहीं पुंजी नसली तर शेतकीस जो खर्च करायाचा तो कोठून करील. मजुरांस मजुरी द्यावयास गुरें, गाडे, नांगर, इत्यादि शेतीचें सामान घ्यावयास पुंजी पाहिजे. शिल्पी लोकांस जसें यंत्रादिकां-

चें अगत्य तसेंच कृषिकरणारास लागवडीचे साधनाचें अगत्य. तीं साधनें नसल्यास त्यानें नुस्ती जमीन घेऊन काय करावें. तस्मात् लागवडिचा खर्च करायास त्याच्या जवळ पुंजी नसली तर त्याच्यानें कोणएके जमिनीचा मक्ता करवणार नाहीं.

गोपाळ- मला असें वाटतअसे कीं शेतांत जें उत्पन्न होतें तें खर्च वेंच भागाया पुरतें असतें. जर उत्पन्नापेक्षां लागवड करण्याचा खर्च भाडें इत्यादिकांस अधिक ऐवज लागूंलागला तर मग शेतीपासून काहींच नफा होणार नाहीं.

गुरु– तसें नव्हे, शेती करणाराचे पुंजीची प्रथम योजणूक शेत खटल्यांत होती, पिक आलें ह्मणजे मजुरांचा, सामानाचा, भाड्याचा, जो खर्च झाला असेल तितका सुटून त्याची प्रथमची पुंजी त्याचे पदरीं पडून त्या पुंजीवर झलेला नफाही त्याचे पदरीं पडतो. याजवरुन असें सिद्ध होते कीं जें भाडें द्यावयास लागतें व लागवड करायास जो खर्च होतो त्यापेक्षां शेतींत उत्पन्न अधिक होतें, याच प्रमाणे पुंजीची योजणूक कोणत्याही दुसऱ्या खटल्यांत केली असतां होतें. शिल्पी प्रथम आपली पुंजी सामान विकत घेण्यांत, कारागिरांस मजुरी देण्यांत घालितो. तसाच व्यापारी माल खरेदी करण्यांत आपली पुंजी घालितो. पुंजीची प्रथम योजणूक केल्यावांचून कोणताही धंदा चालणार नाहीं. जी पुंजी प्रथम वहिवाटावी ती मागाहून तिजवर झलेल्या नफ्या सुद्धां पदरीं पडती.

गोपाळ– खरें, आपण ह्मणतां तसेंच होतें. जो कोणी मजुरास ठेवितो आणि त्यास मजुरी देतो त्या मजुरी पेक्षां तो मजुर आपल्या धन्यास अधिक उत्पन्न करून देतो. असें जें अधिक उत्पन्न होतें तें त्या धन्याचा नफा समजावा. शेतकऱ्या जवळ मजुरांस द्यावयास ऐवज नसला तर तो त्याला काम करायाला कशास ठेविल.

गुरु- शेतकरी आपली पुंजी शेत खटल्यांत घालतो त्या पासून त्यास जो नफा होतो, त्या विषयीं आपले नुकेंच बोलणें झालें त्याचें तर तुला स्मरण असेल. शेतकऱ्यानें आपली तिन हजारांची पुंजी शेत खटल्यांत घातली आणि भाड्याचा व लागवडिचा खर्च भागून त्यास दर शेंकडा दाहा रुपया प्रमाणें मिळालें तर तिनशें रुपयांचा नफा होईल.

गोपाळ- तेव्हां मागल्या वर्षापेक्षां त्याचे पदरीं तिनशें रुपये वाढतील.

गुरु- होय त्यानें त्या अवघ्या वर्षांत कांहींच खर्च केला नसला तर वाढतील परंतु शेतकऱ्याचा अवघा संसार चालणें त्यास शेतीचाच आधार असतो म्हणून जसा त्याचा घरखर्च असेल आणि जसें त्याचें उत्पन्न असेल त्याच्या प्रमाणें वर्षाकांठीं त्याच्या पदरीं पैका वाढेल अथवा कमी होईल.

गोपाळ- बरें ज्या जमिनीत शेंकडचास दाहा रुपयाप्रमाणें मिळतें त्या जमिनीचें भाडें काय द्यावें लागत असेल ?

गुरु- जमिनीची लांबी रुंदी जशी असेल, ती जशी सुपीक अथवा कंपीक असेल बहुधा त्या प्रमाणें भाडें द्यावें लागेल. चांगली लागवडीखालीं आलेली तशांत सुपीक असी चांगली मोठी जमीन असली तर तीन चांगल्या रितीने शेती वगैरे करण्यास तीन हजार रुपये लाविले तरी लागतील, पण त्या जमिनी पेक्षां अर्धी जमीन असून तेथें चांगली सोय नसली, तशांत जमीन कंपीक असली, तर त्या जमिनीची लागवड करायासही तितकेच रुपये लागतील. ह्या दोन जमिनींचीं जीं भाडीं द्यावयाचीं तीं अधिक उणीं अशा मानानें दिल्हीं जातील.

गोपाळ- चांगली मोठी जमीन असली तर तिचें भाडें अधिक मिळेल. लहान असून गैर सोयची जमीन असली तर तिचें भाडें कमी मिळेल.

गुरु- शेतकऱ्यास जसें थोडकें भाडें द्यावें लागतें तसा त्या जमिनीचे खराब्यामुळें अधिक खर्च करावा लागतो, आणि जसें अधिक भाडें द्यावें लागतें तसा जमिनीचे चांगले पणा मुळें कमी खर्च लागतो या प्रमाणें पाहातां त्यां जमिनींत जी पुंजी घातली असेल, त्या पुंजीवर समसमान नफा होईल. सरासरी पाहातां असें दिसून येईल कीं ज्या जमिनीची लागवड करायास चार हजार रुपये लागतील, त्या जमिनीचें भाडे सुमारें दोनशें रुपये होईल म्हणजे शेतकऱ्यास दोन वांटे आणि शेताच्या धन्यास एक वांटा असे मिळेल. भाड्याचा दर एकसारखाच नसतो कोठें अर्धऊंचे बोलानें कोठें तिजाईचे बोलानें जमिनीची लागवड होत असती.

गोपाळ- अर्धल म्हणजे जें पिकेल त्याचा अर्धा अंश जमिनीचे धन्यास द्यावा, तिजाई म्हणजे तिसरा अंश द्यावा असाच अर्थ होतोना. एकून जमिनीच्या धन्यापेक्षा लागवड करणारास तिप्पट चौपट नफा होतो.

गुरु- तसें नव्हे. सर्व जें उत्पन्न होतें त्यांतून नुस्तें भाडेंच द्यावें लागत नाहीं, लागवडखर्चही द्यावा लागतो. उत्पन्नांतून भाडें वजा जाऊन जें राहतें त्यांतून अर्धें लागवड खर्चास जातें. तेव्हां शेतींत च्यार हजार रुपयांची पुंजी वहिवाटली असेल, त्या पुंजीवर दरशेकडा दाहा प्रमाणें च्यारशें रुपये उरतील तो कायतो नफा असें सिद्ध होतें, त्या च्यारशांतून पन्नास रुपये सांचवून ठेविले असले, तर तो ते शेताची चांगली लागवड होई अशा रीतीनें त्याच शेतांत खर्चील, तर त्यास येते वर्षी अधिक पीक येऊन अधिक उत्पन्न होईल, परंतु भाडें द्यायाचें तें अधिक द्यावे लागणार नाहीं, कराराचप्रमाणें द्यावें लागेल.

गोपाळ- त्या कराराची मुदत भरल्यानंतर जमिनीचा धनी नवीन करार करीते समयीं जमीन चांगली लागवडीस आलेली पाहून भाडें वाढविणार नाहीं काय?

गुरु- होय वाढवील, जमिनीची लागवड होण्याकरितां जे कोल, करार ठरतात त्यांची थोडकीच मुदत असत नाहीं. जमिनीची किती एक मुदत लागवड करावी तेव्हां तो पिकती होऊन लागवड करणारास नफा होतो. याजकरितां कौल बहुत वर्षांचा असेल तरच शेतकऱ्यास लागवड करण्याची उमेद होईल.

गोपाळ- बरें दुसरा मक्ता देणे तो पहिलेच कुळास देतात किंवा कोण्या दुसऱ्यास देतात.

गुरु- बहुत करून पहिल्याच कुळास देतात. कारण त्यानें मेहनत करून जमीन चांगली नावारुपास आणिली ती थोडक्यासाठीं त्याजपासून काढून दुसऱ्यास दिल्ही, तर तें पाहून मक्ता घेणारे जमीन चांगली करण्यास झटणार नाहींत. आणि मक्ता घेणाऱ्याकडे जमीन जसीची तसीच राहिली तर त्यांत शेवटीं जमिनीचें धन्याचें नुकसान आहे. कोठे कोठे फार मुदतीचा मक्ता करून देत नाहींत; कोठे सालाची, कोठे महिन्याची असी बोली करून जमीन वगैरे भाड्याने देतात. कोठे मक्ता घेणारा बरोबर असा करार असतो, कीं तूं अमुक ओसीक जमीन लागवडीस न आणलीस अथवा बागेत नवी लावणी न केलीस, तर तुझ्या पासून जमीन काढली जाईल. अशा मकत्यांत मक्ता घेणाराचें हित आहे, चांगली लागवड केल्या पासून अधिक उत्पन्न होण्याच्या आशेनें, तसेंच आलसामुळें जमीन पडित राहिली असतां मक्ता दुसऱ्या कडेस जाण्या-

च्या भयानें, तो एकसारखा उद्योग करीत असतो असें कोणाचें म्हणणें आहे, परंतु अशा करारामुळें असें होतें कीं, जमीनीचा धनी भला मनुष्य नसल्यास काहीं एक निमित पाहून कुळास जमिनीतून काढून टाकील, तेव्हां त्याने जे त्या जमीनींत पुढच्या आशेवर श्रम केले असतील ते व्यर्थ जातील. उद्योगेंकरून जें काहीं प्राप्त होईल तें आपल्याजवळ राहील न राहील असी मनांत शंका वागणें हाच उद्योग करण्यास मोठा अडकाव आहे. धन्याच्या मर्जीस येईल तेव्हां तो आपल्यास काढील, असें कुळास वाटूं लागलें असतां तो चांगली लागवड करण्यास झटणार नाहीं.

गोपाळ– थोडक्या मुदतीनें बाहेर जमीन लावून देऊं नये म्हणून चौथ्या संवादाचे अंती बोलणें झालें, जमीनीचा धनी भला मनुष्य असल्यास थोडक्या कारणावरून जमीन काढणें अथवा काहींसें अधिक उत्पन्न दिसलें म्हणजे अधिक भाडें बसविणें असें तो करणार नाहीं. पण त्या मागें त्याचा वारीस त्याच्या सारिखा नसला, क्षुल्लक मनुष्य असला तर तो विपरीत करण्यास चुकणार नाहीं. कुळाचा माल जिन्नस इत्यादिकांचें संरक्षण न झालें तर त्याची कुळवाडी कसी चालेल.

गुरु– खरें, मालाचें संरक्षण असल्यामुळें उद्योगाची चाल होण्यास फार अनुकूलता होती. म्हणून शेतकीची चांगली चाल होण्याकरितां सरकाराकडून जो मोठा आश्रय असणें तो असा असावा कीं जमीनीची चांगली लागवड करायास जमीनीवर शेतकऱ्याची सर्व सत्ता असावी, व जमीन नावारूपास आणण्यापासून जी प्राप्ति होईल ती अवघी त्याचीच, त्यांतून कोणी काहीं हरण करणार नाहीं. असी त्याची खात्री व्हावी. याप्रमाणें सर्काराकडून बचाव झाला असतां नीट आहे.

शेतीची चांगली चाल होण्याकरितां मुख्य उपाय असा आहे कीं, जसा कोणेएकाचा आपले मालावर धनीपणा असतो त्या मालाचें त्याकडे रक्षण होतें तें त्याचप्रमाणें सरकारानें जमिनीची लागवड करणाराची जमिनीवर सत्ता राखावी व लागवड चांगल्या रितीनें होई असी त्यास अनुकूलता करून द्यावी, दुसरें असें कीं, जो कोणी जमीन चांगली नावारूपास आणील त्यांत जें उत्पन्न होईल तें अवघें त्यालाच देववावें.

शेतकी विषयीं बोलणें झालें इतकें पुरे. आतां दगडी कोळसे धातु इत्यादि खनिज वस्तु काढायास खाणी खणण्याचा जो उद्योग चालला

असतो त्याचा काहीं विचार करूं, तो उद्योग शेतकीच्या खालीं सांगितला आहे, कारण शेतीचे खटल्यांत जसें भाडें उत्पन्न होतें, तसें त्याही उद्योगांत उत्पन्न होतें.

पृथ्वीचे बाहेरलें अंग भूमी आहे, ती जसी बरी वाईट असती तसें अधिक उणें उत्पन्न होतें, त्याचप्रमाणें पृथ्वीच्या आंतल्या अंगी ज्या खाणी घ्याव्या त्या जशा बऱ्या वाईट लागतात त्याप्रमाणें त्यांचे अधिक उणें उत्पन्न होतें.

गोपाळ- पडित जमीन लागवडी खालीं आणायास जो खर्च लागतो, त्या बेताने जसी धान्याची किंमत ठरती, त्याचप्रमाणें नवीन खाण खणून धातु काढण्यास जो खर्च लागत असेल, त्या बेताने त्या धातूंची किंमत ठरत असेल.

गुरु- पृथ्वीचे बाहेरच्या अंगची शेवटची पडित जमीन बहुत करून केवळ कनिष्ट प्रतिची असती, तेथें कितीएक गोष्टींची सोय नसती म्हणून तीची लागवड झाली नसती. परंतु असें खाणीविषयीं समजूं नये. जसी जमीन पाहण्यांत येती, तसें पृथ्वीचे पोटीं काय कसें आहे, तें पाहण्यात येत नाहीं, म्हणून वारंवार असें घडून येतें कीं नवीन खाणींत पूर्वी खणलेल्या खाणी पेक्षां अधिक धातु उत्पन्न होती. म्हणून ज्यां खाणी पासून फार थोडकें उत्पन्न होतें त्यातून धातु काढण्यास जो खर्च लागेल त्या प्रमाणें त्या धातुंची किंमत ठरेल असें म्हटलें असतां चालेल.

दगडी कोळसे खणून काढायाच्या खाणी बहुधा इंग्लांडासारिख्या देशीं असतात, त्यां खाणींत काम करायास जरी यंत्रें चालू केलीं असतात, तरी हजारों मजूरदार तें खणण्याचें काम करायास लागतात, या उद्योगा पासून एवढें उत्पन्न होतें कीं, त्यां हजारों मजूर दारांची पोटगी चालून त्यांला ज्यानें कामांवर ठेविलें असतें, त्यास प्राप्ति होऊन त्या खाणी ज्याचे जमीनीत असतात त्यास ही भाडें दिल्हें जातें; हें भाडें शेतीचे जमीनीचे भाड्या पेक्षां बहुत करून मोठें असतें, कारण दगडी कोळश्यांचा लोकांत फार खप असतो. किंबहुना जमीनीत जें उत्पन्न होतें त्यापेक्षां दगडी कोळश्याचे खाणींत जें उत्पन्न होतें, तें अधिक किमतीस चढलें आहे.

गोपाळ- ज्या धातूच्या खाणी असतात त्यांतून जें उत्पन्न होतें, तें तर आपण सांगतां त्यापेक्षां अधिक किमतीस चढलें असेल.

गुरु- होय, आणि तश्या खाणींचें भाडेंही अधिक असतें, परंतु जो

कोणी त्या खाणी भाड्यानें घेऊन त्यांत आपली पुंजी वहिवाटितो, त्या पुंजीदारास व खाणींत काम करणारांस जो नफा होणें तो फार होत नाहीं, खाणींची किंमत केवळ धातूचे जातीवर असत नाहीं, धातु ज्या मानानें लागती त्या प्रमाणें ही खाणींची किंमत असती, म्हणून वारंवार असें घडतें कीं, रुप्याच्या खाणीपेक्षां शिशाच्या खाणींचें भाडें अधिक मिळतें. धातूच्या खाणी खणण्यांस जो खर्च लागतो, त्यापेक्षां दगडी कोळश्याच्या खाणींत खणायाचा खर्च कमी असतो. कोळश्याच्या खाणींतून कोळसा खणून काढला म्हणजे झालें, धातूच्या खाणींत तर मोठें अडचणींचें काम असतें. धातुची जी माती त्या मातीतून त्या धातु भट्टीच्या योगानें निराळ्या कराव्या लागतात, त्यांस अनेक संस्कार करावे लागतात, तेव्हां त्या व्यवहारांत उपयोगी पडाया सारिख्या होतात. पुंजीची वहिवाट दुसरे उद्योगांत करावी त्यांत जें जोखीम व अनिश्चितपणा असतो, त्यापेक्षां खाणी खणण्याच्या उद्योगांत अधिक असतो, त्यामुळें असें घडतें कीं इतर उद्योगापेक्षां या उद्योगानें लोक मातवर फार होतात तसे गरीबीसही फार मिळतात.

गोपाळ- एकून या उद्योगानें जसा तोटा होण्याचा तसाच प्राप्ति होण्याचा योग असतो. परंतु सरासरी पाहातां मला वाटतें कीं, पुंजीची वहिवाट इतर उद्योगांत केली असतां जो नफा होतो, तोच नफा या उद्योगापासून होत असेल.

गुरु- साधारण मानानें जो नफा होत असतो, त्यापेक्षां खाणी खणण्याच्या उद्योगापासून कमी नफा होत असेल. सर्व जीं जोखमाचीं कामें त्यांत लोक आपल्या दैवांवर भरंवसा ठेऊन हात घालितात. त्या कामापासून जो लाभ अलाभ होणार त्याचा वास्तविक रीतीनें विचार न करितां आह्मांस या कामांत दैव अनुकूल होईल, असा बहुधा लोकांचा समज असतो. याचप्रमाणें सोडतीचें खटल्यांत आपल्या दृष्टीस पडतें. सर्वांस दैव अनुकूल होऊन सोडती मिळणार नाहीं, असें पक्केपणी समजत असतांही लोक आपला पैका नेऊन सोडतीचे भरीस घालितात, या सोडती पेक्षां खाणी खणण्याचा उद्योग मोठा लाभदायक आहे, तरी सोडती प्रमाणेंच बहुत्येकांस कांहीं मिळत नाहीं, थोडक्यांसच काय जें मिळायाचें तें मिळतें. मिळण्याची अशा व भरंवसा मनांत वागूं लागला असतां जाणूं जसें काय मिळलेंच असें जिवास वाटूं लागतें. सारांश खाणी ख-

णण्याच्या उद्योगापासून जो नफा होतो तो पाहून जसा कित्येकांचा हिरमोड होतो तसा धातूची जितकी भरती व्हावयाची तितकी न झाल्यामुळें त्या धातूंची ऊंच किंमत पाहून धातु खणण्याच्या उद्योगाकडे पुरते पणीं पुंजीची योजणूक करायास कित्येकांस उमेदही येती.

गोपाळ- महाराज, आपल्या या देशीं धातु इत्यादि खनिज वस्तु खाणी खणून काढण्याचा उद्योग फार चालत नसेल, कारण दगडी कोळसे व तशाच दुसऱ्या उपयोगी धातु आपल्या देशीं नसतील, इकडे खाणी खणल्या असतां व त्या मोठ्या मोठ्या मुंबई साररख्या शहरालगत असल्या असतां त्यांतून माती, दगड, कड अशाच विकाया सारिख्या वस्तु उत्पन्न होतील, अमोलिक वस्तु कोठून उत्पन्न होतील.

गुरु- अरे असें कां ह्मणतोस, हिऱ्या सारिखे बहुमूल्य पदार्थ उत्पन्न होण्याच्या खाणी या आपल्या देशीं गोंवळकोंडें प्रांतीं मार्वाड देशाचे उत्तरे कडे इत्यादि स्थळीं आहेत. त्या खाणी ज्या जमीनींत खणावयाच्या त्या जमिनीच्या धन्या बरोबर फार मोठें भाडें देण्याचा करार करून त्या खाणी घेतात, लोखंड इत्यादि धातु उत्पन्न होण्याचीं कोठे कोठे ठिकाणें या आपले जंबुद्विपीं आहेत.

खाणी खणण्याच्या उद्योगाखालीं मासे मारण्याचा उद्योग सांगितला आहे. या उद्योगांत पुंजी वहिवाटिली असतां उत्पन्न होतें. इंग्लांड देशीं मासे मारण्याचे उद्योगांत फार मोठ्या पुंजीची वहिवाट करितात. तेथें तेल इत्यादि उत्पन्न करावयास मोठे मोठे मासे आणि लोकांकरितां लहान लहान मासे मारितात, हा उद्योग समुद्रांत होत असतो, समुद्र ह्मटला ह्मणजे कोणे एकाचा माल आहे, असें नव्हे, ह्मणून तेथें या उद्योगापासून कोणास भाडें मिळत नाहीं परंतु गावांत नदी, ढोह, तळें, इत्यादिकांवर ज्यांची सत्ता असती त्यांस त्या त्या स्थळीं मासे मारणारे लोक बरींच भाडीं देतात. आपल्या या देशीं मलबार, गोवें, कोंकण, इत्यादि स्थळीं मासे मारण्याचा उद्योग कोळी लोक करितात, ते आपल्या शेंकडो जनाची पोटगी त्या उद्योगावर चालवून त्या उद्योगाबदल सरकारास हजारो रुपयांचें देणें मिळतें, व गोळ ह्मणून एक माशांत जाती आहे, त्याची विक्री त्या त्या ठिकाणीं होऊन त्या मधील भोंद ह्मणून एक अंश आहे त्याचा व कांहीं दुसरे माशांचें अंशाचा हजारो रुपयांचा व्यापार चीन देशापर्यंत चालतो. मासे मारण्याचे ठिकाणालगत जीं शेतें जिन्नसाच्या

जमीनी असतात त्यांस खत घालायास कुटा ह्मणून जो माशांचा त्याज्य अंश असतो तो फार उपयोगी पडतो.

गोपाळ- मासे मारण्याचे ठिकाणाचें जें भाडें उत्पन्न होणें, तें त्या ठिकाणीं जसे जितके मासे असतील त्याप्रमाणे अधिक उणें होत असेल.

गुरु- होय, त्याप्रमाणें आणि मासे मारण्यास जसी उणी अधिक मेहनत लागती त्याप्रमाणें तें भाडें असतें.

शिल्पकर्मापासून जें उत्पन्न होतें त्याचा तर आपण पूर्वीच विचार केला आहे त्या प्रकरणीं आणखी जें कांहीं बोलणें तें व्यापाराचें प्रकरण निघेल तेव्हा होईल. शिल्पाचा व व्यापाराचा फार जवळचा संबंध आहे

गोपाळ- तें प्रकरण पुढल्या संवादांत निघेल काय?

गुरु- नाहीं, अजून उत्पन्नाविषयीं बहुत सांगितलें पाहिजे व्यापाराचा विचार करण्याचे पूर्वी पैक्याचें स्वरूप व उपयोग काय तें समजलें पाहिजे, त्या वांचून व्यापाराचें प्रकरण समजणें फार कठिण आहे.

उत्तरभाग संवाद १५

सारा आणि व्याज बट्टा

जे कोणी स्वतां आपल्या पुंजीची वहिवाट न करितां त्यांस त्या पुंजीपासून जें उत्पन्न होतें, त्याविषयीं सारा अथवा भाड्यानें दिलेलें जमीनीचें उत्पन्न - पैक्याचें व्याज, जमीनीचें भाडें, व पैक्याचें उणें अधिक व्याज, होण्याचें कारण, नाना देशींचे व्याजाचा दर - सर्कारी नोटी - अलाभकारी मजूर ह्मणजे दुसऱ्याचे उत्पन्नावर आपली उपजीविका करणारे लोक.

गोपाळ- कृषि, शिल्प, व्यापार, यांपासून उत्पन्न कसें होतें, तें मला समजूं लागलें. बरें बहुत्येक लोकांजवळ माल मिळकत असून ते कृष्यादि कांहीं एक उद्योग करीत नाहींत, तेव्हां त्यांच्या पदरीं जी पुंजी असती, त्या पुंजीपासून उत्पन्न कसें होतें.

गुरु- ज्याच्या जवळ फार माल, मिळकत असती, तो तिची वहि-

वाट स्वतांच करीत नाहीं, कोणें समयीं तो वहिवाट दुसऱ्या कडे सोपितो. जमीनीचा धनी असला तर तो जमीन कुळाकडे लावून देतो, त्या जमीनीचें जें भाडें येतें तेंच त्याचें उत्पन्न.

गोपाळ- ज्यांच्या जवळ स्थावर मिळकत आहे, त्यांची आपण गोष्ट सांगितली, स्थावर मिळकत नसून ज्यांच्या जवळ पैका असतो. त्यांस पुंजीची वहिवाट केल्यावांचून उत्पन्न कसें होतें.

गुरु- कोणती पुंजी कां असेना ती वहिवाटल्या वांचून तिजपासून उत्पन्न होणार नाहीं. जर पुंजीदार कोणी एक्या खटल्यांत आपल्या पुंजीची योजणूक स्वतां करित नसला, तर आपणासाठीं तो योजणूक दुसरे कोणास सांगतो. तो आपल्या मनांत असें म्हणतो कीं, मजूर लोकांस पोटगीस द्यावयास अन्न आणि नवीन जिन्नस उत्पन्न करायास सामान आपल्या जवळ पुष्कळ आहे. पण लोकांस कामावर ठेवावें, व त्यांचे कामापासून जें उत्पन्न होईल त्यांतून आपला नफा काढावा, हें असें मेहनतीचें खटलें आपण स्वतांच करावें त्यापेक्षां हें कोण्या दुसरे मनुष्या कडे सोपावें हें बरें.

गोपाळ- हें खटलें ज्या मनुष्याकडे सोंपिलें असतें, त्यास चांगलें वेतन दिल्हें पाहिजे, कारण त्यास दुसऱ्याचे पुंजीची वहिवाट करण्याकडे आपला वेळ व श्रम योजिला पाहिजे.

गुरु- त्या करितां त्यास चांगलें वेतन मिळतें, म्हणजे ज्या पुंजीची तो वहिवाट करितो, त्या पुंजीवर झालेल्या नफ्यातून त्यास बराच अंश मिळतो, त्याच्या जवळ पुष्कळ मिळकत असती, ते तिची वहिवाट करण्याची स्वतां मेहनत न घेतां तिच्या उत्पन्नांतील अंश स्वसंतोषानें वहिवाट करणारास देतात. यावरून असें सिद्ध होतें कीं, पुंजीची वहिवाट करणारा व पुंजीचा धनी हे वारंवार निरनिराळे मनुष्य असतात.

गोपाळ- असे वहिवाट करणारे गुमास्ते कारभारी हे मोठे पेढीदाराकडे नसतात, कोणी साधारण पैकेदारानें गुमास्ता ठेविला असें तर ऐकण्यांत आलें नाहीं.

गुरु- कोणी साधारण पुंजीदार गुमास्ता कशास ठेविल, त्याजवळ पुंजी असली तर तो कोणे दुसरे मनुष्यास देईल. तो मनुष्य आपल्या नफ्या करितां कृषि, शिल्प, अथवा व्यापार अशा उद्योगांत ती पुंजी लावील, आणि त्या पुंजीची वहिवाट केल्या बद्दल दर शेंकडां अमुक अशा

करारानें त्या पुंजीदारास देईल, अशा रीतीचे व्यवहारास रुपये पुंजी लावणें असें म्हणतात.

गोपाळ- रुपये मात्र कर्जी देतात, किंवा धान्यादिक जी पुंजी तीही कर्जी देतात हें कसें हें सांगावें?

गुरु- अरे रुपये कर्जी दिल्हे अथवा पुंजी कर्जी दिल्ही तरी फळ सारिखेंच. जो कोणी कर्ज घेणारा त्याच्या हातीं पैका आला म्हणजे धान्यादिक सहज त्याचे हातीं येतात. जर कर्ज घेणारास ज्या वस्तू पाहिजेत त्या पैक्यानें न मिळत्या, तर तो कर्ज कशास काढिता, तो कर्ज काढतो त्याचें कारण असें आहे कीं काम करायास सामग्रीद्रव्यें माल मसाला अथवा शस्त्रें हत्यारें पाहिजेत तर तीं पैक्यानें मिळतात. मजूर लोकांस पोटास द्यावयाचें तें पैक्यानें दिल्हें जातें. शेतकीचे खटल्यास जें सामान पाहिजे तें अथवा व्यापार करायास जे विकाऊ जिन्नस पाहिजेत ते पैक्यानें मिळतात. फार काय सांगावें एक पैका पदरीं असला म्हणजे व्हावा तो उद्योग करायास अंगीं सामर्थ्य येतें.

गोपाळ- मला वाटतें कीं पुंजी दारानीं अमुक एक दरमाहां ठरवून पुंजीची देख रेख करायास कारभारी ठेविला असतां आपल्यास कांहीं काळजी बागवावी लागणार नाहीं.

गुरु- कारभारी ठेविला असतां बरें आहे, परंतु आपले पुंजीची आपल्यास जसी कळकळ तसी कारभाऱ्यास कोठून असणार, कारण कोणे एके कुळास व्याजानें ऐवज दिल्हा, आणि तो त्या कडे थकला तर तो तोटा कारभाऱ्यास होणार नाहीं पुंजीदारास होईल.

गोपाळ- बरें, कारभारी न ठेवितां पुंजीची वहिवाट दुसरे कोणास सांगितली तर जो तोटा होणें तो चुकेल काय? पुंजीचे वहिवाटदाराचा मोड झाला असतां पुंजीचे धन्याचा अर्थातच मोड होतो.

गुरु- होय, तूं म्हणतोस तसी गोष्ट वारंवार घडती, परंतु कारभारी ठेवला असतां काय जो तोटा होणें तो पुंजीचे धन्यासच होतो म्हणून पुंजीची वहिवाट करणारा नेमिला असतां तसे तोटे फारकरून होणार नाहींत. कारण तो वहिवाट करणारा आपल्या स्वार्थास जपत असतो, ऐवज कुळाकडे थकला असतां वहिवाटदाराचा व धन्याचा मोड होतो. कारभारी कारकून याचें काय तें वेतनच नाहींसें होतें, परंतु धन्याचा सर्वस्वी नाश होतो.

जे शाहाणें आहेत ते चांगल्या जामीनकी वांचून पुंजी कोणास कर्जी देत नाहींत. जर कर्ज व्यापाऱ्यास देणें झालें, तर त्यापासून दुसरे व्यापाऱ्यांची अथवा ज्यांचे जवळ चांगली मिळकत असेल, त्यांची हमी घेतात. जर स्थावर मालाच्या धन्यास ऐवज देणें झालें, तर त्या ऐवजाचे जामिनकीस त्याचा तो माल आपल्या कडेस लाऊन घेतात, म्हणजे करारा प्रमाणें ऐवज परत न दिल्यास ज्या मालावर कर्ज दिल्हें आहे, त्या मालावर कर्ज देणाराची सत्ता होईल असा करार करून घेतात, अशा रितीनें कर्ज देणें त्या व्यवहारास गाहाणानें कर्ज देणें असें म्हणतात.

गोपाळ- जमीनीचें गाहाण घेणें तें फार चांगलें त्यास कशाचें भय नाहीं. जमीनीचें गाहाण घेणें हें फिरते पुंजीस स्थिर पुंजीची हमी घेणें आहे. जो कोणी व्यवहार करायास कर्ज काढितो, त्यास कर्जाचें जें व्याज द्यावयाचें त्या व्याजापेक्षां व्यवहारांत अधिक नफा न झाला तर तो बुडून जाईल.

गुरु- होय, जी पुंजी कर्जी काढावी तिचें जें व्याज देणें त्यापेक्षां सरासरी त्या पुंजविर दुप्पट नफा होतो, बहुत करून दरशेंकडा ५ रुपयें व्याज असतें, आणि व्यापारांत दर शेंकडा सुमारे १० रुपये या प्रमाणें नफा होतो.

गोपाळ- तेव्हां धनको आणि रिणको अथवा पुंजीची वहिवाट करणारा आणि पुंजीचा धनी हे दोघे जण पुंजीपासून नफा होतो तो सारिख्या हिश्शाने म्हणजे एकास अर्धा आणि एकास अर्धा असा वांटून घेतात. एकास पुंजीचे धनीपणामुळें मिळतें, दुसऱ्यास त्या पुंजीवर व्यवहार केल्यामुळें मिळतें.

जमीनीचा धनी आपली जमीन कुळास भाड्याने देतो, त्याच सारिखा धनको आपला ऐवज व्याजानें देणारा समजावा. जमीनीचा धनी व ऐवजाचा धनी हे दोघेजण आपआपल्या पुंजीची स्वतां वहिवाट करीत नाहींत आपल्या वतीने दुसऱ्यास वहिवाट करायास सांगतात, तेव्हां कुळाकडून जें भाडें येतें, तें रिणकोपासून व्याज येतें तसेंच समजावें.

गुरु- होय, तसेंच जमीन कुळा कडे लावून देण्यांत जसें हित आहे, तसेंच ऐवज कर्जी देण्यांत हित आहे. जर कुळ भाडें न भरितां लागवड करायास अमुक एक वेतन घेऊन जमीनीचे धन्या कडे राहिला, आणि जें उत्पन्न होईल, तें अवघें त्यास देऊं लागला, तर त्यास लागवडी-

ची सरासरी काळजी राहील. त्यां उत्पन्नाची जसी जसी किंमत वाढेल तसी तसी मला प्राप्ति होईल, असें त्याने स्वतां शेत केल्यानें त्याच्या मनांत वागूं लागेल तेव्हां त्यास त्या लागवडीची फार काळजी राहील.

जमीन भाड्यानें घेणें आणि कर्ज व्याजानें काढणें यांत असा विशेष आहे कीं, व्यापार अथवा शिल्पाचे कारखानें यांत पुंजीची योजणूक करायास जो कोणी पुंजी काढितो, त्यास व्यवहार करायास दुसरें कांहीं साधन लागत नाहीं, पुंजी मिळाली म्हणजे काम चालतें असें शेतकऱ्यास होत नाहीं, त्यानें जमीन भाड्यानें घेतली म्हणजे लागवड करायास त्यास दुसरे पुंजीचें अगत्य लागतें. ती त्याच्या जवळ असली तर मग नीट, नाहीं तर ती दुसऱ्यापासून कर्जी घेतली पाहिजे.

गोपाळ- आणखीही एक विशेष आहे. जमीनीच्या लागवडी पासून जें उत्पन्न होतें, तें कूळ आणि जमीनीचा धनी हे समभाग वांटून घेत नाहीत. कुळास अधिक उत्पन्न होतें तितकें धन्यास भाड्यानें होत नाहीं. ऐवज कर्जी देणारास व घेणारास समभाग उत्पन्न होतें.

गुरु- जी पुंजी वहिवाटावी, त्या कामांत जसें जोखीम असतें, त्याप्रमाणें त्या पुंजीवर जो नफा मिळणें तो मिळतो. याप्रमाणें पाहतां जसें इतर उत्पन्नास जोखीम असतें, तसें जमीनीच्या भाड्याच्या उत्पन्नास नाहीं. जर जमीनीचे वहिवाटदारास तोटा झाला, तर तो जमीन खाऊन जात नाहीं. फार जर झालें तर तो जमीनीची वहिवाट करणें सोडून देईल, तरी त्या जमीनीचा धनी त्या कुळाची जिनगी जप्त करून आपले भाड्याचा ऐवज घेईल. आणखी असें आहे कीं जसी जसी जमीनीची लागवड होऊं लागती तसेंतसें उत्पन्न वाढूं लागतें. तेणें करून कुळास नफा अधिक होऊं लागतो. जमीनीचे धन्यास अधिक भाडें मिळूं लागतें. म्हणून जमीनीचे धन्यास आपल्या त्या पुंजीवर दर शेंकडा तीन किंवा चार या प्रमाणें जें उत्पन्न मिळेल तें घेऊन त्याने स्वस्थ राहावें हें बरें. एक तर थोडेबहुत तरी जोखीम, तशांत पुंजी काहीं सुधारती असेंही नाहीं, त्यास असा जो कर्ज देऊन दर शेंकडा पांच प्रमाणें व्याज मिळविण्याचा धंदा त्याच्या भरीं पडूंनये.

गोपाळ- एकूण पुंजीवर दरशेंकडा तीन पासून तर चार पर्यंत जें उत्पन्न मिळतें, त्यास कांहीं भय नाहीं, त्याजवर जें मिळणें तें भयाचें जोखमाचें घर.

गुरु- खरें, जमीनीच्या भाड्यास एक तर कांहीं भय नाहीं, तशांत जमीन चांगली होऊन पुढें अधिक भाडें वाढायाची आशा असतें, असें पैक्याचे व्याजा विषयीं समजूंनये. परंतु जर कांहीं भय नसतां पैका कर्जी दिल्यास त्यापासून जें व्याज उत्पन्न होतें, तें जमीनीच्या भाड्यापेक्षां अधिक असें समजावें. या व्याजाविषयीं आणखी कांहीं सांगतों.

कोणी असें सांगतात कीं, पूर्वी व्याजाचा दर फार मोठा होता. तो शेंकडो वर्षें उतरत उतरत सांप्रतच्या स्थितीवर आला आहे.

गोपाळ- असें कां बरें व्हावें.

गुरु- अरे, असें आहे, पुंजी वहिवाटावी निजपासून अधिक नफा झाला तर अधिक व्याज उत्पन्न होईल, कमी झाला तर कमी व्याज होईल. एकादा देश चांगला नांदूं लागला, लोक पुष्कळ झाले, झणजे कनिष्ट प्रतीचे जमीनीचीही लागवड होऊंलागती, अन्नादिक महाग होतात, मजूरीचा दर वाढतो, पुंजीचा नफा कमी होऊं लागतो, त्याप्रमाणें व्याजाचाही दर उतरतो. कारण जो कोणी ऐवज कर्जी घेतो, तो त्या ऐवजावर जसा नफा मिळण्याची अशा असेल, त्याप्रमाणें व्याज देण्याची बोली करितो.

एकाएकी पुष्कळ पुंजी वाढली तर, मजूरीचें लोकांस फार अगत्य पडून मजूरीस जें द्यावयाचें त्याचा दर वाढून नफा होणें तो कमी होईल. हें असें लोकसंख्या त्या पुंजीचे मानानें वाढे तोंपर्यंतच राहील. तेव्हां नवीन कनिष्ठ प्रतीच्या जमीनीची लागवड करावी लागेल. त्यापासून मग पूर्ववत् नफा होऊं लागेल. सारांश जसें मजूरीचें अगत्य अधिक उणें असतें तसें नफ्यांत व व्याजांत अंतर पडतें. नफा व व्याज उतरून एक सारिखा कमी दरानें अणण्यास कनिष्ठ प्रतीची जमीन लागवडी खाली येणें हेंच कारण होय.

कोणी असें सांगतात कीं, रोमशहरचा अगरस्टस झणून सार्वभौम होऊन गेला, त्याच्या समयीं बहुत परमुलूख जिंकिले, तेथून बहुत संपत्ति आणिली, त्यामुळें त्या रोमशहरांत व्याज दर शेंकडा दाहा होतें, ते उतरून दर शेंकडा चार याप्रमाणें झालें. या आपल्या देशीं तर मजूरदारांच्या मानांपेक्षां पुंजीचें मान फार थोडकें झणून पुंजीचा नफा, आणि पैक्याचें व्याज हीं फारच मोठीं असतात. दर शेंकडा बारा रुपये या प्रमाणें व-

हुन दिवस पर्यंत व्याजाचा दर होता. कोणेसमयीं कित्येक व्यवहारांत दर शेंकडा वीस किंवहुना तीस रुपये याप्रमाणें व्याज अढळतें. चीन देशीं तर दर शेंकडा दरमहा सहा या प्रमाणें व्याजाचा दर असतो.

गोपाळ– अमेरिकाखंडीं तर मजूर फार थोडके असतात, आणि रोजमुरा फार मोठा असतो, तेथें व्याज कमी असतें काय?

गुरु– नाहीं, कारण तेथें शेतीचे खवल्यांत फार नफा होत असतो. जो मुलूख पुरतेपणीं वसला नसतो, जेथें व्हावी तितकी सुपीक जमीन मिळती, त्यामुळें कनिष्ट प्रतीची जमीन कोणी लागवडी खालीं आणीत नाहीं,म्हणून जेथें थोडकें मार्डे उत्पन्न होतें, किंवहुना मार्डेच उत्पन्न होत नाहीं, तेथें लागवड कराणारास मोठा रोजमुरा देण्यास सोय पडते, असें असतांही त्यास मोठा नफा होतो, जेथें पुंजी वहिवाटिली असतां मोठें उत्पन्न होतें, तेथें कर्जी ऐवज काढिला असतां त्या ऐवजाचें मोठें व्याज देतात. असें आहे म्हणून इतर देशांपेक्षां अमेरिका खंडी पुंजी फार त्वरित वाढली असतां त्या पुंजीची जिकडे तिकडे लाभ व्हावयासारिखी लौकरच वहिवाट करायास सोय सांपडते; कारण नवीन व सुपीक जमीन लागवड करायाची असती, त्यामुळें त्या पुंजीचें म्हणजे ऐवजाचें व्याज उतरून कमी होत नाहीं.

ज्या देशीं पुर्वीपासून लोकांची वसती पुरतेपणीं झाली असती, तेथें व्याज कमी असलें तर असें समजावें कीं, तेथें लोक पुष्कळ आहेत, पुंजी फार जमली आहे, नाना प्रतीच्या जमीनीची फार लागवड होत आहे, त्या जमीनींत उत्पन्न झालेल्या जिन्नसाची किंमत मोठी येत आहे, मजूरीचा दर मोठा अहि, आणि नफा थोडका होत आहे.

गोपाळ– आपल्या बोलण्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, जो कोणी ऐवज कर्जी घेतो, त्या ऐवजावर थोडके उत्पन्नाची अशा असली तर त्या ऐवजाचें थोडकें व्याज देतो. जर मोठी मजूरी द्यावी लागली, तर त्या ऐवजापासून थोडकें उत्पन्न होतें. अन्नादिक महाग असली म्हणजे मजूरी वाढती, कनिष्ट प्रतीची जमीन लागवडीखालीं येऊं लागली म्हणजे अन्नादिक महाग होतात, लोकसंख्या अधिक होऊं लागली म्हणजे कनिष्ट प्रतीच्या जमनींची लागवड होऊं लागती, आणि संपत्ति जमूंलागली त्यामुळें मजूरी वाढली म्हणजे लोकसंख्या वाढूंलागती.

गुरु- होय, संपत्ति जमली ह्मणजे देश नादूंलागला असतां व्याजाचा दर उतरतो असें सिद्ध होतें.

गोपाळ- मला वाटत असे कीं, व्याजाचा दर कायदा करून ठरविला असतो, त्यांत अधिक उणें होत नाहीं.

गुरु- होय, परंतु कायद्यानें ठरलेल्या व्याजापेक्षां कोठें कोठें कमी व्याज असतें, सरकार मात्र कायद्यापेक्षां अधिक व्याज देववीत नाहीं.

गोपाळ- कोणाचेमतीं व्याज घेऊच नये असें असतें, असें ह्मणणारे पुंजी ह्मणून काय, तिचा उत्पन्न करण्याचा स्वभाव कसा हें कांहींच समजत नसतील. हें जर समजते, तर व्याज घेणें अयोग्य असें त्यांचें ह्मणणे नसतें.

गुरु- पुंजीचा प्रकार इत्यादिक समजणें हें देशव्यवहारव्यवस्थेनें समजतें. हें शास्त्र पूर्वी लोकांस ठाऊक नव्हतें, हें अलीकडे निघालें, ह्मणून पूर्वीच्या कोणी लोकांनीं व्याज घेण्याचा निषेध केला असेल, त्यांत काय नवल. परंतु योग्य व्याज घेणें हें नीट आहे, असें पूर्वीचे जे ग्रीक व रोमनलोक त्यांसही वाटतअसे, त्या वेळचा सोलोन ह्मणून एक नीति कर्ता होऊन गेला, त्यानें व्याजाचा दर कमी करून योग्य व्याज दरशेंकडा वारा याप्रमाणें ठरविलें. कोणी ह्मणतात कीं, आपल्या या देशीं सुमारें ३००० वर्षांमागें धर्मशास्त्र कर्त्यानें असें ठरविलें कीं, दर शेंकडा दरमहा अडीच याप्रमाणें व्याज घ्यावें. युरोपखंडीं तर इसवी सन १५४६ सांत कायद्या प्रमाणें व्याज घ्यायाचें ठरलें.

माकफर्सन साहेबानें व्यापाराच्या इतिहास ग्रंथांत व्याज घेणें अयोग्य याविषयीं लिहिलें आहे. तें असें कीं "इसवी सन १२५१ त्यांत, असें झालें कीं व्याजखाणें हें चांगलें कर्म नव्हे, ह्मणून व्याज खाणारांस लोक फार उपद्रव देऊलागले, त्यामुळें ते फार संतापून व्याजाचा दर मनस्वीच वाढविला." सारांश कर्ज देणाराच्या ऐवजास मोठें जोखीम असलें, तरी दरशेंकडा पांच यापेक्षां अधिक व्याज घेऊंनये. असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे; परंतु जसा दुसरा जिन्नस भाड्यानें घेतात, त्याविषयीं मर्यादा नसती मग अमुकच व्याज असावें, अधिक असूंनये अशी मर्यादा काय ह्मणून असावी.

गोपाळ- व्याजाविषयीं मर्यादा नसली, मनास येईल तसें व्याज

ध्यावें असी मोकळीक असली, तर त्यामुळें सावकारांस नवेतरणे अविचारी उडाऊ अशांला कर्ज देण्यांची मोठी उमेद येईल.

गुरु- तशांस कर्ज देणें तें चांगला प्रतिष्ठित सावकार देणार नाहीं, मारवाड्यांसारिखा धूर्त असेल तोच देईल. कारण उडाऊ, कर्जबाजारी, अशांजवळ बहुतकरून चांगलें गहाण ठेवायास नसतें. ते व तसेच मोठे अडचणींत आलेले लोक मारवाडी जें व्याज मागेल, तें देण्यांची बोली करून कर्ज काढितात. तेव्हां अशांस ऐवज देणें, तो केवळ जोखमांत ऐवज घालणें आहे. तो तसा व्यवहार मनस्वीच व्याजाच्या आशेने मारवाडीलोक करितात. त्यांस लौकिकाची फारकरून चिंताच असत नाहीं. मग तो ऐवज बुडतो अथवा मोठे तंटे फिर्यादी होऊन वसूल होतो.

पुंजीची आपण स्वतां वहिवाट नकरितां ती एका कर्ज घेणारास देऊन त्यापासून उत्पन्न होत असतें. तो कर्ज घेणारा तर असा असतो कीं, त्यास त्या पुंजीवर नफा करून घेण्याची किंवहुना ती मुद्दल पुंजी परत देण्यांचीही आशा असत नाहीं.

गोपाळ- काय, मुद्दल पुंजी परत देण्यांचीही आशा असत नाहीं. असा कर्ज घेणारा तर कोणता, अशास कोणहो कर्ज देईल.

गुरु- हा चमत्कारिक कर्ज घेणारा दुसरा कोणी नाहीं, सरकारच आहे, सरकार जो ऐवज कर्जीघेतें, तो ऐवज ताबडतोब खर्चला जातो. तो परत येईल असी कर्जदेणारास आशा रहात नाहीं. असेंही असतां लोक सरकारास कमी व्याजानें ऐवज देतात. त्याचें कारण असें आहे कीं, सरकारातून व्याज बरोबर मुद्दत झाली म्हणजे मिळतें. तसें दुसऱ्या लोकांपासून मिळत नाहीं, आणि जरी सरकार ऐवज परत देत नाहीं, तरी तो ऐवज आपले हातीं दुसऱ्या मार्गानें व्हावा तेव्हां येण्याची सोय असती.

गोपाळ- तो कोणता मार्ग.

गुरु- आपला त्या ऐवजाचें व्याज घेण्याचा जो धनीपणा तो जो कोणी ऐवज सरकारांत ठेऊंइच्छीत असेल, त्यास विकावा म्हणजे तो प्रथम ऐवज कर्जीदेणाराचे ठिकाणीं होतो, हा ऐवज परत येण्याचा मार्ग होय.

गोपाळ- बरें, तो धनीपणा विकणें तो सरकारास मुद्दल ऐवज दिला असेल, तितक्याच ऐवजाने विकला जातो किंवा कसें.

गुरु- नेहमी तितक्याच ऐवजाने विकला जात नाहीं. बाजार भाव असेल त्याप्रमाणें कधीं अधिक, कधीं कमी अशा ऐवजाने विकला जातो. सरकारास ऐवज कर्जी दिला असतां सरकारातून नोट ह्मणजे चिटी मिळती, त्या चिटीस सरकारी नोट ह्मणतात. त्या नोटीवर मागाहून व्यवहार चालतो. नोटीविकणारे बहुत असले आणि घेणारे थोडे असले तर नोट विकणारास कमी नफा मिळतो; जर नोटी घेणारे बहुत असले, आणि विकणारे थोडके असले, तर विकणारास अधिक नफा मिळतो. कमी नफा मिळतो तेव्हां नोटीचा भाव उतरला, आणि अधिक मिळतो तेव्हां चढला असें ह्मणतात.

गोपाळ- सरकार जो ऐवज कर्जी घेतें त्याजवर कांहीं नफा न होतां त्याचा खर्च होत असला तर सरकार त्या ऐवजाचें लोकांस व्याज कोठून देत असेल.

गुरु- सरकारानें रयतेवर कर बसविले असतात, त्यांचा वसूल येतो, त्यांतून तें व्याज दिलें जातें.

गोपाळ- सरकार ऐवज कर्जी घेतें, त्याचा खर्च होतो, तेव्हां तो ऐवज सरकारांतही राहत नाहीं असें होतें. ऐवज कर्जी देणाराच्या हातीं नोट ह्मणजे कागदाचा तुकडा राहतो, तोचकायतो त्याचा ऐवज, तितक्यावरच तो खुशी असतो.

गुरु- त्याचे हातातूंन ऐवज जावो, परंतु वर्षाच्याकाठीं ठरलेलें व्याज त्याच्या पदरीं पडतें. तें त्याचें जसें काय वर्षासनच समजावें. सरकारांतून मुद्दल ऐवज परत मिळे तोंपर्यंत त्या ऐवजाचे धन्यास पोंहचत असतें. ह्मणून असा ऐवज देणाराचा तोटा होत नाहीं. तो ऐवज सरकारानें खर्चिल्यामुळें देशास तोटा होतो. सरकारी नोट हीच ऐवज समजावी, ती चिटी विकतां येती. तिजवर व्यवहार करितां येतो, तिचें उत्पन्न येतें, किंबहुना संपत्तिमानासारिखेच नोटीचे धन्यास उपभोग घडतात.

गोपाळ- देशांतील संपत्तीचा सरकारखर्च करूंलागलें तर देश कोठून नांदता होईल ?

गुरु- नांदता होणार नाहीं खरें, परंतु कित्येक प्रसंगीं खर्च करावाच लागतो. कोठे लढाई करावी लागली ह्मणजे मोठा खर्च येतो. तेव्हां मोठे कर्ज काढावें लागतें, तो ऐवज लोकांवर देणीं बसवून उभा करावा तर तत्क्षणींच होणार नाहीं. लोकांपासून जो ऐवज कढावा, त्याची फेड

न झाली तर तो जमून जसें काय अवघ्या देशावर कर्ज होतें. आणि नोटींच्या धन्यास व्याज द्यावयास उत्पन्न व्हावें म्हणून लोकांवर जी देणीं बसवितात, त्यामुळें तें कर्ज देशावर जसें काय ओझेंच असें होतें.

गोपाळ- सरकार कर्जाचें देशावर ओझें असतें, त्यापेक्षां तें नोटींच्या धन्यावर असेल, कारण ते तरी देश सोडून असत नाहींत.

गुरु- तें ओझें नोटींच्या धन्यावर असत नाहीं, देशावर म्हणजे नोटींचे धन्यांस व्याज द्यावयास ज्यां लोकांपासून सरकार देणीं वसूल होतात, त्यां लोकांवर असतें. हें प्रकरण पुढें कोठे निघेल. आतां इतकें च पुरें, बरें; जे आपल्या पुंजीची स्वतां वहिवाट करीत नाहींत, त्यांस त्या पुंजीचें कसें उत्पन्न होतें, हें तुला पुरतेपणें समजलें ना ?

गोपाळ- होय, ते त्या पुंजीची वहिवाट दुसऱ्यास सांगतात. जर पुंजी जमीन असली, तर वहिवाट करणारा भाडें देतो. जर पैका असली, तर व्याज देतो, हेंच पुंजीच्या धन्याचें उत्पन्न.

गुरु- चांगलें सांगितलें, परंतु पैका म्हणजे केवळ धातुमय द्रव्यच समजूं नये. जमीन, विकाऊ माल, कच्चा जिन्नस, अथवा तयार केलेली वस्तु हें सर्व पैक्यांतच खपतें. म्हणून मागें सांगितलें, आणि आतांही सांगतों, कीं पैक्याचें स्वरूप व उपयोग कळल्यावांचून हें प्रकरण चांगलें नीट समजणार नाहीं.

लोक आपलाले पुंजीवर कोण कोणत्या रितीनें उत्पन्न करून घेतात, त्या सर्व प्रकारचा विचार झाला. आतां दुसऱ्यांच्या उत्पन्नावर आपलें पोट भरणारे जे लोक ते कोण कसे, त्यांचा मात्र विचार करणें राहिला.

गोपाळ- ते लोक कोण असतील. मजूरलोक म्हणावे तर ते धन्याचे उत्पन्नातून आपले पोटास रोजमुरा घेतात, पण ते मेहनत करून धन्यास उत्पन्न करून देतात.

गुरु- त्यांस उत्पन्न करणारे मजूर अथवा लाभकारी असें म्हणावें. ते जसें आपलें पोट दुसऱ्याच्या पुंजीवर भरितात, तसे ते त्या पुंजीदाराची मेहनत करतात. माझें बोलणें दुसऱ्यांच्या पुंजीवर पोट भरणारांविषयीं नाहीं, दुसऱ्यांच्या उत्पन्नावर पोट भरणारांविषयीं आहे. हेही तरी मेहनत करणारे मजूरच आहेत, परंतु यांच्या मेहनतीपासून कांहीं उत्पन्न न होता हे धन्यांचें उत्पन्न मात्र खातात. अशांची मेहनत देशाची संपत्ति वा-

ढवायास उपयोगी पडत नाहीं. ह्मणून यांस अलाभकारीमजूर ह्मणण्यास चिंता नाहीं.

गोपाळ- अहो, घरांत जे चाकर ठेवावे, ते तर अलाभकारी मजूर नव्हत?

गुरु- तेच ते, त्यांच्या चाकरीचा धन्यास मात्र उपयोग, त्यांपासून देशाची संपत्ति वाढत नाहीं. लाभकारिमजूर जें काम करितो, त्यापासून जें उत्पन्न होतें, त्यांतून त्यास रोजमुरा दिला जातो. त्याने काम करून जें तयार केलें, तें सांचवून ठेवितां अथवा दुसरे जिन्नसाचे मोबदला देतां येतें. असें कांहीं घरांतल्या चाकरापासून होत नाहीं. तो घरधन्याची चाकरी मात्र करितो, त्याची संपत्ति वाढे असें कांहीं करीत नाहीं. संपत्ति वाढणें एकीकडे राहून दुसऱ्यानें जें उत्पन्न केलें असेल त्यांतून त्याचे पोटास द्यावें लागतें.

गोपाळ- लाभकारी आणि अलाभकारी असे मजुरांचे दोन निराळे प्रकार आहेत खरे. लाभकाऱ्यांपासून संपत्ति वाढती, अलाभकाऱ्यांपासून धन्याला उलटा खर्च होतो. कोणी मेस्तरी आपल्या कारखान्यांत जसे अधिक सुतार ठेवील, तसें त्याचें काम अधिक होऊन अधिक उत्पन्न होईल, परंतु घरीं जसे अधिक गडी ठेवील, तसा त्यास अधिक खर्च होऊन तो गरीब होईल.

गुरु- सुतारांस जो पगार देणें, तो कारखान्यांत जी पुंजी वहिवाटिली असती त्यांतून दिला जातो, आणि घरीं गड्यांस जो पगार देणें, तो त्या पुंजीवर जें उत्पन्न होतें त्यांतून दिला जातो. ह्मणून त्यास अधिक सुतार ठेविल्यामुळें अधिक उत्पन्न होईल, आणि अधिक गडी ठेविल्यामुळें अधिक खर्च होईल. फ्रांक्लीन साहेब ह्मणून एक ग्रंथकर्ता होऊन गेला, त्यानें या प्रकरणीं असें लिहिलें आहे कीं. " भूमी आणि पाणी यांच्या योगानें श्रम करावे तेव्हां संपत्तीचीं मूळबीजें प्राप्त होतात. जर कोणा एकाकडे जमीन असली, त्या जमनींत त्यानें धान्य पिकवून कांहीं एक काम न करणारीं कुटुंबाचीं माणसें पोसिलीं, तर त्याचे धन्याचा खर्च होईल, आणि तो वर्ष पुरें होतां मोठा मातबर होणार नाहीं, वर्ष बसतांच जसा होता तसाच राहील. त्यांस जसें खायास घालील, तसें त्यांचे हातून काम घेईल, कोणास सूत कांतायास कोणास लांकडें तोडायास कोणास लांकडें करवतानें चिरून फळ्या करायास, कोणास बांधकामा

करितां इदा करायास सांगेल तर त्याचे त्या धान्याची किंमत उभी राहून त्याचेच जवळ राहील. आणि वर्ष पुरें होतां त्या कुटुंबांतील अवघे जणांस आंगास चांगलें वस्त्र राहयास चांगली सोय असें होईल. ज्या मनुष्यास खायास घालून इदा करायाचें काम सांगायाचें तें न सांगतां त्यास यजमानाला खुशी करायाकरितां सारंगी वाजवायास सांगितलें, तर तो जें धान्य खाईल तें फुकट गेलें असें होईल. कारण त्याचे वाजविण्यानें कांहीं कुटुंबाची संपत्ति वाढणार नाहीं आणि कुटुंबाची सोय चालायाच्या वस्तु मिळणार नाहींत. त्या सारंगी वाजविणाराचे योगानें तो यजमान गरीब होईल. त्या शिवाय दुसरी कुटुंबाचीं माणसें अधिक काम करतील अथवा कमी खातील तर त्या वाजविणारामुळें झालेला तोटा नाहीं सा होईल.

गोपाळ- तो सारंगी वाजविणारा घरांतील मनुष्य नसला, वाजविण्याचे कामा पुरता कांहीं द्यायाचें कबूल करून बोलावून आणिला असला, तर यजमानांस तोटा होणार नाहीं.

गुरु- नाहीं अलाभकारी मजूर केवळ घरांतले चाकरच असत नाहींत, तमासगीर, गाणारे, कळवांतीणी इत्यादिक दुसऱ्याचे मेहनतीचे उत्पन्नावर पोट भरणारीं तीं सर्व अलाभकारी मजूर समजावीं.

गोपाळ- ते लोक नाच तमाशा इत्यादि न करितां चांगला उपयोगी धंदा करिते, तर फार चांगलें होतें. परंतु चांगला धंदा त्यांजकडून करवायास त्यांजवर कोणी जुलूम करवावा.

गुरु- खरें, परंतु घरांतील चाकर अलाभकारी मजूर असून त्यांचे चाकरीचें घरधन्यास बहुतकरून फार अगत्य असतें. त्यांचे योगानें लाभकारी मजूरास मोठी उपयोगी मेहनत करायास सोय पडत्ये. चाकर नसल्यास धन्याचे हातून फार काम होणार नाहीं, घरधनीच आपलें घरदार झाडणें, रांधणे इत्यादि सर्व काम स्वतांच करूं लागला आणि त्याचेकडे मोठे पुंजीचें खटलें असलें, तर तें मोठे काम आपल्यासाठीं करायास अथवा लोकांचे उपयोगी पडायासारिखें कांहीं करायास त्यास फार थोडका अवकाश सांपडेल.

गोपाळ- उद्योगाची वांटणी केल्यानें जे लाभ होतात, कांहींसे तसेच लाभ घरांतील काम करायास गडी ठेविल्यानें होतात.

गुरु- अलाभकारी मजूरांत मोठमोठ्या पदवीचेही लोक असतात कळलें लोकांस धर्मोपदेश करणारा, वैद्य, शिपाई, राज्याधिकारी; न्यायाधीश इत्यादि जे लोकांस उपयोगी पडणारे ते सर्व अलाभकारी मजूर होत.

गोपाळ- खरें काय? अशा थोर प्रतिष्ठित लोकांस मजूराची संज्ञा आहे हें म्या आजच ऐकिलें. असो पण मजूरीचा अर्थ उद्योग होत असला आणि त्या उद्योगापासून जरी उत्पन्न होत नसलें, तरी त्यापासून लोकांचें जितकें हित होतें, तितकें कित्येक लाभकारी मजूरांपासून होत नसेल. न्यायाधीश सत्यानें न्याय करूं लागला, वैद्य काळजी धरून लोकांस बरें करूं लागला; तसेंच धर्मोपदेश करणारा आस्थेनें लोकांस धर्मनीति- मार्ग शिकवूं लागला, तर त्यापासून लोकांस जसे लाभ होतील, तसे मिठाईवाला, अत्तर इत्यादि सुगंध द्रव्यें विकणारा गंधी, अथवा दुसरा कोणी लाभकारी मजूर यांजपासून लाभ होणार नाहींत.

गुरु- खरें, मालाचें रक्षण झालें असतां उद्योगाची प्रवृत्ति होती तें रक्षण होणें न्यायाधीशाचे हातीं आहे म्हणून न्याय हा एक ज्यापासून उत्पन्न होतें अशा उद्योगास प्रवृत्त करण्यास अवश्यक साधन होय. कानु कायदे करणारे, इनसाफ करणारे, कोतवाल हे अगत्य असले पाहिजेत यांचे उद्योगापासून जिन्नस उत्पन्न होतो असें दिसत नाहीं, तरी तो जिन्नस उत्पन्न करायास जसें कृषिकर्म अथवा शिल्पकर्म करणाराचे मेहनतीचें अगत्य, तसेंच न्यायाधीशादिकांचे उद्योगाचें अगत्य आहे या रीतीनें नाना प्रकारचे उद्योग पदार्थ उत्पन्न करायास पाहिजेत. ते नाना उद्योग नव्हत तर एकच उद्योगाची नाना रीतीनें वांटणी झाली आहे.

उत्तरभाग संवाद १६

पैक्याविषयीं

विकत घेण्या देण्याचें पैका साधन आहे. नाणें पाडणें; पैका किंमत ठरविण्यास उपयोगी पडतो, मोलाचा निर्णय करण्यास पैका प्रमाण आहे, सोन्यारुप्याचें मोबदला मोल यांत उणें अधिक झालें असतां वस्तूंचे भावांत अंतर पडतें, दिसाया जोगा सवंगपणां आणि वास्तविक सवंगपणा – पैक्याचा भाव अधिक उणा झाला असतां कोण कोणास नुकसान होतें. नाणें व्यापाराकरितां परमुलखीं पाठविणें – वेगळाले देशीं सोन्यारूप्याचें समसमान चलन.

गुरु– मागल्या संवादांत पैका कर्जी देतात त्यापासून जें व्याज उत्पन्न होतें, त्याविषयीं बोलणें झालें. आतां पैक्याचा कसा काय उपयोग असतो त्याचा विचार करूं. आपले जवळचा दुसऱ्यास, दुसऱ्याचें जवळचा आपल्यास कांहीं एक पदार्थ देणें घेणें झालें, तर तो व्यवहार बहुतकरून पैक्यानेच होतो. उद्योगाची वांटणी झाल्यामुळें मोबदल्याचा व्यवहार फार वाढला म्हणून पैका नसता तर मोठ्या अडचणी पडत्या आणि लोकांत सुधारणुकीची चाल व्हावयास अनुकूल झालें नसतें. केवळ मोबदल्यानें व्यवहार करण्यांत फार अडचण आहे. कोणे गावीं वाणी आणि कुणबी असे दोघे रहात असले, त्यांतून एकास तेलातुपाची गरज लागली, तें घ्यावयास आपल्या जवळचें भात वाण्यास नेऊन द्यावें तर त्याची त्यास गरज नाहीं, अथवा मोबदला करायासारखे किंमतीचें एकएका जवळ पदार्थ नाहींत तर फार कठिण गोष्ट होईल.

गोपाळ– तशांत अमुक इतका पदार्थ पाहिजे त्यास आपले जवळचा कोणता किती द्यावा हा हिशोब करीत बसणें तरी अघवडच गोष्ट आहे.

गुरु– खरें, याजकरितां जो माल घ्यायाचा त्या बद्दल देण्याघेण्यास

कांहीं अडचण पडूंनये असी कांहीं वस्तु अवश्य पाहिजे. असी सोईची वस्तु पाहतां एक पैका अडळला ह्मणून उपयोगी वस्तु विकत घ्यायास पैक्याची चाल झाली.

गोपाळ- कोणे एका गाण्यास धान्यांचें अगत्य नसलें दुसऱ्याव-स्तूचें अगत्य असलें तर तो आपलें तेलतूप पैका घेऊन विकील आणि त्या पैक्यानें त्यास ज्या वस्तूंचा खप त्या घेईल.

गुरु- खरें, कोंठे कोठे पैक्यानें जें काम करून घ्यायाचें तें कांहीं दुसऱ्या वस्तूनी करून घेतात, त्यांच वस्तूनी व्यवहार करावा असें तेथील लोकांचे संकेतानें ठरलें असतें. नाण्याची जेथें फार कमती असती तेथें मीठ इत्यादि वस्तु नाण्याचे ठिकाणीं योजितात.

गोपाळ- तसें केल्यापासून मोठीच अडचण होत असेल. मीठ कोंठे दूर न्यायाचें झालें तर त्या नेण्याचा खर्च त्याचे किंमती इतका होईल.

गुरु- जेथें व्यापार व्यवहार फार थोडका चालला असतो, जेथें म-जूरी ह्मटली असतां फार स्वस्त अशा मुलखांत पैक्याचे ठिकाणीं मीठ तंबाखू, कवड्या इत्यादिक वापरीत असतात. हे असे कोणतेही पदार्थ असले तथापि धातूनें व्यवहार करायास जसें सोय पडतें तसें त्यां पदा-र्थानें सोय पडत नाहीं. धातु ह्मटली ह्मणजे तिचा काळेंकरून इतर प-दार्थासारिखा नाश होत नाहीं, ती आटून कांहीं कमी नपडतां तिचे वेग-ळाले अंश करितां येतात. ती वजनानें भारी ह्मणून ती आराकानेंही फार कमी असती. ह्मणून व्यापारांत धातूंची विशेषें करून चाल झाली आहे.

गोपाळ- धातूंची व्यवहारांत चाल फार पुरातन असावी, कारण ग्रीक लोकांचे इतिहासांत लोखंडाचे, आणि रोमन लोकांचे इतिहासांत तांब्याचे पैशांविषयीं लिहिलेलें अढळतें.

गुरु- सोन्यारुप्याचें नाणेंही फार पुरातन काळापासून चालत आ-लेलें असावें. आपल्या या देशींचे प्राचीन ग्रंथांत सुवर्णादि धातूंचीं नावें सांपडतात. मनुस्मृतींत लिहिलें आहे कीं ज्या कुळांत अमुक कर्में होत नसतील तें कुळ जरी गाई, बकरी, मेढरीं, सोनें, धान्य इहींकरून सं-पन्न असलें तरी त्या कुळांतली नवरी द्विजन्म्यानें करूंनये. कोणी असें सांगतात कीं अमेरिका खंडीं सोन्याच्या खाणीं अढळण्यांत आल्याचे पूर्वी सोन्याची फार कमती होती इसवी सन चालू झाल्याच्या पूर्वी सुमारें

२०० वर्षांवर राम शहरांत सोन्याचें नाणें प्रथम पाडिल. त्या अगोदर सुमारें ६५ वर्षांवर रुप्याचें नाणें पाडलें होतें.

गोपाळ- खीस्तीमताचे पुस्तकांत असें लिहिलें आहे कीं आब्राहीम यानें ४०० रुप्याचे तुकडे देऊन एक शेत घेतलें तर ते तुकडे काय नाणें असेल.

गुरु- ते नाणें नाहीं. फारच पुरातनकाळीं नाण्याची चाल नव्हती. धातूचे लगडयांची चाल होती. आब्राहीमानें रूपें तोलून दिलें म्हणून लिहिलें आहे. तेव्हां नाण्याची चाल असती तर तें रुपें तोलून देण्याचें अगत्य लागलें नसतें, नाणें चालू झाल्याचे पूर्वी धातूनें देण्याघेण्याचा व्यवहार करायास अडचण पडत असे. कारण ज्या धातूनें व्यवहार करायाचा ती तोलली पाहिजे व ती कसास लाऊन तिचा दर ठरविला पाहिजे.

नाण्याची चाल झाल्यानें धातूस तोलणें त्या कसोटीस लाऊन पाहणें ही सर्व खटपट राहिली. टांकसाळींत नाणें पाडणें म्हटलें म्हणजे हा धातूचा अंश अमुक वजनाचा व अमुक चोखपणाचा आहे, असें समजण्यासाठीं त्या धातूवर मुद्रा अथवा छाप करणें असें आहे. असा धातूस संस्कार झाला म्हणजे तेंच नाणें पैका असें समजावें.

गोपाळ- अमुक जिन्नस अमुक किंमतीचा अमुक्याचें अमुक पडेल असें समजायासही नाणें उपयोगी पडतें. नाण्याचे चालीचे पूर्वी तपेलेंभर तेल अधिक किंवा तपेलेंभर दाणें अधिक असें ठरवायास मोठी अडचण पडत असेल.

गुरु- होय, म्हणून वस्तु घ्यायास द्यायासच पैका उपयोगी पडतो इतकेंच नव्हे तर त्या वस्तूंची किंमत अमुक असें सरासरी ठरवायासही उपयोगी पडतो. म्हणजे अमुक वस्तूचे अमुक मानास अमुक धातु अमुक वजनाची द्यावी जसें ५ शेर तुरास १ रुपया द्यावा याप्रमाणें नाण्याच्या योगाने व्यवहार चांगल्या रीतीनें चालतो.

नाण्याची चाल झाल्याचे पूर्वी लोकांस आपले मालाची किंमत ठरवायास मोठी अडचण पडे. म्हणून सर्वांचे समजुतीनें नित्य वहिवाटीचे पदार्थांची किंमत ठरवून त्या किंमती इतकी जो पदार्थ द्यावा घ्यायाचा असेल त्याची किंमत असें समजून व्यवहार करीत. याचप्रमाणें इतर देशींचे प्राचीन ग्रंथांत सांपडतें. अमुक्याची संपत्ति अमुक गुरांचे व मे-

ढ्यांचे कळपाइतकी असें पूर्वी म्हणत. तो हजाराची किंवा लाखाची असामी असें बोलत नसत. कोणे एकाचेकडे पशू असतील तीच कायती संपत्ति असें समजत. मनुस्मृतींत आठ प्रकारचे विवाह म्हणजे लग्नें सांगितलीं आहेत. त्यांत नवरीचा बाप वरापासून दोन किंवा चार गाई घेऊन ती नवरी त्यास देतो तो आर्ष विवाह. याजवरून असें सिद्ध होतें कीं आतां जो व्यवहार कोणी कोणी रूपये घेऊन करीत असतील तो पूर्वी पश्वादिक घेऊन करीत होते. अजून तरी कोठे कोठे असें आहे कीं अमुक वस्त्राची किंमत अमुक घोड्याइतकी. जे देश चांगले सुधारले आहेत तेथें कोणे एकाची जी पुंजी असेल ती अमुक संख्या द्रव्या इतकी आहे असें म्हणतात. त्याची २०००० हजारांची पुंजी आहे त्याजवरून असें समजावें कीं त्याचे पदरीं जरी २० रुपये नसले तरी त्याची जमीन अथवा माल विकला असतां २०००० हजार रुपये उत्पन्न होतील.

गोपाळ- बरें कोणे एका देशीं कोणे व्यापाऱ्यानें सोनें नेलें असतां त्याची विकरी कसी होती. त्या सोन्या बद्दल कांहीं दिलें पाहिजे, असें जें कांहीं द्यावयाचें तें सोनेंच नसेल, कोणत्या देशीं सोनें मुळींच नाहीं.

गुरु- अरे ज्यादेशीं सोन्याचा व्यापारी सोनें घेऊन जातो त्या देशीं त्या सोन्याच्या मोलापेक्षां दुसरे पदार्थ अधिक मिळाले नाहींत तर तो त्या देशीं सोनें कशास घेऊन जाईल. त्या व्यापाऱ्यस सोन्या बद्दल सोनेंच मिळालें नाहीं तरी दुसरे पदार्थ इतके अधिक मिळतात कीं त्यास व्यापाराचा जो नफा व्हायाचा तो नफा होऊन त्याचा नोरही सुटतो किंबहुना ९० अथवा ९५ चें सोनें असल्यास त्यास १०० रुपयांचा जिन्नस मिळतो. सोन्यारुप्या बद्दल त्यास लोंकरी वस्त्र कापड सुऱ्या चाकु कातरी इत्यादि लोखंडी जिन्नस नीळ असे असे पदार्थ मिळतात.

गोपाळ- तेव्हां कित्येक लोक जसे सोन्यानें कांहीं माल उत्पन्न करितात तसेच विकाऊ मालानें सोनें उत्पन्न करितात.

गुरु- खरें ज्या सोन्या बद्दल माल देतात त्या सोन्याचें नागें झालें नसतें म्हणून त्या व्यवहारास विक्री असें बोलूं नये तो केवळ मोबदला आहे.

गोपाळ- खाणींत जें सोनें उत्पन्न व्हायाचें त्यापेक्षां तें कमी होऊं लागलें त्यामुळें सोन्याची कमती झाली तर त्याची किंमत वाढेल, तेव्हा पूर्वीपेक्षां सोन्याचे बद्दल अधिक माल द्यावा लागेल.

गुरु- होय. सोन्याचे लगडयांची मूळ किंमत सोनें उत्पन्न करायास जो खर्च बसला असतो त्याजप्रमाणें असती तसींच दुसरे जिन्नसाचे उत्पन्नाच्या खर्चाप्रमाणें त्याची किंमत असती. सोनें खाणींतून काढून विकायासारखे स्थितीस आणायास जे श्रम पडतात व तें जेथें विकलें जाईल तेथें न्यावयास जी मेहनत लागती तो सर्व उद्योग करणें याचेंच नाव सोनें उत्पन्न करणें आहे. सोन्याचे मोबदला मोल तर सोन्याचा जसा खप असेल व भरती असेल त्याप्रमाणें अधिक उणें असतें, सोन्याचे मोबदला जो माल द्यावयाचा त्यापेक्षां अधिक अथवा कमी माल द्यावा लागला झणजे समजावें कीं सोन्याचे मोबदला मोलांत अंतर पडलें जसें इतर जिन्नसांचे मोल पैक्यानें ठरलें जातें तसें सोन्यारूप्याचें मोल ठरायास तें सोनेरूपेंच प्रमाण होत नाहीं.

गोपाळ- दुसऱ्या जिन्नसांचें मोल सोन्यारूप्यानें ठरतें तेव्हां सोन्या रूप्याचे मोबदला मोलांत अधिक उणें झालें असतां त्यां जिन्नसांचे मोलांतही अधिक उणें होईल.

गुरु- होय जिन्नसांचें अमुकच मोल असावें असा केवळ निश्चय सोन्यारूप्यानेच होत नाहीं कारण सोनें रुपें पुष्कळ झाल्यामुळें त्याचा भाव उतरला तर त्याचे मोबदला जो माल द्यायाचा तो कमी दिला जातो झणजे असें होतें कीं सोन्या रुप्याचें मोल उतरलें तर मालाचें मोबदला मोल उतरत नाहीं तें उलटें चढून माल महाग होतो. पैक्याची कमती झाल्यामुळें पैक्याचा भाव चढला तर त्याच्या मोबदला अधिक माल द्यावा लागतो, झणजे असें होतें कीं मालाची किंमत उतरून माल स्वस्त होतो.

गोपाळ- कोणे एका जिन्नसाची कमती झाल्यामुळें त्याचें मोबदला मोल वाढतें झणजे त्याची जी मुळची किंमत त्यापेक्षां अधिक किंमत द्यावी लागती. याजवरून पाहतां सोन्यारुप्याची कमती झाल्यामुळें असें होईल कीं पूर्वी जितक्या मालाचे मोबदला जें सोनें रुपें मिळत होतें तितक्या मालाचें मोबदला सोनें रुपें कमी मिळूं लागेल झणजे फरा भर धान्यांस जो पैका येत होता त्यापेक्षां कमी पैका येऊं लागेल अर्थात् धान्य स्वस्त होईल. अरे बहुमूल्य धातूंची कमती झाल्यामुळें एकटें धान्यच काय वस्त्र पात्र इत्यादि सर्व सवंग होईल.

गोपाळ- बरें, पैक्याची कमती होऊन सर्व जिन्नस स्वस्त झाले तर त्यांत देशाचें हित आहे किंवा कसें.

गुरु- जिन्नस उत्पन्न करायाचा खर्च कमी झाल्यामुळें जो जिन्नस पुष्कळ होउन स्वस्त होतो त्यांत देशाचें हित आहे, पैक्याचे कमती मुळें स्वस्त होतो त्यांत काहीं हित नाहीं. पैक्याची कमती झाल्या मुळें माल दास्तानींच पडून राहतो त्याचे मोबदला मोलांत अधिक उर्णे न होता त्याची किंमत उतरती. ह्मणून अशा रीतीने जो माल उतरला तो वास्तविक स्वस्त झाला नाहीं, दिसण्यांत मात्र स्वस्त झाला. च्यार आण्यानें धान्याची पायली ज्या वेळीं मिळत होती त्या वेळींच्या धान्या इतकेंच धान्य गावांत असतां दोन आण्यानें पायली मिळूं लागली तर त्या सवंगपणामुळें धान्य पुष्कळ झालें असें होणार नाहीं.

गोपाळ- गावांत धान्याची अधिक भरती नव्हतां किंमत उतरून दोन आण्यानें पायली मिळूं लागली तर मजूर लोक सवंगपणा पाहून धान्य खपवून टाकितील त्यामुळें दुसरें पिक येई तोंपर्यंत धान्याची फार कमती होईल. ह्मणून आपण जो दिसायाजोगा किंवहुना खोटा सर्वगपणा सांगितला त्यांत देशाचें अनहित आहे.

गुरु- तूं ह्मणतोस तसें होणार नाहीं. कारण पैक्याचीच कमती असली मग धान्य जरी सवंग झालें तरी मजूर लोक अधिक खपविणार नाहींत अधिक विकत घ्यावयास त्यांचे जवळ पैका कोठून येईल. पैक्याचे कमतीमुळें जसा सर्व जिन्नसांचा पाड उतरेल तसा रोजमुन्याचा ही पाड उतरेल. ह्मणून धान्य विकत घेण्याचें जें त्यांचें सामर्थ्य त्यांत अधिक उणें होणार नाहीं.

गोपाळ- खरें, सोन्या रुप्याची एखादी नवीन खाण सांपडली त्यामुळें अथवा कांहीं दुसऱ्या कारणामुळें पैक्याची भरभर झाली तर सर्व जिन्नसाचा भाव चढेल.

गुरु- होय, असा जो भाव चढणें तो जिन्नसाचें कमतीमुळें चढत नाहीं. ह्मणून जरी त्याची किंमत चढली तरी त्याचें आंगमोल चढत नाहीं. त्या जिन्नसाच्या मानांत अधिक उणें होत नाहीं, ह्मणून लोकांस जितका मिळायाचा तितकाच मिळत असतो इतकें मात्र होतें कीं द्रव्य पुष्कळ झाल्यामुळें पैक्याचा भाव उतरतो. त्यामुळें असें होतें कीं पूर्वी जो जिन्नस जितक्या पैक्याने मिळत होता तितक्याच पैक्याने तो

जिन्नस मिळत नाहीं त्यास अधिक पैका द्यावा लागतो. धान्याचे दर पायलीस दोन आणे द्यायाचे तर चार आणे द्यावे लागतात. परंतु पैक्याची भरभर झाल्यामुळें रोजमुरा दुप्पट मिळूं लागतो, ह्मणून दर पायलीस चार आणे देऊनही धान्य घेण्याचें सामर्थ्य मजुराचे अंगीं येतें. कोणें एके पदार्थाची किंमत आणि आंगमेहेनत हीं दोन्हीं निरनिराळीं असतात.

एकादे पदार्थाचें मोल उतरतें आणि किंमत चढती तो प्रकार सांगतों. पायलीभर धान्य दोन आण्यानीं मिळायाचें तें कोणेसमयीं चार आण्यानीं मिळूं लागेल. परंतु पैक्याचीं भरभर झाल्यामुळें असें होईल कीं पूर्वी जितकें तेल तूप दोन आण्यानीं मिळत होतें तितकें चार आण्यानीं मिळणार नाहीं. ह्मणून चार आण्याचे तेलतुपास पायलीभर धान्य मोबदला देणें योग्य नव्हें. कारण धान्याचे मोबदला मोल तेलातुपाचे मोबदल्यापेक्षां उतरलें, त्याची किंमत ह्मणजे पैक्यानें ठरलेलें मोल मात्र चढलें.

गोपाळ- अमुक जिन्नसाचे भावांत अधिक उणें झालें आहे, तें जिन्नस अधिक उणा झाल्यामुळें झालें आहे, अथवा पैका अधिक उगा झाल्यामुळें झालें, हें आपण कशावरून समजावें? तें समजण्याविषयीं कांहीं नियम असावा.

गुरु- मोलाविषयीं निर्णय करणें ह्मटलें ह्मणजे फारच कठिण. कारण अमुक पदार्थाचें अमुकच मोल असावें, याविषयीं नित्य एकसारिखें असणारें असें प्रमाणच नाहीं. ज्याचें मोल कधींच पालटूंनये असा प्रकृतिसिद्ध किंवा कृतिसिद्ध कोणी पदार्थच सांपडत नाहीं. असा जर पदार्थ असता तरच मोलाविषयीं निर्णय करितां येता.

गोपाळ- असा पदार्थ असता तर फारच उपयोगी पडता. कोणे पदार्थाची किंमत ठरविणें तीं दुसरे पदार्थाची किंमत लक्षांत आणून ठरवितात, त्या दुसरे पदार्थाची किंमत अधिक उणी होत असली, तर मग बरोबर किंमत ठरणें कोठून होईल? एके पदार्थाचे किंमतीचा हवाला दुसरे पदार्थाचे किंमतीवर, दुसऱ्याचा तिसऱ्यावर असें कोठपर्यंत करीत जावें? हें तर जसें कोणी ह्मणतात कीं पृथ्वीस आधार शेषाचा अथवा हत्तीचा, हत्तीस आधार कूर्माचा त्यासारिखें झालें. कोणाकडे ५ विघे जमीन आहे, एवढ्यावरून तर त्याचे संपत्तीचें अनुमानच होणार नाहीं, परंतु दरविघा अमुक किंमतीचा आहे असें सांगितलें तर त्याची अमुक

संपत्ति असें ठरवितां येईल. तेव्हां जमीनीचे लांबी रुंदीवर किंमत ठरतीं असें ह्मणावें तर तेंही प्रमाण नाहीं. ती जमीन सुपीक असेल, अथवा चांगले सोईचे ठिकाणीं असेल, अथवा कंपीक, नापीक, गैरसोईची असेल त्याप्रमाणें तिची किंमत ठरेल. बरें, हेंही असो जमीचे धन्यानेंच सांगितलें कीं दरविघा ५०० रुपये असी माझी जमीन आहे, त्यावरून किंमत ठरवितां येईल असें ह्मणावें तर तेंही बराबर ठरवितां येणार नाहीं कारण पैक्याचा भाव एकसारिखाच असत नाहीं. कोठे पैक्याची भरभर झाली असती, कोठे कमती असती, कोठे पैक्याचा भाव उतरला असतो, कोठे चढला असतो. सारांश ज्या प्रमाणांत कधींच अंतर पडूंनये असें कांहीं प्रमाण असल्यावांचून किंमतीचा बराबर ठराव होणार नाहीं.

गुरु- बरें, जर पैक्याचा भाव दरशेंकडा २५ इतका उतरला असला, आणि कापड करण्याचे कामांत कांहीं चांगली युक्ति अढळल्यामुळें एक ताका तयार करायास चार रुपये बसायाचे तर तीन रुपये बसूंलागले, तर तें कापड कोणत्या किंमतीनें विकेल ?

गोपाळ- त्याची जी मूळ किंमत चार रुपये त्याच किंमतेनें विकेल. पण त्या किंमतीनें जरी तें विकलें तरी तें स्वस्तच समजावें, कारण जसा पैक्याचा भाव उतरला तसें तें कापड तयार करण्याचा खर्चही कमी झाला.

गुरु- खरें, बरें जर पैक्याची कमती झाली, आणि एकादा जीन्नस उत्पन्न करायास जो खर्च लागायाचा तोही कमी झाला, तर असें होईल, कीं तो जिन्नस देण्यांतच स्वस्त होणार नाहीं, तर वास्तविक स्वस्त होईल.

गोपाळ- तसें झालें तर कापडाची किंमत जी चार रुपये होती ती उतरून दोन रुपये होईल.

गुरु- तशांत कापडाचा जो खप असायाचा त्यापेक्षां कापडाची अधिक भरती झाली, त्यामुळें कापड करणारे कापड करायास जो खर्च बसला होता त्यापेक्षां तें कमी किंमतीनें विकूंलागले, तर त्या कापडाची किंमत फारच उतरेल किंबहुना एक रुपयास ताका मिळूंलागेल.

या अशा कारणावरून किंमत उतरती, परंतु पदार्थ उत्पन्न करायास जो खर्च लागायाचा तो कमी लागल्यामुळें जी किंमत उतरती त्यांत मात्र हिताची गोष्ट आहे. पैक्याचा भाव उतरल्यामुळें किंमत उतरती, तो उगाच दिसाया जोगा सवंगपणा असें समजावें. जितकी भरती पा-

हिजे त्यापेक्षां फार भरती झाल्यामुळें किंमत उतरून जी सवंगाई होती, त्यांत तर अनहितच जाणावें तेणेंकरून लोकांची खरावी होती, आणि उद्योगाचाही मोड होतो.

गोपाळ- आपल्या बोलण्यावरून असें सिद्ध होतें, कीं पैक्याचीभरभर होऊ, अथवा कमती होऊ, पण लोकांत पैका अधिक उणा होत नाहीं.

गुरु- असें कां ह्मणतोस ? पैक्याच्या भावांत एकाएकी अंतर पडलें असतां तें सर्व लोकांस जाचतें. आणि कित्येकांचा असा मोड होतो कीं ते कधींच सुधरत नाहींत.

गोपाळ- नुकसान यांत काय सांगावें. कुळ आपलें गवत धन्यास विकी अथवा दुसरे कोणास विकी, परंतु बाजारभाव जेव्हां पडला, तेव्हां कुळास नुकसान झाल्या वांचून राहणार नाहीं.

गुरु- खरें. जर पैक्याचा भाव दुप्पट चढला तर भाड्याचे ऐवजानें जो जिन्नस मिळायाचा त्याचे दुप्पट मिळूं लागेल. शंभर रुपयानीं दोनशें रुपयांचा जिन्नस मिळेल. याजवरून पाहतां भाडें तर दिसण्यांत जसेंचें तसेंच असतां वस्तुतः दुप्पट वाढेल. तें निरर्थक कुळाकडून काढून धन्याचीं भर करायास दिलें जाईल.

गोपाळ- हें असें कुळास नुकसान होणें, तें त्या जमीनीचा नवीन करार झाला असतां बंद होईल.

गुरु- खरें, परंतु कुळाकडे जितकीं वर्षें पहिला करार भरायाचा आहे तितकीं वर्षें तर कुळाचें नुकसान होत जाईल. यांत कानून कायद्यास कांहीं विपरीत झालें नाहीं, पण मालाचें रक्षण होणें त्यांत उघड रीतीने अंतर पडलें. अरे मालाचें रक्षण होणें हेंच संपत्ति उत्पन्न करण्याचें व संचय करण्याचें साधन होय. मेहनत केली असतां त्याचें आपल्यास फळ प्राप्त होईल, अशा आशेने मेहनत करावी असें वाटतें. परंतु त्यापेक्षां आपले मालाचें संरक्षण होईल, याजवरून मेहनत करायास अधिक उमेद येती.

गोपाळ- बरें, पण पैक्याची भरभर झाल्यामुळें पैक्याचा भाव उतरला असतां आपण सांगतां त्याहून विपरीत परिणाम होईल. कुळाचें तर हित होईल आणि धन्याचें नुकसान होईल. कारण पैक्याचे कमतीचे समयीं जें भाडें उत्पन्न होत होतें तितकें उत्पन्न होणार नाहीं.

गुरु- नाहीं, होणार यांत काय सांगावें. पैक्याचे भावांत उणें

अधिक झालें असतां, अलाभकारी ह्मणून जे पूर्वी उद्योग करणारे सांगितले, त्यांसही उर्णे अधिक नुकसान होतें. त्यांतून ज्यांचा रोजमुरा बांधलेला असतो त्या रोजमुऱ्यांत तर लाभकारी मजुरांचे रोजमुऱ्यांत जसें अंतर पडतें तसें अंतर पडत नाहीं. तशांत सरकारांत जे जाहाजाच्या अथवा लश्करी खात्यांत चाकरीस असतात त्यांचा, तसाच वैद्यक, न्यायाधिश, धर्मोपदेश इत्यादि थोरले रोजगार करणारांचाही बांधलेला रोजमुरा असतो. यांखेरीज ज्यांचा बांधलेला रोजमुरा नसतो असे जे अलाभकारी मजूर त्यांचें, पैक्याचे भावांत उर्णे अधिक झालें असतां, अनहित अथवा हित होतें.

गोपाळ- पैक्याचा भाव उतरला असतां थोरले रोजगार करणारे जे अलाभकारी मजूर ते आपला सांभाळ करून घेतील. परंतु शिपाई, जहाजावर काम करणारे, यानीं कसें करावें? यांस यांचा चांगले रीतीनें निर्वाह होई असा रोजमुरा यांस अवश्य असला पाहिजे.

गुरु- तूं सांगतोस तशा लोकांस सरकारांतून रोजमुरा मिळत असतो आणि अन्न वस्त्रादिकही मिळत असतात. ह्मणून केवळ रोजमुराच दिल्यानें जें त्यांचें नुकसान व्हायाचें, तसें नुकसान पैक्याचा भाव पडला असतां होत नाहीं.

गोपाळ- बरें, त्यांस केवळ रोजमुराच मिळत असतां, पैक्याचा भाव पडला तर त्यांची स्थिति कसी होईल?

गुरु- तें मी तुला दुसरे बैठकीस सांगेन. पैक्याचा भाव उतरला असतां सावकारी व्याजबट्ट्यानें व्यवहार करणारांचेंही नुकसान होतें. सरकारी नोटी ज्यांचे जवळ असतात त्यांस जें व्याज नोटी प्रमाणें मिळायाचें तें तर मिळत असतें, परंतु त्या नोटांवर कांहीं व्यवहार करूं गेलें असतां कमी उत्पन्न होतें.

गोपाळ- पैक्याविषयीं माझी भलतसीच सजूत होऊन गेली होती. म्या असें मानिलें होतें, कीं जे पदार्थ मिळून संपत्ति झाली आहे, त्यांतीलच पैका एक मुख्य पदार्थ होय. परंतु विचार करितां असें सिद्ध होतें पैका संपत्तींत मोजायास योग्य नव्हे कारण देशाची संपत्ति वाढवायास पैक्याचा कांहींच उपयोग होत नाहीं. अहो पैका पुष्कळ झाला ह्मणजे सर्व जिन्नस महाग करितो, बरें कमी झाला ह्मणजे स्वस्त करितो. एकून महागाई सवंगाई करणें हाच कायतो याचा पराक्रम, याच्यानें देश कांहीं

सधन करवत नाहीं. असें आहे म्हणून पैक्यास संपत्ति असें मानूंनये हा उगाच तिचें सोंग आहे. असो याचा मुख्य उपयोग इतकाच दिसतो कीं मोबदल्याचा व्यवहार करण्याविषयीं हा चांगलें सोईचे साधन आहे. आणि मोल ठरविण्याविषयीं कांहींच वस्तु साधन नसतां हा अपूर्तेसें प्रमाण झाला आहे.

गुरु- पैका संपत्तीचें सोंग नव्हे कळलें. संपत्ति ज्या मोलानें व्यवहारांत वागती त्याच मोलानें पैका वागत आहे. याचे ठायीं कांहीं मोल नसतें तर याचें बदल संपत्तिरूप पदार्थ कोणी कशास देतें? पैका हा देशाचें संपत्तीचाच अंश आहे. जे पदार्थ उपयोगी अथवा उपभोग्य, ते पदार्थ परिमित मानानें मिळाले म्हणजे त्या संचयास संपत्ति असी संज्ञा येती. पैका तर मोबदल्याचे व्यवहाराचें मोठेंच साधन आहे, तसेंच मोलाचा निर्णय करण्याविषयीं प्रमाण झाला आहे तस्मात् पैक्याचा उपयोग काय सांगावा? यानें मोबदला करण्याचा व्यवहार सोपा केला, त्या योगानें विकाऊ जिन्नसांचा चहूंकडेस फैलाव होऊन ते पुष्कळ करावे असी लोकांस उमेद झाली.

गोपाळ- खरें, पैका व्यवहारांत मोठा उपयोगी आहे. बरें पण जितका असायाचा त्यापेक्षां अधिक झाला, तर यांचें मोल कोठून राहील?

गुरु- तें बोलणें एकट्या पैक्यास लागत नाहीं. संपत्तिरूप जे पदार्थ त्यां सर्वांस लागतें. वस्त्र, पात्र, इत्यादिक अधिक झालीं असतां यांचें मोल कोठून राहील. कोणता पदार्थ कां असेना, अधिक झाला म्हणजे त्याचें मोल उतरतें, आणि तो कांहीं कमी पडत नाहीं.

गोपाळ- जे जिन्नस अधिक झाले ते परमुलखीं नेऊन, आपल्यास जे जिन्नस पाहिजेत ते त्यांचे मोबदला घ्यावे.

गुरु- तसेंच पैक्याचें कां करूनये? पैका अधिक झाला म्हणजे तो परमुलखीं नेऊन, व्यापारी परमुलखी जिन्नस खरीद करितात. अधिक झालेल्या पैक्याचा असा व्यवहार केला नाहीं तर त्याचा संपत्ति उत्पन्न करायास कांहींच उपयोग होणार नाहीं. जितके पिठाचा खप तितकें दळाया पुरते घरट असावे. अधिक असले, तर ते आपेआप पीठ देणार नाहींत. ते उगेच संग्रहीं ठेविल्यानें कांहींच उपयोग होणार नाहीं.

गोपाळ- कोणी असें म्हणतात कीं ज्या देशीं जसा पैका, तसा तो देश मातबर असें समजावें.

गुरु- तें एकअर्थी खरें आहे. तऱ्हेतऱ्हेचे पुष्कळ विकाऊ जिन्नसांचा व्यवहार करण्यास पुष्कळ पैका पाहिजे. जे चांगले मातबर नांदते देश तेथें पुष्कळ पैका लागतो आणि तो मिळविण्याची त्या त्या देशीं साधनेंही असतात. परंतु पुष्कळ पैका असणें हें संपत्तिमान् होण्यास कारण नव्हे. संपत्तिमान् होणें ह्मणजे विकाऊ जिन्नसाचा मोठा व्यवहार करण्याचें सामर्थ्य येणें; याचें पुष्कळ पैका होणें हें कार्य आहे. लोक मातबरीच्या गोष्टी सांगतां, कार्याचे ठिकाणीं कारण मानितात ही त्यांची चूक आहे. कोणे एका देशीं चांगला व्यापार चालाया पुरतें नाणें असावें, ह्मणजे त्या देशाची संपत्तिमान् जे देश त्यांत गणना होती. त्यापेक्षां अधिक नाणें असून फळ काय ? असें कामीं न पडायाचें नाणें जो कोणी आपल्या कडची संपत्ति देऊन घेतो, त्यानें ती संपत्ति निरर्थक गमविली असें समजावें.

गोपाळ- लोकांचें बहुधा असें ह्मणणें असतें कीं पुष्कळ द्रव्य असलें ह्मणजे नाना प्रकारचे उद्योग करावे, व्यापार करावा असी लोकांत प्रवृत्ति होऊं लागती. हें ह्मणणें खरें असावें. कारण **अमेरिका**खंडी सोन्याच्या खाणीं सांपडल्यापासून **युरोप** खंडाची चढती कळा झाली त्या पूर्वी तर **युरोप** खंड विपत्तींत व अज्ञानांत गर्क होऊन गेलें होतें.

गुरु- **युरोप** खंडांत उद्योगाचा उदय होण्यास तूं सांगतोस तें एक कारण आहे खरें. **अमेरिका** खंड पूर्वी अज्ञात होतें. त्याचा शोध लागतांच जसा एक नवीन लोकच अढळला, असें **युरोप** खंडींच्या लोकांस वाटून ते रानवटपण अज्ञान इत्यादिरूप झोंपेतून उठून उद्योगास लागले. परंतू अमेरिका खंडीं जरी सोन्याच्या खाणी सांपडल्या नसत्या, तरी युरोपखंडी उद्योग व्यापार बंद पडला नसता. कारण सोनें जरी अमेरिकाखंडीं न मिळालें तरी मोठा व्यापार कराया जोगे साकर, काफी, नीळ, तंबाखू, कित्येक औषधि इत्यादि पुष्कळ संपत्ति सांपडती तेणेंकरून **युरोप** खंडीं सुख संमृद्धि झाली आहे, केवळ सोन्यारुप्याच्या लोभानेच मनुष्याची उद्योगाकडे प्रवृत्ति होत नाहीं.

अरे **युरोपखंडीं** उत्तम प्रकारें करून कृषिकर्म होतें, अकुंठितपणें व्यापार चालतो, नानाप्रकारच्या उत्कृष्ट शिल्प कालाकौशल्यें आहेत, हीं काय अमूल्य धातूंचे समृद्धीने केलीं? हे असे लाभदायक परिणाम तेथील

लोकांत पूर्वी नव्हते, त्याचें कारण द्रव्याची न्यूनता नव्हे कळलें. कोणी ह्मणतात कीं नाणें परमुलखीं व्यापारास नेऊंनये जिन्नसच मोबदल्याकरितां न्यावा. परंतु असें ह्मणणें नीट नव्हे असें आडमस्मिथ् साहेबाचें मतें आहे.

गोपाळ– कोणएके देशीं नाणें पुष्कळ झालें आणि परमुलखीं व्यापारास नेण्याची मनाई असली, तर तें आटून त्याची खोट करावी.

गुरु– नाणें आटून खोट करायाची मनाई असली, तर तें नाणें तसेंच राहील अथवा त्याचें अधिक चलन होईल. अर्थात नाण्याचा भाव उतरेल.

सांप्रत इंग्लांड देशीं नाणें व्यापारास बाहेर नेण्याची मनाई नाहीं तेणेंकरून व्यापारास चांगली आनुकूलता झाली आहे. नाणें फार जमून त्याचा भाव उतरूं लागला. अर्थात विकाऊ जिन्नसाची किंमत वाढूं लागली ह्मणजे तेथील व्यापारी नाणें परमुलखीं जिन्नस खरीद करायास नेतात. आणि इकडे किंमत चढली असें पाहून परमुलखी व्यापारी तिकडचा माल इकडे पाठवून देतात, आणि इकडे जे जिन्नस महाग मिळणार ते नघेतां स्वस्त झालेला जिन्नस, ह्मणजे नाणें, मोबदला घेतात.

गोपाळ– अर्थात् ते विक्री करितात, खरीद करीत नाहींत.

गुरु– होय, याप्रकारें अधिक झालेलें नाणें मुलखांतून जातें. मग पुढें व्यापार होऊं लागला ह्मणजे नाण्याचा भाव चढतो जिन्नसांचा भाव उतरतो, तेव्हां परमुलखी व्यापारी आपल्या कडचे माला बदल नाणें न घेतां इकडचा स्वस्त झालेला जिन्नस घेतात. ह्मणून नाणें व्यापाराकरितां परमुलखीं पाठविण्यांत कांहीं भय नाहीं.

युरोपखंडीं स्पेन व पोर्टुगाल ह्मणून देश आहेत, तेथेंही परमुलखीं नाणें व्यापारास नेण्याची मनाई झाली होती; त्याप्रमाणेंच जर चालेलें असतें, तर त्या देशीं जें अमेरिकेतून आणलेलें पुष्कळ सोनें रुपें, त्याचा तांबें शिसें यांच्यापेक्षां कांहीं अधिक उपयोग झाला नसता.

बरें नाण्याची कमती झाल्यामुळें जिन्नस खरीद करण्याचें गावांत कोणांत सामर्थ्य राहिलें नाहीं, तेणेंकरून जिन्नसाचा भाव उतरला तर कसें काय होईल ?

गोपाळ– तर परमुलखी व्यापारी येऊन इकडचा माल खरीद करितील, आणि त्याचे मोबदला माल न देतां नाणें देतील. ते खरीद मात्र

करितील, इकडचा बाजार भाव पडलेला पाहून विक्री करणार नाहींत.

गुरु- भले, चांगलें उत्तर दिलें. याप्रकारें सर्व सुधारलेल्या देशीं सोन्यारुप्याचा फैलावा होत असतो. जेथें कमती पडली म्हणजे तेथें सर्व ठिकाणाहून संपत्तीचा प्रवाह चालतो आणि चांगली भरती झाली म्हणजे तो प्रवाह उलटतो. या बहुमूल्य धातूंचा यथानुक्रमें प्रसर होत असतो आणि त्यांचे मोलांत अंतर पडूंनये, नेहमी एकसारिखेच रहावें, असा रोख असतो, म्हणून इतर वस्तूंचें मोल ठरवावयास बहुधा याच अमूल्य धातु प्रमाण धरल्या आहेत. पैका इतर वस्तु विकत घ्यावयास द्यावयास साधन आहे. त्या वस्तूंचे मोलांत जसें अंतर पडतें तसें पैक्याचे मोलांत अंतर पडतें, तर मोलाचा निर्णय करण्याविषयीं पैक्याची कोणीच योजना केली नसती.

उत्तरभाग संवाद १७

पैक्याचाविषयीं

सोनेंरूपें यांचा भाव उतरत आल्याचा प्रकार- नाण्यामध्यें हीण घातल्यानें त्याचें मोल कमी होतें - सरकारी व सावकारी पेढ्या - कागदाचा पैका - कागदाच्या नाण्याबदल सरकारानें पाहिजे तेव्हां धातुरूप पैका नदेण्यापासून होणारे परिणाम - पैका व त्याचे साह्याने इतर वस्तूंचा होणारा जो फैलावा, त्या उभयतांचा परस्पर संबंध, इत्यादि सांगितलीं आहेत.

गोपाळ- कालच्या संवादावरून असी कल्पना सिद्ध होती कीं एका देशीं नाण्याची भरभर होऊन त्याचा भाव उतरत नसला तरी तसें सर्वत्र होणार नाहीं. कारण बहुमूल्य धातु प्रतिवर्षी खाणीतून काढीत असतात, त्यापैकीं कांहीं अंशाचीं भूषणें, पात्रें इत्यादि करितात. परंतु बहुत्येक अंशाचें टांकसाळींत नाणें घडतें तेव्हां असी जी नाण्याची भरती होत जाती त्यामुळें नाण्याचाभाव सर्वत्र उतरला राहील.

गुरु- नाण्याची भरती झाली असतां त्याचा भाव उतरणार नाहीं; कारण जसी भरती तसा खप होतो. भूमींतून व्यवहारोपयोगी वस्तु जशा जशा अधिक उत्पन्न होत जातात, तशा तशा अमूल्य धातुही होत जातात. त्या वस्तूंचा जसा व्यवहार होतो, त्याचप्रमाणें नाण्याचा व्यवहार होतो. ह्मणून असा विचार करावा, कीं वस्तु केवढ्या आणि त्या वस्तु ज्या नाण्यानें घ्यायाच्या तें नाणें केवढें, याप्रमाणें पाहतां नाण्याची पृथ्वीवर भरभर होऊन त्याचा भाव उतरला राहील असें सिद्ध होत नाहीं.

एक फरा धान्याची किंमत एक रुपया असली, आणि प्रतिवर्षास जसें हजार फरे धान्य भूमींतून उत्पन्न होऊं लागलें, तसेच हजार रुपये खाणींतून निघूं लागले, तर त्या धान्याची किंमत जसीची तसींच राहील आणि नाण्याची भरती होत गेली, तरी त्याचा भाव उतरणार नाहीं.

गोपाळ- महाराज, हजार फऱ्यांचे धान्याचा लोकांत खप झाला ह्मणजे झालें, मागाहून जे हजार रुपये खाणींतून निघतील, ते तर तसेच राहतील.

गुरु- अरे, हजार फरे धान्य खाणारे जे लोक, त्यांतून बहुत्येकजण येते वर्षीं हजार फऱ्यांपेक्षां अधिक धान्य उत्पन्न करतील.

गोपाळ- याजवरून असें सिद्ध होतें कीं, कृषिकर्म व शिल्पकर्म यांचें उत्पन्न धातूचे खाणींपेक्षां अधिक.

गुरु- धातुचे खाणींतून जें प्रतिवर्षीं उत्पन्न होतें, तें शिल्पकर्म करायास व जमीनींचें जें अधिक उत्पन्न होतें तें विकत घ्यावयास पुरेपडेल, तर नाण्याचा भाव व वस्तूची किंमत जसीची तसींच राहील. जर खाणींतून सोनें रुपें कमी निघालें तर मालाची किंमत उतरेल. जर अधिक निघालें, तर चढेल. सारांश नाण्याचे कमी अधिक असण्यावर मालाचे किंमतीचा फेरफार होणें आहे.

अमेरिकाखंडीं सोन्यारुप्याचे खाणींचा शोध लागल्या पूर्वी नाण्याचें मोबदला मोल अधिक असे. पैक्याची पूर्वी किंमत किती असे, आणि आतां किती आहे, तें, पूर्वकाळींचे राजे किती द्रव्यानें लाखो फौजा ठेवित, त्याजवरून पहावें. पर्शिया देशींचा क्झक्झर्क्झीस पादशाह होऊनगेला, त्याचा तो देश मातवर व फार मोठा असतां, त्यांत कायते तीनकोडी रुपये उत्पन्न होत, आणि त्याची जी मोठी प्रबळ सेना, तसींच लढाऊ गलबतें यां एवढ्यांचा त्या तितक्या उत्पन्नानें निर्वाह होई.

गोपाळ- एकूण आतां जें काम जितक्या नाण्यानें होतें, त्या कामास पूर्वी तितकें नाणें लागत नसें. तेव्हां नाण्याची किंमत मोठी होती असें सिद्ध होतें. असी मोठी किंमत असतां, रोमनलोकांनीं डामडौल ख्यालीखुशालींत फारच नाणें उधळिलें, असें त्यांचे इतिहासावरून समजतें.

गुरु- त्याकाळीं नाण्याची मोठी किंमत इतर देशीं असेल. रोमन लोकांस तर नाणें मोठे किंमतीचें असें वाटत नव्हतें, कारण त्यानी योग्य श्रमानें मिळविलें नव्हतें. जे जे मुलूख घेतले, ते ते सर्व लुटून तेथून सोनें रुपें आणिलें. असो नाणें अधिक झालें झणजे नाण्याचा भाव उतरतो झणून सांगितलें. तो भाव उतरण्यास दुसरींही कारणें आहेत. एक तर असें कीं जें नाणें पाडितात त्याची चांगली चोख धातु नसती, तींत कांहीं भेळ असती. पूर्वीच्या अकबरशाही मोहरा, सुरती रुपये, चोख सोन्यारुप्याचे वजनांत बरोबर असत. तशा दुसऱ्या शिक्याच्या मोहरा व रुपये नसत. कित्येक देशींचे राजे नवीन नाणें पाडवीतेसमयीं चांगल्या चोख धातूंत दाटून भेळ घालवितात. तेणेंकरून नाणें कमी असतां अधिक भरतें. कित्येक राजानी लोकांपासून चांगला ऐवज घेऊन त्याची फेड या अशा नाण्यानें केली; हें असें करणें हें कपट समजावें. अशा नाण्याचे चलनापासून अनेक वाईट गोष्टी होतात. एकतर रयतेस नुकसान होतें, नाण्याच्या भावांत अंतर पडतें. हे रुपये इतके अधिक, ते इतके कमी असा गोंधळ होतो. जिन्नसाचा भाव वाढतो. याप्रमाणें नाणें इसवी सन १३५१ नांत इंग्लांड देशीं एडवर्ड तिसरा झणून एक राजा होऊन गेला, त्यानें पाडविलें होतें. असो अलिकडे तर कागदाचे रुपयांची चाल झाली आहे.

गोपाळ- काय झणतां! कागदाचे रुदये झाले काय? अशा रुपयांची ही काय किंमत येणार!

गुरु- कागदाची किंमत झटली तर फारच स्वल्प, किंबहुना कांहींच नाहीं. असें असतां धातूचे नाण्यानें जो व्यवहार व्हायाचा तो व्यवहार कागदाचे नाण्यानें होऊं लागला हाच चमत्कार. वस्तूस दुसरी वस्तु देणें झणजे मोबदल्यानें व्यवहार करण्यांत फार अडचणी पडूंलागल्या, त्या दूर करण्याकरितां पैक्याची चाल झाली. कोणी कोणास कांहीं वस्तु देतो त्या वस्तूचा जो पैका घेतो, तो अशा भरवंशाने घेतो, कीं म-

ला जी वस्तु पाहिजे तीं या पैक्याने मिळेल; त्यास ती वस्तु त्या पैक्याच्या मोला इतकी मिळाली म्हणजे झालें, मग तो पैका कशाचाकां केला असेना; त्याकडे तो पाहणार नाहीं.

गोपाळ- जिन्नस विकत घेण्याचें मोल पैक्यालाच आहे. तें कागदास येत नाहीं; कागदाचा तुकडा घेऊन त्या बदल कोणी कांहीं जिन्नस देणार नाहीं.

गुरु- बरें, तुला एक कागदाचे तुकड्यावर लिहून दिलें, कीं तूं जेव्हां मागसील तेव्हां तुला हजार रुपये मिळतील, तर तो कागदाचा तुकडा तुला हजाररुपयांचे ठिकाणीं होईल किंवा कसें ?

गोपाळ- तें तसें आपण लिहून दिलें असतां होईल; कारण आपल्याविषयीं माझी खातरी आहे. तसें कोणी अनोळख्यानें लिहून दिलें असतां होणार नाहीं.

गुरु- बरें, असाच हजार रूपये देण्याचा एक कागदाचा तुकडा मोठे प्रसिद्ध सावकारापासून मिळाला तर तूं घेसील किंनाहीं ?

गोपाळ- त्या सावकाराविषयीं माझी खातरी पटल्यास मी घेईन.

गुरु- खरें, मातबर प्रतिष्ठित सावकारांची लोकांस खातरी पटून, ते त्यां सावकारांचे भागीनें मांडलेल्या पेढ्यांच्या कबूलाती चिठ्या (ज्यांस ब्यांकनोटी म्हणतात) त्या नाण्याचे ठिकाणीं घेतात.

गोपाळ- तेव्हां अमुक ऐवज मागितला असतां दिला जाईल, असें ज्या चिठींत कबूल करून लिहून दिलें असतें, तीच ब्यांकनोट होय.

गुरु- खरें, अशा नोटींस लोक व्यवहारांत नाण्याचे ठिकाणीं चालवितात. त्या नोटी ज्या पेढीच्या असतात त्या पेढीची त्यां नोटींवर खूण असती. त्या नोटी त्या पेढ्यांस दाखविल्या असतां, त्या पेढ्यांतून त्या नोटींचा ऐवज मिळतो.

गोपाळ- नोटींची म्हणजे कागदाचे पैक्याची युक्ति काढली, ही फार चांगली. यांत फार कमी खर्च होतो, ही युक्ति तर जसी काय सोन्याची खाणच सांपडली, किंबहुना सोन्याचे खाणीपेक्षांही विशेष एथें उत्पन्नाविषयीं कांहीं धोका नाहीं, आणि खर्च तर फारच स्वल्प.

गुरु- होय, धातूचे नाण्याचे ठिकाणीं कागदाचें नाणें चालू करणें त्यांत फार हिताची गोष्ट आहे. एकादे देशांत बीस कोटींचें नाणें आहे, त्याचें दर शेंकडा दरसाल ८ प्रमाणें एककोट साठलक्ष रुपये उत्पन्न हों-

नात. हे इतके रुपये पेढ्यांत न बहिवाटीतां, दुसरे उद्योगांत बहिवाटीले असतां तितकेंच उत्पन्न होईल. परंतु पुंजी दुसरे खटल्यांत घातल्यामुळें नुकसान होईल. पुंजीस अग्नीचें भय, पाण्याचें भय, गलबतें बुडणें इत्यादि जोखमें आहेत. अशा कारणामुळें जे तोटे होतील ते पुरे पाडायास दरवर्षास पुंजींत भर घातली पाहिजे, म्हणून सोन्याचें नाणें व्यवहारांत चालू ठेवणें यांत खर्चाचें घर आहे.

गोपाळ- ही असी कागदाचा पैका चालविण्याची युक्ति लोकांस पूर्वी कसी सुचली नाहीं? ही युक्ति काय अलिकडचीच आहे?

गुरु- पुरातन इतिहसांत ही युक्ति कोठे अढळत नाहीं. परंतु कार्थिजिनियन् म्हणून जे पूर्वी लोक झाले, ते छापलेलीं चांमडीं नाण्याचे ठिकाणीं वहिवाटीत होते. त्यां लोकांनी धातूचें नाणेंही पाडलें होतें. त्या नाण्याची किंमत अमुक असें छापलागलेल्या चामड्याचे तुकड्यावरून समजत. हालीं जसा कागदाचा तुकडा म्हणजे नोट असेल त्याप्रमाणें, शंभर हजार, इत्यादि रुपये असें त्या कागदाचे तुकड्यावरून समजतात.

गोपाळ- पूर्वी कागद तयार करण्याची युक्ति ठाऊक नव्हती, तेव्हां साहेब लोकांत लिहिणें चर्मपत्रावर होत असे, असेंच पातळ साफ चांमडें घेऊन अमुक अमुक रुपये घ्यावयाचे असा ठसा त्या चामड्यावर बसवीत असतील.

गुरु- त्याप्रकरणीं बराबर शोध लागला नाहीं आणि त्या वांचून कांहीं अडतें असेंही नाहीं. असो कागदाचे नाण्याच्या पेढ्या इंग्लांड देशीं चालू झाल्या. अलिकडे या देशीं मुंबई इत्यादि शहरीं चालू झाल्या आहेत. तेथें हजारों रुपयांची घडमोड होत असती. मुंबईड्यांक ही एक नशी पेढी होय.

गोपाळ- यां पेढ्यांच्या नोटी मुंबई इलाख्यांत पुणे, नगर, सुरत, अहमदाबाद इत्यादि सर्व ठिकाणीं चालतात किंवा मुंबई शहरांतच चालतात?

गुरु- जशा मुंबई शहरांत बिनदिकत चालतात, तशा सर्वत्र चालत नाहीं. कारण बाहेर जिल्ह्यांत मोठे सावकार मुंबईचे सावकारांसी व्यवहार करणारे, तसेच साहेबलोक, यां शिवाय गोरगरीब लोकांस नोटीचा व्यवहार काय कळे, म्हणून जिन्नस घेण्या देण्याचें काम प्रांतांत बहुधा नाण्यानेंच होतें.

गोपाळ- महाराज आपण म्हणतां कीं नाण्यांस अग्नी पाणी इत्यादिकांचें भय, तर कागदाचे नाण्यास तसें भय नाहीं काय ? कारण नोट जळाली, कोणी चोरली अथवा कोठे सांडली म्हणजे तो ऐवज नोटीचे धन्यास मिळत नाहीं, तशांत नाण्यानें व्यवहार करणारे सावकार लोकांचीं दिवाळीं निघतात, तसींच नोटीनें व्यवहार करणारे पेढ्यांचीं दिवाळीं निघतात. असेंच जर आहे, तर मग कागदाचें नाणें चालू करण्यांत विशेष हित दिसत नाहीं ?

गुरु- अरे कोणतेंही उलेंढालें म्हटलें म्हणजे तें अगदी विनजोखमी कोठून असणार. मुळीं द्रव्यालाच स्थिरता नाहीं, मग त्यानें जरी कागदाचेंरूप धरिलें तरी त्याचा मुळस्वभाव अगदींच नाहींसा होणार नाहीं. वरें हजारो रुपये नेण्यासवरण्यास किती मेहनत पडती ? लाखो रुपये कोठे नेणें ठेवणें झाल्यास चोरट्यांचे तत्क्षणींच दृष्टीस पडते ? ते कागदाचेरुपये सहजांत नेतां देतां घेतां येतात. यांत किती हिताची गोष्ट आहे वरें. पेढ्यांचीं दिवाळीं निघतात याविषयीं म्हणशील तर ज्या पेढीस सरकारची हमी असती, तेथें दिवाळें निघून नुकसान होईल असें संभवत नाहीं. कागदाचें नाणें चालू झाल्यापासून असें झालें आहे कीं कांहीं नाणें आणि कांहीं सरकारी हुकमावरून तयार केलेल्या नोटी पदरीं होतांच लाखो रुपयांची घडमोड करण्याचें अंगीं सामर्थ्य येतें, जर कागदाचे नाण्याची चाल नसती तर जेव्हां लाखो रुपये रोख जवळ होते, तेव्हांच कायतो लाखो रुपयांचा व्यवहार चालता. ब्यांकनोट क्वचित् कोणि वेळीं जळाली सांडली असतां त्या नोटीचा धनी तितक्या ऐवजास नागवला असें जरी आहे तरी तसें सरकारी नोटीविषयीं समजूनये. नोटीचा आपल्या जवळ नंबर असल्यास ती गोष्ट विदित केल्यास सरकारांतून पूर्ववत् नोट मिळून. तिजवर जे व्याज मिळणें तें जसेंचें तसेंच मिळूं लागतें.

गोपाळ- कागदाचे नाण्याचा आपण सांगतां तसा उपयोग होतो खरा. हें नाणें मोजून घ्यावयाची, रुपये खरे खोटे असें पाहून घेण्याची कांहींच अडचण पडत नाहीं. तीनहजार रुपयांचे, तीन कागदाचे तुकडे हातीं आले म्हणजे काम झालें. आणखी असें आहे कागदाचे नाण्याचें चलन झाल्यामुळें धातूचें बहुत्येक नाणें रिकामें पडत असेल तें नाणें ज्या देशीं कागदाचे नाण्याचें चलन नसेल तेथें व्यापारास नेण्यास व्यापारीलोकांस चांगलें सोय पडत असेल ?

गुरु- त्या देशीं जर कागदाचे नाण्याचें चलन असल्यास कसें होईल ?

गोपाळ- कागदाचे नाण्याचें सर्व पृथ्वीवर चलन झाल्यास मग देशोदेशीं धातूचें नाणें रिकामें राहील, जो व्यापार होणें तो कागदाचेच नाण्यानें होईल.

गुरु- जे चांगले सुधारलेले देश आहेत तेथें कागदाचें नाणें जसें जसें चालू होईल तसें तसें धातूचें नाणें रिकामें राहूं लागेल. कागदाचेच नाण्याची फार चाल होऊं लागली असतां त्या कागदाचे नाण्याचा भाव उतरेल. परंतु असें जरी झालें तरी धातूचें अगदींच नाणें गडप होऊन जाणार नाहीं. कारण कागदाचे नाण्याने व्यवहार करणाऱ्या पेढीदारांस आपल्या संग्रहीं धातुचें नाणें ठेवावें लागतें. तें अकस्मात् नोटीचे धनी पैका मागूं लागल्यास त्यांस नोटीचे करारा प्रमाणें तत्क्षणीच दिलें पाहिजे, न दिलें तर पेढी बुडाली असें होईल.

गोपाळ- परंतु जितक्या नोटी तितकेंच नाणें ते पेढीदार संग्रही ठेवीत नसतील, तितकेंच जर ठेविलें तर त्या कागदी नाण्याचें खटल्यांत काय उत्पन्न होईल. तें करून नकरून सारिखें.

गुरु- गावांत नाण्याची जसी भरती कमती असती, त्या बेतानें ते आपल्याकडे रोख नाणें आणि नोटी ठेवितात. आणि रोकड व नोटी मिळून जसी काय अवघीच एकच पुंजी असें करून त्या अवघ्यावर रोकड पुंजी प्रमाणें उत्पन्न करून घेतात. तेव्हां असें होतें, रोकडीवरच नाहीं, तर केवळ कागदीचे तुकड्यांवरही उत्पन्न होतें.

गोपाळ- बरें महाराज सोन्याचा तोळा म्हटला म्हणजे त्याची किंमत सरासरी पंधरा रुपये, त्याचे वजनांत तर अधिक उणें होत नाहीं किंमतींत कां अधिक उणें होतें ? पूर्वी कोणी सांगतात, वीस बावीस रुपये दर तोळ्यास पडत. आतां सोनें इतकें स्वस्त झालें आहे कीं दर तोळ्यास सवापंधरा रुपये मात्र पडतात हें कसें ?

गुरु- इतर जिन्नसा प्रमाणें सोन्याची किंमत चढती उतरती. सोन्या रुप्याची भरती व खप असतो त्याप्रमाणें त्याचो किंमत चढतो उतरती. आतां हें नाण्याचें प्रकरण संपवावें. धातूचें व कागदाचें असें दोन प्रकारचें नाणें समजावें.

उत्तरभाग संवाद १८

व्यापाराविषयीं

एक थोक व्यापार व फुटकळ व्यापार - व्यापारापासून होणारे लाभ - व्यापारेंकरून देश संपत्तिमान् होतो - फुटकळ व्यापाराचा उपयोग - लहान पुंजीपासून मोठा नफा - शेतकी व कसबें करणारांस गिऱ्हाइकापासून लौकर ऐवज मिळाला असतां उपयोग होतो. - रस्ते, कालवे वगैरे यांपासून व्यापारास कसी सोय होती - स्वदेश, परदेश, बाह्यदेश व्यापार - स्वदेश व्यापार करणाऱ्यांचे हातीं लौकर ऐवज येतो - हे सर्व प्रकार सांगितले आहेत. -

गुरु- मागें असें सांगितलें कीं पुंजीचें उत्पन्न करून घेण्याविषयीं च्या अनेक रीति आहेत, व्यापार करणें ही एक त्यांतीलच रीति आहे. पैका कशास ह्मणावें, त्याचा उपयोग काय, हें कळल्या वांचून व्यापारापासून कसें काय उत्पन्न होतें हें समजणार नाहीं, ह्मणून व्यापाराचें स्वरूप सांगितलें नाहीं. व्यापाराचे योगानें लोक संपत्तिमान् कसे होतात, देशाची संपत्ति कसी वाढती, तो प्रकार आतां सांगतों. या पृथ्वीतून अनेक पदार्थ उत्पन्न करणारे, तसाच त्यांचा व्यय करणारे, यां दोघांमध्यें वहिवाट करणारा जो तिसरा मनुष्य त्यास व्यापारी असें ह्मणावें. असे व्यापारी आपले पुंजीची वहिवाट व्यापारांत अथवा धंद्यांत, त्यां उभयतां जणांचे अनुरोधानें करितात, ह्मणजे ते व्यापारी त्यां पदार्थांस उत्पन्न करणारांपासून विकत घेऊन त्या पदार्थांचा खर्च करणारांस विकितात; असे कामांत पुंजीवर जो नफा होतो त्यास व्यापाराचें उत्पन्न असें समजावें.

व्यापारी दोन प्रकारचे असतात. कच्चा पदार्थ अथवा तयार केलेला पदार्थ एकथोक विकत घेणारे असतात. दुसरे फुटकळ विकणारे असतात, हे दुकानदार वगैरे समजावे. हे व्यापाऱ्यांपासून फुटकळ

खरीद करून, लोकांत जसा जिन्नसाचा खप असेल, त्याप्रमाणें किरकोळ विकरी करितात.

गोपाळ– व्यापारांत जो कोणी आपली पुंजी घालीतो, त्यास तर उत्पन्न होईल, परंतु देशांत शिल्पकर्मेंकरून जी संपत्ति उत्पन्न होणारी त्या संपत्तीची वाढ व्यापाऱ्याचे हातून कसी होईल. व्यापारी अथवा दुकानदार झाले तरी ते कांहीं नवा जिन्नस उत्पन्न करीत नाहींत देश संपत्तीचे सांठवणांत त्यांचे हातून कांहीं पडत नाहीं. जे जिन्नस दुसरे लोकांनी उत्पन्न केले असतील, तेच जाणो जसेकाय घांटीत सुटतात. लोकांत व्यापार करणाऱ्यांचा बराच भरणा असतो, आणि त्यांस तसा नफाही होतो, परंतु लोकांनी केलेल्या सांठवणांतून, ते जर हरण करूं लागले तर ते संपत्तिमान् होतील, पण त्यांच्या योगाने देशाची संपत्ति वाढणार नाहीं.

गुरु– कृषिकर्मेंकरून नवीन पदार्थ उत्पन्न होतात, शिल्पकर्मेंकरून कच्चे पदार्थ लोकांस उपयोगी पडायासारिखे उत्पन्न होतात. ते पाहून असें वाटतें कीं देश संपत्ति त्या त्या कर्मेंकरून तत्क्षणीच वाढती, व्यापारानें वाढत नाहीं, पण असें नाहीं कळलें! व्यापारानें देश संपत्ति काळें करून वाढती. जिन्नसाचें मोल अधिक वाढणें तें व्यापारानेच होतें, ज्या ठिकाणीं पुष्कळ जिन्नस असेल, तेथून कमी जिन्नस ज्या ठिकाणीं असेल, तेथें आणून देणें, ज्याचा लोकांस थोडका खप असेल तो जिन्नस त्यांजपासून घेऊन त्याच्या मोबदला अधिक खपाचा जिन्नस देणें; विकाऊ जिन्नसाची चहूंकडे वांटणी करून देणें, शेतकीची खटली करणारांस तसेंच नाना तऱ्हेची कसबें कारीगऱ्या करणारांस उद्योग करायाची उमेद होणें, हें सर्व व्यापारापासून होतें. अरे एका शहरांत अथवा प्रांतांत ज्या पदार्थांचा खप असेल, ते अवघे नाना प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न करणें झटलें म्हणजे अवघड गोष्ट आहे कळलें! कारण असें करण्यास नाना प्रतिच्या जमीनी, हवा, कसबें, कारीगऱ्या अवश्य पाहिजेत. असें एकेच ठिकाणीं कोठून असेल. कित्येक जमीनी धान्य पिकवायाच्या असतात; कित्येक गोपचार कुरणाच्या असतात; कित्येक शहरांत कापड चांगलें होतें, कित्येकांत रेशमी काम चांगलें होतें; कित्येकांत उरणा वस्त्रें चांगली होतात, सारांश एकादे जिन्नसाची भरभर असणें, एकादे जिन्नसाची कमती असणें, असें सर्वत्र सारखेंच आहे, म्हणून त्या त्या जिन्न-

सांचा मोबदला करण्याचा व्यापार चालू झाला. तो केवळ एका माणसासींच दुसऱ्या बरोबर होऊं लागला इतकेंच नाहीं, तर एक शहरचा दुसऱ्यासीं, एक मुलखाचा दुसऱ्यासीं, किंबहुना एक दुर देशाचा दूर देशासीं, तो व्यापार होऊं लागला. एके ठिकाणीं जो पुष्कळ जिन्नस झाला असतो, त्या जिन्नसाचा मोबदला दुसऱ्या ठिकाणचे पुष्कळ झालेले जिन्नससीं कोणी व्यापारी करणार नाहीं. जो कोणी एखादे जिन्नसाचा व्यापार करितो, तो असा शोध काढीत असतो; कीं हा जिन्नस कोणते ठिकाणीं पुष्कळ होत असतो, हा तेथें किती कमी किमतेनें विकतो, हा कोणते ठिकाणीं फार कमी असतो हा तेथें नेला असतां याची मोठी किंमत मिळणें ती कोठपर्यंत मिळेल, व एक्या ठिकाणचे पेठेतून दुसरे ठिकानचे पेठेत हा जिन्नस न्यावयास जो कमी खर्च लागेल तो निदान पक्षीं किती लागेल.

गोपाळ- व्यापारीलोक याप्रमाणें विचार करीत असतां, यांत आपल्यास किती नफा होईल, त्याचीही अटकळ काढीत असतील. कारण ज्या पेठेत केवळ सवंग जिन्नस मिळेल तेथें खरेदी करून जेथें पेठ अगदी चढली असेल, तेथें विकरी केली तरच फार मोठा नफा होईल.

गुरु- खरें, आणि दैवयोगेंकरून असें घडतें, कीं व्यापारी आपल्या हिताचा विचार करीत असतां त्यांत लोकांचे हिताचाही विचार होतो. अमुक एक ठिकाणीं व्यापाराने मोठी किंमत मिळण्याचे आशेने आपला माल पाठविला असतां तेथील लोकांस ज्या मालाची गरज असती, त्याचें अर्थातच काम होतें. जसा जसा लोकांस मालाचा खप असतो, तसी तसी त्या मालाची व्यापाऱ्यास अधिक किंमत मिळती. अशा पेठेत मालाची चांगली भरती झाली म्हणजे गिऱ्हाइकांस माल खरीद करायाची चांगली सवड सांपडती इतकेंच नव्हे, तर त्या मालाची किंमतही उतरती.

शिल्पलोक जे नाना प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न करितात त्यांचा इतका खप होण्यास व्यापारीच कारण होत. जर व्यापारी नसते तर बऱ्हाणपूर सोलापूर इत्यादि ठिकाणीं जें कापड उत्पन्न होतें, तें कायतें तेथल्या तेथेंच खपाया पुरतें होतें, इकडे तो माल येणें तो व्यापाराचें योगानें येतो. याचप्रमाणें इंग्लांडा सारिख्या दूर दूर देशाशीं व्यापार होत असतो.

व्यापाराचे योगानें वस्तूंचा भाव उतरला असतां उद्योग वाढतो. व्यापारी मोठमोठीं मालाचीं दास्तानें खरीद करितात, आणि तीं कोणिएके पेठेंत नेण्याची त्यांस कित्येक गोष्टीची सोई असती तेणेंकरून त्यांस थोडकें भाडें बसून ते कमी किंमतेनें माल विकतात. तितके कमी किंमतेनें कोणी एकादे ठिकाणाहून तो माल मुजरत आणविला असतां येणार नाहीं.

गोपाळ– पण जो जिन्नस ज्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो अथवा तयार होतो, तेथें तो कम किंमतेनें सांपडतो?

गुरु– खरें, पण कोणा गृहस्थाने घड्याळ, दुर्विण, झुंवर ह्मणजे विलेरी मणि खचित रमणीय दिवे, आरसे असें सामान आणायास मुजरत कोणास इंग्लांड देशीं पाठविलें तर त्या आणणाराचा खर्च भाडें इत्यादि पाहतां त्या जिन्नसाची किती भारी किंमत पडेल आणि तेच एथें आलेले जिन्नस विकत घेतले असतां किती स्वस्त किमतीनें मिळतील तें पहावें.

गोपाळ– खरें, जेथें जो जिन्नस उत्पन्न होतो तेथून तो गडी पाठऊन आणविणें ह्मटलें ह्मणजे एकटा खर्चच भारी बसतो इतकेंच नाहीं तर तें तसें करणेंच मोठें अडचणीचें काम – अहो चार दिवसांवर लग्नांस कांहीं किनखाप, पागोटीं, शाली पाहिजेत, तर अमदाबाद, पैठण, काश्मीर अशा अशा ठिकाणीं गडी कोठून पाठवावे, आणि ते परत येऊन पोंहचतील कधीं असें होऊं लागलें तर मोठी तारांबळ होईल.

तेव्हां लोकांस उपयोगी जिन्नस अनायासें मिळऊन देणें आणि तसें करण्यानें ते जिन्नस सवंग करणें हें सर्व व्यापाराचे योगानें घडतें. परंतु याजवरून असें सिद्ध होतें कीं पदार्थांचा लोकांत व्यय होण्यास व्यापार जसा अनुकूल होतो, तसा नवीन पदार्थ उत्पन्न करण्यास अनुकूल होत नाहीं. नाना प्रकाचीं सुखें, विषयभोग प्राप्त करून देणारे पदार्थ लोकांस आणून देण्याविषयीं व्यापार तर कुशल आहे, याविषयीं नाहीं कोण ह्मणेल? परंतु लोकांस असें सुखी केल्यानें देश संपत्तीची वृद्धि त्याचे हातून कसी होती हेंतर महाराज मला नकळे.

गुरु– अरे जर पदार्थांचा व्यय होत गेला नाहीं तर दुसरा पदार्थ उत्पन्न करावा असें कोणास वाटेल काय? देशांतील लोक सुखी व्हावे, त्यांस नाना उपभोग प्राप्त व्हावे याच हेतूने देश संपत्तीचा संग्रह झाला

असतो. हें असें होणें हें तर ते ते सुखकारक पदार्थ पुष्कळ उत्पन्न केल्या वांचून होणार नाहीं. व्यापाराचे योगानें तर असें होतें कीं पदार्थांची किंमत स्वस्त होऊन त्यां पदार्थांचा अधिक व्यय होऊं लागतो, तेव्हां त्या त्या पदार्थांची कमती पाहून त्यांची चांगली भरती व्हावी म्हणून ते ते पदार्थ उत्पन्न करणारांस उद्योगाविषयीं मोठा उत्साह होतो. विकाऊ पदार्थांची किंमत उतरली म्हणजे ते जिन्नस बहुत्येक जणांस विकत घ्यावयास सोई पडतें, तेणेंकरून त्या त्या पदार्थांचा खप अधिक होऊं लागतो. कारण ते पदार्थ सवंग मिळूं लागल्यामुळें ते आपणही घ्यावे असें गोरगरिबांचे मनांत येऊन ते विकत घेतात. पूर्वी कलंबी आंबे, बारीक कापडाचे अंगरखे इत्यादि थोडक्यां मातबर लोकांस मिळत आतां त्यां पदार्थांची किंमत उतरल्यामुळें ते ते जिन्नस बहुत्येकांस मिळूं लागले.

लोकांत जिन्नसांचा खप अधिक वाढला म्हणजे शेतकी करणारांस व शिल्पकर्म करणारांस उद्योग करण्याची फार उमेद येती आणि जिन्नसाची जितकी भरती पाहिजे तितकी ते करून देतात तेणेंकरून त्यांस चांगली प्राप्ति होती. त्यांस प्राप्ति झाली असतां त्यांकडेही जिन्नस अधिक खपूं लागतो. कारण जसी इच्छा तृप्त करण्याचें साधन वाढत जातें, तसी इच्छाही वाढत जाती. सारांश जसें उत्पन्न अधिक होऊं लागतें तसा खर्चही अधिक होऊं लागतो, कृषि करणारा केवळ आपलेच निर्वाहा पुरतें उत्पन्न करीत नाहीं तर शिल्प करणारांचेही निर्वाहा पुरतें करतो, शिल्प करणारांस आपल्या करितां उपयोगी पदार्थ उत्पन्न करून त्यांचा कृषि करणारास जसा खप असेल, त्याप्रमाणें त्याला देतो. या रीतीनें जे जे पदार्थ अधिक उत्पन्न होतात ते ते पदार्थ लोक मोबदल्यानें एकमेकास देतात. हा मोबदला तर व्यापारी लोकांचे योगानें द्रव्यद्वारा होतो. परंतु हें वस्तुतः पाहिलें असतां शिल्पकाम करणारानें कृषि करणारापासून धान्य घेऊन त्या बदल त्यास कापड देणें त्यासारिखें आहे. तस्मात् विकाऊ पदार्थ अधिक झाले असतां त्यांत सर्वांस लाभ आहे. जमीनीचा धनी आपलें भाडें अधिक वाढवून मातबर होतो, शेतकीचें खटलें चांगलें चालल्यामुळें तें अधिक भाडें व्यावयास शेतक-यास सोई पडतें, लोकांत मजूरीचें अधिक अगत्य लागल्यामुळें मजूर लोकांस चांगले रीतीनें संसार करावा जोगा रोजमुरा मिळूं लागतो. सारांश जसे

जिन्नस अधिक होऊं लागतात, तसे ते जिन्नस उत्पन्न करण्याचे कामांत जे जे सामील असतील त्यांस त्यांस ते ते जिन्नस अधिक मिळूं लागतात.

गोपाळ– व्यापारापासून जे चहूंकडे लाभ होतात, ते मला आतां कळूं लागले, याप्रमाणें फुटकळ विकरी करणारे जे दुकानदार त्यांपासूनहीं लाभ होत असतील. मातबरांस तसेंच गरिबांस मालाचें दास्तान एकथोक खरीद करणें झटलें झणजे फार अवघड गोष्ट आहे. तशांत व्यापारी तर फुटकळ जिन्नस कधीं विकणार नाहीं. जर दुकानदार नसते, तर शेरभर अथवा मणभर तूप घेणें झाल्यास अवघा मोठा तुपाचा बुदलाच खरीद करावा लागता.

गुरु– फुटकळ विकत घेण्यादेण्याचा व्यापार फारच उपयोगी आहे. ही तरी एक उद्योगाची वांटणीच आहे. जे मजूरदार रोजचे रोज लहानसी मजूरी घेतात, त्यांस रोजचे रोज आपल्या निर्वाहाकरितां हा फुटकळ व्यापार फारच उपयोगी पडतो.

गोपाळ– मजूर लोकांस नित्य दाणा, फांटी, तेल, तंमाखू, असें लागतें. तें वाणी मारवाडी यांजपासून फुटकळ घेतात, ते फार जरब किंमतेनें देतात. तें पाहून त्यां गरीब मजूराची दया येती. मातबर लोक एकथोक खरीद करितात त्यामुळें त्यांस जिन्नस स्वस्त मिळतो.

गुरु– जर दुकानदार नसते तर गरीब लोकांस जिन्नस विकत घेण्याची फार अडचण पडती. एकथोक विक्रीपेक्षां फुटकळ विक्रीनें दुकानदार अधिक किंमत घेत असतील, तर त्यांस जें भाडें वगैरे द्यावें लागतें, अवघा दिवस दुकानावर मेहनत करावी लागती झणून ते अधिक किंमत घेतात असें झणवत नाहीं. फारच अधिक किंमत घेऊं लागल्यास दुसरे लोक तो धंदा करूं लागतील, आणि योग्य किंमतीने विकूं लागल्यामुळें त्या दुकानदारांस कोणी पुसेना असें होईल.

गोपाळ– फुटकळ विक्रीनें अधिक किंमत घेऊं लागल्यास अधिक नफा होऊं लागेल तेव्हां पुंजीची कोणत्याही उद्योगांत वहिवाट केली असतां समसमान नफा होतो असें जें आपण मागां बोललां त्यास बाध येऊं पाहतो.

गुरु– तर त्यां दुकानदारांस पुंजीवर समसमान नफा होण्यापेक्षां जें कांहीं अधिक मिळत असेल तें त्यांची आंगमेहनतीची मजूरी असें समजावें. जो कोणी जसी जसी थोडकी पुंजी वहिवाटीतो, तसी तसी

त्यांस अधिक मेहनत करावी लागती, आणि तसें तसें त्यांस जो पुंजीवर नफा होणार त्यांतून त्याचे मजुरी बदल अधिक जात असतें. रुपया दोन रुपयाचे आंबे, लिंबें अथवा दुसरा किराणा जिन्नस विकत घेऊन जे कोणी गल्लीकुचींनें दारोदार विकायास अथवा दिवस फिरत असतात, त्यांस त्या मालाची किंमत सुटून नफा मिळणें तो मजूरदाराचे मजूरीपेक्षां अधिक विरळाच मिळती. कोणेसमयीं कित्येक असें बोलतात कीं हा आमचा धंदा सोडितां कामास नये? वरकड मजूरांस जी प्राप्ति आहे, ती आह्मास नाहीं.

गोपाळ– जसा जसा धंदा व्यापार हलका अथवा मोठा, तसे तसे त्यांत श्रम अधिक उगें, व तसी तसी त्यांत प्राप्ति उणी अधिक असें समजावें.

गुरु– तसें केवळ सर्वत्रच नाहीं. परंतु सरासरी पहातां मजूरापेक्षां कारकुनास कोठे कोठे अधिक मिळतें, आणि जरी मोठे मोठे रोजगार केले तरी उद्यमी व्यापारी यास जसी प्राप्ति तसी रोजगार करणारांस प्राप्ति होत नाहीं. केवळ फुटकळ विकणाऱ्यांकडे पाहू नये. एकयोक विकरी करणारे जे मोठे व्यापारी त्यांकडे पाहावें, असो.

कृषि करणारे व शिल्प करणारे आपला माल व्यापाऱ्यांस विकतात, त्यापासून त्यांस आणखी हित होतें. त्यानी तो माल उत्पन्न करायास जी पुंजी वहिवाटली असती ती त्यांस त्या व्यापाऱ्यांपासून लवकरच मिळती. ते जर तो माल किरकोळ घेणारास विकते, तर ती पुंजी तसी लवकर उभी होत नसती, व्यापारास माल विकला असतां किंमत तावडतोब येती.

कोणी कापसाचा कारखाना चालविणारानें मजूर वगैरे खर्चाकरितां एक हजार रुपयांची पुंजी वहिवाटिली, व तो सर्व तयार झालेला माल एकयोक खरीद करणाऱ्या व्यापाऱ्यास विकिला तर त्याचे त्यास अकराशें रुपयें येतील. कदाचित् असें नकरितां किरकोळ किरकोळ खरीद करणाऱ्यांस तो माल हंगमशीर विकिला तर त्यास बाराशें किंवा तेराशें रुपयांचे किंमतीचा आकार दिसेल, परंतु ते रुपये त्यास तावडतोब मिळणार नाहींत, हळूहळू मिळत जातील, तेणेकरून मजूर लोकांची मजूरी वगैरे खर्चाचा निकाल करायास फार अडचण पडेल.

गोपाळ– शेती करणारास धान्यादिकांची किंमत लवकर मिळाली

नाहीं, तर त्यांस पुढले वर्षी जमीनीची लागवड करायास मोठी अडचण पडेल कांतर लावणी वेणणी इत्यादि करायास जे मजूर लागतात, त्यांस तर रोकड मजूरी दिली पाहिजे.

गुरु– खरें, परंतु अशी अडचण पडावी ह्मणून शेतकींची खटली करणारे अथवा तसींच दुसरीं कसबें करणारे आपल्या पुंजीचे दोन विभाग करितात. अर्धी पुंजी मालमसाला कच्चा जिन्नस धंदा चालूकरायास पाहिजे त्याकडे लाविताते. अर्धी पुंजी मजूरी इत्यादि खर्चाकडे लाविताते. कृषि अथवा शिल्पकर्म करणारानें व्यापार पत्करिला असतां चालेल, परंतु तीं दोनीं खटलीं बरोबर उतरणें कठिण आहे. कारण पृथ्वी वर जें उत्पन्न होईल, त्याचा लोकांत फैलावा करून देणें हें व्यापाराचे योगानें होतें. या कामास तर स्वतंत्र मनुष्यें पाहिजेत, त्यांची पुंजी, वेळ, लक्ष, कायतें व्यापाराकडेसच लागलें पाहिजे. तेव्हां तो व्यापार चांगले रीतीने होईल. शिल्प कृषि हीं एकीकडे ठेऊन व्यापार केला असतां चांगलें आहे. तथापि कृषि शिल्प याचें साह्य व्यापारास असल्यानें व्यापार चांगला चालेल, चांगले पुष्कळ रस्ते असले, व चांगले वाहते कालवे असले ह्मणजे मुलखांत जो जिन्नस उत्पन्न झाला असेल, तो पेठोपेठीं थोडे मेहनतीने व त्वरेनें न्यावयास सोय पडतें, कारण थोडी मेहनत व त्वरा यांच्या योगानें वेळ व श्रम कमी लागतात. कांहींएक जिन्नस उत्पन्न करायास थोडका वेळ व श्रम लागला असतां तो जिन्नस स्वस्त होतो.

गोपाळ– जेथें रस्ते नसतात तेथें शेतकऱ्यास आपली धान्यादिक बाजारांत विकरी होण्याकरितां पाठवायास अडचण पडती. असें जेथें असतें तेथें शेतकरी आपल्या कुटुंबाचे निर्वाहा पुरतें अथवा शेजारचेच कोणी घेणारे असले त्यांस विकत द्यावया पुरतेंच धान्य पिकवील. त्यानें तें धान्य खाऊन स्वस्थ असावें. शिल्पकृतीनें जे नाना प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न होतात, त्यांची त्याने आशा ठेऊनये. कारण मूळीं रस्तेच नाहींत, तेव्हां ते तसे जिन्नस त्याकडे कोणी कसे नेईल. रस्त्यांची सोई नसल्यास शिल्प करणारासही आपला तयार झालेला माल बाजारांत विकी होण्याकरितां पाठवायाची अडचण आहे.

गुरु– जेथें रस्त्यांची सोईच नसेल, तेथें गांव शहरें वसणें; नानातऱ्हेचे कसब चालणें हें कोठून होईल. अरे, धान्यादिक शहरांत राहणा-

त्यांस पोंहचलीं नाहींत, तर ते कसे वांचतील. कारीगरीने केलेले जिन्नसाचें अगत्य शेतकऱ्यास तर आहेच, पण त्यापेक्षां शिल्पकर्म करणारास धान्यादिकांचें अगत्य फारच आहे. कोणएके गावीं राहाणारे आपल्या निर्वाहापेक्षां धान्यादिक अधिक पिकवितात, तेव्हां तें अधिक पिकलेलें शहरच्या कारागीरांस प्राप्त होतें. तसेंच ते कारागीर आपल्यास ज्या जिन्नसांचा उपयोग त्यापेक्षां अधिक जिन्नस तयार करितात. तो अधिक तयार झालेला जिन्नस कृषिकर्म करणारांस मिळतो, म्हणून खेडें, पाडें, प्रांत, एथून शहरास जाण्या येण्यास जसी जसी रस्त्यांची सोई असती, तसी तसी कृषिकर्माची व शिल्पकर्माची वृद्धि होती. याजवरून पहातां या देशीं लोखंडी रस्ते चालू झाले आतां फारच मोठे लाभ होतील. किती एक देशाचे इतिहासावरून असें सिद्ध होतें कीं शिल्प व व्यापार यांची वृद्धि झाली तेव्हां जमीनीची लागवड चांगली नावारूपास आली. इंग्लांड देशचे वृतांतावरून असें समजतें कीं तेथील पूर्वी राज्यपद्धति कांहीं विलक्षण असे, लोकांच्या रीति भाति रानटी लोकां सारिख्या असत, म्हणून त्या देशाची संपत्ति वाढण्यास व तेथें सुधारणुकीची चाल होण्यास प्रतिबंध होत असे. असेंही असतां प्रकृतिसिद्ध जी अनुकूलता तीचे योगानें चांगलेंच झालें. शहरें वसूं लागलीं, संपत्ति व सुधारणूक यांची चांगली चाल झाली, आणि कृषिकर्माचीही उत्तम रितीनें प्रवृत्ति झाली.

गोपाळ- इकडून तिकडे जाया यायास रस्ते असले म्हणजे जिन्नस सुखानें नेतां आणतां येतो असें आपण सांगितलें, परंतु रस्ते जरी झाले तरी ते लागवड जमीन घेऊन केले असतील. जमीनीचें धान्य गवत इत्यादि उत्पन्न किती व रस्त्यांपासून हित किती असा विचार केला असतां, रस्त्यांपासून कांहीं नफा झाला नाहीं, तोटा झाला असें वाटतें. ज्या जमीनीची लागवड होत असेल, ती जमीन रस्त्याकडे लावणें, हें तर शेतांत लावणीचे कामांस लागलेले लोकांस काढून रस्त्यावर खपायास लावणें त्यासारखें आहे.

गुरु- अरे, संपत्तीची वृद्धि व्हावयास जसी कृषि कारण, तसेच रस्ते व पाण्याचे कालवे कारण आहेत. जर रस्ते कालवे नसते तर व्यापार करणें तो बंदरें, खाड्या, नद्या यानींच होता. पायरस्ता नसता

तर मुंबईहून ठाण्यास नेहमी जळमार्गानें व्यापार करण्यास अडचण पडती व खर्चही अधिक बसता.

गोपाळ- महाराज, खाड्या नद्यांनेंच काम होत असतां कालवे कशास पाहिजेत, आणि कालवा म्हणून काय आहे.

गुरु- नद्यादिकांचें पाणी इतर ठिकाणी न्यावयाकरितां चांगला वाहता मोठा रुंद खणून जो मार्ग करितात, त्यास कालवा म्हणतात. जेथें नद्याची सोई नसती, तेथें असे कालवे बांधितात. हिंदुस्थानामध्येंही या प्रमाणें एक मोठ्या नदी सारिखा पाण्याचा कालवा दिल्लीचा बादशाहा फिरोझतगलख यानें हान्सी शहरापासून हिसार शहरापर्यंत बांधिला होता असें नामदार मौंट्स्टुअर्ट एलफिन्स्टन साहेबाच्या इतिहासावरून कळतें.

गोपाळ- बरें, महाराज अलिकडे असे कालवे या देशांत बांधीत नाहीं काय ?

गुरु- कां बांधीत नाहींत. प्रस्तुत हिंदुस्थान प्रांतीं एक मोठा कालवा बांधीत आहेत. तिकडे रुरकी गांवीं कालव्याचें काम पहावयास एक गृहस्थ गेला होता, त्याने त्या कारखान्याचें असें वर्णन केलें आहे कीं इंग्लांडच्या राणीनें शीक लोकांचा पराजय करून कोहिनूर म्हणून जो मोठा हिरा संपादीला ज्यावरून युरोपांतील सर्व लोक एशियाखंडाव केवढी मोठी संपत्तिच, त्या खंडात इंग्रेज लोकांची किती सत्ता अशी अटकळ करूं लागले; जाची किंमत म्हटली असतां पांसष्ट हजार रुपये असाही हिरा प्रस्तूत इंग्रेजलोक हिंदुस्थानामध्यें गंगेस एक मोठा कालवा बांधीत आहेत, त्या कामाची बरोबरी करणार नाहीं. कारण त्या कालव्याच्या योगानें दरवर्षी सरकारास कोहिनूर हिऱ्याच्या किंमतीपेक्षां तिप्पट पैसा उत्पन्न होऊन एतद्देशिय लोकांचें पुष्कळ हित होईल. हिंगोष्ट थोड्यांसच माहित असेल. हा कालवा तयार होऊन त्यांतून गंगा वाहूं लागली म्हणजे त्या देशांतील व्यापार वाढून एथील लोकांचें कल्याण होईल.

हें काम फारच मोठें असून सरकारानें स्वतः चालविलें आहे. हें काम करण्याचें सरकारास अगत्य पडलें होतें, असेंही नाहीं. या कामाचा आरंभ झाला तेव्हां कोणी म्हणूंलागले कीं ह्या गोऱ्यालोकांनीं देवतेची हेलना मांडिली आहे हें कितीही खोलखणीत पण ती आपल्या मार्गाबाहेर

जाणार नाहीं. आतां हें काम सिद्धीस जाईल, असें बहुतेक म्हणूंलागले आहेत, परंतु त्या बोलण्यांत असें सुचवितात कीं हें काम समयास झालें तरी त्या लोकांची सद्दी आहे. इंग्रेजलोक जी गोष्ट हातीं घेतील तीं शेवटास लाविंतील. याविषयीं आमचे लोकांची खातरी आहे.

गोपाळ- या कालव्याच्या योगानें हिंदुस्थान प्रांतीं नावा चालूं लागतील. तेणेंकरून जिन्नस न्याया आणायास फारच सोई होईल, बरें महाराज कालवा कोठें बांधित आहेत.

गुरु- हरिद्वार म्हणून एक पुण्यक्षत्र आहे, तेथें हिमालयपर्वतापासून गंगा पडती, पुढें हिंदुस्थानांत शिरून सुमारें दोन हजार कोस वाहतगेल्या-वर पूर्वसमुद्रास मिळती. या हरिद्वारा जवळ हा कालवा बांधण्यास आ-रंभ केला आहे. हरिद्वारापासून सुमारें दाहा कोशांचे आंत, या कामास फार मोठ्या अडचणी आल्या होत्या,त्या अशा कीं तेवढ्या अंतरांत, वाटेने तीन नद्या आडव्या गेल्या आणि त्यांतून कालवा पार नेण्यास नि-रनिराळ्या तीन युक्ति कराव्या लागल्या. एक नदी उंचवट्यावर असल्या मुळें तिच्या खालून कालवा बांधून नेला आहे, व एकीवर पूल बांधून त्या वरून कालवा नेला आहे. आणि तिसरीच्या एका आंगानें नेला आहे. त्या कामावर गुडनवी आणि आलीन म्हणून दोन साहेब आहेत; त्यांचे हाताखालीं पांच चार हजार मनुष्यें आहेत.

गोपाळ- तो कालवा बांधायास सामान लागत असेल तें कोठून आणीत असतील ?

गुरु- रूरकि गांवापाशीं कालव्याच्या अगदीं जवळ सिवालीक डोंगर आला आहे. या डोंगरांत इमारतीचे व जाळावयाचे लांकडास अगदीं तोटा नाहीं. त्या कालव्याच्या कामास व दुसऱ्या कारखान्यांस जें लांकूड लागतें तें मक्तेवाले रानांतून आणून पावतें करितात. त्यांस विटा पाहिजेत त्या मजूरलोक ठेऊन त्यांचे हातून तेथें करवितात. विटा घालण्याची दोन यंत्रें इंग्लांडातून आणविलीं आहेत, व त्या नमुन्यावरून तशीं यंत्रें एथें पुष्कळ केलीं आहेत. तें यंत्र करावयास इंग्लांडांत जो खर्च लागतो त्या खर्चांत एथें तीन यंत्रें होतात. या एका यंत्राने एका दिवसांत अकरा हजार विटा पडतात. यांस मजुरी पांच रुपये पुरतात. आतां फुरीतुरी बदल शेंकडा दाहा वजा करून पांच रुपयांस दाहा ह-

जार विटा पडतात. या यंत्राच्या सहायानें सत्तावीस रुपयांत ज्या विटा होतात, त्या एरवी करायास शंभर रुपये लागतात. या रुरकी गांवा जवळ सर्पण मनस्वी स्वस्त व कारखान्याची देखरेख करणारे फारच चतुर व हुशार, तेणेंकरून या विटा भाजण्याचाही खर्च कमी झाला.

गोपाळ– बरें या कारखान्याचे कामावर मुख्य चौकसनीस साहेब लोक कां ठेविले नाहींत.

गुरु– त्याचें कारण असें. मोठमोठीं शिल्पकामें चांगलीं करावया जोगी शिल्पविद्येंत इकडील लोकांची गति साहेबलोकां सारिखी नाहीं. आणखी असें आहे आपल्याकडेसच कारखाना व चौकशी ठेविली असतां जसें काम होतें तसें बाहेर मक्तेदारांस दिलें असतां होत नाहीं चांगले विश्वासाने काम करणारे मक्तेदार या देशीं थोडकेच अढळतील. रुरकीच्या कारखान्यांतील काम चालविणाऱ्या साहेबलोकांस हरएक बांधण्याचें काम नेटीव लोकांकडे देववत नाहीं. अमुक पैसा दिला असतां अमुक काम तयार करून देऊं असा करार करून देण्यास पुष्कळ नेटीव मेस्तरी सिद्ध आहेत, परंतु त्यांवर विश्वासानें काम टाकवत नाहीं. जेथें काम लहान असून मोठें करून दाखवितां येतें व जेथें केलेलें काम बरें किंवा वाइट दृष्टीस पडत नाहीं, अशा ठिकाणीं कामगारलोकांस संधि सांपडल्यास यजमानास ठकवितात. चांगल्या नीतीनें चालण्याची शिक्षा नसल्यामुळें असा लहान मजुरापासून तर मोठ्या कामगारापर्यंत अन्यायानें वर्तण्याचा स्वभाव पडत गेल्यानें, व्यवहार व्यापार न चालतां देशसंपत्तीचा मोड होईल.

गोपाळ– महाराज, असले कारखाने चालू झाल्यानें आणि या कालव्यासारिखीं मोठीं कामें आपल्या देशांत पुष्कळ झाल्यानें, व्यापार वाढून चांगली भरभर होईल.

गुरु– अरे, बाबा इतकेंच काय? यापासून आपल्या देशास दुसरेंही पुष्कळ लाभ आहेत. युरोपियन लोकांनीं असले मोठमोठे कारखानें एथें चालविले, ह्मणजे त्या कारखान्यांत नेटिव कारागीर लोक पुष्कळ लागतील. तेणेंकरून त्यांस युरोप खंडातील कलाकौशल्यें अवगत होतील. आणि त्यांच्या हाताने तऱ्हतऱ्हेचीं कामें घडतील, असो जेथें प्रकृतिसिद्ध अनुकूलता तादृश नसतीं तेथें पूर्वोक्त साधनें करावीं लागतात. असे कालवे नावा इत्यादि चालण्यास इंग्लांडासारिख्या मोठमोठ्या शहरांत

केले असतात. यांचे योगानें माल न्याया आणायास जसें सोय पडतें तसें नद्यादिकांनीं सोय पडत नाहीं. नदी कोठे वांकडी तिकडी दूर असती, नेहमीच वाहती असत नाहीं. खाड्यांत तर भरती ओहटाचें संधान राखून वागावें लागतें. व्यापार चांगला चालावा लोकांस पाण्याचें सुख व्हावें, जिन्नस शेती चांगली व्हावी म्हणून असे कालवे पाट मोठमोठे खर्च करून गांव, शहर, व्यापाराचीं ठिकाणें याचे संधानानें बांधिले असतात, त्यांपासून त्यांचे धन्यास उत्पन्नही फार होतें, इकडे कर्नाटकांत तुंगभद्रा व कावेरी या नद्यांचे, शेतकी करण्यासाठी कांहीं कालवे काढले आहेत.

व्यापाराचे तीन भेद आहेत, स्वदेशव्यापार, परदेशव्यापार, आणि बाह्यदेशव्यापार. कोणाचे मुलखीं आंतले आंत समुद्राचे कांठ्यानें जो मुलखी व्यापार चालला असतो त्या अवव्यास स्वदेश व्यापार म्हणावें. जे कोणी आपले देशींचे जिन्नस देऊन परमुलखी जिन्नस घेण्याचा व्यवहार करितात, त्यास परदेशव्यापार म्हणावें. आणि आपल्या देशींचे जिन्नस न घेतां एका देशींचे जिन्नस दुसऱ्या देशीं नेऊन तेथील जिन्नसांवर बाहेरला बाहेर जो व्यवहार करितात, त्यास बाह्यदेशव्यापार म्हणावें. यांतून स्वदेश व्यापाराविषयीं विचार करावा.

गोपाळ– ज्याचा जो देश असेल त्यास त्या देशाविषयीं स्वदेश व्यापार इतर व्यापारांपेक्षां अधिक हितकारक असें समजावे. कारण स्वदेश व्यापार केल्यानें त्याचेच देशींचे लोकांत उद्योगाची बढती होईल.

गुरु– स्वदेशींचे लोकांस उद्योग मिळणें ही देशाचे हिताची गोष्ट आहे खरी, परंतु ज्या परदेशाचा आपल्या देशा बराबर व्यापार चालला असतो, त्या देशीं लोकांस उद्योग मिळाला असतां त्यांत आपलें कांहीं अनहित होत नाहीं. कारण जसें आपले कडले लोक जिन्नस उत्पन्न करितात ते आपण परमुलखीं पाठवितों, तसे तिकडील लोकांनीं केलेले जिन्नस आपल्या उपभोगाकरितां आपलेकडे येतात, मुलखांतल्या मुलखांत व्यापार होण्यापासून इतकें बरिक घडतें खरें कीं व्यापारांत जें भिळायाचें तें लौकर हातीं येतें. जसी जसी पेंठ जवळच्या प्रांतीं असती, तसी तसी तेथें विकरी झाल्याची पुंजी व्यापाऱ्यास लौकर मिळती आणि तसें तसें शेतकी करणाऱ्यापासून अथवा शिल्प करणारापासून दुसरा जिन्नस व्यापाराकरितां घ्यावयास सोई पडतें. अरे सुरत, पुणें, राजापूर

एथें मुंबईचे व्यापाऱ्यांचा व्यापार चालला असतां देण्या घेण्याचा जसा लौकर उलगडा होईल तसा कलकत्ता, चीन, इंग्लांड इत्यादि दूर दूर देशीं व्यापार चालला असतां जरी मोठा नफा होत असला तरी देण्या घेण्याचा लौकर उलगडा होणार नाहीं.

गोपाळ- तेव्हां दूरदेशीं परमुलखीं आपण व्यापार करूं नये काय?

गुरु- त्यांशीं व्यापार करूंनये असा माझे बोलण्याचा भाव नव्हे. दूर देशीं व्यापार केल्यानें देण्या घेण्यास जो विलंब लागतो त्याविषयीं मी बोलिलों. परदेशांशीं मत्सरभाव सोडून त्यांजबराबर व्यापार करावा, निष्कृत्रिमपणानें, सचोटीनें एका देशाचा दुसऱ्या देशासीं व्यापार चालला असतां त्यांत परस्परांस मोठे लाभ प्राप्त होतात. असो याच प्रकरणीं आणखीं कांहीं बोलायाचें आहे तें उद्यां काढूं. सारांश आपल्या मुलखीं परमुलखीं व्यापार करणें तें संपत्तीचे उत्पत्तीवर आहे म्हणून संपत्तीची उत्पत्ति कारणें मग तीं मुख्य असोत अथवा उपकारणें असोत त्याविषयीं जितका विचार होईल तितका थोडा म्हणून तुला तीं उपकारणें सांगून नंतर परदेशव्यापाराचा आरंभ करूं.

उत्तरभाग संवाद १९

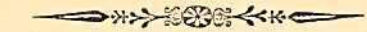

परदेश व्यापाराविषयीं

परदेश व्यापारापासून काय काय लाभ होतात - अधिक झालेले पुंजीची परदेश व्यापारांत कसी योजणूक होती आणि अधिक झालेला जिन्नस कसा वहिवाटला जातो - परदेश व्यापार करायास लोकांस उमेद यावी म्हणून सरकारांतून काय माफी केली कसती - परदेश व्यापाराची मनाई केली असतां कसें काय होतें हें सर्व सांगितलें आहे.

गोपाळ- मागल्या संवादांत आपलें बोलणें असें पडलें कीं परदेशाबरोबर निष्कृत्रिमपणें सचोटीनें व्यापार करावा, परंतु मला वाटतें कीं

परदेशावरोबर व्यापार करूंनये, आपल्या देशीं उद्योगाची जितकी वढती होईल तितकी करावी, त्यांत आपलें हित आहे.

गुरु– परमुलखांत उद्योगाची वढती झाल्या वांचून आपले मुलखांत उद्योगाची वढती होणार नाहीं. कारण परमुलखांत वस्तूचा खप असल्या वांचून आपल्याकडे जिन्नस उत्पन्न करायास लोकांस उमेद होणार नाहीं. जर परमुलखांवरोवर व्यापार करण्याची मनाई केली तर आपले मुलखांत जितके जिन्नसांचा खप व्हावयाचा तितक्याच पुरता उद्योग करावा असें लोकांस वाटेल. जर मुंवई व इतर ठिकाणीं शालजोड्या पाठऊं नयेत असा काश्मीर देशीं सरकार हुकूम झाला, तर तेथल्या लोकांस शालजोड्या पुऱ्या पडाया पुरताच उद्योग होईल. असें झालें असतां तेथें त्या जिन्नसाचा खप किती व त्याप्रमाणें तो जिन्नस उत्पन्न करायास उद्योग किती लागेल तें पाहावें.

गोपाळ– जर त्या देशीं शालजोड्यांचा खप होत नसला, तर ज्या जिन्नसाचा खप असेल तो जिन्नस उत्पन्न करण्याचा उद्योग करावा.

गुरु– ज्या जिन्नसाचा आपल्या देशीं खप आहे, परंतु तो जिन्नस उत्पन्न करायास जवळ पुंजी नाहीं तर कसें करावें. याजकरितां ज्या जिन्नसाचा खप स्वदेशीं होऊन अधिक जिन्नस उरे असी पुंजी जवळ असल्यास आणि त्या पुंजीची वहिवाटकरून अधिक जिन्नस उत्पन्न झाल्यास तो घरींच ठेऊन काय फळ, त्याची विकरी होण्याकरितां तो परमुलखीं पाठविलाच पाहिजे. अर्थात् परदेशावरोवर व्यापार करावा असें सिद्ध होतें. वरें सर्व पुंजी केवळ स्वदेशव्यापाराकडे लाविली असतां कसें काय होईल त्याचा विचार करूं. चीन देशीं असा हुकूम झाला कीं तेथील चहा, खडीसाकर इत्यादि परमुलखीं पाठऊंनये तर मग त्यां वस्तूचा त्या देशीं थोडाच खप होईल, त्याप्रमाणें त्या वस्तु उत्पन्न करण्याचा जो उद्योग तोही कमी होईल. याचप्रमाणें जमेका झणून एक वेट आहे तेथील काफी, साकर; रशिया देशीचा ताग, शण, पिरू व चिली एर्थील नीळ वनस्पत्यादि परमुलखीं पाठविण्याची मनाई झाली असतां उद्योगाची कमती होऊन लोकांस गरिबी येईल.

गोपाळ– माझें झणणें असें आहे कीं आपल्या देशीं मालाचा खप असेल तितका प्रथम उत्पन्न करावा अधिक उत्पन्न होईल तो परदेशीं पाठवावा.

गुरु- अरे, मालाची वहिवाट स्वदेशीं अथवा परदेशीं करणें हें त्या मालाची जसी किंमत येईल त्यावर आहे. स्वदेशचे किंमतीपेक्षां परदेशीं अधिक किंमत मिळूं लागली तर परदेशीं माल पाठवीण्याचा लोभ उत्पन्न झाल्यावांचून होणार नाहीं.

गोपाळ- परदेशीं मालावर अधिक नफा मिळूं लागला म्हणजे समजावें कीं आपल्या देशापेक्षां त्या देशीं त्या मालाचा खप अधिक आहे.

गुरु- होय, कोणत्याही देशीं कृषि कर्मानें अथवा शिल्पकर्मानें झालेले पदार्थ प्रथम त्या देशांतील खपा प्रमाणेंच असतात, त्या खपापेक्षां अधिक झालेले पदार्थ परदेशींच्या पदार्थांकरितां मोबदला दिले जातात, असें जर नसलें तर अधिक पदार्थ उत्पन्न होणार नाहींत, आणि ते अधिक पदार्थ उत्पन्न करणाऱ्यांस पुढें उद्योग मिळणार नाहीं.

प्रथम, देशांत धान्यादिक उत्पन्न होतात. तीं देऊन त्यांबदल परमुलखींचे वस्त्र पात्रादि पदार्थ घेतात. याजप्रमाणें नवीन वसलेल्या अमेरिकाखंडीं चाललें आहे. पोलांड व रशिया एथें संपत्ति व लोकसंख्या यांची गति मंद आहे म्हणून तेथेंही तसाच व्यवहार मोबदल्याचा चालला आहे. देशांत संपत्ति व लोकसंख्या बरीच झाली म्हणजे तेथें जें धान्य पिकतें, तें तेथल्यांचेच निर्वाहास लागतें. मग अधिक झालेले लोकांस उद्योग मिळावा म्हणून नाना प्रकारचे कसबांची चाल होऊं लागती, मग असतां असतां तेथें धान्याचें अधिक अगत्य लागतें. तेव्हां तेथें बाहेरून धान्य येतें, तें तेथील कसबी लोकांनें जे जिन्नस केले असतात ते देऊन तें धान्य घेतात. कनिष्ट प्रतीचे जमीनींत पिकवावयास खर्च फार लागतो म्हणून जिन्नस देऊन जें धान्य घेतात तें स्वस्त मिळतें. याप्रमाणें कित्येक देशीं होतें.

गोपाळ- दूर देशावरोबर व्यापार केला असतां जें मिळणें तें काळेंकरून मिळतें, त्वरित मिळत नाहीं, तस्मात् अशा दूर परमुलखाशीं व्यापार करण्यांत काय नफा ?

गुरु- जर कांहीं नफा नसता तर तो व्यापार कोणीच करीत नसतें. जसी जसी विकरीची पेंठ दूर, तसा तसा विकलेल्या पदार्थावर नफा अधिक मिळतो. तो इतका अधिक मिळतो कीं फार दिवस लागल्याचें नुकसान गलबताचा नीर, समुद्रांत कांहीं जोखीम नव्हावें त्याबदलचा विमा, हें सर्व त्या नफ्यांतून उभें होतें.

गोपाळ- परमुलखांतील लोक एवढी मोठी किंमत देऊन आपल्याकडचे जिन्नस घेतात, त्यापेक्षां ते तसे जिन्नस आपण स्वतांच कां उत्पन्न करीत नाहींत.

गुरु- जो जिन्नस जसा परमुलखांत होतो, तसाच थोडके खर्चानें आपल्याकडे होऊं लागला, तर तो अधिक किंमत देऊन बाहेरून कोणी घेणार नाहीं. अवघ्याच प्रांतीं अथवा अवघ्याच देशीं हवा, पाणी, लोकांचे गुण, व्यापार, इत्यादि एकसारखेंच असत नाहींत, म्हणून जसा एके ठिकाणीं जिन्नस होतो, तसा दुसरे ठिकाणीं कोठून होईल. लोकांतही म्हणत असतात कीं, रेशमी कापड अमदाबादे सारखें दुसरें कोठे होत नाहीं, वस्त्रांचे जरीपदर पैठणींच चांगले असतात. पोर्टूगाल देशीं जसें द्राक्षमद्य होतें तसें कितीही खर्च केला तथापि इंग्लांड देशीं थंडीमुळें होत नाहीं. तसेंच इंग्लांडदेशीं जशी बनात होती तसी पोर्टूगाल देशीं होत नाहीं. तसी तयें करायास फार खर्च बसून होत नाहीं. म्हणून त्यांच्या देशीं उत्तम प्रकारें करून व्हावया सारिखा जो जिन्नस, तो देऊन त्याबदल ते बनात घेतात, ती त्यांस स्वस्त मिळती.

गोपाळ- व्यापारास जिन्नस परमुलखीं नेला असतां, त्याजवर नफा फार मिळतो, म्हणून सांगतां पण त्या जिन्नसाचा केवळ नोर, विमाच लागतो इतकें नव्हें त्या जिन्नसाची जकात द्यावी लागती. असें असतां मोठा नफा कोठून मिळेल.

गुरु- मालावर जकात घेतात ती फार जरब घेतात असें नाहीं, तशांत परमुलखीं अमुक माल व्यापारास नेला असतां त्यास अमुक ऐवजाची माफी मजुरा मिळेल म्हणून कोठे कोठे सरकाराचा हुकूम असतो. त्याप्रमाणें ऐवज मजुरा मिळतो, त्यामुळें जकात देणें जड पडत नाहीं. लोकांनीं परदेशींच्या व्यापाराविषयीं कंबर बांधावी, त्यांस परदेश व्यापाराविषयीं जी स्वाभाविक अनास्था व अप्रीति ती, आड येऊंनये म्हणून सरकारानें व्यापारी लोकांस उमेद यावयाजोगी एक युक्ति काढिली आहे.

गोपाळ- तेव्हां मालावर माफी मिळण्याचे आशेनें लोक परमुलखांत जो माल पाठवावयाचा त्यापेक्षां अधिक पाठवीत असतील काय?

गुरु- होय, त्या आशेनें कोठे असें होतें कीं परदेशव्यापारांत जितकी पुंजी घालायाची त्यापेक्षां अधिक घातली जाती. ज्या मालातून कायतें नोर

वगैरे खर्चच सुटून फारसा नफा होत नाहीं, तो बाहेर नजातां घरींच पडून राहिला तर सरकारास त्यांतून कांहींच उत्पन्न होणार नाहीं, ह्मणून व्यापाऱ्यास मोठ्या नफ्याची आशा दिसावी, आणि त्यांतून सरकारासही कांहीं उत्पन्न व्हावें ह्मणून व्यापाऱ्यास सरकार माफी देऊं लागलें.

गोपाळ- अशा आशेवर व्यापारी स्वदेशांतून अधिक माल परदेशांत नेऊं लागला तर स्वदेशीं व्यापारांत समसमान नफा होणें तो कोठून होईल?

गुरु- समसमान नफा होणें त्यांत कोणेसमयीं अंतर पडतें. बहुधा असें होत असतें, इकडचा माल तिकडे जावा ह्मणून इकडचें सरकार त्या मालावर जसी माफी करितें तसें तिकडचें सरकार समजतें कीं हा माल आपलेकडे आल्यानें आपलेकडल्या मालाचे विकरीस नुकसान होईल असें समजून तो माल तिकडे उतरतांच त्या मालावर जकात घेतें, ह्मणून जसी माफीचे आशेने माल बाहेर न्यावयास उमेद येती, तसी बाहेर बंदरींची जकात पाहून ती उमेद कांहींसी खचून जाती. याजकरितां मुलखांतून जितका जायाचा बहुधा तितकाच माल परदेशीं व्यापारास जातो.

गोपाळ- परदेशी व्यापार करण्यास जकातीचा अटकाव नसता तर व्यापार मोकळेपणीं होत असता.

गुरु- असा अटकाव एक अर्थी चांगला आहे. माफीवर नजर ठेवून आपलेकडचे व्यापारी परमुलखीं फारच माल नेऊन विकतें, तर परमुलखी लोकांचें हित होतें, आणि आपलें अनहित होतें, ह्मणून त्यांनी जी आपल्या इकडच्या मालावर जकात बसविली आहे तें नीट आहे.

गोपाळ- खरें, एक देश अमुक प्रकारानें व्यापार चालवूं पाहतो; एक देश त्या व्यापारास अटकाव करूं पाहतो, परंतु त्यां दोघांसही पाहत ठेवून व्यापाराची जी साहजिक गति, त्या गतीनें व्यापार चहूंकडे चालत असतो हा मोठा चमत्कार.

गोपाळ- ज्या वस्तु आपल्या देशीं होत नाहींत, त्या व्यापाराच योगानें मिळतात ह्मणून परदेशासीं व्यापार अवश्य करावा, परंतु आपल्या देशीं व्हाया सारिखा ज्या वस्तु त्यांविषयीं परदेश व्यापार कशास पाहिजे जरी अधिक खर्च लागला, तरी त्या आपल्याच देशीं उत्पन्न कराव्या.

गुरु- करूं नये असें कोण ह्मणतो, इतकेंच कीं त्या अधिक खर्च

करून परमुलखी वस्तू सारिख्या व्हाव्या, आणि त्यां सारिख्या स्वस्त मि. ळाव्या ह्मणजे मग आपल्याकडले लोक परमुलखी वस्तू विकत घेण्याचे भरीस पडणार नाहींत. परंतु मागें बोलणें झालें कीं कित्येक जिन्नस ज्या देशीं व्हायाचे ते त्याच देशीं होतील, तें मात्र लक्षांत ठेवावें. अरे, किती खर्च केला ह्मणून कोंकणांत जसे नारिळ होतात, श्रीवर्धनास सुपारी होती, तसे नारळ सुपारी देशांत होईल काय? अथवा सुरतेची जसी बर्फी, ठाण्याचा जसा बहरमारणारा पागोटें इत्यादिकांचा रंग, तसी बर्फी तसा रंग मुंबई, पुणें, यां शहरांत होईल काय? वर्जिनिया ह्मणून अमेरिकेंत एक प्रांत आहे तेथें तमाखू होतो, तो इंग्लंड देशीं कोणी ह्मणेल कीं मी करीन, तर होणार नाहीं; आणि इंग्लंड देशीं जसी बनात होती, तसी वर्जिनिया एथें होणार नाहीं. ह्मणून बनात देऊन तमाखू घेतात, असा मोबदला करण्यांत दोन्ही देशांची हिताची गोष्ट आहे.

गोपाळ- हजार रुपयांचा तमाखू घेऊन त्या बदल हजार रुपयांची बनात दिली, तर यांत व्यापारी लोकांस जो नफा व्हायाचा तो होईल, देशसंपत्तीची वृद्धि होणार नाहीं.

गुरु- असें आहे, ह्या दोन्ही वस्तू ज्या ठिकाणीं होतात, तेथें यांचा उत्पन्न करायाचा खर्च ह्मणजे आंगमोल कमी असतें, आणि ह्या ज्या ठिकाणीं जातात, तेथें यांचें मोबदला मोल अधिक असतें. कारण, ज्या ठिकाणीं ह्या पुष्कळ असतात, तेथून, जेथें यांची कमती असती, तेथें जातात. हजार रुपयांचा तमाखू भरून गलबत वर्जिनियाहून हकारलें तें इंग्लांडचे बंदरीं आलें असतां त्या जिन्नसाचा तेथें खप कमती ह्मणून त्या जिन्नसाचे तेथें मुदलावर दोनशें रुपये उत्पन्न होतील. याच प्रमाणें हजार रुपयांची बनात इंग्लांडाहून भरली, तर तिचे वर्जिनिया एथें मुदलावर दोनशें रुपये उत्पन्न होतील.

गोपाळ- जसें मालाचें उत्पन्न होतें, तसा त्याचे पाठिमागें नोर, भाडें वगैरे खर्च लागला आहे, त्यापेक्षां ज्यास जो जिन्नस पाहिजे, तो घरचे घरींच उत्पन्न केला तर चांगलें होईल, बाहेर नेण्याची, बाहेरला जिन्नस आपल्याकडे घेण्याची दगदग चुकेल.

गुरु- तूं सांगतोस तें खरें, जरी परमुलखी वस्तू कदाचित् आपले कडे झाली, पण ती उत्पन्न करायास फारच खर्च बसूं लागला, तर कसें

करावें. जर हजार रुपयांची बनात करायास एका मनुष्याचे एक हजार दिवस लागले, तो बनात देऊन दोन हजार दिवसांचे मेहनतीने उत्पन्न झालेला तमाखू घेतला तर एक हजार दिवसांची मेहनत वांचली असें जाणावें. याच प्रमाणें जो बनात करूं गेल्यास विर्जिना एथें दोन हजार दिवस लागतील तो बनात एक हजार दिवसांचे मेहनतीने उत्पन्न झालेला तंबाखू घेतला तर एक हजार दिवसांची मेहनत वांचली, असें जाणावें याचप्रमाणें जो बनात करूं गेल्यास वर्जिनिया एथें दोन हजार दिवस लागतील, तो बनात एक हजार दिवसांचे मेहनतीने उत्पन्न झालेला तंबाखू देऊन घेतली, तर एक हजार दिवसांची मेहनत वर्जिनिया एथें वांचली असें जाणावें. याप्रमाणें दोन्ही देशांस हित होतें. जी मेहनत वांचती, ती दुसऱ्या उद्योगाकडे लाविली असतां त्यापासून उत्पन्न होतें. असें उत्पन्न परदेश व्यापाराचे योगानें होतें, तेणेंकरून देश संपत्तीची वृद्धि होती.

गोपाळ- तेव्हां जो जिन्नस घरीं केला असतां जो खर्च लागतो, तो जिन्नस परदेश व्यापाराचे योगानें त्या खर्चापेक्षां अर्ध्या खर्चानें मिळतो.

गुरु- होय, परंतु असें सर्वदांच होत नाहीं.

गोपाळ- जिन्नस चांगला स्वस्त जवळच मिळूं लागला, तर तो टाकून दूरचा जिन्नस घ्यावयास लोक जात नाहींत, हें नीट आहे पण असेंच व्यापारी कां करितात.

गुरु- व्यापारी आपल्या आसपासचे व्यापाऱ्यांसी व्यापार करितांत त्याचें कारण असें आहे कीं, जवळचा मनुष्य भला प्रमाणिक आहे किंवा कसा आहे, हें जसें समजलें असतें, तसें दूर देशीं राहाणाराविषयीं समजलें नसतें, म्हणून असें जवळील राहणाराविषयीं समजलें असतां व्यापारी एका एकी फसला जात नाहीं. तशांत कांहीं व्यवहारांत तंटा झाला, ऐवज वसूल आला नाहीं, तर त्या आपल्या जवळच्या राहणारावर सरकारांत फिर्याद करायास सोई पडतें. बाहेरचे व्यापारांत जो नफा व्हायाचा तितकाच नफा आपले देशीं व्यापार केला असतां मिळूंलागला तर कोणी परदेश व्यापाराचें नाव घेणार नाहीं. फारच मोठे नफ्याची आशा दृष्टीस पडती, तेव्हांच परदेश व्यापाराविषयीं कंबर बांधितात. परंतु जेथें जसा मोठा नफा, तेथें तसें जोखीमही अधिक ही गोष्ट विसरूं नको हो.

गोपाळ- परदेशाबरोबर व्यापार केला असतां आपलें आणि परदेशाचें असें उभयतांचें हित होतें, हें आतां मला समजलें. पूर्वी मला वाटत असे कीं, आपले देशांतून मालाचें हरण होऊन परदेशाची भर होती, म्हणून मला परदेश व्यापाराविषयीं शंका आली होती.

गुरु- तुला ती शंका येवो, पण असें आहे कीं, कोणताही व्यापार कां असेना; त्यास कोणी प्रतिबंध नकरितां तो सरळ चालला असतां त्यापासून उभयपक्षीं हितच आहे. त्यांत एकास थोडा एकास कांहीं अधिक नफा होतो, ही गोष्ट कांहीं गणनेंत आणाया सारिखी नाहीं. कम अधिक नफा होणें हें कांहींसें लोकांचे स्वार्थ दृष्टीवरही आहे. कसें म्हणसील तर, कांहीं एक जिन्नस पाहिला म्हणजे त्यावर व्यापाऱ्यांच्या उड्या पडतात एक एकावर चढ करूं पाहतो. मोठे व्यापारी असें करीत नाहींत फुटकळ घेणारे व्यापारी असें करितात. विकरीचे कामांत असा चढ होऊं लागला म्हणजे तो जिन्नस उलटा स्वस्त होतो; लोक खरिदी करितां चढ करूं लागले म्हणजे त्या जिन्नसाची किंमत चढती. एका जिन्नसाचीं जवळ जवळ दुकानें जसीं अधिक, तसा तसा तो जिन्नस अधिक स्वस्त मिळतो.

गोपाळ- खरें, आपला माल आधीं विकला जावा म्हणून एक दुकानदार दुसऱ्या दुकानदारापेक्षां मालाची किंमत उतरीत जातो.

गुरु- तेव्हां माल महाग व्हावा याविषयीं चढ दुकानदारांकडून होत असतो; माल स्वस्त होऊन सर्वांस मिळावा, याविषयीं चढ गिऱ्हाईकांकडून असतो. यांतून देशाचें हित व्हाया सारिखें कोणाकडून घडतें ?

गोपाळ- गिऱ्हाइकाकडून म्हणजे मालाचा खर्च करणारांकडून घडतें. दुकानदार, फुटकळ व्यवहार करणारे व्यापारी झाले तरी ते मालाचे गिऱ्हाइकच समजावे, कारण त्यांकडेही इतर लोकांसारिखा मालाचा खर्च होतो.

गुरु- खरें, स्वार्थ बुद्धि नठेवितां माल स्वस्त होण्याकरितां लोकांकडून जो चढ होतो, तेणेंकरूनच मालाची मोठी किंमत, मनस्वी नफा घेण्यास अटकाव होतो, तेणेंचकरून मालाची किंमत उतरून तो योग्य रितीनें स्वस्त विकला जातो.

गोपाळ- बरें, खुशालीचे जिन्नस आपल्या देशीं उत्पन्न होतात, ते सोडून परमुलखी जिन्नस खुशालीकरितां घ्यावे काय ?

गुरु- सर्व साधारण व्यापार झटला झणजे त्यांत अवघे जिन्नस येतात. प्रपंचाचे उपयोगी पडावे, जेणेंकरून उपभोग घडावा, असे पदार्थ परमुलखांत झालि आणि आपल्यास स्वस्त मिळाले तर ते कां घेऊं नयेत ? आपल्याकडे लुगडीं, साडया, पागोटीं असीं असीं चांगलीं वस्त्रें होतात, पण चित्रें, घरांत मौजेकरितां ठेवावयाचें सामान, इत्यादि चांगलीं दुमदार होत नाहींत झणून **चीन, फ्रान्स, इंग्लांड** अशां अशां देशांहून नाना तऱ्हेचीं छिटें, कापडे, ऊर्णावस्त्रें, बिलोर काम, चित्रें तसेंच **मसकत, मुसूंब, आर्बस्थान** एथील मेवा फळें इत्यादिकांचा व्यापार आपल्या देशा बरोबर चालला असतो, ते ते जिन्नस सोई पडेल तसे घ्यावे, परमुलखी असें समजून त्याविषयीं आग्रह धरूंनये.

गोपाळ- खरें, ते परमुलखी जिन्नस घ्यावे, तशांत ते अवघे घेण्या विषयीं आपलेकडल्या द्रव्याचाच व्यय होतो, असें कांहीं नाहीं, इकडले जिन्नस मोबदल्यास देऊनही ते जिन्नस घेतात.

गुरु- आपल्याकडले लोकांस ते तसे जिन्नस करितां येत नाहींत, आणि ते तसे जिन्नस उत्पन्न करायास उपयोगी पडणाऱ्या ज्या कळा विद्या त्यांकडेही त्यांचा भर नाहीं झणून लोंकर कापूस इत्यादि तयार करायाचें काम त्यांचें हातून घ्यावें, आणि ते जिन्नस देऊन त्यांचे मोबदला ऊर्णावस्त्रें, कापड इत्यादि परमुलखांत झालिलीं घ्यावीं.

गोपाळ- आपल्याकडचे जिन्नस देऊन त्यां बदल परमुलखी जिन्नस घेतले असतां, त्यांत आपलें नुकसान नाहीं, आणि परमुलखाचेंही नुकसान नाहीं.

गुरु- नुकसानाची गोष्ट सोडून दे, हित होतें असें झण. ज्या देशींचे लोकांस जे जिन्नस चांगले रितीने करितां येतील, तेच त्यांकडून करवावे, जे त्यांस करितां येत नाहींत, त्यांकडे त्यांस योजिलें असतां त्यांचे वेळाचा फार व्यय होतो. फार वेळ नलागतां जिन्नस उत्पन्न करणें यांतच हित झालें असें समजावें. कारण एके कामाकडे थोडका वेळ लागला झणजे बाकीचा वेळ दुसरे कामाकडे लाविता येतो. अर्थात् जे जिन्नस मोबदल्यास द्यावयाचे ते उत्पन्न करायास खर्च कमी लागतो. फार वेळ लागून कमी उत्पन्न होतें, याविषयीं एक गोष्ट सांगतों. **बोनापार्ट** झणून **फ्रान्स** देशींचा पादशाहा होऊन गेला, तेव्हां कांहीं राज्यक्रांतीमुळें अमुक देशाचा अमुक देशाबरोबर व्यापार होऊं नये झणून

बंदी झाली. फ्रेंच लोक अमेरिकाखंडांतली साकर आणि काफी विकत घेत असत,तीं त्यांस मिळतनाशीं झालीं,हे जिन्नस तर त्यांस फारच प्रिय, त्यांवांचून त्यांच्याने राहवेना,तेव्हां नाना प्रकारचीं कंदमूळें घेऊन त्यांतून साकर उत्पन्न करण्याचा उद्योग आरंभिला; काफी बद्दल एक वनस्पति उपयोगी पडाया सारिखी असे, तिची लागवड करूं लागले. परंतु असें केल्यानें साकर काफी यांसारिखे रुचिकर गोड पदार्थ नव्हेतां पुंजीचा नाश झाला, आणि पुष्कळ वेळ फुकट गेला, त्या तितके वेळांत प्रपंचास उपयोगी पडणाऱ्या, आणि गोरगरिबांचा निर्वाह करणाऱ्या अशा बहुत्येक वस्तू झाल्या असत्या.

गोपाळ- यंत्राची युक्ति चालू केली ह्मणजे मेहनत कमी होती, आणि पदार्थ चांगला उत्पन्न होतो. याहून व्यापाराची बंदी करण्याची युक्ति तर विलक्षण दिसती. ही बंदी चालू केली ह्मणजे मेहनत फार लागून पदार्थ चांगला उतरत नाहीं.

गुरु- ह्मणून व्यापाराची बंदी केली असतां देशांची संपत्ति, उपभोग नांदणूक इत्यादि वाढणें तें एकीकडे राहून त्यांस उतरता पाया लागतो. व्यापाराची बंदी असूंनये, या पृथ्वीवरील अवघ्या देशांस एकमेकांसीं व्यापार करण्यास मोकळी असावी, जसा एकया गांवाचा दुसरे गांवांसी व्यापार चालला असतां हित होतें, तसाच परस्पर देशांचा व्यापार चालला असतां हित होईल. कोणी कोणी राज्यव्यवस्था कर्त्ते लोक व्यवहार व्यवस्थाकर्त्ते झाले, त्यानी अमुक देशीं व्यापार करूंनये, अमुकयावरोबर व्यवहार करूंनये असा निषेध केला असला, तर कांहीं स्वार्थावर लक्ष ठेऊन अथवा चांगल्या लोकव्यवहारांत त्यांची दृष्टीच पोंहचली नाहीं ह्मणून तो निषेध केला असें समजावें. व्यापाराच्या योगाने कोण्या एका देशाचा नाश झाला असें तर कोठे अढळत नाहीं.

गोपाळ- अन्य देशावरोबर व्यापार व्यवहाराची बंदी करणे हें मिकेस मिळायाचें लक्षण, असो पण महाराज धान्यादिक परमुलखांतून आणण्याची बंदी असावी, आणि तीं आपल्यास पुरीं पडाया पुरतीं इकडेच पिकवावीं, परमुलखी धान्याची गरज ठेऊंनये. कारण त्या अन्नाचा भरवसा असला आणि तेथें कांहीं राजिक दैविक उत्पन्न झाल्यास आपल्यास फार कठीण पडेल.

गोपाळ- हें तुझें बोलणें धान्य व्यापाराचें प्रकरण सुचवितें, परंतु आतां अवकाश राहिला नाहीं म्हणून तें प्रकरण उद्यां काढूं.

उत्तरभग संवाद २०

परदेशव्यापाराचविषयीं

धान्याचा व्यापार - मोठे पुंजीचे व मोठे वसत्तीचे जे देश ते परमुलखी धान्याच्या आशेवर राहिल्यामुळें होणारे परिणाम- धान्य कमी अधिक झाल्यामुळें महागाई सवंगाई - व्यापारास कांहीं अटकाव नसावा - विचार नकरितां एकाएकी नवीन उद्योग चालू केल्यापासून होणारे परिणाम-- व्यापारास मोकळीक असल्यामुळें होणारे लाभ.

गुरु- कालचे दिवसीं तूं बोलिलास कीं, धान्य परमुलखांतून आणू नये, आपल्याच देशीं पिकवावें. परमुलखांतून आलेल्या धान्यावरच निर्वाह करीत गेलें, तर परमुलखांत जडजोखीम झाल्यास आपल्यास कठीण पडेल. बरें या आपल्या देशीं कोणकोणत्या परमुलखांतून धान्य येतें, ते मुलूख सांग.

गोपाळ- आतां तर या आपल्या देशांत परमुलूख कोठे राहिलाच नाहीं कलकत्ता, मद्रास, मुंबई, हे तीन इलाखे मिळून हा आपला देश आहे. एथें तर बहुधा सर्वत्र इंग्रेजीच झाली आहे. परंतु पूर्वी एकीकडे पेशवे सरकार एकीकडे मोगल, कोंकणपट्टीकडे पोर्टूगीज ज्यांस फिरंगी म्हणतात, दक्षिणेत टिपू असीं निरनिराळीं अनेक राज्यें होतीं, त्यां त्यां अमलातींल मुलूख एकमेकास परमुलूखच होते. तेव्हां एके मुलखांतून धान्य दुसरे मुलखांत जात असलें, तर त्या त्या मुलखाची लढाई होत असल्यास अथवा जेथून धान्य यावयाचें तेथें दुकाळ पडल्यास त्या धान्याचे आशेवर राहणारे जे परमुलखी लोक, त्यांस फार कठीण पडेल. कारण आपल्याकडे धान्य पिकत नाहीं, आणि दुसरे कोठून धान्य

मिळायाची सोई नाहीं. असी देशाची स्थिति मनांत आणून मी तें ससें बोललों.

गुरु– तर आतां ती शंका घेण्याचें कारण राहिलें नाहीं, हिमालयापासून तर रामेश्वरा पर्यंत या आपल्या जंबू द्विपांत जें धान्य लागतें तें अवघें एथेंच पिकतें. दुसऱ्या देशाहून धान्य येत नाहीं. मुंबई शहरांत लोकांची संख्या फारच वाढली आहे. यांला फार धान्य लागतें, जवळ जवळच्या प्रांतीं पिकलेलें कोठून पुरें पडणार. एथें गुजराथेकडून, देशाकडून, मलबाराकडून जरी धान्य येतें, तरी ते परमुलूख असें होत नाहीं; कारण हे सर्व मुलूख एकाच राज्या खालीं आहेत.

गोपाळ– बरें, इंग्लांड देशीं धान्याविषयीं कसें काय आहे, अवघें धान्य इंग्लांड देशींच उत्पन्न होतें किंवा परदेशांतून येतें.

गुरु– अमेरिकेचे वेगळाले प्रांतांतून, बाल्टिक ह्मणून समुद्र आहे, तसाच भूमध्य ह्मणून समुद्र आहे, यांचे किनाऱ्यां किनाऱ्यांस जे मुलूख असतात तेथून, इंग्लांड देशीं धान्य येतें, परंतु एथें तरी कांहीं भय संभवत नाहीं, कारण ह्यां अवघ्या देशांबरोबर वाकडें पडून एक्याच काळीं इंग्लांड देशाची लढाई होऊं लागेल, अथवा अवघ्या देशांत दुकाळ पडेल, असें नाहीं, दुकाळ पडला तर पृथ्वीचे कोणे एके भागीं पडेल, अवघ्याच भागीं एक्याचसमयीं दुकाळ पडेल, असें बहुधा होणार नाहीं. असें वारंवार पाहण्यांत आलें आहे कीं, जी हवा एके जातीचे जिन्नबास वाईट,तीच हवा दुसरे जातीचे जिन्नबास गुणकारी होती, आणि इकडे तरी कोठे कोठे असें घडतें कीं, ज्यावर्षी कोंकण पट्टी चांगली पिकती, त्या वर्षी देशांत चांगलें पिकलें येत नाहीं. तसेंच इसवी सन अठराशांत इंग्लांड देशीं धान्याचा फार दुष्काळ पडला होता, त्यासालीं स्पेन देशांत पुष्कळ पिक आलें होतें, पुढें इंग्लांड देशीं ज्या सालीं धान्य भरपूर झालें होतें, त्यासालीं स्पेन देशीं तर दुकाळ पडला होता. यावरून असें सिद्ध होतें कीं, एका देशाचा, दुसरे देशाबरोबर धान्याचा व्यापार चालला असतां धान्याच्या कमतीमुळें संकट प्राप्त झाल्यास त्याचें निरवाण होईल.

गोपाळ– अशा प्रसंगीं परमुलखांतून धान्य आणलेंच पाहिजे, परंतु नेहमीच बाहेरून आणावें त्याजपेक्षां घरीं पिकवावें त्यांत आपल्या हिताची गोष्ट आहे.

गुरु– आपल्यास धान्याची गरज लागेल तेव्हांच परमुलखांतून धान्य

आणण्याविषयीं उद्योग केला, आणि तेथें मिळालें नाहीं, तर मग कसें करावें. ज्या देशीं धान्य पिकतें तेथील लोक आपले निर्वाहापुरतें उत्पन्न करितात, कधीं अधिक झालें, तर तें अन्यदेशीं पाठवितात. असे जे धान्य उत्पन्न करणारे देश असतील, त्यांस दुकाळाच्या वेळीं पुसलें कीं, आह्माकडेस धान्य पाठऊन द्या, तर त्यांचें कदाचित् असें उत्तर येईल कीं, आमच्याकडे धान्य उत्पन्न होतें तें आमच्या गिऱ्हाइकास पूरत नाहीं मग तुह्मास कोठून द्यावें.

गोपाळ– तर मग आपल्याचकडे पुष्कळ धान्य उत्पन्न करावें, ह्मणजे आपला निर्वाह होऊन कांहीं संग्रहीं राहील, तें दुकळांत कामीं पडेल, जर दुकाळ पडला नाहीं, तर तें परमुलखांत पाठवितां येईल.

गुरु– पुष्कळ धान्य उत्पन्न करणें कठीण गोष्ट अहे. कारण, जसी जसी अधिक जमीनीची लागवड करावी, तसी तसी धान्याची किंमत वाढती, हें कोणास विपरीत दिसेल. परंतु धान्याची भरती आणि खप यांत चढ उतार होऊन धान्याचे किंमतींत चढ उतार होतो, ती गोष्ट एकीकडे ठेवून विचार केला असतां, अधिक जमीनीची लागवड केल्यास धान्याची किंमत कसी वाढती हें समजेल.

जसें जसें धान्य अधिक पिकवावें तसी तसी कनिष्ठ प्रतीची अधिक जमीन लागवडी खालीं आणावी लागती. त्या कनिष्ठ प्रतीचे जमीनींत धान्य पिकवायास जो खर्च लागतो, तो त्या धान्याचे किंमतीतून द्यावा लागतो, ह्मणून जितकें धान्य पाहिजे त्यापेक्षां अधिक पिकवायास अधिक कमपीक जमीन लागवडी खालीं आणावी लागेल, तसी त्या धान्याची किंमतही वाढवावी लागेल.

गोपाळ– होय, किंमत वाढविल्यावांचून अधिक लागवडीचा खर्च भागणार नाहीं.

गुरु– खरें, धान्य कनिष्ठ प्रतीचे जमीनींत पुष्कळ पिकविल्यामुळें त्याची किंमत वाढली असतां तें विकण्याकरितां परमुलखांतही पाठवितां येत नाहीं.

गोपाळ– बरें, तर धान्याची किंमत उतरणें यांत शेती करणारास नुकसान होणार नाहीं काय?

गुरु– धान्य उत्पन्न करण्याचा खर्च कमी लागत असला तर धान्याच्या उतरलेल्या किंमतीपासून कांहीं नुकसान होणार नाहीं. कनिष्ठ

प्रतीची जमीन लागवडीखालीं आणल्यामुळें शेतकऱ्यास फार खर्च होतो, तो जर उत्पन्नातून भागला नाहीं, तर त्या उतरलेल्या किंमतीपासून त्याचें नुकसान होतें. धान्य उत्पन्न करायास थोडका खर्च लागूं गागला तर तें कमी किंमतीनें विकतां येईल. ह्मणून चांगली सुपीक जमीन पिकवावी, कमपीक जमीनीचे लागवडीचे भरीं पडूंनये.

ज्या देशीं सुपीक जमीन पुष्कळ असती आणि पुंजी तर थोडकी असती, त्यांस शेतकी सारखा दुसरा लाभदायक उद्योग नाहीं. ते धान्य पिकवून परमुलखांत पाठवितात. अमेरिकेंत तर नवीन वसती झाली आहे, तेथें चांगली जमीन पुष्कळ आहे. पिकवावयाचा खर्च ह्मटला ह्मणजे थोडकाच असतो, ह्मणून तेथें इतकें पिकतें कीं, तेथल्या लोकांस पुरें पडून परमुलखांत पाठवितां येतें. पोलांड व प्रशिया ह्मणून जे देश आहेत, त्यांतही शेतकी वरीच होत असती. तेथून परमुलखांत धान्य जात असतें. परंतु इंग्लांड सारिखे बहुत दिवसांचे वसलेले जे देश तेथें नाना प्रकारच्या शिल्पकळा चांगल्या उदयास आल्या आहेत, लोकसंख्याही पुष्कळ झाली आहे, ह्मणून तेथल्या चांगल्या जमीनींत जें धान्य उत्पन्न होतें, तितक्यानेंच अवघ्या लोकांचा निर्वाह होत नाहीं, ह्मणून कांहीं बाहेरून आणावें लागतें. कनिष्ट प्रतीच्या जमीनीचीं गोपचार कुरणें असीं केलीं असतात तेणेंकरून दूध, लोणी इत्यादिकांचाही सुकाळ असतो. घरीं धान्य अधिक पिकतें तेव्हां बाहेरून थोडकें आणतात, थोडकें पिकतें तेव्हां बाहेरून अधिक आणतात. याप्रमाणें धान्याचा खप आणि भरती बरोबर ठेविली असती, तेणेंकरून धान्याची किंमत आणि रोजमुराही फार चढत नाहींत, आणि उतरतही नाहींत, वेतानेंच असतात.

गोपाळ- बरें, अमेरिका खंडांतून जें धान्य येतें त्याचा नीर विमा असा जो खेरीज खर्च तो अवघा देऊन धान्य स्वस्त पडतें काय? तितक्या पेक्षां कमी खर्चानें घरीं धान्य उत्पन्न करतां येणार नाहीं काय?

गुरु- नाहीं; तें बाहेरचेंच स्वस्त पडतें. ज्यां देशीं पुंजी पुष्कळ असती, आणि लोकही पुष्कळ असतात, तेथें अवघ्यांच्या निर्वाहापुरतें धान्य पिकविलें असतां त्यांत कित्येक गोष्टींनें नुकसान होतें. एक तर धान्याची किंमत बहुधा नेहमी चढली राहती. आणि धान्याची कमती झाली अथवा भरभर झाली ह्मणजे त्या धान्याचे किंमतींत फारच चढ

उतार होतो. या अशा अडचणी परमुलखी धान्य आणण्याचा व्यापार चालत असतां येत नाहींत. धान्याची किंमत एकाएकींच चढली असतां गोरगरीब मजूरलोकांस फारच कठीण पडतें.

गोपाळ- महाराज, आतां माझी खातरी झाली. अमुक वस्तू विषयीं परदेशव्यापार करावा अमुक वस्तूविषयीं करूंनये असें ह्मणणें नीट नव्हे. जशा इतर वस्तू परमुलखी व्यापारी लोकांपासून घेतात तसें धान्यही परमुलखी व्यापाऱ्यापासून घ्यावें.

गुरु- खरें, जी गोष्ट होण्यास अशक्य असें आपल्या विचारावरून आणि प्रकृतिसिद्ध नियमावरून दिसत असतां त्या गोष्टीविषयीं झटणें यांत केवळ वेडेपणा आहे. जी वस्तू पाहिजे ती आह्मी आपलेचकडे उत्पन्न करूं, परमुलखी वस्तू घेणार नाहीं, असा आग्रह धरून बसूं नये, जी वस्तू उत्पन्न करण्यास देश हवा अनुकूल असेल तीच उत्पन्न करण्याविषयीं झटावें, परमुलखींच होणारे जे जिन्नस ते करण्यांत श्रम करणें निरर्थक होय.

गोपाळ- आपण ह्मणतां तसें सर्वच परमुलखी वस्तूविषयीं समजूंनये, कारण, कित्येक परमुलखी वस्तू या देशांत अलीकडे होऊं लागल्या, विलायती गाड्या, घराचीं कामें, तसें खुरच्या, कोचीं इत्यादि सामान, बहुधा विलायती सारिखेंच होऊं लागलें. तसेंच इंग्लांड देशीं चिनी प्याले बशा वगैरे, आपल्या या देशांत जीं कापडें होतात त्यांपैकी कित्येक कापडें असे असे अनेक परमुलखी जिन्नस इंग्लांड देशीं होऊं लागले. तेव्हां असें सिद्ध होतें कीं, जसा परमुलखी जिन्नसाचा व्यापार करावा तसे परमुलखी जिन्नसांपैकीं आपल्याकडे व्हाया सारिखे जे जिन्नस असतील ते करण्याचा उद्योग करावा त्यांत आपलें हित आहे.

गुरु- परमुलखी जिन्नस आपल्याकडे करूंनये, ह्मणून बोलणें पडलें त्याजवरून कोणताच परमुलखी जिन्नस इकडे करूंनये असें होत नाहीं, हवा पाणि इत्यादि कारणामुळें जो जिन्नस एथें होत नाहीं, अथवा ज्यास फार खर्च लागून चांगला उतरत नाहीं, त्याची मनाई सांगितली. परमुलखी जिन्नस बाहेरून येतो त्यापेक्षां घरीं केला असतां स्वस्त पडूं लागला तर तो करूंनये असें कोण ह्मणेल? परंतु परमुलखी नवीन जिन्नस आपलेकडे करावा कोणता, नकरावा कोणता हें त्या त्या कसबांत

माहितगार व निपुण असतील त्यानींच तो विचार करावा, नवीन उद्योग करणारानीं भलताच एकादा जिन्नस उत्पन्न करण्याच्या खटल्यांत पडूंनये.

परमुलखी धान्यादिक वस्त्र, पात्र, असे अनेक प्रकारचे पदार्थ विकत घेतले असतां जसे थोडक्या मोलानें मिळतात, तसे थोडक्या खर्चानें आपलेकडे उत्पन्न होते आणि करितां येते, तर परदेशव्यापाराची प्रवृत्तिच झाली नसती, परंतु ईश्वराकडचा नेम विलक्षण आहे, त्यानें नाना देशीय हवा पाणी इत्यादिकांचे ठायीं निरनिराळे गुण ठेऊन निरनिराळे पदार्थ उत्पन्न व्हावे असें करून ठेविलें आहे, म्हणून मनुष्यमात्रानें अनेक देशावरोवर मोठमोठ्या दूर दूर ठिकाणच्या लोकांवरोवर व्यवहार व्यापार करून परस्परांचें हित व सुख करून घ्यावें, असा ईश्वराचा संकल्प स्पष्ट दिसतो, असें असतां मनुष्यें आपल्या लोभादिकांमुळें व अज्ञानामुळें तद्विपरीत आचरण करितात.

गोपाळ- खरें, जसे देश निराळे तशा तेथील भूमी, ऋतू, व तेथें उत्पन्न होणारि प्रकृत्तिसिद्ध पदार्थ निरनिराळे असतात, म्हणून जसें एक्याच मनुष्यास अनेक प्रकारच्या कळा विद्यांत निपुणता संपादणें अशक्य. तसेंच एक्या देशीं अनेक प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न करणें अशक्य आहे. अरे, असें आहे जसे एकादे देशीं अनेक प्रकारचे लोक असतात त्यांत उद्योगाची वांटणी झाल्यामुळें शिल्पादि कर्में उत्तम प्रकारें होतात, तसेंच या पृथ्वीवरील जे अनेक देश त्यांच्याठायीं उद्योगाची वांटणी होऊंन व्यापारादिक उत्तम प्रकारें होतात. या पृथ्वीवरील सर्व लोक व्यापाररूपी एक कुटुंबच आहे,कुटुंबांतील जसीं एकमेकाचे आश्रयानें वागतात तसें परस्परांच्या आश्रयानें मनुष्यमात्रानें वागावें; म्हणून जसे वेगळाले देश तसे तेथें वेगवेगळाले पदार्थ ईश्वरानें निर्माण केले आहेत, जसी उपभोग घेण्याची इच्छा तसी उपभोग्य पदार्थ उत्पन्न करण्याची शक्तिही कोठें अधिक कोठें कमी अशा मानानें मनुष्याच्याठायीं ठेविली आहे, असो पूर्वीच्या लोकांचा व्यापाराचे योगेंकरून पृथ्वीवर सांप्रतकाळींचे लोकांइतका संचार होत नव्हता म्हणून त्यांस सांप्रतकाळींच्या लोकांसारिखा उत्तम संपत्तिचा उपभोग कोठून होणार.

आपल्यास एकादा जिन्नस आपल्या जवळचे देशींचे लोकांसारिखा करितां येत आहे, तर तोच पदार्थ त्यांजपेक्षां चांगला होई, अशी निपुणता त्याच उद्योगांत संपादावी, ज्या उद्योगास देशकाल अनुकूळ नाहीं, त्या

उद्योगाच्या नादीं लागूंनये, या रितीने लोक वर्तूं लागले असतां उत्तम रितीने पुष्कळ पदार्थ उत्पन्न होऊं लागतील, आणि सर्व देशांचें परस्परें करून फार हित होईल. आपल्या जवळचे देश कृषिकर्मांत अथवा शिल्पकर्मांत चांगले निपुण झालेले पाहून त्यांजबरोबर मत्सर बागविणें हें केवळ नीचपणाचें व अल्प बुद्धिचें लक्षण होय. जवळचे देश जसे संपन्न होतात, तसे ते आपल्याकडले जिन्नस घ्यावयास समर्थ होतात. तेव्हां अर्थातच आपल्याकडे उत्पन्न झालेला जिन्नस पडून नराहतां त्याचा खप होऊं लागतो. आपले जवळचे देश आळशी गरीब झाले असतां आपल्यास त्यांची धास्ती पडावी. संपन्न उद्योगी झाले असतां पडूंनये.

गोपाळ- खरें महाराज, आपल्या जवळचा देश संपत्तिमान् असला तर त्यांत आपलें हित आहे. कोणी वाणी उदमी झाला तरी तो आपलें दुकान जेथें चार ताजी गिऱ्हाइकें असतील तेथें मांडील, भिकारी लोकांच्या शेजारी कशास मांडील. तीं बापुडीं त्याचा माल कशाने घेतील. हे जसे वाणी उदमी आपल्या हिता करतां मातबर गिऱ्हाइकाची इच्छा करितात, तसेंच व्यापार करते देशानीं आपल्या जवळील देश संपत्तिमान् होण्याची इच्छा करावी. या प्रकरणीं जसें जसें मी ऐकत जातों तसा तसा माझा निश्चय असा दृढ होत आहे कीं, परदेशव्यार केल्यापासून देशांतील राहाणारांचें हितच होईल, कोणी देशाने अथवा कोणी मनुष्यानें कोणाचा हेवा मत्सर करूनये सर्वांशीं प्रीतिपूर्वक वागावें.

गुरु- थोर मन, दीर्घ दृष्टी असीं जेथें आहेत तेथून असेंच उद्गार निघतील, केवळ व्यवहारी ज्ञानापासून असे असे संकल्प उत्पन्न होणार नाहींत. मनुष्य मात्राच्याठायीं परोपकार बुद्धि उत्पन्न होणें हें तर उत्तम शास्त्रविद्येच्या अभ्यासें करून होईल.

उत्तरभाग संवाद २१

परदेशव्यापाराचाविषयीं

हुंड्यांचाप्रकार- समसमान व्यापार - हुंड्यांचे पाडांत चढ-उतार- इकडून परमुलखांत परमुलखी इकडे पाठविलेला माल कमी अधिक असल्यामुळें होणारे परिणाम - हुंड्यांचे पाडांत उगीच दिसायासारिखा फेर फार होतो तो प्रकार- कोणी एके देशाचे नाण्याचा भाव उतरण्याचा प्रकार.

गुरु- कां गोपाळा, परदेशव्यापारापासून लाभ होतात याविषयीं तुझें पुरतेपणी समाधान झालें ना!

गोपाळ- होय, महाराज पुरतेपणीं झालें, आतां एक पुसायाचें राहिलें, व्यापार झटला झणजे बहुधा एके जिन्नसा बदल दुसरा जिन्नस द्यावा घ्यावा अशा मोबदल्यानें होतो. कोणी मुंबईस तुपाचा व्यापार करणारा आहे, त्याकडे ज्याफराबादेहून तूप आलें, त्याजबदल दुसरा कांहीं जिन्नस दिला पाहिजे. तुपास तूप तर देतां येत नाहीं, आणि तो व्यापारी तर तुपावांचून दुसरे कशाचा व्यापार करीत नाहीं, तेव्हां तो कसें करीत असेल?

गुरु- तूप, गूळ इत्यादि अनेक पदार्थ संग्रहीं ठेऊन बहुत्येक व्यापारी व्यापार करीत असतात. एक जिन्नस घेऊन त्याचे मोबदला दुसरे जिन्नस देतात. इंग्लांड देशाहून व्यापारी कापड बिलोरकाम इत्यादि आणितात. त्याबदल एथील व्यापारी कापूस तसेच या देशींचे दुसरे जिन्नस पाठवितात, परंतु मोबदला झटला झणजे एका देशाचा दुसऱ्या देशासी होतो. एक देश आपल्याकडे झालेले जिसन्न दुसऱ्या देशींच्या जिन्नसा बदल देतो घेतो. व्यापारी लोक पाहिलें असतां मोबदला करीत नाहींत, ते विकरी व खरेदी करितात असें झणावें.

गोपाळ- कित्येक व्यापारी लोक जिन्नसांचा मोबदला करीत ना-

हींत, ते जो माल घेत असतील त्या मालाचा पैका देत असतील. तो पैका दुसरा माल मोबदला द्यावयाचा तितकाच असेल. जर सोलापूरचा व्यापारी शंभर रुपयांची लुगडीं मुंबईचे व्यापाऱ्याकडे पाठवील, तर एथून तिकडे शंभर रुपयांचें विलायती कापड पाठविलें पाहिजे. कापड न पाठविलें, तर शंभर रुपये पाठवावे लागतील, परंतु असें नाणें पाठविणें यांत जोखीम व अडचणी आहेत. अशा अडचणी नपडत असी कांहीं देण्या घेण्याची सोईवार युक्ति असती, तर उभयपक्षीं सुख होतें.

गुरु- पैक्यावांचून विकरी व खरेदी करण्याची एक युक्ति आहे ती कोणती ह्मणसील तर हुंडी लिहून देणें.

गोपाळ- हुंडी ही व्यांक नोटी प्रमाणें कागदाचा पैका आहे काय?

गुरु- हुंडी केवळ व्यांक् नोटी सारखी नाहीं. अमुक ऐवज अमुक्यास द्यावा ह्मणून दुसरे गावींचे राहाणारावर जी चिठी लिहितात ती हुंडी होय. कोणे व्यापाऱ्याने आपला माल कोणाकडे पाठविला ह्मणजे त्या मालाचा ऐवज अमुक तारखेस ज्याचें नाव हुंडींत लिहिलें आहे, त्यास द्यावा, असी हुंडी मालखरिद करणारावर तो व्यापारी लिहून पाठवितो. कोणेसमयीं असें घडतें कीं मुंबईचा व्यापारी सुरतेस माल पाठवितो, आणि तो माल ज्या व्यापाऱ्यावर पठविला त्याजवर हुंडी लिहून पाठवावयाची ती नपाठवितां तिचा ऐवज मुंबईतच घेण्याची तजवीज करितो, मुंबईत चौकशी करितां या सावकारासीं त्याची गांठ पडती, तो सावकार सांगतो कीं मला सुरतेंत अमुक दुकानाचे अडत्यास ऐवजाचा भरणा करायाचा आहे, तो ऐवज मी तुह्मास देतों, ह्मणजे सुरतेस ऐवज पाठवायाची मेहनत पडणार नाहीं. मग हा सावकार त्या माल-पाठविणारापासून ती हुंडी घेऊन त्यास ऐवज देऊन त्या हुंडीवर मला अथवा सुरतेचा माझा अडत्यास हुंडीचा ऐवज घेणें असें लिहून ती हुंडी सुरतेस आपल्या अडत्याकडे पाठवितो, तो ज्यावरती हुंडी लिहिली असेल, त्यापासून त्या हुंडीचा ऐवज घेतो.

गोपाळ- तेव्हां जसा मुंबईचे सावकारास घरबसल्यां आपला ऐवज मिळतो, तसाच सुरतेच्या व्यापाऱ्यानें मुंबईच्या व्यापाऱ्यावर माल पाठविल्यास त्याची किंमत आपण सांगतां अशा युक्तिनें त्या व्यापाऱ्यास सुरतेंत मिळेल, एकून व्यापारांत हुंडीचा फार उपयोग आहे. इच्या योगानें देण्या घेण्यास मोठें सुख झालें. जर माझे पुण्याचे मित्राकरितां कांहीं

पुस्तकें मुंबईत म्या विकत घेतलीं त्यांचा ऐवज मला पुण्याहून येणें असला, व तितकाच ऐवज एथें राहणारा माझा भाऊ त्याकरितां पुण्यास पागोटें घेतल्याबद्दल त्याजवर निघत असला, तर मी आपल्या मित्रावर जी हुंडी लिहीन ती माझा भाऊ एथें मजपासून विकत घेऊन ज्यापासून पागोटें विकत घेतलें असेल, तेथें त्याचा ऐवज भरायाकरितां त्याकडे ती हुंडी पाठवील, तो कापडवाला त्या हुंडीचा ऐवज माझे मित्रापासून घेईल. कसें महाराज व्यापाऱ्यांत अशाच रीतीचे हुंडीने देव घेव होतो काय?

गुरु- होय, तुला हुंडीने व्यवहार करण्याची रीति समजूं लागली खरी. दोन देशांचा व्यापार होत असला आणि इकडून जितका माल पाठविला तितकाच तिकडून आला तर ऐवजाच्या हुंड्यांच्या बरोबरच रकमा होतील. तो ऐवज एकमेकाकडे न पाठवितां घरीं बसल्याच पोहचेल.

गोपाळ- खरें, बरें पण इकडून तिकडे माल पाठविला, तिकडून इकडे आला, त्या मालाची किंमत अधिक उणी असली, तर हुंड्यानींच अवघा देवघेव होणार नाहीं, एका देशाची दुसऱ्या देशावर कांहीं बाकी येणें निघेल.

गुरु- ती बाकी देण्याचा प्रकार सांगतों. आपला इंग्लंड देशाबरोबर व्यापार चालला असला, आणि आपण जितके किंमतीचा तिकडे माल पाठविला तितकेच किमतीचा तिकडून येऊं लागला, तर आपला त्यांचा समसमान व्यापार चालला आहे असें होईल. जर त्यानी आपल्याकडे कापड पाठविलें, त्याची किंमत आपल्याकडला कापूस गेला त्याचेपेक्षां अधिक झाली, तर त्यांकडून आपल्यावर अधिक हुंड्या येतील. आपल्याकडून त्यांवर कमी हुंड्या होतील. हुंड्यानी जितका देवघेव व्हावयाचा तितका होऊन त्यांची बाकी आपल्यावर निघेल, त्याबद्दल आपल्याला नाणें पाठविलें पाहिजे.

गोपाळ- एकून नाणें पाठवायाची दगदग चुकत नाहीं, नाणेंच परमुलखांत पाठविलें पाहिजे.

गुरु- नाणें पाठविण्यास नोर, विमा, इत्यादि मोठा खर्च बसतो, ह्मणून नाणें पाठविण्याचा प्रसंग जोपर्यंत टळेल तोपर्यंत व्यापारी टाळूं पहातात. इंग्लंडचे व्यापाऱ्यांवर आपल्याकडून ज्या हुंड्या व्हावयाच्या

त्यांची कमती झाली म्हणजे आपल्या कडले व्यापारी जे त्यांचे देणेदार असतात, ते त्या हुंड्या घेण्याविषयीं मोठे आतूर होतात. एक म्हणतो मला हुंडी पाहिजे, दुसरा म्हणतो मला पाहिजे, याप्रमाणें चढाचढी झाली म्हणजे त्यां हुंड्यांची किंमत चढती; कारण हुंडीची जी रकम आहे, त्यापेक्षां अधिक दिलें तर पुरवेल, परंतु कापड घेतलें आहे त्याबद्दल नाणें विलायतेस पाठविणें पुरवणार नाहीं असा जो अधिक ऐवज हुंडीचे रकमेपेक्षां देतात त्यास मंडावणी असें म्हणावें.

गोपाळ- तेव्हां इंग्लांडचे सावकाराचा जो ऐवज आपल्या कडले सावकारावर घेणें निघत असेल, त्याने जास्ती द्यावें असें सिद्ध होतें.

गुरु- होय, त्या हुंड्यांची जसी कमती असती तसा मंडावणीचा ऐवज अधिक द्यावा लागतो.

गोपाळ- विलायतेच्या सावकारांकडून अधिक किमतेचा माल आला, आपल्या कडून कमी किमतेचा माल गेला, म्हणून आपल्या हुंड्या त्यांजवर कमी झाल्या. आणि त्यांच्या आपल्यावर जास्ती झाल्या, परंतु त्यांकडे जो ऐवज पाठविणें, त्यास जो खर्च बसेल त्यापेक्षां मंडावणीस जास्ती ऐवज जाऊं लागला तर मग त्यांकडे नाणें पाठविणें हें बरें.

गुरु- जसा जसा देश दूर असतो जसी तसी पाठविण्याची सोई अथवा गैर सोई असती तसा तसा नाणें पाठविण्याचा खर्च कमी अधिक लागतो.

गोपाळ- एकूण हुंड्यानेंच अवघें काम होत नाहीं. बाकीच्या ऐवजाकरितां नाणें पाठविलेंच पाहिजे. कारण इकडच्या ज्या सावकारास हुंड्या मिळाल्या नाहींत, त्यास ऐवज पाठविल्यावांचून दुसरी गति नाहीं.

गुरु- दुसरी गति आहे, ती सांगतों. कित्येक व्यापारी हुंड्याचा व्यापार करितात. हुंड्या पुष्कळ आणि स्वस्त असल्या म्हणजे विकत घेऊन त्या कमती व महाग झाल्या म्हणजे विकतात. जसा कापडाचा अथवा कोणे जिन्नसाचा व्यापार करावा, तसाच हुंड्याचा व्यापार आहे.

आपल्या कडून विलायतेच्या सावकारावर झालेल्या हुंड्यांची कमती झाली म्हणजे विलायतेच्या सावकारावर दुसऱ्या देशांतून झालेल्या हुंड्या आपल्या कडले हुंड्याचे व्यापारी खरीद करितात, आणि आपल्या कडले बाजारांत त्या हुंड्याचा व्यवहार करितात.

गोपाळ- विलायतेचे सावकारांवर आपल्याकडल्या सावकारांच्या हुंडच्या कमी झाल्या असल्या आणि दुसऱ्या देशांतून कांहींच झाल्या नसल्या तर कसें होईल ?

गुरु- बहुधा असें होतें कीं एका देशांतून इंग्लांडावर झालेल्या हुंडच्याची कमती असली म्हणजे दुसऱ्या देशांतून इंग्लंडांवर झालेल्यांची जास्ती असती. एका देशावरोबर इंग्लांडचा व्यापार चालला असतो, त्यांत इकडून कमी तिकडून अधिक असें जरी जात येत असलें, तथापि तें अंतर इंग्लांडचा सर्व साधारण व्यापार पाहिला असतां नाहींसें होतें. कारण नेहमींच बाहेरून फार माल इंग्लांडाकडे जाऊं लागला तर त्याची किंमत देण्यांत तेथील आवघा पैका हरण होईल. जर तेथून बाहेर माल फारच जाऊं लागला तर त्याची किंमत जमून नाण्याचा भाव उतरेल. सारांश जसी इंग्लांडाची बाकी घेणें इतर देशांकडे निघेल, तसीच इतर देशांची बाकी घेणें इंग्लांडावर निघेल, म्हणून इंग्लांडावर झालेल्या हुंडच्या तशाच इंग्लांडाच्या इतर देशांवर झालेल्या हुंडच्या ह्या समसमान मानानें होतील. हुंडच्यांचे व्यापाऱ्याचें काम इतकेंच कीं इंग्लांडावर कोणत्या देशीं अधिक हुंडच्या झाल्या आहेत व कोणत्या देशीं कमी झाल्या आहेत त्या बेतानें त्या हुंडच्या एकाठायीं खरीद करून त्या दुसऱ्याठायीं विकाव्या.

गोपाळ- तेव्हां आपल्याकडून इंग्लांडावर झालेल्या ज्या हुंडच्या त्या हुंडच्यांचे व्यापारी खरीद करणार नाहींत, तर आपल्यावर इंग्लांडाच्या झालेल्या हुंडच्या खरीद करतील, तसें केलें असतां त्यां हुंडच्यांचे योगानें आपल्यावर चढलेला जो इंग्लांडाचा ऐवज तो आपण त्या हुंडच्या घेतल्या असतां दिला असें होईल.

गुरु- होय, इंग्लांडाचा व्यापार इतालीं देशावरोबर चालला आहे, तिकडून इकडे रेशमी काम तसेंच दुसरें जिन्नस येतात, इकडून तिकडे कांहींसे शिल्पकुर्तीचे पदार्थ जातात. परंतु इकडून तिकडे थोडका पदार्थ जातो, आणि तिकडून इकडे बहुत पदार्थ येतो, म्हणून इकडून नाणें पाठवावें लागत असतें, परंतु हुंडच्यांचा व्यापार करणारे आहेत त्यामुळें तसा प्रसंग येत नाहीं. हे व्यापारी लोक इतालीं देशांतून इंग्लांडावर झालेल्या हुंडच्या विकत घेतात, आणि जेथें इंग्लांडावर झालेल्या

हुंड्याची कमती असती असीं जीं जर्मनी, फ्रान्स, स्पेन् इत्यादि स्थळें तेथें पाठवितात.

गोपाळ- तेव्हां जर्मनी, फ्रान्स, स्पेन इत्यादि देश इंग्लांडाचें कर्ज देतात असें सिद्ध होतें.

गुरु- होय, त्यां देशांस इंग्लांडास ऐवज देणें असला तर इंग्लांडावर झालेले हुंड्याचा ते देशस्थ लोक पत्कार करतील, नाहीं तर त्यां हुंड्यास ते लोक शिवणार नाहींत.

गोपाळ- कोणास या विचारावरून असें वाटेल कीं, हुंड्याचें व्यापारी लोक व्यवहार करितात त्या योगानें असें होतें कीं पदार्थ इकडून तिकडे अधिक पाठविला त्यामुळें एकाकडे अधिक कमी ऐवज राहिला असी जी किरकीर ती दूर होऊन सर्वत्र समसमान व्यवहार चालला असतो. बरें महाराज, व्यापारी लोकांनी जो माल घेतला असेल त्याकरितां परमुलखांत द्रव्य पाठविलेंच पाहिजे काय?

गुरु- सर्वदांच पाठविलें पाहिजे असें नाहीं. जेथें मालापेक्षां नाण्याचाच खप फार अशा देशाबराबर व्यवहार केला असतां मात्र नाणें पाठवावें लागेल.

गोपाळ- तेव्हां मंडावणी झटली झणजे आपल्याकडे माल पाठविणारास मिळत नाहीं. परंतु आपल्याकडून बाहेर माल पाठविणारास मिळती असें होतें झणून आपल्याकडल्या बाहेर माल पाठविणारांस मोठी उमेद येईल, तसेंच बाहेरून माल आपल्याकडे घेणें त्यासही अटकाव होईल एणेंकरून देण्या घेण्याचा व्यापार समसमान चालेल.

गुरु- समसमान व्यापार न चालल्यामुळें जें नुकसान होतें. तें इकडून तिकडे तिकडून इकडे बरोबर माल येऊं जाऊं लागला झणजे नाहींसें होतें.

गोपाळ- अशा कारणावरून नाणें परमुलखांत पाठविण्याचें जें अगत्य तें नाहींसें होतें काय? आणि कोणा एका देशाकडे कोणा देशाची बाकी देणें ती फिटती काय?

गुरु- होय, हा विचार बहुधा सर्व देशांचे स्थितीस लागू आहे. ज्या देशीं सोन्याच्या खाणी आहेत त्या देशीं कदाचित् हा विचार लागू होणार नाहीं.

गोपाळ- महाराज, हुंड्या खरीद करितात त्यां हुंड्यांचे भावांत

चढउतार होतो, बरें परमुलखी जिन्नस आला असेल त्याची किंमत पाठवावयास जो खर्च बसतो त्यापेक्षां त्यां हुंड्याचा भाव उतरून कमी होत असेल काय ?

गुरु- होय, तो भाव उतरून कमी होत असतो, परंतु असा भाव उतरण्याचीं कारणें वेगळींच आहेत, इकडून तिकडे अधिक माल गेला तिकडून इकडे कमी आला केवळ अशा कारणावरूनच त्यां हुंड्याचें भावांत चढउतार होत नाहीं. मागें असें बोलणें झालें कीं नाण्याचा भाव उतरणें चढणें तें जिन्नसाचे किंमतीचें अधिक उणें होण्यावर आहे. परंतु नाण्याचे भावांत चढउतार होण्यास इतकेंच कारण नाहीं, दुसरींही कारणें आहेत. नाणें फारच होणें अथवा त्या नाण्यांत भेळ घालणें किंवा तसेंच दुसरें कारण असणें इत्यादिकांमुळें नाण्याचे भावांत चढउतार होतो.

गोपाळ- बरें आपलेकडून परमुलखांत माल अधिक पाठविला, परमुलखांतून माल आणणें तो कमी आणिला असें केलें असतां हुंड्याचें भावांत चढउतार होणें तें विघ्न टळेल किंवा कसें ?

गुरु- तसें केल्यानें तो चढउतार नाहींसा होणार नाहीं. इकडचा माल बाहेर अधिक पाठविला अथवा बाहेरचा माल इकडे कमी येऊं दिला तथापि हुंड्यांचा व्यापार करणारा तो हुंड्याचा व्यवहार मंडावणी घेतल्यावांचून करणार नाहीं. नाण्याचा भाव पडल्यामुळें हुंड्याची किंमत वाढली तर त्या व्यापाऱ्यास नफा होईल असें समजूंनये. कारण एका देशांतून दुसरे देशीं माल जाणें येणें हें अंतीं पाहिलें असतां समसमान मानानें होत असतें.

गोपाळ- मला वाटतें आपल्या बोलण्याचा भाव समजला. नाण्याचा भाव उतरला म्हणजे हुंड्यावर मंडावणी घेण्याचें काम चालू होतें. परंतु नाण्याचा भाव उतरल्यामुळें विंकाऊ जिन्नसाचे किंमतींत अंतर पडतें म्हणून हुंड्याचे भावांतही अंतर पडेल.

गुरु- खरें, आणखी असें आहे कीं एका देशांतून दुसऱ्या देशीं कमी माल पाठविणें आणि तिकडून अधिक येणें असें नाण्याचा भाव उतरल्यामुळे झालें तर व्यापाराची विषम गति झाली असें समजूंनये. असें अंतर व्यापाराची समसमान गति असतांही होईल. आणि हुंड्याच्या व्यवहारांत चढउतार होतो त्यापासून तो व्यवहार करणारांस नफा तोटा होत

नाहीं आणि त्यासीं व माल बाहेर पाठविणें आपल्याकडे येऊं देणें यासीं कांहीं संबंध नाहीं.

गोपाळ- माल बाहेर पाठविणें आपल्याकडे बाहेरचा माल येऊं देणें यांत अधिक उणें होण्याचे काय कारण असावें?

गुरु- तें कारण यथास्थितपणें सांगतां येत नाहीं.

गोपाळ- बरें महाराज, आपल्याकडे शिल्पी लोक नाना प्रकारचे उद्योग करून जे पदार्थ उत्पन्न करितात ते अवघे परमुलखांत पाठवून त्याचे बद्दल नाणेंच इकडे येऊं दिलें तर त्या नाण्याचपासून आपल्याकडे काय उपयोग होईल.

गुरु- तें नाणें आपल्यास दुसरे पदार्थ उत्पन्न करायास तसेच दुसरे उद्योग चालू कारायास उपयोगी पडेल. ज्यां देशांची चढती कळा असती तेथें अमूल्य धातू केवळ जव्हेरी सोनार इत्यादिकांस भूषणेंच करून लोकांस शोभवावयास उपयोगी पडती इतकेंच नव्हे, तर देशांत जसी विकाऊ जिन्नसाची बढती होती तसा त्यांचा व्यवहार होण्याकरितां अधिक द्रव्याचें अगत्य लागतें.

गोपाळ- तर विकाऊ जिन्नसांचा चांगल्या रीतीनें व्यवहार करण्यास **स्पेन** व **पोर्टुगाल** या देशीं चांगली सोय झाली असेल, कारण **अमेरिका** खंडांतील अवघें द्रव्य प्रथम त्यांच देशीं आलें मग तेथून त्याची **युरोपखंडी** चाल झाली म्हणून सांगतात.

गुरु- त्यां देशांतून द्रव्य **युरोपखंडीं** चालून आलें असें समजूंनये तर तें व्यापारद्वारा आलें असें समजावें.

गोपाळ- बरें, **स्पेन** देशीं द्रव्य पुष्कळ झाल्यामुळें शिल्पकर्मेंकरून झालेले असे परमुलखांतून नाना प्रकारचे पदार्थ त्या देशीं फारच जाऊं लागले तर त्या देशींच्या लोकांचे उद्योगास अटकाव होणार नाहीं काय?

गुरु- अटकाव तर खराच, परंतु फारच अटकाव होणार नाहीं, कारण, **अमेरिकाखंडांतून** जें सोनें रुपें **स्पेन** देशास मिळतें तें कांहीं त्या बद्दल खर्च होऊन मिळतें आणि कांहीं **अमेरिकाखंडीं** देणें बसविलें असतें त्याचें आणि कांहीं तेथील धातूचे खाणीचे भाड्याचें मिळतें.

आतां हें व्यापाराचें प्रकरण संपवावें. ज्यांपासून उत्पन्न होतें असीं जीं उत्पन्नाचीं नाना अधिकरणें त्यांचा विचार झाला असतां त्या

उत्पन्नाचा व्यय कसा होतो, त्यापासून काय काय होतें, त्याचा पुढल्या संवादांत विचार होईल.

उत्तरभाग संवाद २२

संपत्तिव्यय ह्मणजे खर्च याविषयीं

उत्पन्नाची वहिवाट कसी होती- लोक कसाकाय खर्च करितात- पुंजीचा खर्च केल्यापासून कसें काय होतें- देशाची पुंजी वाढली असतां तेथील अवघ्यां लोकांचें हित कसें होतें- पुंजीचे वहिवाटीविषयीं सरकाराने कांहीं कायदा केल्यास कसें काय होतें- ज्यांपासून अनेक सुखांचा उपभोग घडतो त्यां पदार्थांकडे मनुष्याचा भर असावा किंवा कसें- त्यां पदार्थांचा उपभोग उद्योग वाढविण्याविषयीं कसा कारण होतो- मजूर लोकांकडे संपत्तीची अकस्मात् वृद्धि झाली असतां तेणेंकरून त्यांचा बिघाड कसा होतो- अतिशय ख्याली खुशालीपासून काय अनहित होतें, हे सर्व विषय एथें सांगितले आहेत.

गुरु- पुंजीचा संचय कसा करावा तिजपासून उत्पन्न करून घ्यायास ती कसी वहिवाटावी हें तर तुला समजलें. आतां पुंजीपासून जें उत्पन्न होतें त्याची कसी वहिवाट होती तें सांगतों.

गोपाळ- उत्पन्न झालें असतां त्याचा खर्च होईल अथवा तेंच सांचवून पुंजींत घातलें तर त्याची पुंजी होईल. जो कोणी बेताने खर्च करून उत्पन्न सांचवीत जातो, पुंजींत वहिवाटीत जातो तसा तसा तो मातबर होतो.

गुरु- हें जसें मनुष्याविषयीं तसेंच देशाविषयीं समजावें. देशाची पुंजी उद्योगेंकरून मितव्ययेंकरून वाढती अथवा उधळेपणामुळें कमी होती.

गोपाळ- देशांत जे राहणारे त्यां अवघ्यांची जी पुंजी तीच देशाची संपत्ती असें समजावें ना ?

गुरु- होय, परंतु याच प्रकारें देशाचें उत्पन्न समजूंनये, लोकांचे उत्पन्नावरून देशाचे उत्पन्नाची अटकळ काढूं गेल्यास केवळ अपसिद्धांत होईल. कारण कोणिकास दरसाल दाहा हजार रुपयांचें उत्पन्न असलें, त्यांतून दरसाल पांचशें रुपये घर भाड्यास जाऊं लागले तर ते पांचशें रुपये घर धन्यास जरी मिळाले तरी ते त्या दाहा हजारातून गेले असें समजावें. ते दाहा हजार आणि घरभाड्याचे पांचशें रुपये याप्रमाणें मोजीत गेल्यास देशाचें उत्पन्न किती याचा निर्णय होणार नाहीं.

गोपाळ- देशाचे उत्पन्नाचा ठरावकरितां जसें एक एकाचें उत्पन्न घेऊंनये तसें देशांचे खर्चाचा ठरावकरितां एक एकाचा खर्चही घेऊनये काय ? कारण दाहा हजारांतून पांचशें रुपयांचा भाड्याचे पोटीं खर्च झाला, तेच रुपये घरधन्याकडे गेले असतां त्यांचा पुनः कशांत तरी खर्च होईल.

गुरु- उत्पन्नाच प्रमाणें खर्चाविषयीं समजूंनये. पैक्याचा खर्च करणें ह्मणजे शुद्ध मोबदला करणें आहे; पैका देऊन त्याचेच किंमती इतकी दुसरी वस्तू घेणें, याचें नाव खर्च करणें रुपया देऊन अर्धा फरा दाणें घेणें, अथवा दीडरुपया देऊन घोंतर घेणें, यांत असें झालें कीं आपले जवळचे अडीच रुपये गेले, परंतु विचारेंकरून पाहतां कांहींच गेलें नाहीं. एक्या वस्तूच्या ठिकाणीं दुसरी वस्तू झाली इतकें मात्र झालें पोटास अन्न आणि अंगास वस्त्र मिळालें.

गोपाळ- असें जर आहे, तर मग खर्च केल्यानें लोक गरीब कां होतात ?

गुरु- वस्तु विकत घेणें गरिबीस कारण नाहीं, त्यां वस्तूचा खर्च करणें कारण आहे, दाणें व धोत्र विकत घेऊन ठेविल्याने अडीच रुपये गेले असें नाहीं, ते दाणें पोटास खाल्ले वस्त्र वापरलें ह्मणजे आपले पदरचे अडीच रुपये उणें झाले असें समजावें, भुसारी शेंकडो फरे दाणा खरीद करतो, कापडांचा व्यापारी शेंकडो दिडी विकत घेतो, तेणेंकरून तो गरीब होत नाहीं कारण त्याकडे त्यां वस्तूचा खर्च होत नाहीं.

कोणी कांहीं वस्तू विकायाकरितां खरीद केल्या ह्मणजे तो त्यां वस्तूचा व्यापारी होतो आणि त्या वस्तू त्याची वहिवाटायाची पुंजी होतात.

परंतु त्या वस्तू खर्चायाकरितां ह्मणजे वापरायाकरितां घेतल्या असल्या ह्मणजे व्यापार केला असें होत नाहीं, तर खर्च केला असें समजावें.

गोपाळ- मला आपले बोलण्याचें तात्पर्य समजलें. जो कोणी विकायाकरितां माल खरीद करितो ती त्याची पुंजी. ती वहिवाटली असतां त्यास नफा होतो. जो कोणी माल वापरायाकरितां खरीद करितो, तो त्यानी वापरला असतां त्यास तोटा होतो, ह्मणजे त्या मालाचे मोलाबद्दल जो पैका दिला असतो तो नाहींसा होतो.

गुरु- होय, एकापासून माल दुसऱ्याकडे जाण्याविषयीं पैका साधन आहे, पैक्याचा अनेक वेळ खर्च झाला तरी तो तसाचा तसाच असतो, माल वापरला ह्मणजे नाहींसा होतो.

अवघे लोकांचे संपत्तीवरून देशाचें संपत्तीची जसी अटकळ काढावी, तसींच लोकांचे खर्चावरून देशाचे खर्चाची अटकळ काढावी आणि अमुक देश नांदता आहे, किंवा कसें, असें समजायाकरितां देशांत जो खर्च होतो तो लाभकारी किती व अलाभकारी किती याचा विचार करावा.

गोपाळ- लाभकारी खर्चाने संपत्ति वाढती, अलाभकारी खर्चाने संपत्ति उणी होती.

बरें, महाराज कोणी एक फार उडाऊ निघाला, त्यानें आपलें अवघें उत्पन्न व पुंजीही उधळून टाकिली, परंतु असा खर्च लाभकारी मजूरांचा संभाळ करायास्तव झाला असला तर असें होईल कीं तो खर्च करणारा गृहस्थ बिच्चारा बुडाला पण त्यापासून देशाचें कांहीं अनहित झालें नाहीं. असो, माझे मतें कोणी एकानें लाभकारी मजूरांचा संभाळ करून त्यापासून आपल्यास नफा व्हावा अशा बुद्धीने आपली पुंजी वहिवाटिली, अथवा त्यां लाभकारी मजूरानीं केलेले जे सुखकारक पदार्थ, ते आपल्या उपभोगाकरितां विकत घ्यावयास आपली पुंजी खर्चीली तरी फळ सारखेंच. जर अलाभकारी मजूरांचा संभाळ करायास पैका खर्चला असला, आणि त्याबदल कांहीं सांगाया सारिखें हातीं आलें नसलें, तर ती गोष्ट भिन्न आहे. जर तो पैका व्यापारी कारागीर अशा लोकांत खर्चून चांगलें सुंदर घर सामानाने भरलेलें डौलदार गाड्या घोडे, सेवेंत अनेक चाकर, मोठमोठ्या मेजवान्या अशी ख्याली खुशाली करून घेतली असली, तर असें झालें कीं दुसरे अधिक पदार्थ उत्पन्न करण्याकरितां व्यापारी

कारागीर लोकांस सोय पडावी म्हणून त्या उधळ्या बाबाने आपली पुंजी त्यां लोकांकडे जसी काय सोपूनच दिली.

गुरु- असें झालें असलें तर त्या उधळ्या बाबाने कांहीं वाईट केलें नाही, त्याने आपली पुंजी व्यापारी लोकांत खर्चीली म्हणजे आपल्या जवळचा पैका देऊन तितके किंमतीचे नाना प्रकारचे पदार्थ घेतले ही एक त्याने नवी पुंजी मेळविली, तर तो उधळ्या बाबा असे पुंजीची कोणत्या व्यवहारांत वहिवाट करील.

गोपाळ- आपल्या इच्छा तृप्त करणें, आपल्या इष्टमित्रांस मेजवान्या करणें. गाडी, घोडे, वापरणें उंच वस्त्रें नेसणें, चाकरांही चांगलें शोभिवणें अशा व्यवहारांत त्या पुंजीची वहिवाट होईल.

गुरु- तेव्हां असें झालें कीं व्यापारी इत्यादि लोकांस जो पैका देऊन त्याजपासून नाना प्रकारचे उपभोग्य पदार्थ घेतले, त्या पैक्याचा योग्य खर्च न होतां उपभोग्य पदार्थांचा मेजवान्या डौल दिमाखाखाली फडशा उडाला, म्हणून असी जी पुंजी त्या उधळे बाबाने उडविली तीस तो व लोकही आंचवले. सारांश पुंजीचा केवळ उपभोगाकरितां जो खर्च तोच खर्च झाला, दुसरे जिन्नस उत्पन्न करायास पुंजीचा जो खर्च तो म्हणायास मात्र खर्च झाला.

गोपाळ- लोक पैका खर्चून ख्याली खुशालीचे जिन्नस जर विकत न घेतील तर त्यां कारागिरलोकांनीं त्या जिन्नसांस काय करावें. लोकांत जिन्नसांचा खप पाहून यांत आपल्यास चार पैसे मिळतील अशा आशेने कसबी लोक ते जिन्नस उत्पन्न करितात.

गुरु- नाना प्रकारचे खेळाचे जिन्नस मिठाया तसेच दुसरे मौजेचे पदार्थ शहरांतील दुकानांत बहुतकरून यत्रेत असतात ते व नाच तमाशे दुर्व्यसनें इत्यादिकांचा लोकांत खप कमी झाल्यास त्यांवर उपजीविका करणारांचें कसबांत कमी होईल खरें परंतु त्यापासून लोकांचें कांहीं अनहित होणार नाहीं. पुंजीचा खर्च होतो तेव्हांच तिजपासून उत्पन्न होतें परंतु जे उद्योगी अशांचेठायीं त्या पुंजीचा खर्च झाला पाहिजे त्यांपासून चांगलें मोलदार उत्पन्न होतें आणि त्याचे योगाने दुसरे जिन्नस घेतां येतात, तेंच मोलदार उत्पन्न कारागीर कसबी अशांत वांटलें जातें. तेणेंकरून त्यांस आपआपले धंदे करायास उमेद येती. मातबरलोक

उधळेपणा नकरितां जें कांहीं ठेवितात, तेणेंकरून मध्यम स्थितीचे आणि कनिष्ठ स्थितीचे लोकांस सुख होतें.

गोपाळ- परंतु लोक असें ह्मणतात कीं जो कोणी मनाचा उदार, ह्मातारा सुदा असतो, त्याचे ढसाळ खर्चानें जरी त्याचें अनहित होतें तरी त्याचे हातून बहुत्येकांचा संभाळ होतो.

गुरु- असें ह्मणणें देशव्यवहारव्यवस्थेंत अगदी उपयोगी नाहीं, केवळ भ्रमात्मक होय. त्या उधळेबाबासारिखे ऐशआरामाखालीं लोक संपत्ति उधळूं लागले तर मग मजूरदारांचा कसा बचाव होईल. उद्योग करणारांस धंदा मिळणार नाहीं, त्यामुळें निर्वाह करणें फार कठीण होईल. पोटास अन्न, आंगास वस्त्र, राहयास ठिकाण मिळणार नाहीं. सर्व संपत्तीचा खर्च उडाऊ लोकांकडे होऊं लागला, मेहनत करणारे उपाशीं मरूं लागले, अशा ज्या देशांच्या दशा तेथें असतां असतां संपत्तीचा आणि लोकांचा भरणा नाहींसा होऊन जातो, असें सांगायास नलगे.

गोपाळ- लोक उधळेपणानें खर्च करितात, त्याविषयीं सरकार कांहीं कायदा करितें तर ख्यालीं खुशालींत जो ऐवज ते उधळितात, तो ऐवज कृषिकर्म शिल्पकर्म इकडे लागून गोरगरिबांस सुख होतें.

गुरु- अमक्यानें अमुक रीतीनें अमुक वस्त्र पांघरावें अमुक भूषणादिकें वापरावीं, असे असे कायदे कितीएक देशीं केले होते; परंतु त्यापासून कांहीं चांगलें निष्पन्न झालें नाहीं. पुंजीचा जसा स्वभावेंकरून ओघ चालेल तसा चालू देणें यांतच हिताची गोष्ट. पुंजीची कसीकाय बहिवाट करावी हें पुंजीचे धन्याकडेच ठेवावें. ज्याची पुंजी त्यालाच उत्तम रीतीनें बहिवाटायाची युक्ति सुचेल.

गोपाळ- ज्याचा पैका पुंजी त्याला जसी त्याविषयीं काळजी, तसी दुसरे कोणास असणार नाहीं. परंतु तो आपल्याच स्वार्थाची युक्ति काढील. गोरगरिबाचें हीत होई अशा रितीनें पुंजीची बहिवाट होण्याची युक्ति काढणार नाहीं. सारांश मातबर लोकांनी कांहीं संचय करून संग्रहीं पुंजी करून ठेविली पाहिजे.

गुरु- अरे, संचय करणें त्यासही कांहीं मर्यादा असावी.

गोपाळ- मर्यादा नसावी असें कोण ह्मणतो, खर्च न केला तर आपलें वांचणेच होणार नाहीं. परंतु जसा कमी खर्च तसा अधिक संचय असें जेथपर्यंत साधेल तेथपर्यंत करून घ्यावें.

गुरु- हा नेम तर संचय मर्यादेचे फारच बाहेर गेला. या संसारांत जीवाने खावें ध्यावें सुखसंतोष भोगावा, दुसऱ्यावर दया करावी, आपलें परावें ओळखावें ह्मणून संपत्ति केली आहे, त्यास अन्न वस्त्रांदिकांची ददात न काढितां चांगला मोकळ्या हाताने खर्च केला असतां त्यास शब्द लावूंनये. निरर्थक खर्च करणें यांत जसी मनुष्याची संपत्ति कमी होती, तसींच देशाची संपत्ति कमी होती. ज्या खर्चापासून कांहीं लाभ होत नाहीं, तो खर्च जरी खर्च करणारास मोठा आनंदकारक असला, तरी तेणेंकरून लोक गरीब होतील. कारण, लोकांचा निर्वाह होण्याचें जें सांठवण त्यातून त्या खर्चाने उणें झालें. एक एक मनुष्यानें केलेला जो संचय तो अवघा मिळून देशाची पुंजी होती. ज्या मनुष्यास जितकें उत्पन्न, तितकें तो अवघेंच खर्चूं लागला, तर काळेंकरून देशाची अवघीच संपत्ति नाहींसी होऊन जिकडे तिकडे दरिद्र विपत्ति दृष्टिस पडूं लागेल. तसेंच जर हरएक मनुष्य अन्नपाण्याशीं गांठ पडाया पुरताच खर्च करूं लागला, तरी जिकडे तिकडे दरिद्र विपत्ति दृष्टिस पडूं लागेल. याप्रकारें पहातां खर्चाच्या शेवटच्या दोन मर्यादा दिसतात. एक ददात काढणें ह्मणजे कृपणपणानें वागणें आणि एक उधळेपणा करणें. या दोन्ही रिती वाईट आहेत. लोकांत चांगल्या स्थितीनें वागणें, परोपकारादिक करणें हें असे कांहींच कृपणाचे हातून होत नाहीं. उधळेपणा करणारा तर गोरगरिबांचा निर्वाह होऊन काम धंदा चालविण्यास साधनीभूत जें अन्नवस्त्रांदिकांचें सांठवण, तेंच नाहींसें करून टाकितो. अरे मनुष्यास इच्छिलेले पदार्थांची वाण केली असतां, समर्थी असें घडतें कीं त्यापासून होणार जो उद्योग त्याचाच हिरमोड होतो, बरें मातबर लोक मजूरांस कामावर कशास ठेवितात ?

गोपाळ- त्यांच्या मजुरीपासून जें काम होतें त्यातून उत्पन्न व्हावें ह्मणून.

गुरु- बरें, ते मातबर उत्पन्नास काय करितात.?

गोपाळ- कोणी तें अवघें खर्चितात, कोणी आपली पुंजी वाढवायाकरितां सांचवून ठेवितात.

गुरु- ते पुंजी कशाकरितां वाढवितात.?

गोपाळ- कोणाच्या मनांत असतें कीं लोकांनी आह्मास मातबर ह्मणावें, कोणाच्या मनांत असतें कीं पैका गादीं झाला ह्मणजे चाकरी

बंदा नको, स्वतंत्रपणानें राहायास सोय पडेल. कोणाची असी इच्छा असती कीं, द्रव्य मिळालें असतां आपले हातून लोकांचें बरें होईल, पण बहुत्येकांचा असा भर असतो कीं, कुटुंबाचें चांगलें पोषण व्हावें, त्यांस कशाची कमती असूंनये. याप्रमाणें द्रव्याची इच्छा करण्याविषयीं अनेक हेतू आहेत. सारांश संसार चांगल्या प्रकारें चालावा, नाना प्रकारचे उपभोग घडावे, हाच द्रव्य मिळविण्याचा मुख्य हेतु होय.

गुरु- तेव्हां ख्याली खुशालीचे जिन्नस मनुष्याने वापरूंनये, त्याचें मन ज्या पदार्थावर धावेल तो त्यास मिळूंनये असा कायदा केल्यास असें होईल कीं, पुंजीची वृद्धि करण्याचे जे हेतु तेच नाहींसे होतील. पदार्थांचा उपभोग करण्याची जी इच्छा, तीच तृप्त होऊंनये असें झालें असतां कोणी कशास उद्योग करील, आणि पुंजी वाढवील, पुंजी ह्मणजे मजूर लोकांचें अन्न वस्त्रादिकांचें साठवणच वाढविलें असें समजावें.

गोपाळ- चांगलें मिष्टान्न खावें, उंच उंच वस्त्रें नेसावीं, अशा सुखभोगाचें खर्चाची मनाई असावी.

गुरु- सुखभोगाचे पदार्थ कोणते आणि प्रपंच्यास अगत्य असणारे पदार्थ कोणते असें पाहूं गेलें असतां निर्णय होणें हें कठिण आहे. गरीब लोकांस रोजमुऱ्याने जे जिन्नस घेतां येतात, ते त्यांचे प्रपंच्यास अगत्यरूप असतात. ज्यानें पूर्वी जो पदार्थ खालला घेतला नसेल तो त्यास मिळाला ह्मणजे तो केवळ अपूर्व वाटतो. तो पदार्थ मातबरास तर नित्याचाच पदार्थ आहे, परंतु यास तर सुखभोगाचा पदार्थ होतो. तेव्हां अमुक प्रकारचा अमुक मानाचा असला ह्मणजे तो सुखभोगाचा पदार्थ असें होत नाहीं. सुखभोगाचा पदार्थ होणें हें उपभोग कारणाचे स्थितीवर आहे. गरीबास जेवायास चांगली भाजी एकादे पक्कान्न असलें ह्मणजे त्यास मिष्टान्न होतें, कारण त्याच्या रोजमुऱ्या प्रमाणें नित्याचे जेवणास भात भाकर असती. श्रीमंतांकडे तर चांगल्या भाज्या पक्कान्ने नित्याचे जेवणांस असतात, तेव्हां एकास जो सुखभोगाचा पदार्थ तो दुसऱ्यास नित्य वापरायाचा पदार्थ होतो.

गोपाळ- अमुक मौजेचे जिन्नस व अमुक प्रपंच्याचे अगत्याचे जिन्नस असा निर्णय करणें कठीण, त्यापेक्षां अमुकयाने अमुक जिन्नसाचा उपभोग करूंनये असी मनाई करूंनये. अतिशय खर्च करण्याविषयीं मात्र मनाई किंवहुना दंड असावा.

गुरु- जो कोणी उधळेपणाने खर्च करितो, तो भिकेस मिळतो हाच त्यास दंड समजावा, त्या दंडाचें भय अविचाराने वागणाऱ्यांसही प्राप्त होतें. तेणेंकरून मोठमोठे खर्च करण्याविषयीं त्यास हांव होत नाहीं. खावून घेऊन सुखसमाधान पावावें, प्रपंच चांगला करावा, असा मनुष्याचा स्वभावच आहे, असा स्वभाव जिकडे तिकडे लोकांत सुख होण्याविषयीं अवश्यक आहे. आपल्यास सुखी करून घेण्याची जी जागती वृत्ति मनुष्याच्याठायीं ठेविली आहे, तेणेंकरून या जगाची स्थिती उत्तरोत्तर उत्तम प्रकारची होत चालली आहे, आपला संसार चांगला नावारूपास आणावा असें ज्या विचाऱ्याचें लक्षण असतें, तो स्तुतीस योग्य होतो, तो लोकांत कोणे स्थितिचा कां असेना, त्याच्या त्या वृत्तीचा मोड करूनये.

मनुष्याच्या वृत्ति अनेक प्रकारच्या असतात, कोणी थोडकीशी मिळकत करून स्वस्थ बसतो, आपल्या मुलांबाळांस सरांसरी करण्याचे काम धंदे शिकवितो, आणि पुढें त्यांस कामी पडावें, ह्मणून वर्षाकाठीं चार पैसे सांचवून ठेवितो. कोणाची हांव मोठी असती, तो मोठ्या प्रयत्नानें व आपले बुद्धिबलानें उलींढाली करून पुंजीचें जितकें उत्पन्न होईल तितकें करून घेतो. त्यांतून संचय करितो, खर्च चांगला डौलाने करितो, खावून घेऊन मौजा मारितो, याप्रमाणें आपला व आपल्या कुटुंबाचा स्वपराक्रमानें लौकीक वाढवितो.

गोपाळ- संपत्ति मिळविण्याविषयीं लोक अनेक हेतूने प्रवृत्त झाले असतात. एक आपलें लग्न व्हावें ह्मणून संपत्ति मिळवितो, एक गाडी घोडा मिळावा अथवा एक बाग बंगला व्हावा ह्मणून संपत्तीच्या नादीं लागतो. एक तर आपल्या मुलांबाळांचा चांगला उदय होऊन त्यांची मानमान्यता वाढावी या बुद्धीने संपत्तीचा संग्रह करितो.

गुरु- लोकांच्या अशा वृत्ति असल्या ह्मणजे त्यांची उद्योगाकडे व मितव्ययाकडे प्रवृत्ति होती. उद्योग करावा युक्तीनें खर्च करावा असी एक वेळ सवई लागली ह्मणजे ती सुटत नाहीं.

कित्येक लोकांच्या अशा वृत्ति असतात कीं, आमचे सारिखा डामडौलाने वागणारा दुसरा कोणी नाहीं, असी आमची किर्ती व्हावी ह्मणून इनामें ज्याहागीरा यांपासून जें उत्पन्न होईल तें साज सरंजाम, घोडीं, पुष्कळ माणसें, हांजी हांजी करणारे, अशांकडे खर्चलें जातें. अशांचे

हातून देशाचें कांहीं हित होत नाहीं. रिकामें बसून खाणारीं जीं त्यांच्या पदरचीं मनुष्यें त्यांचा मात्र संभाळ होतो. तीं काढून टाकिलीं आणि जितका खर्च असायाचा तितकाच ठेविला तर उत्पन्नांत कांहीं कमी होणार नाहीं. आहे त्यापेक्षां अधिक होऊं लागेल, आणि शेंकडो मेहनती मनुष्याचें पोट भरूं लागेल, असे पुष्कळ चाकर उगेच ठेवण्याची चाल इंग्लंड देशीं पूर्वीचे सरदार लोकांकडे होती. व हिंदुस्थानांतही पुष्कळ आहे.

कोणाच्या मतें असें आहे, या जगांतील जे अवघे लोक त्यांतून अर्ध्याचें काम असें असतें कीं, त्यानीं बाकीचे जे अर्धे लोक त्यांस कामावर लावावें अर्थात असे पदार्थ करून ठेवावे कीं, त्यां अर्ध्या लोकांचें त्यां पदार्थांवर मन धाऊन उद्योग करायास हौस यावी. मग ते पदार्थ कसे कां असेनात, ते पदार्थ पाहिले असतां त्यांविषयीं इच्छा उत्पन्न होऊन ते मिळविण्याचे उद्योगास लागावें. असें झालें असतां चांगला परिणाम होईल, आणि व्यापारही चांगला चालूं लागेल. चांगलें पागोटें, घड्याळ किंवा तसाच कांहीं अपूर्व पदार्थ दृष्टीस पडला म्हणजे तो मला असावा अशी इच्छा उत्पन्न होऊन तो विकत घेण्याचें सामर्थ्य आपलें आंगीं यावें म्हणून मनुष्य उद्योग करूं लागतो आणि संचयही करूं लागतो.

गोपाळ- वस्त्रादिकेंकरून आपलें शरीर चांगलें शोभवावें असा मनुष्याचा स्वभावच आहे.

गुरु- अरे, एकटें शरीरच काय, घरदार, तें जेथें असेल तीं जागा, इत्यादिहीं शोभविण्याविषयीं मनुष्यास हौस असती. आपल्याकडे तर फारकरून पाहाण्यांत येत नाहीं, परंतु इंग्लंड देशीं खेड्यापाड्यांत जरी गेलें तरी तेथें गरीब लोकांचीं लहान लहान घरें, चांगलीं नीटनेटकीं दृष्टीस पडतात. अंगणीं, घराजवळची जागा, केवळ स्वच्छ असती. तेथें फुलझाडांच्या चार कोंड्या शाखभाजी लावलेली, असा एक लहानसा बाग, घरांतही चांगलें साफ ठेऊन भिंतीस कांहीं चित्रें इत्यादि पदार्थांनीं थोडक्यांतच दामटून करून ठेविली असती. त्यां गरिबांस थोडकी प्राप्ति असतां घरदार असें सुशोभित करण्याची इच्छा असती हेंच अधिक.

गोपाळ- कोणी म्हणतात कीं अज्ञानी लोकांस संपत्ति मिळाली असतां तेणेंकरून त्यांचा बिघाड होतो हें कसें?

गुरु- कोठें कोठें असें घडतें कीं एक तर मुळीं अज्ञान, लिहिणें,

वाचणें चांगली शिक्षा काय ते मुळींच ठाऊक नाहीं. अशांस संपत्ति मिळाली ह्मणजे ते उन्मत्त होतात. त्यांचा उद्योगावर भर असत नाहीं, दुर्व्यसनाकडे भर होतो, याप्रमाणें ते बिघडून जातात. ज्यांस चांगली संगत असती, त्यांस थोडका जरी पैका मिळाला, तरी तो उडवूंनये, त्यांनें वस्त्र पात्र घ्यावें, घरदार चांगलें करावें असी बुद्धि होती. परंतु असें क्वचित् होतें, अज्ञानी लोकांस संपत्ति मिळाली असतां त्यांचे मूळ-स्वभाव पालटून ते चांगले सुधारले असें विरळा.

गोपाळ- अज्ञानी लोकांची तर गोष्ट सोडूनद्या, परंतु चांगले शिकलेले ज्ञानी अशांस संपत्ति मिळाली असतां त्यांचाही बिघाड झालासा दिसतो. किती काय खर्च करावा असें त्यांस धोरण रहात नाहीं, कोणी सांगतात कीं रोमन लोकांचें राज्य चाललें होतें तेव्हां कोणेएके स्त्रीचे अंगावर जीं भूषणें होतीं तीं तीन कोटीं रुपयांचीं होतीं. हा केव्हढा अकटेविकट खर्च, तसेंच इकडे नागपूरकर भोसले यांचा आंगरखा साठ-लक्ष रुपयांचा व टिपूसुलतानाचा पलंग तीन लक्षांचा होता. व हिंगण्यास रोज तीनशे रुपयांची कस्तुरिमय खिचडी लागे.

गुरु- रोमन लोकांचा दुसरा अधिक अकटेविकट उधळेपणा सांगतों, तो ऐक. अरे एक मेजवानी केली होती, तिला तर साहा लक्ष रुपये लागले होते, आणि एक्या पादशाहास दररोज रात्रीस उगीच फराळ करायास साठहजार रुपयांचा खर्च होत असे. रोमन लोकांचा डामडौल करण्याविषयीं जो उधळेपणा, तो तर अगदीच वाईट. त्यानी चांगला उद्योगकरून संपत्ति मिळविली नाहीं, देशचेदेश लुटून नागवून संपत्ति आणिली ह्मणून मनास येई तसे ते उधळीत, त्या संपत्तीपासून असें झालें कीं दुसऱ्याचें हरण करावें असाच त्यां लोकांचा स्वभाव झाला, आणि त्यांचे राज्यांतील मुलखांत मालाचें रक्षण होईना असें झाल्यामुळें उद्योगाचा मोड होऊन गेला. रोमन लोकांची संपत्ति झाली तरी तिचा केवळ कळस होऊन सर्वत्र भरभर झाली होती असें नव्हे. तर एकीकडे धन-संपदा पराक्रम, एकीकडे गुलामगिरी, लाचारी, कंगाली असें झालें होतें, असो.

नाना सुखांचे उपभोगापासून असें होतें कीं लोकांत उद्योगाची प्रवृत्ति होती, तसाच खर्चही अधिक होऊं लागतो. उधळेपणा न होतां उपभोग होत असला तर खर्च करण्यास चिंता नाहीं. त्यापासून लोकां-

चेंही हित होतें. उधळेपणा होऊन उत्पन्नासुद्धां पुंजीही गडप होऊन जाई असा सुखांचा उपभोग करूंनये, असें होऊं लागल्यास सर्वस्वें अनहित आहे.

देश चांगला नांदता करणें तर पुंजी वाढविली पाहिजे. कोणी म्हणेल कीं, पुंजी वाढविण्याविषयीं कायदा असावा तर तसें होणार नाहीं, मालाचें रक्षण होण्याविषयीं कायदा झाला असला पुरे म्हणजे पुंजी वाढेल. पुंजीची वहिवाट अमुक रीतीने करावी, तो अमुक प्रकारची असावी, तिचा अमुकच खर्च व्हावा, असी कायद्याने ओढाताण केली तर त्यापासून इतकें होईल कीं, लोकांत उद्योग होणें मंद पडेल.

गोपाळ- जो कोणी आपल्या उत्पन्नांतून संचयकरून आपली पुंजी वाढवितो, तो मजूरलोकांची पोटगीच वाढवितो, असें समजावें. जो कोणी खर्च करून आपली पुंजीच कमी करितो, तो त्यां लोकांची पोटगीच कमी करितो. वेंचलेली पुंजी पुनः जसीची तसी झाली पाहिजे, तें काम तर मजुरांचे हातून होतें, पोटगी हें तर मजुरांस कामावर ठेवण्याचें साधन होय; तस्मात् कोणी कां असेना, त्याने खर्च आटोपसर ठेऊन आपलें जें उत्पन्न असेल त्यांतून संचयकरून वर्षाकाठीं आपले पुंजीत कांहीं तरी ताकीत असावें, यांत त्याचें हित आहे, इतकेंच नव्हे तर हें नीतिमार्गें पाहतां त्यास केलेंच पाहिजे.

गुरु- अरे, पुंजींत जें पडणें तें तर जसें उत्पन्न आणि खर्च असेल त्याप्रमाणें पडेल. जसी कृपणता करून दडात मोगूंनये, तसेंच ढसाळ खर्च करूंनये, उधळमाप करूनये, बेतशीर खर्च असावा, मनांत विचार करावा कीं हा खर्च केलाच पाहिजे, आणि करणें उचित आहे किंवा कसें, जर बुद्धीस प्रशस्त वाटलें, तर तो खर्च करावा. कोणी थोर संभावित गृहस्थ असून त्याचें कुटुंब मोठें आहे तर त्याकडे खर्चवेंचाची किती जरी व्यवस्था असली तरी वर्षाकांठी जो संचय होणें तो ज्या गृहस्थाकडे तितकेंच उत्पन्न असून कुटुंबाचीं माणसें थोडकीं त्याचे संचया इतका होणार नाहीं.

उत्पन्न किती कां मोठें असेना, तथापि मनुष्यानें खर्चवेंचाची व्यवस्था सोडूंनये. माझे पदरीं पुष्कळ पैका आहे म्हणून मी व्यवस्था सोडून खर्चवेंच करितों, तर हें त्याचें बोलणें जनांत मान्य होणार. व्यवस्था हा मोठा गुण होय, नीतिविचारेंकरून पाहतां असें आहे कीं सर्वांनींच व्यवस्थेनें वागलें पाहिजे. कोणी संपत्तिमानाकडे चांगलाढौलाने खर्च होत

असला तर तसा खर्च ठेवण्याचा कांहीं तरी हेतु असतो, प्रपंचाची व्यवस्था सोडून उडवाउडव करणें यास कांहींच हेतु दिसत नाहीं. उडवाउडव करणारास जो तोटा होतो तो त्यास जरी तुच्छ वाटला, तरी गोरगरिबांचें उदरपोषण कामधंदा चालायाकरितां उपयोगी पडणारें जें सांठवण त्यांतून त्या तोट्या इतकी कमती झाली असें समजावें.

समाप्त.